

A

ZSIDÓK TÖRTÉNETE

A BIBLIA BEFEJEZÉSÉTŐL A JELENKORIG.

FÜGGELÉKÜL:

A KÉT EZREDÉVEN ÁT FEJLŐDÖTT ZSIDÓ IRODALOM TÖRTÉNETNEK
KOR- ÉS SZAKMASZERINTI ÁTTEKINTÉSE.

SEGÉDKÖNYV A KÖZÉP TANODÁK, POLGÁRI, ISKOLÁK. CSALÁDI ÉS
TANODAI KÖNYVTÁRAK SZÁMÁRA.

ÍRTA:

Dr. Kohut Sándor

Nagyvárad
Laszky Ármin
1881

ELŐSZÓ.

Midőn jelen művem a t. cz. izr. hitközségi előjárók, illetve hitoktatók és tanodái igazgatóságok becses figyelmébe ajánlani bátorkodnám, fölöslegesnek látszik előttem könyvem szükséges voltának igazolását vajmi nagy szóbőséggel bebizonyítani. Egy ilyenmű segédkönyv égető szükségét érzik egyaránt a hitoktatók úgy, mint a tanulók, amazok, mert teljes tudatában vannak annak, mily óriási feladat: az aránylag oly szűk időmértéken belől, minő a hitoktatásra van kitűzve, a zsidók történetének és irodalmi termékeinek alapos megismertetése és feldolgozása: emezek, a tanulók ugyanis, még jobban epedeznek egy alkalmas kézikönyv után, mely legalább annyiban szolgálna az amúgy is túlságosan megterhelt emlékerejöknek segédeszközül, hogy az élő előadásban hallottaknak kényelmes és mégis maradandó szellemi elsajátítását közvetítené.

Valóban nem gáncsolási és becsmérleési viszketegből, hanem több évi tapasztalat alapján őszinte meggyőződésből merem állítani, hogy előmunkálataim, a mennyiben honi nyelvünkön napvilággá bocsáttattak, a kezdeményezést illető minden érdemelismerés mellett legyen mondva, a két irányban jelzett szükségletnek nem felelnek meg, legyen az az aphoristikus rövidség okozta hézagosság – legyen az a történeti helytelenségek, legyen az végre az irányi gyarlóságok miatt. E hiányok élénken emlékeztetnek bennünket a német közmondásra: „a jobb ellenség a jónak.” Tán nem

IV.

tétik fel az írás ama vigaszát: „Íme nem szunyadozik.. nem alszik Izrael Őrzője!”

Mindezen még távolról sem kimerített, alig hogy körvonalozott történeti tanulságnak intra muros et extra való megszívelése az első erélyes lépés lenne az antisemitismus előidézte fajgyűlölet által mindinkább elmérgesedni készülő társadalmi kórság orvoslására. Ha e segédkönyvnek sikerül ez orvosláshoz csak egy szerrel is hozzájárulni, akkor ez lesz a szerző legszebb jutalma!

Pécsett, 1881. július 20-án.

Dr. Kohut Sándor

főrabbi.

ELSŐ RÉSZ.

ELSŐ KORSZAK.

A babyloni fogságtól a második templom lerombolásáig.

(586. köz. idő szám. el. – 70. kör. id. sz. ut.)

I. FEJEZET.

A zsidók idegen származású királyok uralma alatt.

1. §. a) A macedoni uralom alatt

„Lássátok immár hogy én, egyedül én vagyok és nincs kívülem más Isten, én ölök, én eleveníték, én sebzek és gyógyítok.” (Mózes 5-ik k. 32, 39.) Dicsőült Mózes tanítónk ezzel az igével vett búcsút Izrael népétől és ezen beköszöntéssel lehet elkezdni a biblia utáni korszak leírását. Juda birodalmának a számos bűnei miatt megrozzant állami életét megölte az Úr Isten, de alig ötven év után, hogy Nebukadnezar Judäa lakosságát a nagy babyloni birodalom részeibe ülteté, új életre támasztá az atyailag népünk fölött örködő isteni Gondviselés. Egy félszázad alatt (586-536.) kiheverte Judäa a rá mért nagy csapások fájdalmait, kigyógyult vérző sebeitől, hogy ezentúl” új szellemi életre ébredjen. A csúnya szenyfolt, mely egyéni és állami életét befertözteté, ugyanis a bálványimádás, mint valami varázsütésre eltűnt külalakjáról és élete belső szervezetéből. Mit annyi próféta, akkor, midőn még az ország állami függetlenséggel s szabad saját talajjal bírt, minden tüzes beszéd lángnyelvével sem volt képes elérni Judaanál, azt a babyloni fogság sanyarú életiskolája megszerezte: az egyisteniség tiszta fogalmának elsajátítását] á vallásos érzület bensőségét. Míg a babyloni fogságban élő

próféták, Jeremiás Egyiptomban, Ezekiél Babyloniában és sok egyéb ismeretlen próféta – így még a hatalmas szózatától méltán 2-ik Ezsájásnak nevezett nagy ismeretlen, névtelen próféta – a bálványimádás rut fekélyeit szüntelen ostorozzák, addig a b. fogság utáni időben élő három utolsó próféta: Haggai, Zecharja és Malekias a bálványimádás ostorozását nem találják többé szükségesnek, mert a b. fogság tüzes kemenczében Judäa ezen szörnyű bün salakjából teljesen kitisztult. Azért is könnyen érthető, hogy a méd-perzsa birodalom összerombolója Cyrus engedélye következtében 536-ban az új hazájukba visszatért és 458-ban Ezra – a második Mózes – vezérlete alatt másodízben Palaesztinába vonuló zsidó gyarmat ez utóbbi jeles írástudosnak és Nehemiásnak – 1-ső Artaxerxes perzsa király pohárnokának – áldásos közreműködésével a belélet megszilárdulását a legnagyobb sikerrel megkezdhette. Mielőtt azonban ez új zsidó telep belső szervezetet, mely a későbbi zsidóságnak legerősebb alapjául szolgált, tüzetesebben megismertetnők, szükséges annak politikai állását egy pár vonással vázolnunk. Nagy Sándor a híres macedóniai királynak korszakot alkotó fellépése az új zsidó telep politikai életében is új korszakot idézett elő, amennyiben véget vetett a perzsa uralomtól való függőségnek, melyben Judäa körülbelül 120 évig élt. Jóllehet eleinte Jaddua főpap vonakodott megtörni Darius perzsa királynak fogadott hűségét, de midőn N. Sándor Kis-Azsiát, Syriát és Fönicziát uralma alá kerítvén, Tyrus ostromlásához fogott és már-már Judaát is fenyegette azzal az izenettel, ha Zsidóország nem siet hódolni és őt élelmi szerekkel ellátni, úgy a többi leigázott országok sorsára jutand: ekkor a józanabb meggondolásnak engedve, Jaddua (a Talmud szerint Simon) főpap teljes főpapi díszében és a többi papok és Jeruzsálem előkelő emberei kíséretében a Jeruzsálem ellen vonuló, felbőszült Nagy Sándor elébe ment. Ez utóbbi a mint a főpapot megpillantá, leszállt lováról és előzékenyen, leereszkedő nyájassággal fogadá. Az ezen szelíd elbánása miatt zúgolódó seregnek pedig Nagy Sándor oda nyilatkozott, hogy már Macedóniában tűnt fel álomi látomásaiban ily megragadó kinézésű alak, minő a főpap és ez buzdítá őt, mintegy őrangyalként lebegvén feje fölött, győzelmes elővonulásában. Nagy Sándor ezek után a főpap kitérítésében békés szándékkal vonult Jeruzsálembe, hol áldozott és a papokat dúsán megajándékozta. Mennyi ezen elbeszé-

lésben monda és mennyi történeti hűség, bajos meghatározni, de annyi kétségen kívül áll, hogy N. Sándor a zsidókkal kegyesen bánt el s vallásgyakorlatuk szabadságát biztosítja. Az igaz jótévedőkkel szemben mindig hálás zsidók, a vett jótévedményt azzal hálálták meg, hogy az azon évben született gyermekeknek Sándor nevet adtak.

2. §. b) *Az egyiptomi uralom alatt.*

Midőn Nagy Sándor halála után (323) ennek roppant birodalma, miként Dániel jósolta volt, négy részre oszlott, Judáára viszontagságos napok vártak. Több évi küzdelem után ugyanis Ptolemäus Lagi (Sotér) Laomedontól Coelesyriát, melyhez Judäa is tartozék, elfoglalá, Jeruzsálemet szombati napon megtámadá és számos ragadmánnyal sok foglyot vitt magával Aegyptomba. Itt később azonban jól bánt velők, sőt befolyásos hivatalnokokká nevezte ki, kiknek élükre főpapokat helyezte, kikre az évi állami adó pontos behajtását is bízta. Az általa Alexandriába ültetett sok zsidónak állami és polgári jogélvezetet, vallásszabadságot és szabadalmakat biztosított, mely kedvező állásban látjuk a zsidókat utóda Seleukus Nikator alatt is; elannyira, hogy a zsidók, bizonyára hálájuk jeléül, az úgynevezett Seleucida évszámítást (Minjan Starot*) hozták be, mely sokáig volt használatban. Még nagyobb kedvezmények közt éltek a zsidók utóda, Ptolemäus Filadelfus (283-246) alatt, ki a fogságban és rabszolgaságban levő zsidókat állami költségeken megváltotta és kiváltságokkal fölruházta volt. A zsidók iránti jóindulatának félreismerhetlen jelét adá ezen tudománykedvelő uralkodó azzal is, hogy (Demetrius könyvtárnoka tanácsára) a zsidók sz. írását görög nyelvre fordíttatá. Ezen, még most is kézen forgó fordítás neve Septuaginta (LXX). Fordításához sok monda fűződik, többek közt, hogy a fordítás végett Jeruzsálemből Eleazar főpaptól Alexandriába küldött 72 írástudós 72 nap alatt 72 szobában külön-külön elzárkózva végezte be csodás összhangzással a fordítást. Mint minden feltűnő nevezetességet, úgy ezen a jeruzsálemi, úgy mint a görög zsidók előtt oly fontos legrégebb fordítást is sűrű mondakör burkolja be. A görög zsidóknál már akkor nagyobbára kihalt héber nyelv hiányos ismerete következtében,

*) Kezdeté 3448 a világteremtéstől fogva, 212 a közönséges időszámítás előtt.

hézagpótló jelentőséggel bírt e fordítás, mert a zsinagógában abból történtek a felolvasások, valamint a később nevezendő nagy zsidó bölcse az alexandriai Filo is ebből s nem az eredeti alapszövegből mérité elmés magyarázatait.

Ptolemaus Filadelfus utódának Ptolemaeus Euergetesnek (246-221) haragját a zsidók az által keltették föl, hogy a fukar főpap II. Onias az állami adót (200 talentumot) lefizetni vonakodott. Azonban rokona József, Tóbiásnak (jámbor Simon vejének) fia kiengesztelé ép oly erélyes, mint okos föllépésével a király haragját, sőt ettől 22 évre bérbe vette egész Coelesyria és Föniczia adóját és ez által roppant gazdagságra tett szert és hazájának jövedelmi forrásait nagyban gyarapította.

A negyedik Ptolemäus névszerint Filopator (221-204) kevésbé viseltetett jóindulattal a zsidók iránt, mert Antiochus syr király elleni hadjáratában Jeruzsálemre vetődván, a szentek szentélyébe akart hatolni a papok és a nép hangos ellenmondása daczára. Szándéka kivitelében azonban rögtöni ájultság akadályozá meg. Aegyptomba visszatérve, a vélt megaláztatást a zsidókon megtorolandó, ezeket bálvány imádásra akará kényszeríteni, mit midőn a zsidók valáshüése állhatatosan megtagadott, azzal akará megböszülni, hogy a lovardába (Hippodromba) hurczolt zsidókat elefántjaival parancsolta eltiportatni, de a lerészegített állatok saját hajtsáraik ellen fordultak. E csodás megmenekülés láttára a király fölhagyott zsidóüldözésével.

Ptolem. Filopator öt éves fiút Ptolem. Epifanes-t hagyott hátra, kinek kiskorúságát nagy Antiochus syr király fölhasználván, Coelesyriát és így evvel Judaát birtokába ejté, úgy, hogy a zsidók ezentúl (203.) a Seleucidák uralma alá jutottak.

8. §. c) a Syr uralom alatt.

Nagy Antiochus (224–187) nyájas volt a zsidók iránt és nem csak szabadalmakat ada nekik, hanem bizalommal is viseltetek irányukban, rájuk bízván Frygia és Lydia lázongó tartományainak erődéit.

A meggyilkolt Antiochust fia: Seleukus Filopator követé az uralkodásban. Tétlen életéből csak annyi méltó a feljegyzésre, hogy atyja badarságáért kelle lakolnia, mert a rómaiaknak ígért ezer talentumi évi sarcz lefizetését neki

kellett teljesíteni. Az e miatt támadt folytonos pénzzavarában mohón kapott tehát az alkalmon, melyet egy elvetemedett Simon, hellenista zsidó, tanácsolt, hogy: a jeruzsálemi templom kincstárát kifoszsa. Ezen Simon ugyanis (két hasongondolkozású és aljas érzelmű testvérével Henalaos és Lysimachos-sal együtt) legelkeseredettebb ellensége vala az ép oly békeszerető mint jámbor III. Onias főpapnak. Ezen főpap lelke minden erejéből oda hatott, hogy a mindinkább fölényre vergődött hellén pártnak nemzetellenes szellemét megtörje és kihágásainak elejét vegye,*) ezért gyűlölték őt az elkorcsosodott görög szokásokat és életmódot majmoló zsidók, kiknek vezérei valának: a fennevezett testvérek, az említett József adóbérlő fiai és unokáival egyetemben. Hogy nemzetellenes törekvésüket diadalra juttassák és a legnagyobb akadályt, Opiast elgördíthessék, Simon azt az áruhlást követé el, hogy Apollonius hadvezér által a pénzszükölködő királyt értesíté, hogy a jeruzsálemi kincstárban roppant kincs van fölhalmozva, mely csak csekély részben a templom sajátja. Seleukus Filopator nem is késett Heliodor kincstárnokát Jeruzsálembe küldeni a pénz elkobzására. Hasztalan rimánkodott a derék főpap, hogy halálos bűn a szent kincstárt, melyben csak 400 talentum vagyon és mely az árvák és özvegyek tulajdonát képezi elrabolni, hasztalan zúgolódott a nép annak láttára, hogy egy pogány a szentélybe lépni készült, már már a szentély-megbecstelenítés elháríthatlannak látszott, midőn Heliodor szándéka kivitelétől valami által elüttetett. Mondják, hogy tüzes lovakon száguldó angyalok csodajelenete elkábította Heliodort, ép midőn lábát a szentély küszöbére készült tenni és hanyat esve összerogyott és a kincs nélkül volt kénytelen a királyhoz visszamenni. Simon folytonos lazítása következtében, melyet Apollonius pártfogása nagyban elősegített, végre készítették Oniast, hogy Seleukus Filopatorhoz forduljon személyesen Antiochiába őt a pártok veszélyes voltára figyelmeztetendő es a hellenisták felforgató békétlensége ellenében segélyét kikérendő. Távolléte tartamára fivérére Jasonra bízta a főpapi teendőket. Hogy még életben találta-e Onias az (175-ben) meggyilkolt Seleukust, vagy sikerült-e az ellene folytonosan fondorkodó hellenistáknak a királyt ellene hangolni

*) Makk. könyvének 2-ik részét 3. 4. és 15-ik fejezetét és az úgynevezett 4-ik Mak. Könyvet.

úgy, hogy a panaszlóból panaszolt fél vált – nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy a Seleukus halálával trónra került fivéréből Antiochus Epifanestól Jason, Onias fivére, a főpapi méltóságot roppant nagy összegért, melyet valószínűleg a templom-kincsből vett el, vásárolta meg. Jason a hellenisták kezében alkalmas eszköz volt rég forralt terveik megvalósításában. Jeruzsálemben és pedig a templom éjszaknyugati részén gymnasiumot, nem szellem-, de testgyakorló intézetet állított föl a serdülő ifjúság és egy efébeiont (gyakorló iskolát) a fiatalabbak számára. Görög szokás szerint meztelen jelentek meg a fiatalok ezen játék helyeken. A szemérem sértéssel karöltve járt a szent vallás teljes elhanyagolása elannyira, hogy az elvetemült Jason nem átalotta a Tyrusban megtartott olympusi játékokra (172) zsidó fiatalokat ünnepküldöttségileg egy nagyobb pénzmennyiséggel meneszteni avval a meghagyással, hogy a játékok védnökének Herakles görög istennek mutassanak be a magukkal vitt pénzért áldozatokat. A küldöttség becsületére legyen mondva a pénzt mégis más célra fordíták. Jason ezzel különben maga is csak a fiatal királynak, ki jelen volt a Tyrusi játékokon, akart kedvére járnai.

Mindazonáltal utolérte a megérdemelt büntetés, mert valamint Jason Onias, akként szorítá ki papi méltóságából Jasont Menelaos, a nevezett árulónak: Simonnak testvére, három száz ezüst talentumnál többet ígervén a kapzsi királynak, azonfelül a görög szellem buzgóbb terjesztőjeként igyekezőn feltűnni. Gonosz tervét csakhamar foganatosítva látta. Főpappá kineveztetvén (172–171) az ígért pénzt a szent edények elárúsítása által teremtette elő, mely szentségtörő cselekedetében a hozzája hasonló gonosz Lysimachos fivéréből lön támogatva. Ezen égbekiáltó bűn miatt a főpapi méltóságból kiszorított III. Onias jámbor főpap Menelaost és Lysimachost a királynál bepanaszolta, de Antiochus Epifanest hon nem találván, ennek kedvence és helyettese: Andronikos által, kit Menelaos megvesztegetett vala, kivégeztett. A nép előtt köztiszteletben álló e főpap kivégzése, Menelaos hajmeresztő bűnei, továbbá cinkosai által ismételt templomrablás oly keserűséget idéztek elő Jeruzsálemben, hogy az álhirre miként Antiochus egy Aegyptom elleni hadjáratban elesett legyen, lázadás ütött ki a fővárosban, minek örve alatt Jason ezer emberével Jeruzsálemre törve, megsértője Menelaos hívei közt nagy vérontást vitt véghez. Antiochus pedig ez ese-

mények hallatára (169) Jeruzsálem ellen vonult s Mena-laostól vezérelve a templomi szent edényeket elrablá és három napi mészárlás közben negyvenezer zsidót lekonzola nem és kor különbség nélkül, sokakat rabszolgákká adván el és a szentély s a zsidók ellen, hogy gaztettét kimentse, mindennemű koholmányt szórván ki. Jákob házáat szégyenborítá míg korcs fia Menalaos ujonga és csak később leie ezerszer kiérdemelt halálbüntetését.

4. §. *Antiochus Epiphanes.*

Ki ezen nem csak, mint már a mondottakból látjuk, a zsidók, hanem (mint Dorius és Polybius görög írók tanúskodnak) legmeghittebb barátjai ellen is kegyetlenül bánó királynak egész elvetemedettségét megítélni akarja az ő N egész becstelenségében, az csak egy pár jellemrajzi vonással is beérheti. Fején ékkoszorúval, iszákos állapotban lehete őt éjjelenként dőzsölők társaságában látni, barátjait becs-mérelve, elleneit becsülve, sőt gazdagon megajándékozva, az épen vele találkozóknak nyakába borulva, emez, amaz apró baráti szolgálatokat kérve. Legjobb barátjai Epimanesnek „örültnek” nevezték. És mégis örültségig határos tettei jó nagy részben színlelés voltak, arra számítvák, hogy Rómának leselkedő szemeit megcsalja és ártatlanságát bebizonyítsa. Róma előtt csúszva-mászva, annak szokásait úgynevezett gladiátorok, vívók, játékait hozta be Antiochiába, hol a római istennek Jupiter capitolinusnak tiszteletére dísztemplomot épített vala. Állatias kéjelgése csak istentagadása által lön fölülmulva. Az ilyen ember és állat, furfang és dőreség vegyülékéből kevert; istent, világot, szemérmert és törvényt kigúnyoló természet zsarnoki kényeinek lön a sokat hányt-ve-tett Judäa kiszolgáltatta. Részben magát okozhatá Judäa sorsa miatt, mert a hellén-párt agyarkodásai és nemzetellenes érzeteinek tulajdonítandó, hogy a pártok kiegyenlítésére közbenjárói szereppel megbízott Antiochus Epifanest saját magukra figyelmeztették. Minden vallás és erkölcsbeli lazaság, meghasonlás és pártszakadás mellett is Judäa sokkal élesebb ellentétet nyújt a hóbortos király aljasságával szemben, semhogy Epifanes minden erővel oda nem törekedett volna, hogy mi még tényleg az istenségre, erkölcs és elvhűsége mutat, általa meg ne semmisíttessék. Azért a már elkövetett gonoszsággal nem érte be, hanem új kínzásokra gondolt. Az alkalom, fájdalom, csakhamar kínálkozott. Ugyanis (168-ban)

Antiochus a Rómaiak engedélye nélkül Aegyptom ellen másodszor is háborúba indulván és másod ízben is sikertelenül, a római szenátus küldöttséget menesztett az Alexandria közelében tanyázó Antiochushoz, üzenvén neki, hogy Aegyptomot rögtön odahagyja. Epifanes gondolkodási időt kért, de a küldöttség egyik tagja Popillus Lanas pálczájával kört húzván maga körül kijelenté, hogy mielőtt e körön túllép, kell, hogy eltökélje magát: vajjon békét vagy háborút választ-e Róma kezéből. Megszégyenülve az előbbit választá. Lehangelve, fölbőszülve, megaláztatásának gyalázatát Judäa vérében mosta le. Apollonius hadvezért küldé Jeruzsálem ellen, ki békét színelve, lepte meg a fővárost és görög s macedóniai zsoldosai vad rohamával veté magát a gonoszra nem sejtőkre szombati napon, mikor magukat a megtámadottak nem védhették. Ezek közt általános mészárlást tartott, sok gyermeket és nőt rabszolgaságra hurcolván, a főváros sok házát leroinrombolván. Jeruzsálem úgy tűnjön el a városok sorából mint Judäa a népek sorából és mi eddig szórványosan kíséreltetett meg az most (mint Josefus írja) *) Menelaos tanácsára rendszeresen, karhatalommal erőszakoltassék ki: ugyanis Judäa hellenizálása, Adonai helyettesítése Zeus görög isten által. A szombat és ünnepek megülvése, a körülmetélés, az étkezési törvények, szóval a Thora parancsai valamelyikének megtartása halálbüntetéssel lön sújtva. Különös nyomatékka lön elrendelve, hogy országszerte oltárok állításának föl, melyeken sertések áldoztassanak. Az első kísérlet a Jeruzsálemi szent templommal tétetett meg, melynek előudvarában levő oltárán sertés áldoztatott, vérével a szentély befecskendeztetett, a megfőzött hús levével pedig a Thora tekercei bemázoltattak és azután elégettettek. Ezen első tűzpróbatét után Zeus bálványa állítatott föl az oltáron (168-ban**), hogy, Dániellel szólva, a „rombolás utálatának” áldozzanak. A kegyetlen halált kikerülendők számosan elhagyták hitüket. De azért a hitszilárdság megragadó példáival is találkozunk, így Eleazar nevű aggastyán Antiochiában, tehát a király székhelyén, és másutt egy anya hét gyermekével vértanúságot tőnek hitük szentségéért. A nép vénei és fiatalai ebbeli kínos kimúlásában, emberi ítélet szerint, nem látjuk-e képét Judaának és kinszenvedései végvognaglásának?

*) Régiségek, 12, 7. 9.

**) Grätz Gesch. der Juden 2 B. 314. és köv. lapokon.

MÁSODIK KORSZAK.

II. FEJEZET.

A makkabäusi fölkelés.

5. §. *Matthiás és fiai.*

„Én ölk és eleveníték, én sebzek és gyógyítok.” Ezzel a szent írási igazsággal, melylyel a biblia utáni első korszakot bevezettük, kezdetjük meg a második korszakot is midőn a dicső makkabäusok korszakot alkotó hősei tűnnek föl Judäa vészterhes felhőkkel borított története egén. Ezen hősök kezébe tette a Gondviselés Judäa sorsát, ők voltak az eszközök, kiknek segélyével az Úr az ő tetszhalálban levő népét új életerőre ébreszté, az ezer sebeiből vérzöt fölgyógyítá. Ismét csak a hűtlenség, a szent vallás eszméjétől való elpártolás ütötte Judäa testén a halálos sebeket és ismét a hitbuzgóság, a vallásérti szent lelkesedés nyújthaták a gyógyírt. Szent vallása elidegeníthetlen javainak feladása állítá ismét Judaät az enyészet szélére, – hogy az örvény mellől elszakított, ismét csak egyesek tántoríthatlan hithűségének tudandó be.

Ezen egyesek a makkabaus-hősök, kik aranykeretű lapot érdemelnek néptörténetünk viszontagsággal eltelt lapjain. A szív-tiszta jámborság, áldozatkészség, hősies elszántság, okos megfontolás egyesülvék a hős makkabäusok családjában, mely új lendületet ada Judaának és ennek nemzeti életét erős alapra fekteté. A családfőnek neve: *M a t t a t h i á s* fia *J o c h a n a n n a k*, *H a s m o n a i* *S i m o n n a k*, volt pedig amaz *J o j a r i b* papi osztálybeli *A h r o n i d a*, ki – valószínűleg az üldözés elől menekülve, – Jeruzsálemtől három mértföldnyire éjszakra eső kis *M ó d i n* városban vonta meg magát. Öt fiainak nevei (mellékevekkkel) ezek valának: *J o c h a n a n G a d i*, *S i m o n T h a r s i*, *J u d a M a k k a b i*, *E l e a z a r C h a w r a n* és *J o n a t h a n K a f u s z*.

„Juda szentélye megfertőztetve, népe rabszolgává aljasítva, miért kívánczozunk még élni?” Így szólt az aggasztán *M a t t a t h i á s* és erősen eltökélte magában, hogy nem fog búskomor tétlenségben vesztegelni, hanem a szent ügyért tevőlegesen működni és a zsarnoki parancsnak ellenszegülni.

Azért midőn a *s y r* parancsnok *A p p e l l e s* azzal a nyilvá-

nos szándékkal érkezett Modinba, hogy a kis városka lakóit, első sorban pedig a tekintélyes Mattathiás a király parancsának megnyerje, ekkor az ekként felelt a hozzá intézett felszólításra: „ha a király tartományának összes népei engedelmeskednének is, odahagyandók hitüket, én és fiaim és fivéreim elődeink frigyében járandunk el.” Midőn erre egy zsidó az oltár elé lépett, hogy azon Zeusnak áldozzon, akkor Mattathiás a hitszegőt szent buzgalmában leölé, míg fiai Apellest és kíséretét leverék s az oltárt leronták. A felkelés jele ezzel megadatott. „Ki hitét szereti az kövessen engem” ez volt a jelkiáltás, melylyel az ősz hitbajnok a hívőket az ellenszegülés zászlaja alá hívta. Nem sokára egy kis, de lelkes csapat csoportosult is hozzá, a pusztába, barlangokba vonulván, honnan a városok és falvakba törtek, a bálványoltárokat ledönték és mindenütt ellenszegülésre bátorítanak. A jámbor Eszenusok is Mattathiás lelkes csapatához csatlakozának, kik közösen megegyeztek abban, hogy a múltakon okulva, a netáni megtámadást, mely szombati napon leend ellenük intézve, vissza fogják verni.

Midőn az aggastyán Mattathiás halála óráját közelegni látta (167), szívreható intelmekkel búcsúzik el fiaitól, kiknek idősbikét Simont, mint okos tanácsadót, a fiatalabb Judát pedig mint hadvezért jelölte meg.

6. §. *Juda Makkabi.*

Atyja bizalmára méltó egy hős volt Juda Makkabi, ki az egész felkelésnek, szabadságharcznak, valamint korszaknak nevet s jelleget adott. Bajnok volt és vitéz, ki párját ritkította, bátor mint az arslán, nem rettegett a vész nagyságától vissza, de mégis hősies elszántságát nem saját erejének érdemeiként híresztelé, de igenis, az isteni erő támogatásaként dicsőíté. Azért buzdítá vitéz embereit lelkes beszédekkel, hogy Isten győzelmet küldő segélyében bízzanak, mielőtt valamely hadi tettere készült volna. Eleinte époly okosan, mint csapata kis számát véve tekintetbe, kerülte a nyílt megtámadást és csatát, hanem atyja nyomdokait követve, városokba és falvakba tört be, hogy a hitszegőket megbüntesse, a tétovázókat serkentse és maga számára megnyerje. De midőn hívei számát lassan, de folyton növekedve látta gyarapodni, már nyílt megütközésbe is bocsátkozott Juda, még pedig egy syr hadsereggel, melynek élén az edzett

Apollonius hadvezér állá. A győzelem Judáé lett (166.); maga az ellenséges hadvezér elesett, katonái jó nagy részével míg a másik része szökéssel menekült. Juda fölvevé Apollonius kardját és ezzel vívott győzelmesen mindvégig. Az első győzelem nem tette elhízottá, de igenis növelte Juda és csapatának önbizalmát és Istenben vetett bizalmát. Erre nem sokára volt is nagy szükség. Mert Heron syr hadvezér nagy sereggel kereste föl Jndát, Beth-Horon lejtőinél. Egy perczig csüggedés fogta el Juda kis csapatát, hogyan lennének, így szólának, mi képesek ezekkel megmérkőzni? De Juda bátorítá és lelkesíté őket, mire rohammal támadá meg az ellenséget és megveré azt, 800-nál több maradt közülök a csatateren, míg a többi megfutamodék. Még nagyobb volt a győzelem, melyet Juda csapatának az a közben négyezerre menő létszámával kivívott egy negyvenezernyi hadsereg ellenében, melynek élén Lysias Nikanor és Georgias hadedzett vezérek álltak. Mielőtt Juda a csatát megkezdette volna Mizpánál, – mint kilenczszáz évvel előbb Sámuel, a közös ellenséggel szemben – bojt és vezeklési napot tárta, seregét lelkesítvén, és Istentől győzelmet esdekelvén. Csellel és hősies elszántsággal nagy győzelmet vívott is ki Juda Gorgiás felett Emmausnál (166) sok fegyvert, ezüstöt és aranyat ejtvén zsákmányul, mely utóbbi kettő azon embervásárlóké lehetett, kik Gorgiáshoz csatlakoztak, hogy az előre megállapított egyezkedés értelmében 90–90 zsidó személyért, melyet fogságra kárhoztatnak és eladnak az egy talentumot kifizessék. De „Adonai a hadúr” és Ő osztja a győzelmet. Nem különben fényes győzelmet aratott Juda a következő évben (165) a számos gyalog, lovas sereg fölött, melyet Lysias vezérelt. Ez seregével, melyben számos elefánt is vala, Jeruzsálemtől délre eső B e t h-C ζ u-rig nyomult előre. Itt Juda 10,000 emberével megtámadá a hatszor erősebb sereget és legyőzvén, azt Antiochiába visszaszorítá.

7. §. *A szentély felavatása.*

Ha valaha, úgy e két döntő győzelem után bizonyítá be Makkabi, hogy nem vérontás, hanem a vallás szent javai visszaszerzése vala a felkelés szent célja. Azért, mihelyest leselkedő ellenségtől nem látta magát környezve, a vitézül kiküzdött nyugalmat legott arra használta föl, hogy lelkes seregével Jeruzsálembe vonuljon és a megfertőztetett

szentélyt újra fölavassa. Ez elég szomorún nézett ki. A templom kapuszárnái elégetvék, a tornácok szétrombolvák, mindenütt bálványoltárok, a szentélyi oltáron pedig a görög Zeus. Ennek s a tisztátalan edények rögtöni eltávolítása volt legsürgősebb teendője Juda Makkabinak (165. Kislew hóban). Törvény előírta faragatlan kövekből új oltárt állítanak föl, új kapuszárnákat akasztanak be, új templomi szent edényeket szerzenek. Az ellenségtől zsákmányolt arany lehetővé tette azok elkészítését. Három hétre be volt fejezve az előkészület és Kislew hó 25-ikén (165) a templom-felavatást áldozat és hálaima kíséretében ülték meg a legnagyobb ünnepélyességgel, a minőnél különb alig ha volt a Salamon és Ezra idejében ünnepelt templomavatás. Nem a kis számúaknak a seregsokaság; a híveknek a hitszegők fölötti győzelme vala ez egyedül, hanem Adonai diadala Zeus bálványa felett, Népünnep volt ez, mennél bensőbbet és szentebbet nem képzelhetünk, a szent háborúnak szent célja eléretett. Lámpafény világított minden zsidó házban, annak jeléül, hogy a Thóra, melynek jelképe a világosság, ismét Judaországba és a hívők szívébe tartá bevonulását. Ezen örökké nevezetes fölavatási ünnepnapok (Chanukka) a Hasmoniták és a szent tanács egyhangú határozata szerint azzal örökítették meg, hogy Kislew 25-ikétől számítandó 8 estvén át az olajmécs-világítás lön elrendelve egész Izraelnek. 2000 évnél tovább gyújtatnak meg már a Chanukka gyertyák minden évfordulónál, és mindannyiszor megemlékszik a vallásbuzgó zsidó a Makkabäusok hőstetteiről, ama lelkesedésről, melylyel a veszélyeztetett vallás-eszme egy maroknyi, de hősiesen küzdő csapat által meg lön védve a durva erő elhatalmaskodása ellenében. A nyolcz napig tartó Chanukka ünnepet még egy szép legenda, – mely mint látszik a babyloni zsidóknál vette keletkezését – veszi körül. E szerint a győzelmesen visszatérő csapat a megfertőztetett jeruzsálemi templomban csak egy korsó olajt lelt, mely a főpapig pecséttel ellát va, az ellenség megfertőztetésétől ment vala, Es ezen kis korsó olaja a nagy templom üregeinek kivilágítására mindaddig elégségesnek mutatkozott, míg nyolcz nap után szentelt olajra tehettek szent, Ezen legenda, melyre az ismeretes Chanukka ima is céloz, szép tanulságot nyújt azon gondolat megszívlelésére, hogy nem a karhatalommal kivívott harcztettek dicsősége az örökké emlékezetes vívmány a dicsó Makkabäusok életében, hanem az a törekvés, hogy

bármit nyertek legyen is el, csak a szent vallás javaira es az igaz hitnek meggyökeresítésére lön fölhasználva, hogy továbbá a lepecsételt, azaz lebilincselte világosság bennünk és istenért buzgó tetteinkben is kell, hogy feloldassék és meggyújtassék a végből, hogy világítva melegítsen, melegítve világítson!

8. §. *Juda Makkabi egyéb tettei, halála.*

A zsidó szabadsághősök fényes győzelmei az összehasonlíthatatlanul nagyobb és harczedzettebb syr seregek fölött fölkelte Palaesztina körüli feles számú nemzetek irigységét és kajánságát. A Filisztäusok, Föniziaiak, Ammoniták és különösen Idumiták izgatottan, ellenséges szemmel látták Judäa békés fejlődését és erőgyűjtését. Ez ellen lázítani és lázongani tehát meg nem szűntek. Ezeket Juda Makkabi sorban legyőzte. Még egyszer meggyült baja a syrusokkal, kikhez a még mindig fondorkodó hellenista zsidók szítottak. Midön ugyanis Antiochus Epifanes (164) életéhez képest örültségben meghalt és elég badarul a fiatal királyt, Antiochus Eupatert, Philippos bizalmas emberének gyámsága alá helyezé, miután már az előtt Lysiasnak adott volt teljhatalmat, Juda Makkabi megragadá az alkalmat, hogy a két versenytárs közt támadt ellenségeskedés ideje alatt hatalmába ejtse Akravárt Jeruzsálemben, hol még a hellenista zsidók garázdálkodtak. A megtámadtak Lysiaszt hívták segítségül, ki is a fiatal király kíséretében, roppant sereggel (120,000) és 32 hadgyakorolt elefánttal Beth-Zur várnak tartott. Noha a vártartalék a hősies védelem csodáit mívelte, mégis a túlnyomó ellenségnek és a még nagyobb ellenségnek: az éhségnek, nem daczolhattak és szabad elvonulás feltétele mellett a vár feladatott. Beth-Zacharianál nyílt megütközésre lépett Juda az ő kis seregével, melyet különböző helyeken volt kénytelen foglalkoztatni, hősies ellenállással küzdött, de a győzelem lehetlenségét belátva, Juda embereivel visszavonult Jeruzsálembé, ott magát elsánczolván. Beth-Zachariánál történt, hogy Juda fivére, Eleazar Havran, abban a hiedelemben, hogy a díszruhában az elefántok egyikén ülő a király, az elefánt hasa alá bújt és a rajta ülőt ugyan emgölte, de ő maga az elefánt által összenyomatott. Jeruzsálem ezek után rendes ostromzár alá vétetett, de Juda emberei az éhségtől kínozva, nagyobbára a földalatti alagutakon menekültek, míg Juda csekélyszámú híveivel daczolt a kettős ellenséggel. Szerencsére

Lysias arra a hírre, hogy Filippos őt hatalmától megfosztani készül, sietve békét kötött Judával (163). Az első békefel-tétel Judaának vallásszabadsága vala. Lysias továbbá a hel-lenista zsidókról levette pártfogó kezét, kik az Akrát kény-telenek voltak odahagyni, maga Menelaos pedig, a megrög-zött gonosztevő, ki tíz évig bitorolta a főpapi méltóságot, Boröában (Aleppóban) Lysias parancsára kivégeztetett. Azon-ban a béke nem tartott soká. Demetrios ugyanis, ki a syrusi trónusra igényt tartott, Rómából, hol eddig túsúl tartatott vissza, Antiochiába szökött, ott a fiatal királyt és Lysias-t meggyilkoltatá. A dolgok ezen fordulatát a zsidók elégület-len része, a fondorkodó hellenisták és egy velők tartó go-nosz Alkimos, – ki a papi foméltóságra igényt tartott, – ki-zsákmányolni akarván, Juda Makkabi ellenében Demetrios-t hívták segítségül. Ez kapott is az alkalmon, hogy hatalmát Judaával éreztesse. Egy durva, kérlelhetlen hadedzett vezért Bakchidest küldé seregének élén, Jeruzsálem ellen. Ez előbb nyájasan bánt a zsidókkal, különösen mert nyílt lázadásba nem törted ki, nem törtek ki pedig azért, mert a vallássza-badság veszélyeztetésétől nem tartottak, és mert a papi csa-ládból származott új főpap, Alkimos, iránt különösen a jám-bor Essenusok bizalommal viseltetének, kivált mert egy kül-döttségnek minden jót ígért. De Alkimos egyszer a templom és a város birtokában lévén, az Essenusok közül 60, köz-tük Jose, Joeser fiát, az írástudóst és Alkimos nagybátyát kivégeztette. Erre és más elhatalmaskodásra a polgárháború lángja ismét kigyuladt. Minden vallásbuzgó és jó hazafinak szeme Juda Makkabira volt irányozva, ki ismét a hegyek közt portyázott kis seregével, körülbelül 3000 lelkes embe-rével. Demetrios, Alkimos kérésére, sereget küldött ellene, melyet Nikanor vezényelt, de Adassa, (vagy Adarsa) Betli-Horontól éjszakra eső helynél, Juda Nikanor seregét meg-verte és teljesen tönkre tette, maga a hadvezér is életét ve-szíté. A győzelem napja (160. Adarhó 13-án) Jom Nikanor név alatt ünnepeltetett. Ezen rémhír hallatára Demetrios a kérlelhetlen Bakchidest küldé 20,000 gyalog és 2000 lovas-ból álló sereggel Juda 3000 embere ellen, kik ezen nagy hadoszlop láttára, elcsüggedtek és Juda minden bátorító szava mellett és szétszéledtek. Juda csak nyolczszázzal maradt magá-ra. Ezekkel megtámadta Bakchicles hadoszlopainak jobb szár-nyát, oly hősieesen, hogy megverte és Asdodig üldözte, de a bal-szárny előnyomulásának nem állhatott ellen a maroknyi

Makkabi sereg; egyre összeolvadt, míg végre Juda Makkabi is harczolva elesett. Fivérei Jonathan és Simon boldogok voltak, hogy a nagy hős hulláját megmenthették és a családi sírba Modinba vihették. Egész Izrael gyászolta halálát.

9. §. *Jonathan es Simon.*

A hős Juda Makkabi halála után a népvezérséget Jonathan, Juda öcscse, vette át, de nem bírt Juda Makkabi hadvezéri éleslátásával, inkább okos tanácsadó és az ellenség gyöngéit kileső „mint erélyesen megtámadó tehetség volt. Mindazonáltal sok kellemetlenséget okozott Bakchides seregének, sőt, Simontól támogatva, Bethagla erődöt oly hősiesen védte az ostromló Bakchides ellen, hogy ez kibékülni kényszerült. A rómaiakkal a már Judától megkötött frigyét megújítja és ügyesen tudta fölhasználni Balas és Demetrius közti villogásokat. Ő az előbbinek trónra való igényeit erélyesen támogatta, úgyszintén Tryphon vezért, ki Balas fiatal fiát (Antonius Theos) kiáltá ki királynak (145.). Balas Jonathant nagy kitüntetésekben részesíté, küldvén neki bíborpalástot és arany koronát (152). Sukkoth-ünnepen először vette föl Jonathan főpapi díszruháját és a templomban főpapként szerepelt. A két hasmonita fivér Balas fiatal fiát is hű pártfogásuk alá vették. Ezt látván Tryphon, ki mert maga számára akarta megnyerni a syrusi trónust, de Jonathan hűségében a legnagyobb akadályt tudá, oda törekedett, hogy Jonathant Akkóba (Ptolemaisba) csalja, azon Örv alatt, hogy ezen híres várt neki ajándékozza. Jonathan az ígéreteknek hitelt adván 40000 kiszemelt harczosa közül csak ezret vitt magával. Ezek a várba lépésükkor lemészároltattak, Jonathan pedig a ravasz Tryphon által fogolylyá tétetett és noha a váltság-díjt elfogadá, mégis elég gonoszul őt két fiával kivégeztette (143.). A főpapi méltóságban és népvezérletben még az egyedül fennmaradt Hasmonita Simon*) követte, ki az előbbi méltóságot nem mint Juda és Jonathan testvérei a syr hatalomtól, hanem a nép kezéből fogadta el, II. Demetrios helyben hagyta és őt „király barátja” címén szólítja. A hellehistákat az Akrából kikergette (141 Ijar 23-án, mely nap örömnapként ünnepeltetett) és a hellenistáktól elvett Bethzur Gazara és Akra erődöket az ország erő-

*) Jochanan már azelőtt egy arabs törzs váratlan megtámadása alkalmával esett el.

deivé szerelte föl. Simon új időszámítást hozott be és a pénzveretés jogával is élt; ez időszakból való érmek mai napság is léteznek. Simon az ország belügyeire nagy gondot, fáradalmat fordított, a földművelést ótalmazá, Joppé várát pedig szabad kikötővé nyilvánítván, ezáltal a szabad kereskedelmen hatalmasan lendített. A hálás nép 140. Elül hó 18-án örökös főpap és fejedelemmé nevezé. De mint Dávidnak ugy Simonnak is saját családjában támadt a halálos ellenség. Ez volt saját veje: Ptolemäus ben Chabub, ki, a syr király Antonius Sedetestől fölbátorítva, Judäa fölötti uralkodás reményében Simont és két fiát Jericho melletti Dok várban legyilkoltatá (153), harmadik fia Jochanan (Hyrkanus); ki Gázarában tartózkodók megmenekült.

10. §. A zsidók Aegyptomban.

Azon természetes vonzódásnál fogva, melylyel az egypt. zsidók a Ptolemäusok iránt viseltetének, könnyen érthető, hogy helyzetük is, mint már fent említettük (1. 3-ik lapot), nagyban és egészben kedvezőnek mondható. Különösen népes volt Alexandria, mely az aegypt. zsidók gyűpontja volt, ott összpontosult a kereskedelem, ipar és szellemi élet, sőt az akkor támadt irodalmi termékek összefoglaló neve: alexandriai irodalom. A már említett Septnaginta görög fordításon kívül még egyéb irodalmi termékek is jöttek létre, melyekben a monotheismus és görög világ nézet sajátságos vegyülete tükröződik és apokryphok, azaz elrejtett könyveknek, neveztetnek, mert a szentírási Kánonból (24 könyvből) kihagyatvák, onnan kiszorítottak. Nevezetesekké váltak még *Aristobulus*, Ptolem. Filopator tanítója, ki Mózes 5. könyvéhez írt magyarázatot, *Ezekielos* az első drámaíró, *Demetrius*, *Artapan*, *Malchos*, *Aristäus* szentírási és történeti anyagokat dolgoztak föl görög nyelven és *Jason* a Makkabäusok történetét írta meg, mely később átdolgozásokon ment keresztül és toldalékkal bővítettet.

Az alexandriai zsidók élén, a palastinabeliek mintájára, egy 70 tagú magas tanács állt. A község minden városrészben imaházakkal (proseuchák) bírt. A főzsinagóga, mely művészi és építkezési tekintetben igen díszes volt, oly nagy terjedelmű vala, hogy egy hivatalnoknak zászlóval kelle lobogtatni annak jeléül, hogy a község valami ima után Ámennel felelhessen.

Később a syriai rémuralom alatt egy Onias nevű Ahronida, a köztiszteletben levő 3-ik Oniasnak jeruzsálemi főpapnak fia, ki Aegyptomba menekült és Ptolom. Filometer-től igen barátságosan fölvetetett, arra a gondolatra jött, hogy a befertőztetett jeruzsálemi szentély helyébe, Leontopolis kis városkában egy új, nagy és diszes templomot építsen, mire a királytól, ki neki nagy hivatalt és befolyást engedett át, meg is nyerte az engedélyt. E templomot Beth;-Chonjonak nevezték. Itt áldozatokat is mutattak be. Onias vala a templom főpapja (160). A többi papok és a templom kiadásait a templom jövedelmeiből fedezték. Ezen templom, mely különben nem valami nagy tekintélyben állott Jeruzsálemben, ezen utóbbit 3 évvel élte túl és 233 évi fennállása után Vespasián által záratott be (73).

11. §. A nagyzsinat. Synhedrion.

A zsidók politikai állása feltüntetését meg nem szakítandó, csak most vázolhatjuk azt az intézményt, melyet már Ezrás és Nehemia kezdeményeztek és mely az egész zsidóság belszervezetének leghatalmasabb emeltyűjeként bizonyult be. Értjük ugyanis a nagy zsinatot (Knezzeth hag'dauloh), melynek tagjai próféták, papok, írástudósok és népképviselők valának. Főteendőjük közé tartozik a szentírási Kanon összeállítása, azaz a prófétai iratoknak, (melyekhez később m.g egyéb szent iratok, Hagiografok járultak) a szentírássali olyatén összefoglalása, hogy az általa történt szent könyvkötelékbe más egyéb irat nem vétetett be, hanem mint pl. a fent nevezett apokryphok mutatják, abból kizárattak.

A Talmud (Joma 69. b.) szerint, továbbá a nagy zsinat férfiai a S'mone Ethré, úgy nem különben a S'ma és ebédima behozatalát rendelték el. Idejükből származik a még napjainkban is szokásos zsinagógai intézmény, mely szerint minden szombat és ünnepnapokon, úgy mint a hét második és ötödik napján, (hajdanta vásár és törvényszéki napokon, melyeken sokan gyülekeztek egybe) a szt. írásból felolvasások tartattak. Azért a Pentateuchus 158 fejezetre osztott, úgy felolvasásával három év alatt lettek készek. Ezen három éves cyclus helyébe a későbbi tudosok elrendelése szerint az egyévi cyclus lépett, mely nálunk is dívik. A felolvasást maga a Thorához hívott eszközölte, csak mióta a fölhívott nem volt képes a felolvasandó darabot he-

lyesen előadni, történt az intézkedés, hogy egy e czélből alkalmazott személy olvassa minden felhívott helyett föl az egész szent leczkét. A Haftora, vagyis a hetiszakaszhoz csatolt prófétai szakasz, azon időből hozatott be, mikor Antiochus Epifanes rémuralma alatt a Pentateuchusból való felolvasás halálbüntetés tilalma alatt állt. Hogy tehát a Thora szent tartalma feledésbe ne jöjjön egy a folyó szakaszbeli szentírási részre emlékeztető prófétai darab olvastatott fel. A nagy zsinatból fejlődött ki a legmagasabb törvényszék (Szanhedrin; görögül Szynhedrin,) mely ha teljes volt 71 tagból, ha pedig csak 23 tagból állt, kis Szánhedrinnak nevezteték. A Szanhedrin elnökét Naszi-nak, alelnökét Ab beth-dinnek és referensét Chacham-nak hívták. A nagy Szanhedrin az igazságszolgáltatást, szájhagyományi törvénymagyarozatot, háború üzenést, király és főpapi választást, étels halál fölötti ítéletmondást stb. fontos közérdekű intézményeket, mint p. o., a naptár hiányában, az ünnepek meghatározását vonta tevékenysége körébe. A kis Szanhedrin csekélyebb vallási és polgári ügyek fölötti, ítélő-szék volt, azonkívül csekélyebb pénzkérdések, károsítási és házassági ügyekben a 3 tagú helyi bíróság is volt illetékes. A Szanhedrin ülései a szombatot kivéve mindennapon és nyilvánosan tartottak. Tagja csak tiszta, jellemű és alapos törvénytudós lehetett.

12. §. *Valláspártok.*

Részint a syr rémuralom gyakorolta vallásüldözés, részint a Szanhedrin keblében tartott vallástörvényi vitások a vallás tantételeinek eszméit és azoknak az életben való foganatosítását már ideje korán a gondolkodás és elmélkedés tárgyaiul tevék. Voltak kik túlszigorúan a betűhöz, voltak, kik annak szelleméhez és végre, kik mintegy a kettőt közvetítve, majd az egyik, majd a másikhoz tartották magukat. E szerint már korán három párt fejlődött ki a vallásos eszmék és parancsolatok teljesítése keretén belől. A két ellentétet képező párt neve 1-ször a Szaduzäusok 2-ször Eszénusok s mintegy a kettő közt állók neveztetnek 3-szor Farizeusoknak.

A Szaduzäusok Zádok vezérük után (vagy tán a főpaptól) így nevezve, az írás betűszerinti értelmezés hívei valának a hasongondolkozásu későbbi karaiták mintájára. Mi a szentírásban minden kétséget kizáró bizonyossággal nincs kitéve,

azt tagadták. A túlvilági élet és ennek kapcsában a jutalom-szolgáltatás, az angyalokbani hit úgyszintén mindennemű hagyományos magyarázat határozott ellenei valának s mert mindent a földi lét keretén belül hittek elintézendőnek, azért voltak túlszigorúak az ítélethezásban; könnyen mondták és hajtották végre a halálítéletet is. Nem nagyon rokonszenvezett velők a nép zöme. Inkább politikai szerepet játszottak. Lángoló hazaszeretet és szabad világnézet jellemzi őket. Vallásos színezetet a párt csak Boethos által nyert, ki írástudós is lévén, a szabad nézetnek tudományos indoklást kölcsönzött.

Legélesebb ellentétüket képezték az Essenusok, kik (valószínűleg ebből a szóból z'nua: túljámbor származtatván nevüket) a vallás bensőségét vakbuzgó hittel és külső formásokkal gyakorolták. Szerzetesek módjára elzárkózva, elszigetelve, házasságot kerülve, elmélkedés és merengésbe merülve éltek egyforma életüket. Gyakori imával, gyógykezeléssel és fürdőhasználattal töltötték idejüket, vagyontalanságot, tiszta szeretetet, eskütöli távortartást vallván főelveikül.

A kínos formásoktól mentes vallásbensőséget és a sz. írás szellemét s nem betűszerinti értelmét képviselik a F á r i z ä u s o k (Perusim), kik a nép zömét képezek és csak annyiban nevezhető pártnak, a mennyiben a két előbb nevezettel ellentétbe állítatik. A Fárizausok vezérelve vala, hogy a zsidóság fentartása, azaz az elődök törvénye és szokásai mérvadóak az egyesre úgy mint az államra nézve, mindennek az Úr Isten tanácsa és akarata értelmében kell végrehajtatni. Az élet kalauza a vallás és hagyományos tan. Kinek élete és elméleti elvei nem voltak azonosok, ki más-kép tanított mint élt és viszont vagy köpenyforgató, következetlen, vagy egyoldalú, ájtatoskodó, színlelt jámborságú volt, a legélesebb bírálatban vala elítélve. A Szánhedrin tagjai és a legbefolyásosabb egyének a Fárizausok kebléből kerültek elő. Az új testamentumban vizásan vannak jellemezve.

HARMADIK KORSZAK.

III, FEJEZET.

A zsidók saját fejedelmeik uralma alatt.

13. §. 1. A Hasmonai házból.

A hasmonai Simonnak a gyalázatos Ptolemäus ólálkodása elől megmenekült egyetlen, életben maradt fia Jochanan

Hyrkanus vala (135-106). Vele új korszak, forduló pont áll be a zsidók történetében, mert uralkodásának jogosultsága külhatalomtól nem támadtatik meg többé s mert továbbá Hyrkanus a Hasmoniták törekvéseinek kiépítője, az ország éjszak és déli határainak kiszélesítője, a nemzet önállóságának hatalmas megszilárdítója vala. Kezdetben igaz, nem volt szerencsés sem a gonosz Ptolemäus megbüntetésében, mert ez, mint mondják, a túsul visszatartott napát Hyrkanus anyját kínzásnak kitenni nem akará, sem pedig Antiochos Sidetes syr király elleni háborúban, melyben nagy veszteségeket szenvedett. Azonban az Antiochus halálával beállt trónvillongásokat ügyesen tudván fölhasználni, előbbi függetlenségét és vele együtt Joppét visszanyeré, királyi czímet vón fel, a Jordan keleti részeit (Madabát), Szikem városát, a Gerizim hegyén épült Samaritanusok templomát elpusztítá (120) és végre Jdumaát meghódítá és lakosait a zsidóság felvételére készíteté. Egy szóval Judäa területe olyan kiterjedésű volt, mint Dávid és Salamon uralkodása alatt. Samariát újból ostromolta és teljesen földülta, úgy, hogy ir nebrechta sírvárosnak neveztetek. Halála előtt családján ejtett sérelem miatt elkésérítve (valami bizonyos Eleazar ben Poirá által) a Farizausoktól elpártolt s a Száducausok pártjába ment át. Őt fia maradt utána, Juda Aristobolus, Antigonus, Sándor, Absolonesegy ismeretlen nevű. Utódul nejét, Aristobolust pedig főpapnak nevezte ki.

14. §, *Aristobolus, Jannäus Sándor.*

Aristobolus (106-105) nem elégedvén meg a főpapsággal, anyját és három öcscsét börtönbe vetette, legidősb öcscsét pedig igaztalan gyanúból kivégeztette, míg anyja éhhalállal múlt ki. Csak egy évig uralkodott, lelki furdalása ölte meg. Halála után a királynő Salome Alexandra kiszabadítá a börtönben levő rokonait és Jannäus Sándor, kivel a királynő egybekelt, jutott a trónra. Harcias szellemű de fölötte kegyetlen király volt, 21 évi uralkodása alatt kül és bel ellenségekkel kelle folyton viaskodnia, csak kegyetlenségének rettegésével tudta féken tartani alattvalóit, így midőn egyszer a király papi díszben áldozá a sátoros-ünnepen, a nép gyűlöletének érzetében ethrogokkal dobálta, mire ő 6000 embert mészároltatott le és nyíltan a Száducausok pártjára lépett, kiknek tanácsára 800 Farizáust feleségeik és gyermekeikkel a legkegyetlenebbül kivégeztetett, mint egyáltalán uralkodása vérbe van fűrösztve és megszámlálhatlanoknak életét fosztá

meg Azonkívül kicsapongó, kéjelgő volt. Nevezetes, hogy Gadara és Gaza, az fontos virágzó város, ez híres kikötő hely, kezébe jutottak. Halála előtt (79) nejének a Farizausokkali kibékülést ajánlá.

15. 8. *Salome*

Alexandra és fiai Hyrkanus és Aristobolus.

A Jannäus uralmát nagyon megsínlő zsidó államra nézve valóságos szerencse volt a királyné Salome, – uralkodó nevén Alexandra, – trónralépte. Kilencz évi uralma (78-69) nem csak külellenség által nem vala háborgatva, de a természet is könyörölni látszott az ínséges népen, bő termés által ugyanis tetemes anyagi jólétre vergődött ismét. Ezzel volt kapcsolatos a szellemi fejlődés is. Jannäus Sándor végakaratahoz híven, a királyné jó viszonyba helyezkedett a Farizäusokkal. A Szánhedrin fejévé tette fivéré, a hírneves írástudóst, Simon b. Setacht, ki az Alexandriából általa visszahívott (Jannäus elől menekült) Juda ben Tabbaival együtt lelkiismeretesen újból szervezte a Szánhedrin működését, és mint egykoron Ezra és Nehemia a zilált és szétzüllött állapotokat újból rendbe szedte.

A Farizäusokkal tartó Hyrkanus, Alexandra idősebbik fia, jelöltetett ki anyjától főpapnak. Gyenge tehetségű, noha becsületes jellemű fivérével éles ellentétet képezett Aristobolus, ki tett- s dicsvágyó volt és a Száducausok hive és követője lett. Anyja betegsége alatt azon előrelátott esélyben, hogy Hyrkanus lesz a trónörökös, elhagyá a fővárost, Galilaába ment, több erődöt szolgáltatott ki magának és az ott lelt aranyból katonaságot toborzott. Hasztalan ostromolták Hyrkanus és az előkelő Synhedristák a beteg királynét, hogy tegyen erélyes intézkedést, de ő utolsó életszakaszát elhomályosítani nem akará, 73 éves korában és csak 9 évi uralkodás után közbecsülésben halt meg, mint az első és utolsó független királyné, az országot a testvérharcz egész rettegésének hagyván fel.

16. §. *A testvérharcz, az idumäai Antipater.*

Alexandra halála a testvérharcz kitörésének jele volt. Az anyját a királyságban követő Hyrkanussal csakhamar összekocczant a már készüléteit megtett testvére Aristobolus. Jericho mellett történt a megmérkőzés, Hyrkan vereséget szenvedett és Jeruzsálembé menekült. Közbenjárók kibékíték

az ellenséges testvéreket azon egyezkedés alapján, hogy Aristobolus, mint a tehetségesebb, legyen Judäa királya, Hyrkanus pedig annak főpapja.

A békefrigy megerősítésére szolgált egy házassági frigy, melyet Sándor Aristobolos fia Alexandrával, Hyrkanus leányával, kötött. A testvérbéke zavartalan is maradt volna, ha Antipater egy cselszövő, nagyravágyó edomita nem szította volna az ellenségeskedés tüzét. Addig izgatta ugyanis a gyenge jellemű Hyrkanust, míg ez Aretastól, Arabia királyától, Aristobolus ellen segílyt nem kért. A segíly megérkezett, Aristobolus megveretett, Jeruzsálem ostromoltatott, de makacson ellenállt. Ekkor mindkét testvér Scaurushoz, Pompejus vezéréhez küldöttséget menesztett, segílyt kérendő. Scaurus Aristobolus pártját fogta, de Pompejus az Ítéletet mindaddig elhalasztandónak vélte, míg mind a két párt részéről a tanúbizonyosság ki nem hallgattatik. Miután azonban a hevesvérű Aristobolus az ítéletmondást be nem várva eltávozók, Pompejus Jeruzsálemre tört, szombati napon 12,000 embert lemészárolt, a templomba is behatolt, de a templomi kincstárt érintetlenül hagyá. Hyrkanusnak papi méltóságán kívül Ethnarch (népfejedelem) rangot engedett, de őt Antipater gyámoksága alá helyezé és így Jeruzsálem adóköteles lett. Aristobolus pedig fiaival Alexander és Antigonos-sal és leányaival foglyokul Rómába vitettek, útközben sikerült Alexandernek megfutni, Judaában sereget gyűjteni, de Gabinustól megveretett, így járt Aristobolus is, ki Rómából megszökve, a maga köré gyűjtött pártjával megveretett és Rómába visszavitvén, Pompejus emberei által megmérgeztetett, fia Alexander pedig ugyancsak Pompejus által Antiochiában lefejeztetett. Midőn később Caesar egyedurasága eldöntetett, Antipater oly nagy mérvben tudta a neki tett szolgálatokkal kinyerni kegyét, hogy a zsidóbarát Caesar Antipatert római polgárjoggal és adómentességgel Judäa kormányzójává tévé, Hyrkanust pedig papi méltóságában megerősité. De Caesar meggyilkoltatása után (44) a rómaellenes párt Antipatert megmérgezé. Hátrahagyott négy fia közül Heródes Galiläa helytartóvá Ion kinevezve.

IV. FEJEZET.

Heródes és családja.

17. §. Heródes az idumita Antipater fia, a zsidók 2-ik államéletének fölbomlását siettette, ő volt Judäa rosz szelleme.

I-só Hyrkanus hasmonita fejedelem által végbe vitt ama válás-kényszer, melyet ő, mint fõnt említõk, (1. 20.1.) az Idumitákön gyakorolt, megtenné a rosz gyümölcsöt és a hasmonita család vesztére volt. Heródes trónját csak vér és erõszak tarták össze. Már mint fiatal ember daczolt a Synhednon tekintélyével és önkényü eljárása miatt kérdõre vonatván, nem mint vádlott jelent meg a legfõbb törvényszék elõtt, hanem bíborpalásttal és fegyveres kísérettel. A bírák közül csak az öreg Sémájának volt bátorsága a fennhéjázó királyt illetenségére figyelmeztetni. De az érdemelt büntetés helyett Caesartól egész Coelesyria igazgatásával bízott meg. Róma, melynek sok szolgálatot tón, kegyével ajándékozta meg és ebben bízva, követett el minden vérengzést, az útjában álló Antigonost, Aristobolus fiát, úgyszintén saját hitvesét, a bájos Mariamnét, ennek anyját és három fiát kivégeztette. A hasmonita család férfi tagjai közül csak az agg Hyrkanus és Mariamne öcscse, Antigonos voltak életben, kik szintén dühõngõ vérszomjának estek áldozatul, nem kímélvén sok írástudóst sem. Építkezései, különösen a templom körül szerzett ebbeli érdemei és a szárazság, éhség, halálvész által nagy ínségre jutott népnek részbeni adóelengedése nem voltak képesek Heródesnek megnyerni a kegyet, Vagy' csak szelidíteni a gyûlöletet, melyrõl maga is annyira meg volt gyõzõdve, hogy fondorkodó nõvérének Salomének meghagyta halála elõtt, hogy az ország elõkelõit Jerichoba hívja meg és kimúlásának pillanatában az összegyûlteket ölesse meg, „hogyy halálát az elõkelõk kivégeztetése fölõtti gyászszal együtt sirassák. Ez embertelen parancs azonban teljesületlen maradt. Vérral borított uralkodásának 37-ik évében 70 éves korában fertelmes betegségben elhalt (3). Halála napját örömnapként ülte meg a zsidóság. Véghagyományilag az országot három fia Archelaus, Antipas és Filippus közt osztá még. Archelaus nyeré el a királyi méltóságot és felügyeletet. Nemsokára zavargások ütöttek ki az országban. Heródes minden tagja Rómába menekült. A lázadást alig voltak képesek a római hadparancsnokok Sabinus és Varus elnyomni. Augustus csak ethnarchi (népvezéri) czímen hagyta meg Archelaust állásában, melytõl késõbb megfosztatván, az orfzag fõrésze római tartománynyá nyilvánított (6. K. sz. id. után). A közigazgatást római procuratorok látták el, kik az országban lelkiismeretlenül garázdálkodtak és azt sok adónemekkel tönkre juttatni egymással versengtek. A procuratorok nevezték ki a fõpapokat, úgy p. o. Valerius Gratus

alatt négy főpap (utolsó volt Kaifa József) lön kinevezve. Az utolsó procurator Pontius Pilatus volt, egy kapzsi, fukar, gyűlölt egyén, alatta feszítettett – római szokás szerint – keresztre Jézus (Jésua) názáreti József fia, kit hívei Krisztusnak (felkentnek) neveznek (30.)

18. §. Agrippa, a proconsulok.

A procuratorok alatt sokat szenvedett országra, mielőtt sötétség borítandja, még a jobblét verőfényes napjának egy sugara lövelt. Ezen jólét előidézője volt I. Agrippa, Mariamne unokája, Aristobolus fia. Kómában nevelkedve, nem csoda, hogy kicsapongó, kalandszerető volt, de később legyőzte benne a Herodes-természetet a hasmonita vér, mely ereiben folyt. Tiberiustól kezdetben kegyben tartva, később általa tömlöczbe vettetett, de Cajus Caligula trónraléptekor onnan kiszabadult, ki Agrippának, kivel baráti viszonyban állt, Judäa több tartománya feletti igazgatóságot, sőt királyi czímet ajándékozott. Ezen barátságának is volt köszönhető, hogy az eleinte a zsidók iránt jó indulatú Caligula, midőn hirtelen azon rögeszmére vetemedett, hogy szobra a jeruzsálemi szentélyben fölallíttassék, nem vitte a végietekig, hanem Agrippa által kiengeszteltetett. Agrippa e végből Rómába utazott és ott Caligulától megkérdezve, minő kegyet akar magának kikérni, Agrippa a szobor felállításának parancsa visszavételét kérte ki királyi kegyként; erre a király Petronius helytartóhoz írást intézte következő tartalommal: „Ha még szobra nem állíttatott fel a jeruzsálemi templomban, úgy attól álljanak el.” Később megbánta ezen üzenetet, de az örült király meggyilkoltatása véget vetett az elkeserültségnek. Claudius császártól Agrippa az egész ország birtoklását nyéré el. Rómából visszatérve nagy alakuláson ment Agrippa keresztül; nyájas, bőkezű, a vallás s törvény hű megőrzője lett. Pazarló módon folytatá Heródes építkezéseit. A nép szeretetét oly mértékben bírta, hogy midőn az elengedés év végével (42) a sz. írás előírta királyról szóló törvényt előolvasá és e szavaknál: „Fivéridek közepéből válaszsz magadnak királyt,” sírásra fakadt, mert csak anyai részről volt zsidó származású, a nagy számmal egybegyűlt Farizäusok így kiáltanak föl: „Fivérünk vagy, fivérünk vagy!” Agrippa 7 évig uralkodék, élte 54-ik évében több leánygyermeken kívül szintén Agrippa nevű fiút hagyott hátra, ki Rómában tartózkodék s

mivel hogy Claudius nem nevezte ki királynak, Judäa ismét a proconsulok gyámhatósága alá került. A folytonos elnyomás, pénz-és vérszomj, melynek kielégítésében a proconsulok egyik a másikán túltenni iparkodtak, Judäa keblében a Róma elleni gyűlöletet mindinkább szították. Cumanus, Felix és a kegyetlenek legkegyetlenebbike: Gessius Florus alatt végre a boszú soká visszafojtott, de már féken nem tartható dühe kitört,

19. §. A felkelés előkészületei

Florus hajmeresztő kegyetlenségei Judäa birkatürelmet tigrkvatkággá váltogatták. 66-ban (Ijar 16-án) történt, hogy Florus azon örv alatt, mintha tiszteletlenséggel viseltetnének a zsidók irányában, parancsot ada vad csapatainak-, hogy Jeruzsálem főpiacban garázdálkodjanak. Ezen parancsot csakhamar és elég embertelenül teljesítették, 6000 embernél több konczoltatott le, a foglyul esetteket pedig megkorbácsoltatta és keresztre szegezte. Másnap szemtelenségét tetőzendő, a nép előkelőitől azt kíváná, hogy a bevonuló sereg üdvözlétére siessenek, nagy belküzdelmek után ezen megaláztatást is eltűrték, de midőn észrevették, hogy a bevonuló katonák a templomnak tartanak, a zsidó nép menten kitalálta a ravasz csselfogást, hogy ugyanis Florus a templom kincskifosztását célozza. A nép rettenetes zavar és tódulás közt megelőzte mégis a katonákat és elzárta a szűk bemenetet előlük, ezekre kődarabokat dobálván. Ezzel kigyuladt a lázadás tüze, különösen midőn Florus odahagyá Jeruzsálemet, tartaléksereg visszahagyása után, a felkelés szervezéséhez fogtak. De itt mutatkozott a már oly sokszor a nép vesztére bebizonyult kórság, mely a néperőt megmértelyezte: ugyanis a meghasonlás és a pártviszály. A forradalmi úgynevezett zeloták pártjával szemközt állottak a mérsékelt békepártiak. Amazoknak vezére Eleazar ben Anania, előkelő papi származású és akaraterős ember volt, ki nagy befolyásos atyja, Garon családbeli Anania és ennek fivére Ezekiás békevéleménye ellenében a felkelők vezérévé tudta magát felküzdeni. Ezen hevesvérű Sa mait a követővel szemben állottak a H i l l e l t követő szelíd természetű békeemberei, kikhez sok írástudós tartozott. A békepárt jelentékeny szószólója volt II. Agrippa, ki Rómából a fővárosba érkezett, hogy a nagyon népszerű, bájos szépségéről híres

nővére, Berenice oldala mellett, a Rómával való kibékülés érdekében emeljen szót. Beható ékesszólása látható benyomást tén a népre és már-már a zúgolódókat és lázongókat megnyerni látszott, midőn azzal a kéréssel, hogy még egy ideig tőrjék Floras gondnokságát, egyszerre mindent elrontott, A felkelők pártja izgatottan ellene mondott és hogy a tevőlegesség terére lépjenek rómaellenes nézetükkel, Eleazar unszolására elhatározták, hogy a pogányoktól többé oltári áldozatot el nem fogadnak. Ez egyértelmű volt a császár tekintélye elleni ellenszeggüléssel.

Az ezen elhatározás következményeitől féltő békepártiak Floras és Agrippától segélycsapatot kértek. Ez utóbbi Rómából küldte is 3000 katonát Filippus vezérlete alatt, A Zeloták és Agrippa serege közt véres, de el nem döntött harcz támadt, mely hét napig tartott. Ekkor megváltozott a helyzet. Voltak ugyanis egy Menachem nevű vezér alatt az országot nagy rettegés alatt tartó bandák, melyek törökkel felfegyverkezvék, minden róma barátot, akár zsidót, akár nem zsidót, kérlelhetlenül ledöfték és bírságuktól megfoszták. Török után nevezettek Sikariusoknak. Ab 15-én érkeztek meg a Sikariusok Jeruzsálembé és rögtön a zelotákkal egyesülvén, ezek véderejét tetemesen gyarapíták. Agrippa katonái a római tartaléksereggel Herodiás várkastélyban sánczolták magukat körül. Húsz napi éjjel-nappal folytatott ostrom után körülzárattak s megadták magukat. A zsidóknak kegyelmeztek, de a római tartaléksereget egytől-egyig mind levagdalták. Menachem, ki ezen közreműködése miatt túlbizakodottan és gögösen viselte magát a sokkal érdektelenebbül csak is a szent ügyért lelkesedő Eleazzarral összekocczant, a szóvita tettlegességekke fejlődött, a Sikariusok legyőzettek, Menachem maga is életét veszíté. Ezen rablóbandákhoz hasonló elhatalmaskodóktól megtisztulva, megszilárdult a felkelő párt, különösen midőn az Adiabene királyház egynehány tagjai és jelesül három vitéz, és pedig a jordántuli Niger, a babyloni Szilas és Simon bár Giora csatlakoztak a Zelotákhoz. Nevezetesen ez utóbbi az egész felkelésen át legélénkebb részt vőn a szabadságharczban és annak lelke és mozgató ereje volt.

A felkelés az egész országban kezde elharapóznani, különösen midőn híre támadt, hogy a Caesareában székelő Floras 20,000 zsidót koncizoltatott le és hogy továbbá Alexandriában Tiberius Alexander hithagyó (és a híres alexandriai

bölcsész Filo testvérbátyjának fia) izgatása folytán 50 ezer zsidó vesztette el életét. A felkelés szelleme diadalmaskodott, a békepártiak köztük a Synhedrion nem egy tagja, különösen a híres R. Jochanan b. Sakkai békülékeny közvetítésükkel mindinkább háttérbe szorítottak. Nem hiányzott máiegyéb az ellenségeskedés megkezdéséhez mint az erélyes vezérek közreműködése.

20. §. *A felkelés intéző vezérei.*

Valószínű, hogy bár ha a népválasztásból is kerültek ki a felkelés intéző vezérei, úgy ezen választásra hathatós befolyással volt a Synhedrion. De ebben megoszoltak a nézetek. Voltak mint az elnök Simon b. Gamaliel, ki ha nem is macacs zelota, mégis a háború erélyes folytatásának híve, elszántabb föllépést tanácsolhattak, de bizonyára a mérsékeltbb, hogy ne mondjuk a roma baráti álláspontot is védő Synhedrista tagok is találkoztak, mint pl. Josua ben Gamala. Az ilyen vélemény-megoszlásban rejlik megfejtése a különben érthetlenség eljárásnak, hogy a túlnyomó nagy részben levő háború-pártiak, nem feltétlen zelota, hanem részben mérsékelt, sőt Rómával kaczerkódó vezéreket állítottak a felkelés élére. Az első időben oly erélyesen működő Eleazar ben Anania például jelentéktelen szerepre lön kárhozhatva, úgyszintén a túl zelota Eleazar ben Simon, kinek Cestius megverésében lényeges osztályrésze volt, teljesen mellőztett. Ellenben megválasztattak a mérsékeltbb Anan és Josef ben Gorion. Azonkívül még öt helytartó választott, köztük a legfontosabb vidékre: Galiläa helytartói állomásra pedig Josef b. Matathia, ki a Róma barátság gyanújában állott. Josef ben Matathia, ki később irói nevén mint Josefus Flavius lett híres, azon jellemek közé tartozik, melyek történeti alakjai teljes hűséggel vissza nem tükröztethetők, mert az események számai oly annyira bonyolódottak és szétkuszálvák.

Josefus, kit női ágon a Hasmoniták véréből számláztottnak állítanak, (szül. 37. mh. B5.) igen gondos nevelésben részesült, mind az írástudásban, mind pedig jelesül a görög műveltségben igen jártas volt. 26 éves korában Rómába utazott, hol Poppea császárné kegyét sikerült megnyerni. A római élet és állami gépezetének óriás volta döntő befolyással volt világnézetére és kicsinyesnek látszhatott vele szemben Judäa szervezete és örültnek tűnhetett fel előtte

visszajötte után a Zeloták erőlködése a mindenható Róma ellenében. Legjobban szeretne volna a felkelést csirájában előlni és Rómával a békés kiegyenlítést helyreállítani. De midőn a fellázadás tüzét eloltani már teljes lehetetlen volt; nem tudni, hogy az ellenmondás félelme alatt, vagy kötelessége érzetében, vagy tán a rábízott oly fontos állás költötte hiúságában, a felkelők ügyét ígérezett védeni. Eleinte lázas tevékenységet fejt ki. Galiläában, – hol körülbelől 3 millió lakos volt, úgy, hogy a 90 négyszög mértföldnyi terjedelmű térségnél egy-egy négyszög mértföldnyire 60,000 ember esett, – Galiläában Szánhedrint választatott a jeruzsálemi mintájára; 100,000-re rúgó hadsereget teremtett, fegyelmeztetett, de egyszersmind szívökre kötötte, hogy Rómának ne mutassák ellenséges indulataikat, mert az ottani békepárttal, jelesen Agrippával is jó lábon akart volna állni. Sokkal erélyesebben működött Johannes Giszkalä (hasonnevű városból Galiläában). Tüzes lelkének egész lángjával szolgált a szent ügynek és leghatalmasabb és legföltettebb ellenzője volt a laza, hogy ne mondjuk, két színű Josefusnak, kinek bepanaszolását a Szánhedrinnél ki is vitte. A Szánhedrin elnöke Simon b. Gamaliel, mint látszik saját meggyőződésből is hitelt adott Johannes váderveinek és Josefus a legmagasabb törvényszék elé idéztetett, hogy magát mentse, azonban Josefus mindenfelé hajló, fölötté ügyes ténykedésének sikerült az ellene emelt vádakot alaptalanoknak feltüntetni, anélkül, hogy személyesen megjelent volna a Szánhedrin előtt. A Zeloták azonban nem nagyon bíztak benne s így Galiläában meghasonlás támadt, mely a legfontosabb állomást tarthatlanná tévé még mielőtt ellenség mutatkozott kapui előtt. Éhez járult még azon körülmény, hogy Tiberias a felkelés eszméjétől elesett és annak lelkes izgatója Justus Tiberiasból Agrippához csatlakozott. Sephoris város pedig eleitől fogva a Rómaiakkal tartott – Galiläában tehát elég szomorú kilátások nyíltak.

21. §. *Vespasianus és Titus, Galiläa bukása.*

Már tíz hónapja volt annak, hogy a felkelési előkészületek folytak anélkül, hogy a rómaiak döntő lépést tettek volna, kivéve azt, hogy a hű Sephorisban tartalék sereget helyeztek el. A római császár Néro műjátékai elfoglaltságában nem igen figyelt a megvetett kis Judäa dolgaira. De

midőn végre épen Görögországban tartózkodva a dolgok tényállásáról értesült és jelesül Cestius vereségét hallá, megérkezettnek látta a tett idejét. Az előtte nem igen rokonszenves de legnagyobb hadvezérét Flavius Vespasiant küldé a lázongó Judäa ellen, ki télen (67) Ptolemaisba megérkezvén Titus fiával egyesült, ki Alexandriából két légióval a vad Dekumanokkal közelge. Hozzájuk csatlakoztak még az arab és Emesa fejedelem csapatai. Még Agrippa is elküldé csapatait, mert érdekében állt Róma iránti jó indulatainak bebizonyítása, miután ezek kétségbe vonattak. Ezen időből származik a soká tartó szerelmi viszony Titus és Agrippa szép nővére Berenice közt. Vespasian, noha 50,000 válogatott katonája volt, csak nagy óvatosan fogott hadi eszközeihez. Placidus lovas előőrse portyázásai és gyűjtötásai rettegésben tárták köröskörül Galiläa környékét, Josefus nem állhatott ellen és mindinkább hátravonult. Giskalai Johannes nagyobb hévvel támadta meg Placidust, mihelyst ez Jotapatához közelge és a római előőrsét megfutamítá. Vespasianus Placidust nyomban követé, Gabarat egész környékével feldúlta, lakosait lemészárolta és Jotapata ellen indult. Ez azonban meredek sziklán volt épülve, magas szikláktól környezve, csak éjszak felé volt hozzáférhető; innen intézé Vespasian egész erélylyel megtámadásait, de a zsidó várőrsereg sikeresen verte vissza az ostromtámadásokat. Eleazar ben Samea, Netira és Filipp Rumából hősies kirohanásokat tőnek. Jotapata lakói is erélyes segédkezést nyújtanak, így például a felkúszó ellenség fejére forró olajt öntenek. S noha már nagyon szenvedtek a körülzárottak vízhiányban, még sem adták meg magukat. Végre az ostromlás negyvenedik napján (Tamus 1) egy szökevény árulása következtében, kitudta Vespasianus a vár gyengéjét. Napszürkületkor egy kevésbé megerősített várponton keresztül hatolván, a mély álomba merült kifáradtakat meglepé és mindannyit felkonczolá, körülbelül 40,000 halt meg hősies ellenállás után és ezer asszony és gyermek ejtetett foglyokká. Hasonló sorsban részesültek Japha lakói Sephoris mellett, a férfiak lemészároltattak, az asszonyok és gyermekek mint foglyok eladattak. Jotapata foglyai közt Josephus is vala. Már az előtt panaszkolt volt a Synhedrionnak megszorogatását és segédcsapatot várt a háború folytatására, vagy felhatalmazást a békefeltételek megkísérlésére. A vár megrohanása napján negyvened magával egy barlangba

rejtőzék el, bajtársainak a megadást tanácslá, de azok kardot vontak ellene, azért csellel segített magán; esküdtek ugyanis egymásnak, hogy sorban egyik a másik kardjával ölessék meg. Josefus úgy tudta intézni, hogy ő meg egy másik az utolsók maradtak. Ezt lefegyverezte, maga pedig Vespasiánhoz sietett, ki őt megkegyelmezte, nyájasan bánt vele – mintha benne nem is látott volna ellenséget. Josefus megkegyelmeztetését annak tulajdonítja, mert Vespasianusnak előre jósolta császárrá való kineveztetését. Japha és Jotapata után Joppe, Gamala és Giskala erődökre került a sor, mindannyi bevétetett, Gamala több heti csodás hősieles ellenállás után. A lakosok nagyobbára felkonczoltattak. Szerencse volt, hogy a hős Johannes futással menekült Jeruzsálembé.

A népelesb Galiläa bukása Jeruzsálem sorsa fölött is döntött.

22. §. *Jeruzsálem ostroma, bukása.*

Vespasianus kifáradt és sokat szenvedett seregét áttelevén, csak 68 tavaszán kezdé a hadjárat folytatását és pedig nem Jeruzsálembel, hanem Peraeával szemben. Vespasian Gadara várba (Adar 4-én) könnyű szerrel bevonulván, Peraea sorsa három hónap alatt Galiläa sorsára került. Még mindég késlelte Vespasianus Jeruzsálem elleni vonulását, részint túlvigyázattal akarván mindent megfontolni, mielőtt a Juda arslánt rejték helyén felkeresné, részint mert a párt-dulakodás által meggyöngülő Judaát annál biztosabban vélte hatalmába keríteni. És csakugyan a vakbuzgók (Zeloták) különböző árnyalatai, melyeket Eleazar ben Simon, giskalai Johannes és a vad Simon ben Gióra szilaj idumita bandáival vezényeltek, a kölcsönös szétszaggatásra látszottak összeesküdve lenni, mert nemcsak a mérsékeltek ellen, hanem egymás közt is meghasonolva, saját magok pártbeliei ellen is dühöngtek. Ezen pártviszályok dulakodása többet ártott az országnak, mint Vespasianus, ha Peraea elfoglalása után vagy még előbb termelt volna Jeruzsálem falai alá. De Vespasianus távol maradásának még egy oka volt, Nerc csúfos halála után (68 júliusban) ugyanis Galba kiáltatott ki császárnak. Vespasianus a dolgok fejlődését akarván bevárni, fiát Titust küldé az új császár üdvözlétére Rómába, de Galba meggyilkoltatván, és ellenjelölte Otho csak 100 napig uralkodván, Vespasian diesszomjú lelkét a császárrá való

kikiáltás tölte el. Ezen merész tervét az aegypt légiók teljesítették, melyek őt 69 július 1-én kiálták ki császárnak. Vespasian tehát Rómába utazott és ép akkor érkezett meg midőn Néro után a 3-ik császár Vitellius meggyilkoltatott. Vespasian trónörökösét Titust küldé (70) Judäa leigázására, Három áruló volt Titusnak legkevesebb 80 ezerre menő serege táborában mindég körötte: Agrippa, Tiberius Alexander (kinek arszlányrésze Vespasian császárrá való kikiáltása és ki, mint már említők, Filo közel rokona volt) és végre – Josefus. Hallatlan sokaságú, óriás ostromgépekkel közeige Titus, (April), Zolimnál (Jeruzsálemhez 7 stadion távolságban) ütvén fel táborát. A csodásan megerősített és védmunkákkal folyton elfoglalt Jeruzsálem keblében szerencsére nem dúlt a pártharcz oly kétségbeejtőn, mint az előtt. A közös ellenség láttára kibékültek egymással a Zeloták. Nagy számmal seregeltek Judäa minden részéből a lelkes hazafiak a közszentély: a főváros megvédésére. De mindez keveset használhatott. Jeruzsálem élelmezése hiányos volt. Három dúsgazdag Jeruzsálembeli ugyanis Ben Zizit, Kaiba Sabua, Nikodem ben Gorion annyi készlettel látták el a vizsály elkezdése előtt Jeruzsálemet, hogy azzal ez tíz évig beérhette volna, de e roppant készletek az istentelen belvillongás ideje alatt fölgyújtattak. De a lelkes zsidó felkelő sereg még ezen halálos ellenség: az éhség ellen is, síkra, szállt, eltökélvén magában az utolsó emberig való kitartásra. A számos kirohanások, melyeket Titus ostromgépei körüli tábor egyes csapatai ellen intéztek, a hősieles elszántság félreismerhetlen jelei voltak. Ezen ostromgépek elpusztítását, a munkások elkergetését, szikladarabokkal való agyonütését vagy forró olajjal leforrázását sokszor nagy sikerrel ismételték. De a rómaiak a károkat este kijavítván 15 napi előmunkálatok után kényszeríték a zsidókat (Ijjar 7-én) a külfalak elhagyására. Csak négy napi heves küzdelem után sikerült a rómaiaknak a zsidókat a középső falak mögül is viaszorítani. Tizenhat napi fáradságteljes munkával tudták a rómaiak az Antónia vár elleni ostromgátakat felállítani. Már már a siker reményével kecsegtették magukat, midőn Johannes embereivel föld alatti alagúton előrohanva, azokat felgyújtá. Hasonló vitéz tetteket vittek véghez Ben Giora emberei is. A veszély közelsége a tetterőt és bátorságot hatványozta. Josefusnak Titus nevében meg-megkísérlett rábeszélése a megadásra, gúnynyal

lőn visszautasítva. Győzelem vagy halál volt a jelszó. Az éhség miatt kínosan kíváncszorgó egyéneket amúgy is Titus karóba fogatta és keresztre szegezte. Intő jel volt ez arra nézve, milyen sors vár a többire. A menekülők még egy akadályra leltek. Titus ugyanis egy mértföldnyi terjedelmű bástya fallal vétette Jeruzsálemet körül és így a fővárost elhagyni, vagy a fővárost kívülről élelmi szerrel ellátni akarók szomorúan csalódtak, mihelyst a sánczfalhoz értek, hol közönségesen az ellenség kezeibe estek, kiket a római katonák felhasítottak azon hiedelemben, hogy az átszökök pénzdarabokat nyeltek el éhségük kielégítésére és vagyonuk megmentésére. Később Titus az átszökök megölését betiltotta és olcsó áron rabszolgákul eladatta. Az éhség növekedése mellett is a Zeloták megfeszített erőlködéssel gátolták az ellenséget Antónia elleni sánczmunkálataiban. Ezzel mégis 21 nap után készek lettek a Rómaiak. Johannes kitörése ez alkalommal nem sikerült, Tamus 3-án Antónia várfala bedőlt eget rengető lárma közt. De mennyire megijedtek a római katonák, midőn az első falon kívül még egy erős falat pillantottak meg. Ostrommal az nap be nem vehették, csak másnapra került véres veszteség után az ellenség hatalmába. (Tamus 17) az oltári áldatok hiányában a mindennapi áldozatok beszüntetvük. Újból kísérletet tőn Titus tolmácsa által a békét felajánlani a főváros megadása esetében. De Johannes visszautasítá a békeajánlatot, azzal az üzenettel, hogy Isten városának elesnie nem lehet. Erre a Rómaiak a templom ellen irányozták megtámadásukat. A felkelők kénytelenek voltak ezért a templom hegyével Antóniát összekötő oszlopsort felgyújtani. (Tamus 27.)

E közben az éhség halálangyala lekaszált számos áldozatait, melyek az utczákon és háztetőkön eltemetlenül heverték, dögvészes büzt okozva. A gazdag Martha, Josua ben Gamala főpaprak s az első iskola-alapítónak felesége, ki szőnyegeken járt egyszer az utcán végig házából a templomig, a legszegényebbek sorsára jutva, hulladékból és mocsokos helyekből volt kényszerítve a netáni szemeket felszedni. Egy Peraei szökevény asszony saját gyermekét vágta le, hogy húsából táplálkozzék.

Az ellenség a közben már a templom külfalain erősíté meg az ostromgépeket. Áb hó 2-8 napig folytonosan dolgoztak velők a Rómaiak, de a falak nem engedtek. Kísérletü-

ket lépcsőkön és létrákon a falakra kúszni, meghiúsították a kétségbeesés minden erejével küzdő védők, a felmászókat a mélységbe taszítván. Titus belátá, hogy ily utón czélt nem ér, azért feladá előbbi szándékát, hogy a templomot kímélje, mivel Berenice kedvesének gondolt szívességet tenni. Megparancsolá tehát, hogy a templom kapui meggyújtassanak. A csakhamar elharapódzó lángok egész nap (Ab hó 9.) és a bekövetkező éjjel nyaldostak, de mintha megbánta volna Titus az adott parancsot, a lángok kioltására adott ismét parancsot. Késő volt! Mert 9. és 10-ikén az ostromlottak kirohanási kísérletei nem sikerültek, a kirohanok visszaverettek, üldözőbe vétettek az ez alkalommal támadt zavarban egy római egy égő üszköt dobott a templom úgynevezett aranyablakán át, a faalkotmány kigyuladt, szélesebséggel lángba borítván az egész templomi beltért. Újból parancsolta Titus a lángok eloltását, hangját túlkiálták a haldoklók jajkiáltásai, a kétségbeesettek panasza. Sokan az égő tűz lángjaiba vetették magukat, a templomot túl élni nem akarván, míg a mindent elpusztító marczone katonák égetve, ölve nyomultak a templom belüregéibe. Kíváncsiságát kielégítendő Titus is belépett a szentélybe, honnan a füstgomoly csakhamar kiűzte. Még egyszer kigyúlt a harcz az égő templom előtt, de az a rómaiak teljes diadalával végződött. Az ezrektől még az utolsó perczben várt isteni csoda nem történt meg. Az égő templom recsegve leeső gerendáinak, roskadozó falainak viszhangja messze, messze hirdeté és a tűztenger fénye kísértetiesen megvilágítá, – a millió sebeitől vérző, földre terített Judaát! Ab hó 9. és 10. napjai, végzettelmes napok! Kétszer láttatok Judaát elesni. Kétszer ástátok meg sírját, Nabukadnezar és Titus voltak sírásói. Hogy harmadszor is kitör Judaa sírjából – ezt mutatja a jövő korszakok története.

23. §. *Utófájdalmak.*

A szentély elhamvasztásával még a harcz nem volt befejezve. A szabadságharcz hősei még a felső városban, hova csapataik egy részével visszavonultak, még folytatták élet-halál küzdelmüket, Johannes és Simon szabad elvonulást kertek Titustól, ki feltétlen megadást követelt. Újból kezdte a háború dühöngni, csak egy hónap múlva (Elul 8.) lön ez ismét a rómaiak diadalával befejezve. A felső város is fel-

égettetett, feldúlított nyugati falai egy kis részéig, nem maradván föl egyéb, mint Hippicos, Mariam ne és Fazael, három torony, Titus roppant diadalának kő-tanúbizonyosságául. Egy milliónál több zsidó veszté el hős küzdésben életét ezen, a világtörténelem páratlan, szabadságharczában, és 900,000-nél többen hurczoltattak fogságba. Ez utóbbiakat Titus Frontó szabadonc szolgájára bízta. Elég szomorú sors várt reájuk; kikre rábizonyult, hogy tevőleges részt vettek a harcban, rögtön kivégeztettek, tizenhétezen éh-halállal múltak ki, részint mert a kegyetlen megvonta előlük a kellő eledelt, részint mert nem a szertartás követelte módon készültek az étkek. A túlélők legszebb fiatalait Titus diadalmenetének emelésére és a vad állatokkari küzdjátékokra szánta, a 17 éven felüliek Aegyptomba küldettek, életfogytiglan tartó bányamunkákra. A maradványt Titus elajándékozta barátainak, – rabszolgául, vagy olcsó áron tett túl rajtok. Milyen szerencse, ha zsidó lakta helyre vetődtek, hol a megváltásdíj megadása vigasztalta őket. Útközben Caesareában és Berytusban vadállatokkali küzdésben sok ezer fiatal vére pirosítá a küzdter homokját. Végre Titus diadalmenetét tartá Róma kapuin keresztül, 700 szép fiatal és a Zeloták még életben maradt hősei, giskalai Johannes és Simon bar Giora emelték a diadalmenet fényét. A diadal kapukon a zsákmányul ejtett templom edényei ábrázolvák, mely ábrázolatok mai napig is láthatók. Simon bar Giora áldozat gyanánt kivégeztetett, giskalai Johannes tömlöczbe vettetett. Emlékérem veretett, melyen Zsidóország pálmafa alatt ülő vigasztalhatlan özvegy nőként ábrázoltatott egy mellette álló harczos által kigúnyolva. Az érem felirata: „Judaeā capta.” (A meghódított Judäa). Miután még Herodium, Machaerus és Masada várak daczos ellenállás után római kézbe jutottak, (72.) az országárszint római katonák közt lön felosztva, részint, a kis városkát Emaust kivéve, eladva. A római birodalomban élő zsidókra pedig fejadó (fiscus judaicus) fizetése rovatott. Agrippa gazdagon megjutalmazva, praetori czímet nyert, és a templom elhamvasztását két évvel élte túl. Berenice tíz évig élt Titussal, mely idő után száműzetett. – Judäa sorsára jutott, mely előbb Rómával kaczerkodék, hogy utóbb általa gyalázatos száműzetésbe küldessék. Szerencsésebb volt Josefus. Vespasianus és Titus jóindulattal viseltetének irányában, az előbbi nagyterjedelmű földbirtokot és évpénzt ajándékozott neki. Titus, kit a di-

adal-menetnél kísért, megengedé, hogy rokonainak és barátinak megadhatja a szabadságot. A császári palotában lakott és tisztelete jeléül az uralkodóház melléknevét: Flavius elfogadá. Mindazonáltal volt benne annyi hazafias érzület, hogy római polgársága daczára, szerencsétlen zsidó népének múltját becsmérelni, dicsütteit alázni el nem tűrhette, azért a pogány írók által a szabadságharcznak egyoldalú leírásával szemben becsületbeli kérdésnek ismeré, tárgyilagosan görög nyelven leírni a harcz minden egyes részletét, mely tárgyilagosság csak ott hézagos, hol magáról, illetőleg Galliában viselt dolgairól és az uralkodó királyi ház tetteiről szól. Nem kevésbé pártos saját életleírása, melyet elvi és hazafiúi ellensége: Tiberiai Justus történeti művében foglalt megtámadása következtében írt. De halhatatlan nevet szerzett neki 20 könyvből álló régiségek című műve, melyet Domitian uralkodásának 13-ik évében fejezett be. Ezen, valamint Apion elleni védiratáért a zsidóság nagy hálával tartozik neki, az írónak, – de hogy mily érzelmekkel viseltettek kortársai iránta, mint hazafi iránt, mutatja a körülmény, hogy héber nyelven írt művei feledékenységnek engedtetek át, nevével együtt, mely a Talmud és Midrasban felemlítésre méltónak nem tartatott. Mennyivel tündöklőbb, dicső, kimagasló alakja idősebb kortársának Filónak, (szül. 1. megh. 60) az alexandriai zsidók legnemesebb képviselőjének. Bölcselmi iratait, melyek mintegy bölcsészi magyarázata a sz. írásnak, szintén görögül írta, nem lévén birtokában az alapszövegnek. De ha héber nyelvészeti tudományával nem is dicsekedhetik mint Josefus, úgy ezt emberi minőségében és hitsorsosi állásában összehasonlíthatlanul fölülmúlja. Ez utóbbi tekintetben felemlítésre méltó, hogy az alexandriai küldöttségben, mely Caligulához menesztetett, hogy örült eszméjétől, a képfelállítás kényszerétől elálljon, Filo is részt vett és hitsorsosainak érdekeit valódi lelkesedéssel képviselte. Neve áldásos emlékből marad a hü zsidóknál a mint hogy halhatatlan is lett jeles művei által.

MÁSODIK RÉSZ.

A zsidók szétszórásától a Gaoniták korszaka végéig.

(70-1040.)

1. §. Ezen korszak általános jellemzése.

A zsidóság az állam feloszlata utáni időben, különösen annak első szakaszaiban, hasonló egy olyan szerencsétlenhez, kinek összes vagyona a tűz martaléka lett, ki ugyan testi és lelki ereje minden megfeszítésével iparkodott ura lenni a dühögő elemnek, de mely erősebb lévén nálánál, a pusztá élettől és legfőlebb hamarjában felkarolt legdrágább kincsével hagyhatta el a tűzvész szomorú színhelyét. Szentélyének elhamvasztásával a zsidóság mindenét elveszte, mi egyéni és állami boldogságát képezte. Már látszata volt, hogy a leroskadó templom romjai alá temeté a zsidóságot is, de, mint ez elszórásának eme 18 századbéli életében még többször ismétlődék, a mesebeli Fönix-ként hamvaiból új életre és pedig erőteljesebb megifjodásra emelkedett föl. Ős atyja Jákobbal szólhat népünk: „Vándorbotommal léptem át a Jordánon és íme most két táborra váltam.” Úgy következett Izrael népes szellemfejlődési életében is be. Egyik kezében a vándorbottal, másik kezében legdrágább ereklyéjével, szellemi kincsével: a Thorával lépvén át a Jordánt, maga mellett és körülötte két hatalmas tábor látott keletkezni, a keresztényiséget és az izlamot, melyek méhéből szülemlettek. E csodálatos termékenység szellemi életfejlődése b e 11 ö r t é n e t e keretében párhuzamosan jár szenvedéseinek beláthatlan sokaságával, páratlan túrésével k ü l s ő é l e t t ö r t é n e t e sokféle fokozatai közepette. E külső élettörténet csak anynyiban bír politikai jelleggel, a mennyiben azon népek politikai

mivoltát tükrözteti vissza, a melyeknek keblében élt és mely átélt korszakok b é k ó i t, b é k é j é t; r é m e i t, r é m é n y e i t; s ó h a j a i t, ó h a j a i t; b o r ú j á t, d e r ú j é t tüntette fel fölötté változó léttörténetében. Mert mit Jeremiás első állami életének feldulásakor, a templom füstölgő romjairól a babyloni fogságba hurczolt zsidóság után kiáltott:

„mozdítsátok elő azon város jólétét, a hová száműztelek titeket” azt voltaképen most látjuk teljesezésbe menni, most Judáának második állami lét megszűnésekor. Nemzetiségének hiányában azon állam- és nemzettestbe olvad egybe, melynek kötelékébe befogadtatott. A föld kerekégén, a szélrózsa minden iránya felé szétszórva, elszéledve élvén, tulajdonképeni h a z á j a a zsidónak ott volt, hol háza vagy is pihenő helye kínálkozott. A köz- és gyúpontról nélküli zsidóságnak azért nincs többé e g y e t e m l e g e s, hanem csak r é s z l e g e s története. Ez is nem politikai, hanem művelődési és irodalomtörténeti. De ez utóbbinak sincs egyetemleges általános jellege, hanem időszerinti és földrajzi színezete. Alapvonása csaknem egy évezreden át igaz a talmudi tananyag át- és feldolgozása – tehát a s z á j h a g y o m á n y tanulmányozása, de ez különböző időkben különböző alakot öltött, különböző országokban különböző idomzatot nyert. Mert párhuzamos ösvényen haladt a zsidóságnak vándorlása annak irodalmi fejleményével, ugyanis a legszélsőbb kelettől a legvégsőbb nyugatig, a Jordántól Euphratig és Babylontól Spanyolhonig.

A 970 évet magában ölelő t a l m u d i k o r s z a k o t e szerint következő négy kisebb korszakra lehet osztani:

1. A T a n n a i t á k k o r s z a k a az államiélet lealkonyodtatól és a Jamniai iskolák alapításától a „Misna” berekesztéséig (70-200).

2. Az A m o r i t á k k o r s z a k a a „Misna” szerkesztésétől és a babyloni Akadémiák felállításától a Talmud szerkesztéséig (200-500).

3. A S z a b u r ä u s o k k o r s z a k a a Talmud szerkesztésétől a G á o n i t á k koráig az Arabok alatt (500–650).

4. A G á o n i t á k k o r s z a k a ennek keletkezésétől megszűnéséig (650-1040).

ELSŐ KORSZAK

A zsidó állam felozslásától a „Misna” szerkesztéséig (70-200)

I. FEJEZET.

A Tannaiták kora.

Első Tannaita-kor.

2. §. *R. Jochanan b. Zakkai; tanítványai, kortársai.*

Ha valahol úgy Izrael változatos történetében látjuk azon általános igazságot, hogy minden kornak meg van az ő vezére, minden vezérnek az ő kora. A bibliai korszaknak megvolt vezére az ő Mózes, a babyloni korszaknak Ezdrásja, a római száműzetésnek (Galuth Edom) pedig vezére: R. Jochanan ben Zakkai. Az összerogyott államélet romjából ő építé föl a zsidóságot újból, az elalétnak testébe ő öntött új életerőt és pedig szellemi életet. Az ostromzáron sikerült neki R. Eliezer és R. Josua tanítványai által korszakban vitetve keresztül hatolnia Vespasianushoz, kitől nyájasan fogadtatva, kegyének jeléül nem kért egyebet mint hogy a szabadságharcában elesett Szánhedrin elnökének R. Simon fiával a fiatal Gamaliellel együtt szabadjon neki félrevonulni Jabnébe (Jamniába), itt iskolát föllállítandó. Kortársai panaszos ítéleténél, hogy az Úr elveszi a szerencsétlenség idejében a bölcsék értelmét, élesebben fogta föl R. Jochanan Izrael elodázhatlan szükségletét. Jól tudta, hogy vajmi kevés lenne népén segítve, ha a római fővezértől az ostrom alóli fölszabadulást kérvényezte volna. Mintegy látnoki szemmel pillantá meg, hogy Izrael jövője nem Palasztina szent talajához, hanem azon szent birtokhoz van kötve, mely ezentúl kizárólagos gondjai tárgyát kell képeznie: ugyanis a Thora tanulmányozásához. Ennek akart ő megmentője lenni és általa a zsidóság megmentője lett. A templom megszűnt a zsidóság központja lenni, helyettesítse ezentúl a sz. írás tanulmányozása. Midőn jajveszéklés tölte be környezetét, a templom ledőltenek hírére R. Jochanan tanítványaival együtt szétszaggatá ruháit és a drága halottat gyászolá, de

könyeit letörölve monda a kétségbeesetteknek: Fiaim, van még egy oltár és ez a jótétemények oltára, ezen is lehet, kell is áldoznunk. Ily magas nézpontról fogta ő fel a zsidó valláséletet, melynek átszellemítését a szent írás tanulmányozásával vélte elérni. Azért újból felállítá és átalakítá a Szánhedrint Jamniában a középtenger partjához közel fekvő, Joppe és Asdod közt elterülő, kis városkában. Ez volt az új Czion, honnan szétömlött a Thora. A Szánhedrin feje, a még nem eléggé képesített patriarcha Gamaliel helyettesítőjeként, természetesen II. Jochanan volt. Ő elnökölt rős beth din (az Ítélszék feje) címen, melyet Rabban megszólítás illetett, a Szánhedrinban, melyre a kalendárium meghatározásának illetékességét is ruházta egyszersmind. Ezzel nagy lépés volt téve a Szánhedrin önállandósítása tárgyában, valamint több, csak Palásztina talajához kötött és a templom romba dőltevel foganaton kívül helyezett törvények hatálytalanságát is volt bátor kimondani. Miként R. Jochananról mondatik, hogy Hillel híres tanítványa volt, ki nagy mesterének nyomdokaiban haladt, akként iparkodott ő is tanítványainak ragyogó mintaképül szolgálni. Leghíresebb tanítványai közé tartoztak a már említett R. Eliezer (ben Hyrkanus) R. Josua és R. Eliezer b. Arach, kiről állíták, hogy ha ő a mérleg serpenyő egyikében van, a többi tudósok (az az tanulótársai) a másikban, úgy az többet mér egymaga mint ezek összevéve. Jelszava volt R. Eliezernek: az ember iparkodjék kimívelni magában a szívet, mert a jó szív fölülmúlja a föld minden javait. Hillel tanítójának szellemében a sz. írás értelmezését a felállított (7) magyarázati szabály segítségével t a n u l m á n y o z v á n , az írott törvényt, (mikra=olvasmány), összhangzásba hozá a szájhangyománynyal, melynek neve Misna (tanulmány), lévén ez a főtanulmány. És az evvel foglalkozó t a n í t ó k nevei T a n n a i m. A tanulmány „Misna”-ból levont szabály, szabvány, életmenet, törvényes miheztartás neve vala H a l l a c h a (menet, életmenet) ellentétben a tanulmány másik nemével Agada, Haggada (beszéd, elbeszélés), mely életszabályozó jogerővel nem bírt és következő tárgyakat ölelt magába: biblia fejtegetést (exegesis), erkölcs mondatokat, elbeszélést, mesét, mondát, elmés ötleteket stb. A Halacha a hideg, megfontoló, kutató, fürkésző észnek, a Haggada az elmélkedő, bölcselkedő, mélyen érző kedélyömlengésnek eredménye. A Halacha mint életszabvány a Szánhedrin egy-

hangú határozataként mondatott ki és közönségesen már mint az előbbi időből örökölt tantételt hirdették. Velős rövidségében alkalmas volt az emlékezet bevézésére, mert a csak szóbeli hagyományképen szájról-szájra szállt Halachát felírni tilos volt. Ha végre a Halachat nem egyszerű, a régi időből (az illető átszarmasztató tradens nevében) átvett rövid tételekben állították fel, hanem az életszabványokat bizonyos magyarázati szabályok segítségével a sz. írás szövegéből vonták le, következtették, tanulmányozás útján fürkésztek, akkor neveztetett: Midrásnak (fürkészetnek). A későbbi időkben óriási mérveket öltött a fürkészet eme szellemi nyilvánulása és eleinte vagy egyik, vagy másik túlsúlyával, de együttesen, el nem választva folyt a Halacha a Haggadával egybe és viszont. R. Jochanan a Haggadát még egyszerű ki nem tágított alakjában mivelte és bizonyos életszabályokra fektette. Így például a sz. írási követelést, hogy az oltár ne építtessék faragott kövekből, ekkép magyarázta: a vas a háború jelképe, a viszály eszköze, az oltár azonban a béke és az engesztelés symboluma, azért maradjon távol a vas az oltártól; a béke és egyetértés nagy értékét következtette ebből a mester. Kortársai és tanítványai osztatlan tiszteletével halt meg, mint állítják, élte 120-ik évében. Utolsó intése így hangzik: legyen Isten előtti félelmetek oly hatásos mint az emberek előtti félelem.

Kortársai közül kiváltak következő Tannaiták: R. C h a n i n a, ki tanítványainak szívére köté, hogy imádkozzanak az uralkodó javáért, kinek oltalma alatt állnak, Abba Saul ben Botnit, ki lelkiismeretességéről híres, Nachum, Gimsóból (város), kinek közmondása vala, gam zu l'tobo, ez is javamra szolgál és az élet minden esélyei közt Istenben veté bizalmát, még ha pillanatnyi nyomor lön is osztályrésze. Nechunja b. Hakana, ki az előbbivel együtt, bizonyos szentírási szabályok alkalmazásáról lön nevezetes.

Második Tannaita-kor.

8. §. II. R. Gamaliel

R. Jochanan halálával a zsidóságnak a szájhagyomány tanítása képében jelképesített egysége lazulni kezdett. Okot erre szolgáltatott azon körülmény, hogy a mester halála után a tanulók kitünőbbikei elszéledni, és külön helyeken

tanítani kezdenek. így R. Jochanan fent nevezett leghíresebb tanítványa, Jamninától 3 mértföldnyire eső Emmaus, bájos kilátású, egészséges fürdőhelyre tévé át tanszékét, felesége tanácsa után indulván, azon balhitben volt, hogy a tudósok őt új székhelyén is fogják felkeresni. Csalódott! Előbbi hírét drágán üzette meg, mert önmagára hagyatva, a tudományos eszmecsere hiányában, lassan elfelejté tudományát. R. Eliezer ben Hyrkanusz Lyddában, R. Josua Bekiinben, Jahne és Lydda közt, tanított. Csak R. Gamaliel maradt mestere tanhelyén Jamniában. Azért nevezetik jamniai Gamalielnek. A tanhelyek e sokféleségénél, jóllehet a tanítás még jobban míveltetett mint az előtt, mégis az erők elforgácsolásával és az egyéni vélemények eltéréseivel a bajosan összetartott egység mindinkább hanyatlásnak indult. Ez a gondolat fájdalommal tölte el R. Gamaliel lelkét. A vélemények eltérése okvetlen a szentírás értelmezésében, és a vallás-parancsolatok mikénti teljesítésében nézetkülönbséget hozott létre, elannyira, hogy nyíltan bevallották, a „Thora két Thorára szakadt.” A már a templom fennállása idejében feltűnt véleményeltérés Hillel és Samái közt, bár nagy ügygyei-bajjal kiegyenlítettett a politikai viszály alatt, most a második Tannaita korszakban mint látszik új villongásban akart kitörni. Ezt ideje korán akarta R. Gamaliel megelőzni, de ebbeli ellensúlyozási törekvésében maga is a legtekintélyesebb tanítókkal jött kellemetlen összeütközésbe. Már azon eljárása, hogy a régtől fogva kérdéses traditionalis pontok egynémelyikét, mely Hillel és Samái idejében vita tárgyát képezé, egy egységes összhangzásba iparkodék hozni, visszatevészt szült. Különösen a Samaiták kérlelhetlenül ragaszkodtak vett hagyományukhoz. Még nagyobb ellenszenvre talált R. Gamaliel második intézkedése, mely szerint csak olyan tanítványokat bocsátottak a tanterembe az előadásokhoz, kikről minden bizonyossággal leheté feltenni, hogy mindennemű mellékérdek nélkül tudvágyból iparkodtak a tanításban részt venni. De noha kifogásolták R. Gamaliel ebbeli intézkedéseit, eleinte nyílt zúgolódásban nem tört ki az elkeseredés, részint mert a patriarchátus tekintélyét általában, részint R. Gamaliel személyét, mely magánviszonyaiban tiszteletre méltó Tála, becsben tartották. Lehet, hogy egyik is, másik is, a kiközösítés büntetésétől tartott. A kiközösítés, átok (Nidduj, Sám-tá) bár nem is öltött oly komor színt, mint a későbbi időkben, de azért elég komoly volt. Az

ellenszegülő és kihágásokban rajtakapott ugyanis a barátságos közlekedéstől és társalgástól megfosztottnak nyilvánított, közönségesen 30 nap tartamáig, mely időn át feketébe kellett a kiközösítettnek öltözködnie, ha ezen időn belül javulás nélkül halt el, úgy a törvényszék követ helyeztetett koporsójára. R. Gamaliel nem átkodott egy néhány kortársaira kimondani a kiközösítést, így p. o. R. José ben Taddaira ál-okoskodása végett, Eleazar ben Chanochra, mert a szertartásos kézmosást a kenyér élvezet előtt becsmérelte. Sőt a nagy tekintélyben álló R. Akibát is a kiközösítéssel fenyegette, és saját sógorát, a nagy tekintélyű R. Eliezer ben Hyrkanuszt is avval illette, miután ez egy többségi határozat ellen fenntartotta egyéni nézetét. De már ez roszlást idézett elő. R. Gamaliel azonban szándéka tiszta voltát ezzel mentegette: „Előtted, oh Istenem, nyilvános, hogy én nem elődeim becsülete, hanem Te neved tisztelete miatt cselekedtem így, nehogy a meghasonlás és békétlenség elharapózzanak Izraelben. Már-már a tanegység helyreállítása reményével kecsegteté magát R. Gamaliel, midőn R. Josua, ki titkos ellenzője volt és tán túlszerénysége és szegénysége miatt nem mert nyíltan ellene kikelni, kecsegtető reményeit meghiusítá. Egyszer ugyanis R. Gamaliel Tisri hó kezdetét, melytől az engesztelés napja és a többi ünnepek meghatározása függ, két tanú bizonyosága alapján tűzte ki. R. Josua kifogásolta a tanukat és a Szánhedrint új határozathozatalra szólítá fel. R. Gamaliel ragaszkodott előbbi ítéletéhez és ráparancsolt R. Josuára, hogy köznapi öltönyben pálczával, útításkával jelenjen meg előtte az nap, melyre R. Josua számítása szerint a Jom-Hakippurimnak kelle esni. Eleinte ellenállni akart, de barátai tanácsára aláveté magát R. Josua ezen megaláztatásnak is. R. Gamaliel a kitűzött napon köznapi ruhában megjelenő R. Josuát igen szívélyesen fogadá e szavakkal: „Légy üdvözölve tanítóm és tanítványom; tanítóm a tudásban, tanítványom engedelmességre.” De nem sokára ismétlődék a súrlódás. R. Gamaliel gyanúsítá ugyanis R. Josuát, hogy titokban ellenzi az ő határozathozatalát, midőn egy nap hasonlót vetett volna szemére és R. Josua ezt tagadá, következőleg rivait rá R. Gamaliel: „Nos, hát kelj fel, hogy tanúk bizonyítsanak ellened.” Ezen szigorú, sértő eljárásra nyíltan zúgolódtak a jelenlevők és a rögtön-bírótság megfosztotta R. Gamalielt elnöki tisztjétől. Azonnal szaporodtak a tanulók sorai tete-

mesén. Mindjárt új elnökválasztáshoz fogtak. R. Josuát, elég tapintatosan, mellőzték, R. Eliezer nem választhatták, mert átok súlya alatt állott, R. Akibanak nem volt elég híres családfája, így került az elnöki székbe R. Eliezer ben Azarjah, ki családfáját Ezdrásig vitte vissza, előkelő is volt nem csak származásra, hanem vagyona és a római udvarnál való befolyásra nézve. Ez alkalommal tapasztaljuk az érdekeltek jellem nagyságát. R. Gamaliel ugyanis megaláztatása daczára nem maradt ki az ülésekből, hanem a tudományos vitákban mint azelőtt élénk részt vőn, sőt megbántott ellenfelét R. Josuát kiengesztelni iparkodott. E célból házában meglátogatta R. Josuát, tű-készítésnél találta. „Tehát ebből tengeted életedet?” szólítja meg R. Gamaliel. „Elég rossz, viszonzá a kérdett, hogy csak most tudod, jaj annak a kornak, melynek Te vagy a gondnoka, nem sejtjed milyen keserves a tudósok életmódja.” R. Gamaliel kérve-kérte már a nagyrabecsült Hillel házára való tekintetnél fogva, hogy bocsátaná meg neki sértő magaviseletét. R. Josua engedékeny volt, sőt megígérte, hogy a Nászi méltóságba való visszahelyezésben is közreműködni fog. De zavarban voltak az alig megválasztott R. Eliezer ben Azarjahval szemben, R. Akiba közbenjárt. Legott hajlandónak mutatkozott amaz a magánéletbe visszavonulni, mihelyst értesült R. Gamaliel és R. Josua kibéküléséről. De ezen áldozatot nem fogadták el tőle, hanem abban egyeztek meg, hogy R. Gamaliel két hétig elnökösködött, a harmadik héten meg R. Eliezer b. Azarjah. Ezzel kiegyenlítettett a békétlenség. Nem gőg, hanem tiszta szándékból és a patriarchátus tisztsége túlszigor kezeléséből eredt az egyenlenség. R. Eliezer ben Azarjahról nem sokat tudunk, mert ha nagy tiszteletben állt is a kortársak előtt, úgy, hogy róla mondták: nem árva a kor, melyben ő élt, úgy mégis eltűnt a nagy emberek tömegében, melyek a második tannaita-korban éltek.

4 §. *R. Eliezer hen Hyrkanusz, R. Josua hen Chananja
R. Gamaliel halála.*

R. Jochanan b. Zakkai az ő híres tanítványát R. Eliezer b. Hyrkanuszt talpraesetten jellemzé e szavakban: „ő mésszszel betapasztott vízmedencze, mely egy csöppet sem vesz.” Egész élete és tanmódszere igazolja a mester eme bírálatát. Jóllehet R. Eliezer Hillel iskolája szellemében

nevelkedett, mégis inkább hajlott Samái iskolájához. Kétféle tanmódszer dívott ugyanis a Halacha kifejtésénél. Egyik neve a szájhagyomány, mely nemzedékről-nemzedékre szállt, mely készen és tova fejlődés nélkül örökített meg és másik neve volt a bizonyos felállított szabályok segítségével levont Halacha tanmódszere. R. Eliezer az elsőt ápolta. Lyddában tanítván, egy kődarabra szokott ülni előadás közben; ezt a követ R. Josua a Sinaihoz hasonlítá, mert onnan hallatszott a szilárd, megmásíthatlan törvény igazság. Mert mit R. Eliezer tanított tanítói nevében, mint ráörökölt hagyományt adott elő, melytől soha sem tért le. Maga dicsekvék, hogy soha semmit sem adott elő, mit tanítóitól nem nyert hagyományképen. Az ilyen erélyes jellem, conservativ szellem nem volt képesítve arra, hogy nézetét mások nézetének rendelje alá, azért mégis gyúlt baja első sorban a Jamniai Szánhedrin elnökével az előbb nevezett R. Gamaliellel, ki noha nővérét Imma Schalom-ot adta neki feleségül, mégis kimondta ra a kiközösítést, mert nem tágított véleményétől egy halachai kérdésben. R. Akiba küldetett ki e szomorú hír meghozására. R. Akiba feketébe öltözködve megjelent előtte e szavakkal: „úgy látszik, hogy társaid eltávoznak tőled” R. Eliezer megértette a célzást és távolban maradt társaitól. De ez elszomorítá kedélyét. Kiközösítésére és társaihoz való viszonyára mondhatta a Perekben megőrzött tételét: „melegedjél a bölcsék tüzenél, de légy óvatos, hogy parazsán meg ne égesd magadat, mert marásuk róka marás, csípésök scorpio csípés, sziszegésük kígyó sziszegés és minden szavok izzó parázs.” Betegsége hírére felkeresték társai, kiknek gazdag halacha kincseit pazar kezekkel osztogatta és utolsó szava volt: „tiszta” miből megtudták, hogy a túlvilági élet részese. R. Akiba tartotta a halotti prédicatiót mondván: „halálával a törvénykönyv el lőn temetve.”

Éles elentétét képezé R. Josua ben Chananja, ki nagy tanítója R. Jochanan ben Zakkaihoz legközelebb állt és vele együtt a Zeloták ellenzője volt. Engedékeny természetét a már leirt Gamaliellel való súrlódásban csodálhattuk, ilyen engedékeny szellemnek bizonyult ő be tanításában is, a miért is a Samai iskola életnehezítő tételeit nem helyeselte. Jellemző a felelet, melyet a túljámboroknak adott, midőn ezek állíták, hogy a hús és bor élvezete tilos, mióta az oltár romba dőlt és ezekből többé áldozni nem lehet, akkor, így szóla R. Josua, vizet sem szabadna inni, mert ezt is szoktak az ol-

tárra önteni. Engedékeny szelleméről tanúskodik gyönyörű állítása a zsidókeresztyének irányában, kiknek jámborairól monda a népek jámborai a túlvilág részesei (Tosefta Szánh. C. 13.). Mint békebarát egy ízben igen nagy szolgálatot tett a zsidóságnak. Hadrián császár ugyanis uralkodása kezdetén barátságos indulattal viseltetek a zsidók irányában, sőt a templom felépítésére is segédkezet ígérkezett nyújtani, később azonban ígétét megbánta és mert adott parancsát egyszerűen vissza nem akarta vonni, azt a kibúvót találta, hogy a templom ne előbbi helyére építtessék. Ezen izenet nagy elkeseredést szült a zsidók közt. A később kitört háború már akkor lett volna elkerülhetlen, ha R. Josua a válságos idők veszélyes voltát föl nem ismerve, a népet le nem csillapította volna. A népszólás ajkán beszélve, egy szép mesével tüntette föl a helyzet veszélyét. Egy oroszlánnak, így szóla, egykoron elnyelt ragadmánya után egy éles csont akadt meg torkában. Ijedségében az állatok királya annak nagy jutalmat ígért, ki a csontot kihúzni képes lesz. A hosszú csőrű daru ezt a műtétet sikeresen teljesítette, miután pedig az ígért jutalmat vette volna igénybe, az oroszlán gúnyosan így felelt: örülj hogy fejedet épen kihúzhattad az oroszlán torkából. Ekként, úgy végz be Josua hatásos beszédét, ekként örülhetünk mi is, hogy ép testtel szabadulhattunk meg a rómaiak kezéből tehát ne erőszakoljuk ki a tett ígétet beváltását. Az okoskodó, bölcselkedő Hadriannal nem egy ízben folytatott R. Josua vitatkozásokat. Egy ilyen alkalommal szólítá meg egyszer a császár leánya is, sértő kérdéssel: hogy van az, hogy annyi bölcsesség lakik egy ily rut edényben? (fölötte rútestű alakjára czélozván). Elczesen felelt R. Josua: hisz atyád bora sem őriztetik meg arany edényekben. R. Josua, úgy látszik R. Gamaliel halála után, állott a Szánhedrin élén, mint annak legtekintélyesebb tagjainak egyike, mert R. Gamaliel hátrahagyott fiai legidősbike S i m o n még fiatal volt ezen fontos állomás betöltésére. R. Josua tartá R. Gamaliel fölött a halotti beszédet, mely alkalommal Akylas, egy a zsidósághoz áttért pogány és a biblia görög fordítója, akkori szokás szerint, nagy halotti pompát fejtett ki R. Gamaliel temetésénél, pedig R. Gamaliel végvendeletilag meghagyta, hogy a legegyszerűbb módon fehér lepedőben temetessék el és ezen rendeletével a sok családot tönkrejuttató fényűzést, mely akkori szokás szerint a temetkezéseknél dívott, akarta megszüntetni, mit el is ért – egészen napjainkig.

5. §. *A zsidók helyzete Titus, Domitian, Nerva és Trajan római császárok alatt.*

Mielőtt a zsidók beléletének vázlatában és e kor leg-híresebb emberének R. Akiba első rangú Tannaita jelentőségének leírásában tovább haladnánk, a zsidóknak a nevezett négy római császár alatti helyzetét kell egy pár vonással ecsetelnünk. Titus uralkodása sokkal rövidebb volt, semhogy a római birodalomban élő zsidóknak sorsára kártékony befolyást gyakorolhatott volna. Kora halála a zsidók szerencséje volt, mert bár a római írónál jó uralkodóként szerepel, úgy Judäa iránti kegyetlensége ellenkezőről győz meg bennünket és méltán érdemli meg a jelzőt Rascha (gonosz). A hitrege szerint elkövetett gáztetteiért egy szúnyog által kínoztatott, mely agyába fúródott és halálra kínoztta. Fivére, Domitian, különösen a fiscus judaicus (zsidó adó) kérlelhetlen behajtása által vált valódi ostorcsapássá a zsidóknak. Bűnös életmódjáról és elvetemedettségéről a római történétírók nem tudnak eleget írni és Juvenal gúnyköltő ezen időről jegyzi meg, hogy nehéz róla gúnyt nem írni. Nemcsak a zsidókat, hanem a zsidó vallásra áttérő rómaiakat is sújtá Domitian egész kegyetlensége, sőt saját családjabeli Flavius Clemens ellen is dühöngött, kit, zsidó iránti jóindulatáért istentelenséggel vádolván, kivégeztetett (95) és mint látszik Josefus történész is, ki zsidó régiségek című művét ép ekkor fejezte be, áldozatul esett Domitian üldözésének. Még nagyobb üldözéseknek, sőt teljes kiirtásnak szentelte a római birodalomban élő összes zsidókat, e rettenetes hírére a Szánhedrin legjelesebb férfiai R. Gamaliel, R. Eliezer ben Azarjah, R. Josua és R. Akiba Rómába utaztak a király haragját lecsillapítandók, mely szándék kivitelében egy zsidóbaráti érzelmű senator, ki a zsidó vallásra tért át halála előtt, névszerint Ktia bar Sálom, saját önfeláldozásával, sikeresen közreműködött.

A rettenetes, mely az összes zsidóságot elfogta, csak Nerva trónraléptekor oszlott el. Ezen igazságos, bölcs és emberszerető császárnak fájdalom csak 16 hónapig tartó uralkodása alatt a zsidók és proselyták sorsán azonnal könnyítve lőn. A nevezett négy híres Tannaita, kik Domitian halála és Nerva trónraléptekor még Rómában időztek, valószínűleg sokat tőnek ezen jobbrafordulásért, melyet egy érem

is megörökített. Ennek első oldalán Nerva, a másikon pálmafa van ábrázolva, mely alatt e szavak állanak, „fisci judaici calumnia sublata” (a zsidó adó elleni vádak elejtettek). Nerva a spanyol Ulpianus Trajant választá utóduul, ki Dáciát leigáztván, hírnevet szerze magának. Ezen csaknem 60 éves ui császár egész Ázsiát, az Euphrat és Tigris közötti országokat szerette volna Rómának meghódítani (114). A zsidók, kik nagy számban laktak e vidékeket, föllázadtak és az elégtelen párthusok és egyéb tartományokkal szövetkezve, sikeresen dacoltak Trajánnal, ki azonban Március Turbo által, továbbá Lucius Quietus első hadvezére által, kiknek kegyetlenségeit kegyetlenséggel viszonzták a felkelők, hősies küzdelem után legyőzte a zsidókat. Quietus tettei jutalmául Paläestina helytartójává neveztetett ki (117), Trajan tervei teljes kivitelének megghiúsulása fölötti fájaldalmában meghalt anélkül, hogy kedvencz vezérért Quietust nevezhette volna ki utóduul, mert ravasz felesége Plotina, azt hazudta, hogy ura végrendeletileg Aelius Hadrianant fogadta fiának és trónörökösnek.

6. §. *Hadrian, Bar Koziba, (Bar Kochba).*

Trónralépése utáni első idejében Hadrian a zsidók iránt jó indulattal viseltetett, Lucius Quietus zsarnok helytartót visszahívta, sőt a jeruzsálemi templom újbóli fölépítésére is engedélyt adott. Hogy ezt később a samaritánusok áskálódásai által visszavonta és hogy a nép elkeseredését R. Josua mint csillapítá le, fent már érintettük. A háború azonban (132) annál dühösebben tört ki, mennél tovább, – körülbelül 12 évig – folytatták el a zsidók gyűlöletök és ingerültségük érzelmeit. Oly ügyesen és alattomban történtek a felkelés előkészületei, hogy Hadrian azok tudatára csak akkor ébredt, mikor már a lázadás tüze kigyuladt. A felkelés lelke Bar Kochba volt, Valódi neve (Koziba, vagy Kezib nevű város után elnevezve) Bar Koziba volt. Midőn azonban ezen kiváló egyéniség dicsősége és fényes reményekre jogosító hőstettei tőpöntjén először találkozott R. Akibával, a felkelés titkos előkészítőjével, ennek lelkületére oly mély benyomást tett, hogy R. Akiba Kozibara a sz. írás szavait „Csillag tűnt fel Jakobban” (Móz. 4,24,27) alkalmazta, a legvérmesebb remények megvalósítását várván tőle. Noha Jochanan ben Torta nem osztzkodott R. Akiba reményeiben, mégis R. Akiba általi elismerés

következtében Bar Koziba, ki ezentúl Bar Kochbának, csillag fiának neveztetik, a nép szemében a dicsfény sugarától volt körülvéve. Csodaerősségéről sokat beszéltek és megjelenése varázsa messze terjedt, úgy hogy minden ország zsidó lakosainak sokaságát csoportosítja maga köré és mi több, még a konok ellenséget a Samaritánusokat is lobogójához tudta édesgetni. Mohón kapva ez alkalmán, hogy a gyűlölt római igát lerázhassák, még a pogányok is hozzá csatlakoztak. Nem túlzott tehát a szám, mely a felkelésben részesült, ha azt a zsidó kútforrások 400 ezerre, Dio Cassius állítása szerint 580,000-re becsülik. Hogy katonai elszántságát kipuhatolja, a seregbe való besorozást attól tette függővé, hogy a szolgálatra kész katona saját maga vágja le magának egyik ujját, később egy másik próbát tettet velők: lovaglás közben egy fát kiszakítani gyökereivel együtt. Ezen merő hősokból álló seregében bízva, Bar Kochba hetvenkedve ekkép szól: Uram! ha bennünket nem is segítendesz, úgy ellenségünknek ne légy legalább segítségül – akkor nem fogunk megbukni. Egy ilyen hős sereggel nem mérkőzhetett meg az akkori római helytartó Tinnius Rufus (a zsidó kútforrásokban Tyrannus Rufus), ki kegyetlenségéről hírhedt vala Judaában. Mindinkább visszaszorított, úgy hogy egy év leforgása alatt (132-133) 50 erőd és 985 város esett a zsidók hatalmába. Hadrián az első időben nem vette nagyba a felkelést, de midőn a római sereg vereségét jelentő hír hozzá eljutott, új és új vezéreket küldött a felkelők ellen, de nem nagyobb szerencsével. Bar Kochba oly biztosnak vélte magát és a szabadságot oly közel kiküzdendőnek, hogy már új érmekeket veretett L'cheruth Jeruscholaim „Jeruzsálem felszabadításának emlékére.” Az önállóság küszöbén és a visszaállított állami épség előérzetében a hitehagyott, úgyszintén a keresztyén zsidókat Bar Kochba megbüntette, megkorbácsoltatta. Egyéb üldözésekben nem kínoztta és általuk Messiásként elismertetni nem volt szándéka, mint hamis állítások híresztelek. Egyáltalán távol volt Bar Kochbától a messiási szerep viszketege, ő csak népének felszabadítója akart lenni a római iga alól. És ez már nagyrészt sikerült is neki. Két évig tartott már Bar Kochba ország-lása (132-131). Hadrian nagy aggodalmakkal nézte Judaa győzelmeit, leghíresebb vezérei meg veretesét. Végre kényszerült Britanniából visszahívni korának legnagyobb vezérét Julius Severust. Ez a harcszínterére megérkezvén, egyelőre döntő lépést nem merészelhetett a sok erőddel

szemben. Legerősebb erőd Veter, (a zsidó kútforrásokban Betar, Bettár*) volt, továbbá, Kabul Szichin, Magdala, Tur Malka, vagy Tur Simon, Bar Doroma, azaz Bar Koziba megerősített helyek voltak, mindannyian felső Galilában Sepphoris és Tiberiastól nem nagy távolságban. E két utóbbi város azonban mint már Vespasian és Trajan alatt most is alattomban a Rómaiakkal tartott. Egy másik harcztér a Rimmon völgye volt, mely még Bikát Jadaim, Megiddo Jeszeelnek is neveztetett. Itt történt az első összeütközés, miután Severus a kipróbált római taktikát, mely már az első felkelésben is sikerhez vezetett, alkalmazta volt, hogy ugyanis a körülzártakat kiéheztette. A győzelmes római sereg innen Tur Simonba, az erődítések szívébe hatolt; 100,000 római vonult abba villogó kardokkal, és három nap és három éjjelen át mészárolták a meglepett lakosságot. Hiteles kútforrások hiányában csak mondákra vagyunk utalva. E szerint a város oly nagy terjedelmű volt, hogy míg az egyik végén a mészárlás folyt, a másik végén erről mit sem tudtak és vigadás közt éltek a lakosok. (52) mások szerint 54 csatában küzdöttek volna meg a zsidók a Rómaiakkal, míg az erődök, Veter kivételével, ezeknek kezébe jutottak. Csak Veterben, a legerősebb várban (kasztra Jesana, (d'Ve)ter) = veteres castra) tarthatá még magát Bar Kochba, itt folyt a hős viaskodás a két legelső vitéz hadvezér közt, míg végre Veter a várban uralkodó élelem és vízhiány, úgy továbbá a Samaritanusok árulkodásai következtében elesett. Mesés dolgokat beszélnek a viaskodás kétségbeeséséről és a patakokká dagadt kiontott vérről, mely a lovak szügyeig ért és az egy mértföldnyire eső tengerbe folyt. A zsidó hitrege szerint Bar Kochba bukása onnan eredt volna, hogy egy sok éven át ima és böjtölésben elgyengült aggastyánt R. Eleazart Modinból kivégezett volna. Ezen jámbort egy samaritanus kém ugyanis Bar Kochba előtt azon gyanúba tudta hozni, hogy az ellenséggel tart. Kérdőre vonatva az imába elmerült nem felelt Bar Kochbának, ki ez által a gyanút igazoltnak hívén, oly dühbe jött, hogy eltaszítá, mire ez szörnyet halt. Erre egy hang hallata: „Te Izrael kezét megbénítád, és szemét megvakítád, azért bénuljon meg a te kezed, vakuljon meg a te szemed.” Nem sokára megta-

*) Aruch szótáramban Better cikkben kimutattam, hogy Veter=Vetera castra, úgy szintén hogy Bar Droma nem jelent egyebet, mint Bar Kochbát, kiről Tar Simon is vette elnevezését, Grätz és mások e tekintetben hézagost írtak.

lálták Bar Kochba fejét, melyről dicsekedve monda a találó, hogy ő oltotta volna ki életét, de midőn azt közelebbről megnézte a győző Severus, látta, hogy kígyótól volt körültekerve. Ha – így szóla erre Severus – ha Isten nem ölte volna meg, emberi kéz nem tehette volna. Ezen szerencsétlen kimenetelű háborúban, mely Veter elestével (135 szintén Ab 9-én) nagyban egészben be volt fejezve, csaknem egy fél millió zsidó veszté életét. Óriási veszteséget szenvedett a római sereg is, úgy, hogy Hadrian nem merte a győzelmet a senatusnak, a szokásos záradékkal: „én és a sereg jól érezzük magunkat” jelenteni.

7. §. *Rabbi Akiba.*

Mielőtt Hadrian vérlázító tetteit felsorolnák, melyeket Veter eleste után véghezvitt, hadd jártassuk szemeinket egy alakon, mely kevesed magával e szomorú korban az egyedüli fénypont Izrael története egén. Ez az alak R. Akiba ben Josef. Ezen szellemi óriás oszlopa vala a szétzúzott zsidó nemzetiség romjaiból kiemelkedő hagyományos tannak, melynek ő vetette meg legszélesebb alapját, valamint lelke volt ama az előbbieken leirt felkelésnek, mely a nemzet politikai önállóságáért folyt küzdelemnek utolsó föllobbanó mécsvilága vala. Az ész és kedély tulajdonai ritka párosítása ölelkezik benne. Az egyesnek alapos átkutatása mellett mégis az egészre irányult szelleme szövetkezek a nemzetét rajongón szerető kedélybenső seggel, mely azonban csak termékeny tettek és gyakorlati ténykedésben lelte kielégítését. R. Akiba a gazdag Kaiba Selmának, kit fent (31. 1.) említettünk, barompásztora, kora fiatalságában tudatlan volt és a tudósokat annyira gyűlölte, hogy saját vallomása szerint, ha szerét tehette volna, érzékenyen károsította volna. De gazdag urának Rachel leánya, kit szeretett és kitől viszontszerettetett, olyan nemesítőleg hatott reája, hogy egész lényét átalakítá. Tanácsát követendő, a tudományosság pályára lépett és negyven éves korában (mint a monda regéli) Gamzobeli Nahumnál (40. 1.), kinek mindvégig hálás emléket őrzött meg, sajátítá el az első elemeket. Hű Rachelje, ki titokban hitvese lett és e miatt a felbőszült atyjától kitagadtatott, a legnagyobb nyomornak engedte át magát, csakhogy férjét tudománya gyarapítására buzdítsa, sőt hajtekercein tett túl, csakhogy élelmét rövid pár napra beszerezhesse, Midőn később

nagy tanítója R. Eliezer b. Hyrkanustól sok tanítványa társaságában visszatért, (mondják) megleste volna hitvesét, ki azon kérdésre, meddig akarja még özvegyességét s szegénységét folytatni, azt válaszolá: ha rajtam múlik, még addig távol maradhat férjem, meddig már távol volt, csakhogy tudományát gyarapíthassa. Erre R. Akiba vissza tért előbbi tanítójához. Midőn később R. Akiba két annyi tanítvány kíséretében mint nagytekintélyű tanító tért vissza, felesége egy szomszédasszonytól egy ruhát kölcsönze, hogy méltón fogadhassa híres férjét. Láttára térdét akará átkarolni, de midőn R. Akiba tanítványai ebben őt meggátolni akarák, így szólt a mester: „hagyjátok, mert mi ti vagytok, velem együtt – neki köszönhetjük.” Kaiba Sebua pedig ily híres vőre büszke lévén, leánya hű kitartását gazdagon megjutalmazá. Most visszaemlékezett R. Akiba azon ígéretére, melyet egykoron szegénységében feleségének tőn. Akkor ugyanis a zord télen puszta szalmán aludt felesége és midőn valaki panaszkodék, hogy lebetegedett neje számára még egy nyaláb szalmát sem tud előkeríteni, melyen lenyugodhatnék, Rachel a szegény emberrel megosztotta saját szalmáját. R. Akiba ekkor feleségének ebbeli nagylelkűsége csodálatában felkiálta: „ha megtehetném, Jeruzsálem városát aranyba foglalva ajándékoznám neked.” Ezen éket most csakugyan megszerzé neki; midőn R. Gamaliel felesége hasonlót kért férjétől, ez viszonzá: „csak olyan asszony minő Rachel igényelhet ilyen kitüntetést.” R. Akiba híre messze terjedt országszerte. Az agg R. Dosa b. Harkinosz azzal szólítja meg: „Te vagy-e az a R. Akiba, kinek hire bejárja az egész föld kerekességét?” és R. Tarfon lelkesedésében azt monda róla: „ki tőled megvál, megvál az élettől.” Csakugyan új életet öntött a hagyományos tan oktatásába, a hagyomány szerinte nem volt az emléktudomány merev tárháza, mint tanítója R. Eliezernél, hanem szüntelen bugyogó forrás, melyből új és új tantételek szülemlenek, mert a sz. írás minden szava, minden betűje, mintegy az alap, melyen a hagyomány magas épülete kiemelkedik. Ezen hagyományok szétágazó elemeit bizonyos főelvekre vitte vissza, ő az első rendszeresítő tanító, minthogy ő az első hagyománygyűjtő is. Mit R. Jehuda Hanaszi kiépített, azt csak R. Akiba és ennek tanítványa R. Méir építő köveiből, melyeket e kettő halomra gyűjtött, tehette meg. A nagy elmeéllal kezelt eme mód- és rendszer miatt nyíltan bevalló tták R. Akiba kortársai, hogy

nélküle sok szentírási törvény helyes értelmezése veszendőbe ment volna, sőt túlzottan mondták, mi Mózes előtt elfödve vala, az R. Akiba szellemének megnyílt. És midőn egyszer R. Akiba, ki rendes tanhelyén Bene Berakban tartózkodék, a jamniai Szánhedrintől távol volt, a határozathozatalt elődázák, mondván: „ha R. Akiba nincs itt, akkor hiányzik a tan.” Ezen sokoldalú, fennen hangoztatott dicsérete mellett nem volt soha fenhéjázó, a miért is tanítói irányában, kiket túlszárnyalt, alázattal viseltetek és szerényen mindenben felajánlá szolgálatait, melyekre, kényes esetekben, mindig rá voltak szorulva. R. Gamaliel és R. Josua idejében intező szereppel leginkább azért nem is bírt, mert szerénysége a nagyok előtt őt hátráltatta. Döntő befolyással hitsor sósainak életére, politikai mozgalmaira csak mint látszik R. Josua halála után nyert. Hogy a Bar kochbai fölkelés előkészítésében neki jutott ki az arszlánrész, már érintettük. Hogy a nemzeti érzelmeket felelevenítse és feltűzelje a zsidóság lakta számos helyeket látogatott meg, nemcsak a parthusok országában levő tudomány főszékhelyeit Nisibist, Nehardeát, hanem Afrikát is, azaz Cyrenét és a (Krake hajóm) Közép-tenger szigeteit, mint p. o. Cyprust stb. beutazta – helyeket, melyek a Bar Kochba felkelésben legjelentékenyebb részt vőnek. A felkelés szerencsétlen kimenetele élete fölött is döntött, mint a következőkben látjuk.

8. §. *R. Akiba halála. A tíz vértana.*

A zsidó nép Veter meghódításával halálos ágyon feküdt és ha az ép akkor élő leghíresebb tanítók, a 2-ik Tannaita-rend legelőkelőbb képviselői, mint R. Akiba, R. Izmael ben Elisa, R. Tarfon, Modinboli R. Eliezer, galiläi R. José, R. Chanania ben T'radjon, Samuel Hakaton, Simon ben Azai, Simon ben Zoma s sok más jeles nem fejtették volna szellemi tevékenységök legbehatóbb vallástudományi buzgalmát ki, mondhattuk volna, hogy a leigázott zsidó nép végvonaglásban vergődött legyen. De Hadrián kémkedő szemei előtt ép ezen szellemi tetterő a vallás és hittudomány meggyökeresítése terén tűnt fel rém gyanánt, mert ő Antiochus Epifanes mintájára nem elégelte be a zsidó népnek megsemmisítésével, ő a zsidóságot mint hittudományt és mint valásfelekezetet akarta eltörölni. Azért keveselte Hadrián, hogy a harcztéren tehetetlen Rufus által Jeruzsálemet felszántatta

(136. ugyancsak a baljelentőségű Ab hó 9-kén), annak jeleül, hogy egy új város emelkedjék a régi talaján, mely különböző nemzetbeli népség által benépesített új városát nevére A e l i a n a Capitolinának nevezte és saját szobrával ékítette, vagy jobban éktelenítette és Vénus és Adonis szobrokkal szerelte föl, mind evvel nem elégült be, a zsidó vallást akarta gyökerestől kiirtani; a S'ma ima, szombati ünnepnap a körülmetélés és egyáltalán minden vallásparancsolat megőrzését halálbüntetés tilalma alá helyezé. A Gezera, Szekana, Smád azaz a vallásüldözés e szomorú ideje egészen. Antiochus Epifanes elhatalmaskodási idejét idézte és eleveníté föl, – de a Makkabäusok sem hiányoztak a már nevezett híres tanítók dicsalაკjaiban. Ezek közül R. Akiba, R. Tarfon, R. José, s többen Lyddiában, a római kémeket kikerülendők, egy ismeretlen egyén felső kamarájában összegyűltek, vitatkozáván az iránt, hogy mi fontosabb: az elmélet, a tanítás, vagy a gyakorlati parancs-teljesítés. Égető kérdés volt ez, mert álláspontot kelle választani és a hívőknek zsinórmértéket szolgáltatni mihez tartás végett. Eltértek a nézetek a vitában, de elvégre határozattá emeltett, hogy fontos a jelen körülmények közt a tanulás, mert ez ölében hordja a vallásgyakorlatot, amabból szülemlik ez. Tehát a hitüldözés rémteljes idejében szabadott megszegni a aprancsokat, – kivéve a három sarkalatos bünt: istentagadást, paráznságot és gyilkolást, melyeket életével megvásárolni tilos volt, de e parancsok megszegése csak a pillanatnyi kényszerhelyzetnek kifolyása volt. R. Izmael helyesen jegyzé meg: mióta a kényszernek kell engednünk, voltaképen nem szabadna a házassági frigyre lépünk, ne hogy gyermekeink vallástalanokká neveltessenek, de akkor kihalna Ábrahám ivadéka, jobb hát ha a túlszigorral egyelőre felhagyunk. Megragadóan ecseteli egy másik e kényszer-helyzetet. Miért, úgymond, szól egyik a másikhoz, miért korbácsoltatol meg? Mert a Lulabot vettem kezembe! Miért fognak karóba? kérdezik a másiktól, mert a Pessachot tartam meg. Miért vagy máglyára ítélve? Mert, válaszol egy harmadik, a Thorában olvastam, vagy gyermekeimet körülmetéltettem. Sokan e szerint a tanítók jelesei által megengedett megkönnyítése mellett is inkább életükkel lakoltak a vallásparancsolatok teljesítéséért, semhogy azokat megszegték volna.

Mindamellett sokszor a hitbuzgók kijátszották a római

kémkedőket, titokban és csellel teljesítvén a parancsolatokat. De sajnos, ezen Makkabäus jellemű tanítóhősök tág soraiban találkozott egy hithagyó is, névszerint Elisa ben Abuja, kit gnostikusi téveszmék vezettek félre, miért is Achernek egy más embernek neveztek, mert a többi tudóstól oly annyira elütött. Ezen hitszegő kalauzolta a római kémeket üldözésük szomorú művében. Ő lehetett az, ki a poroszlókat arra figyelmeztette, hogy különösen a tanítást gátolják meg, mint ő maga is tévé, midőn a tanulókhöz fűródott, és ezeket a tanpályáról lebeszélte, mondván: „mit akartok ti az iskolában, légy te építész, te ács, te vadász, te szabó.” Hadrián kérlelhetlen szigorral büntette tehát első sorban a nyilvánosan tanulókat és tanítókat, de ha voltak is béke emberek, mint R. José ben Kisme, R. Eleasar ben Párta, kik engedékenységet ajánlottak, úgy a túlnyomó nagyobb része inkább vértanúságot szenvedt, semhogy kedvencz foglalkozásuktól, a tanítástól és a tanulóknak tanítókká való avatástól (szmicho kézfeltevés által) eltántorítani engedték volna magukat. A traditio tíz ilyen jeles martyrról tesz említést.

Először végeztetett ki a híres R. Jismael ben Elisa a 13 hitmagyarázati szabály megállapítója. Mások érdekében a könnyítés mellett szólalt föl, maga irányában szigorú volt. Gyönyörű szépsége miatt, feje Rómába küldetett a császárléány kívánságára. R. Akiba tartá fölötte és R. Simon felett a halotti prédicációt, melyet látnokilag így végzett be: „készüljetek a halálra, mert szomorú napok várnak reánk.” oaiát maga fölött mondta ki végzetét. Rufus ádáz keze csakhamar elérte. Rajta kaptván nyilvános tanításon, tömlöczbe vettetett. Hiába intette az előtt egy békebarát, Pappos ben Jehuda, hogy hagyjon fel a nyilvános tanítással, de R. Akiba a következő mesével felelt: „Egy róka sétálván a part mentében, a vízben lubiczkaló halakat szerette volna partra csalni, biztos lakást ígervén nekik, de a halak válaszolának: ha mi itt elemünkben nem vagyunk biztosak leselkedésed elől, hogy lennénk biztonságban elemünkön kívül. Ha, így példázott R. Akiba, a sz. írás tanítása elemében sem vagyunk biztosak az üldözés elől, mennyivel kevésbé vagyunk, ha abból eltávozunk.” Midőn később Pappus is abba a tömlöczbe került, a melyben R. Akiba volt, ehez panaszkodott, hogy fájdalom csak haszontalanságok miatt, de nem egy szent ügyérti küzdés miatt jutott vele egy sorsra.

Rufus, hogy az egész zsidóságot érzékenyen sújtsa a legnagyobb tekintély kínzása által, R. Akibát huzamos időig hagyta tömlöczben, őt a külvilágtól elzárván. De a börtönőrt még is tudták kijátszani, midőn kétes esetekben a fogva tartott nagy tanító véleményét csellemel kipuhatólni sikerült nekik; így például, midőn tanítványa R. Jochanan Haszandler házalóként körüljárta tömlöczét e szavakkal: „ki vesz tüket, ki vesz vellákat, érvényes-e a szabadulás a Chalicza alól? R. Akiba megértette a czélzást és kikiáltott, van-e eladni való orsód, van-e eladni való, – érvényes!

Végre ütött halálórája, mit egykoron R. Eliezer ben Hyrkanusz mestere, R. Akiba ama kérdésére, hogy milyen sors vár rája, felele: a tied még borzasztóbb leend társaidénál, az bekövetkezett most. Rufus a nagy tanító halál-fájdalmait hallatlan kínzással növeszté azzal, hogy vasvaskarókkal nyúzatta le teste bőrét. R. Akiba nyugodtan mondta ezen hajmeresztő kínok közt a S'ma imát, tanítványai elszörnyűködve jajveszékelték: „hát erre jutottál mesterünk? Teljes életemben, felelé, akartam foganatosítani a parancsot: szeresd az Örökkévaló Istenedet teljes szíveddel és teljes lelkeddel, most örülök, hogy életemet az istenszeretnek feláldozhatom! és ennél a szónál echod (Isten) „egyetlen” lehelé ki tiszta lelkét az a férfiú, ki egyetlen, páratlan volt a maga nemében, rendkívüli életével hasonló volt rendkívüli halála. „Vele, úgy mondták még később, megtörettek a törvény karmjai és eltemették a bölcsesség kútforrásai.” – A negyedik vértanú, R. Chanina b. Tradjon, R. Méir ipja volt. Nyilvános előadás bűnében elmarasztalva, máglyára vitetett, a sz. írással és nedves gyapjúval körültakarva, hogy az elégés lassabban történjék. A végrehajtó poroszló tanácslá neki, hogy távolítsa el a nedves gyapjút, mit nem tett a kínozott, mert ezáltal, monda, öngyilkosságot követnék el magamon. Ezen jellemerősség annyira megghatá a poroszlót, hogy ez levéve a gyapjút és maga is a lángokba dőlt. R. Chanina nejét szintén halálra ítélték és leánya erkölcstelen helyre vitetek, hol azonban erkölcstisztaságát megőrzé. R. Chuzpit ki a jamniai Szánhedrinban Methurgeman (tolmács, szónok) volt és R. Jesebáb, ki törvényszéki titkár volt, kerültek kínos kivégeztetésre, az elsőnek, mint nyilvános szónoknak, kivágotott a nyelve, Még Juda ben Baba vértanúságáról bírnak hiteles adatokkal. Ő ugyanis olyat cselekedett, mi Hadrián szemében halálos bűn volt, és pedig

tanítványokat nyilvános tanítókká avatott fel. Hogy valamely zsidó lakta városra veszélyt ne hozzon, Szemicha általi fölavatásával, azért Juda b. Baba Usa és Sefaram közti völgybe vonult, hol kézfeltevással 7 jeles tanítványt Rabbikká avatott föl. Egy római csapattól meglepetve, alig vala a tanítónak annyi ideje, hogy az ép felavatottakat gyors futásra indítsa. („) maga nem tágult és „300 lándzsaszúrással testét olyanná tevék a római katonák, mint valami szitát.” A többi martyrságot szenvedőkről nem bírunk hiteles adatokat. Emlegetnek még R. Tarfont, R. Eleazar Charzanat, R. Jósét, R. Simon ben Azait, R. Eliezer b. Samuát és R. Juda Hanachtomt. Ezen vértanuk, kik különböző időkben végeztek ki, megörökítették kesergő imában, melyet az egésztelezés és Ab hó 9-ik napján mondanak.

Hadrián véruralkodásáról, mely Veter bukását három évig haladta meg (138), még feljegyzésre méltó, hogy alatta váltak el a keresztyén zsidóktól a keresztyének, miután amazok szenvedéseit tűrni nem akarák.

II. FEJEZET.

3-ik Tannaita-kor.

9, §. *Antonius Pins. Usai zsinat. R. Simon.*

A Hadriáni háború és vérparancsolatok gyökeresen felforgatták a rendet és a békés fejlődést akadályozták. A megtizedelt zsidók száma nemcsak a háborúban elesettek és kintornázattak által csökkent, hanem az által is, hogy sokan a keresztyének, pogányok és samaritanusokhoz mentek át. Az idők mostohaságában tizenhárom város lakói idegen népekbe olvadtak. R. Akiba tanítványai Babyloniában nyertek menhelyet, mely ha az üldözések még soká tartottak volna, már most azon rangra emelkedett volna, mint a minőnek egy századdal később látjuk. Szerencsére azonban Hadrián csúfos kimúlása után az emberségesebb érzelmű Titus Aurelius Antonius, melléknévvel Pius, jutott uralomra. Mindjárt kezdetben könnyíte a zsidók tarthatlan helyzetén. R. Jehuda ben Samua, egy küldöttség élén kérvényezte a helytartótól a könnyítéseket. Ab 15-én le is jött a rendelet, hogy Veter körül halomra heverő hullák eltemettethetnek. És azon csoda hálás emlékére, hogy rothadásnak nem in-

dúltak még a hullák, az ebéd-imát még egy benedictióval (hataub vehemetib) toldották meg. Egy évvel később Adar 28-án az az örömlir terjedt el, hogy egy császári rendelet a Hadrián zsarnok rendeleteit visszavonta, és hogy a zsidók, (a proselyták kivételével) ismét a circumcisiót végezhetik gyermekeiken. R. Akiba hét tanítványa, a hagyomány ezen időbeli tekintélyei is, megtértek Babyloniából. Voltak pedig ezek: R. Méir, R. Juda b. Hai, R. José b. Chalafta, R. Joe ha nan Haszandlar, R. Simon b. Joch ai, R. E l i e z e r b. Jakab, R. Nehemiás. Az első legégetőbb szükségletek (ünnepnapok kitűzése) után Usába, mely már Bar Kochba alatt rövid időre a Szánhedrin székhelye volt, gyülekezetet hívtak egybe, hol a részint feledésnek indult hagyományokat újból feleleveníték, részint a hatály önkívüli vallásgyakorlatot újból ünnepélyesen érvényesítettnek nyilatkoztatták. A megszakadt hagyomány láncolatát ismét össze illesztették. E harmadik Tannaita-kor legjelesebb képviselői valának R. Gamalielnek fia, III. Simon, a babyloni R. Nathan, R. Méir és R. Simon ben Jochai. Az első csak csodával menekülhetett a Hadriáni vérfürdő elől, úgy látzik Babylomba és visszatérése után ismét a patriarchátusba helyeztetett. Elnök-helyettes volt a nemes származású R. Nathan, R. Méir pedig referens (Chacham). A kultiszteletben egyrangúak voltak, és midőn ezt R. Simon megmásítani akarta, csaknem az atyja Gamaliel idejében történt viszályokat idézte volna elő. Részint mert nagyobb tekintélyt akara a patriarchatusi tisztségnek szerezni, részint tán mert érezteheték vele, hogy nálánál nagyobb tekintélyek valának, azért R. Simon azt az újítást hozta be, hogy a szánhedriai üléseknél az elnök és egyéb tisztviselői előtt felkelni szokott nép, mely mindaddig állva maradt, míg a leülésre nem szólították, ezentúl csak az elnök előtt mutassa be ezen tisztelgést, míg az elnökhelyettes előtt csak az első sor álljon fel, a Chachámnak még kisebb kultisztelet mutattassék. E miatt a két utóbbi zúgódott és R. Simont majdnem megfosztották tisztétől, de még jókorra kiegyenlítették e kényes ügyet. Békülékeny természetét legjobban visszatükrözteti R. Simon jelszava „három dolgon áll a világ: igazságon, jögon és békén.”

10. §. R. Méir es kortársai.

Ezen kor legkiválóbb tudósa R. Méir volt, kinek va-

lóságos neve Miasa (Moise=Mózes) volt. Méir: „világító” nevét csak bő tudományosságának s lángelméjének jelzéséül nyeré. Kereset-módja a szépírás és a szentírás lemásolása volt. Rézgáliczot vegyítvén a tentába, ez fényessé vált és azért keresett annyit ebbeli foglalkozásából, hogy a 3 Sekel heti keresetnek két harmadát családjának fentartására, egyharmadát szűkölködő tudósok támogatására fordíthatta. R. Chananja b. Tradjon híres leánya Beruria volt hitvese, kinek unszolására sógornéját a rossz házból, hova kárhóztatva volt, életveszélylyel kiszabadítá, miután erkölcstisztaságáról meggyőződött. R. Méir előbb R. Ismaelnek később R. Akibának volt tanítványa. Ez utóbbtól már kora fiatalságában nyeré felavattatását, de úgy látszik fiatalága miatt nem ismerték el önálló tanítóként; élczésen jegyzi meg ezért „ne nézz a kancsóra, hanem arra mi benne van, olykor új kancsó ó borral teli, és van régi kancsó, melyben új bor sincs.” Egyáltalján szerette a példázást és a mesék használatát. A kortársak és az utókor nagyon magasztalják elmeélet, bölcsességét és jellemét. Közmondássá vált róla: ki csak R. Méir pálczáját érinti, már bölcs lesz. R. José pedig reá alkalmazta azon állítását, hogy ha R. Méir (és R. Nathan) nincsenek a gyűlésen a Thora sincs ott. Már ugyanis fent elmondattott, hogy R. Simon újítása által a két jeles férfi személyesen sértve érezte magát és a szánhedriális ülésektől egy ideig távol maradtak. R. Méir csellemódját találta mégis, hogy a bonyolódott kérdések kerültek szőnyegre és miután megfejteni nem tudták R. Jose az említett panaszra fakadt: mi itt vagyunk, de a tan künn van. Az eltávolított két férfiút tehát R. Simonnak vissza kellett hívnia, csakhogy nevökben nem mondott hagyományos tételt. „Némelyek állítása szerint” R. Nathant, „mások vélekednek” kitétellem pedig R. Méirt értette. Ezen sértő bánásmódot megsokalta R. Méir és végkép odahagyta a Szánhedrint és Kis-Ázsiába költözött, miután Emmaus, Tiberias és Damaskusban tanított volt. Sok tanítványa közül az élesezü Symmachos vált ki. Legnevezetesebb R. Méir tanmódjában a rendszer, melyet R. Akibától elsajátított, a mint hogy a „Misna” hagyományok gyűjtését folytatta és rendezte. R. Méir jó lábon állott egy pogány bölcsészszel (Euonymossal Gadarából) sőt a hitszegő Achernál is tanult egy ideig. E miatt kérdőre vonva, válaszolt: ha gránát almát találok, belét megeszem, héját eldobom. Példás volt alázatossága,

melylyel egyszer önmegsértést is eltűrt, csakhogy a családi békét helyreállítsa. Az ő és Beruriának Istenben vett bizalma két gyermekének hirtelen elhalálozásánál szívet nyerő nyilatkozatokban mutatkozik és fölötte tanulságos vala. R. Simon b. Jochai volt II. Méir után e kor leg-híresebb embere. Atyja úgy látszik a római udvarnál tiszteletben állt, de ő maga dühös ellensége volt Rómának. Egy kedvezőtlen bírálat, melyet ellene mondott, tudomására esett a római helytartónak és halálra Ítélték, de még idejekorán megszökött és fiával 13 évig tartózkodók elrejtve Charuba nevű barlangban. Rejtekében valamint később kizárólagosan a szintén dialektikus tanmódjának élt és hosszú életű lévén a jövő Tannaita korhoz is számíttatik. Valamint ő, úgy veje R. Pinchas b. Jair csodatevőknek tartattak, mi az elsőre nézve teljesen nem áll. H a m i s a n neki tulajdonítják Zohár könyvét, de igenis a Szifré bibliai Midrásnak ő veté meg alapját. Szépen hangzik erkölcsös jelszava: inkább tüzes kemenczébe hagyja magát valaki bedobni semhogy mást nyilvánosan megszegyenítsen.

Hangzatos neve volt ez időbeli R. J e h u d a b. Iiai tanítónak, ki kádármesterséget űzött és saját maga készítette hordón tartá előadásait. Saját magára a lehető legkevesebbet költségeskedett, miért is jámbornak neveztetek, ezt meg is érdemelte ritka becsületessége által. A zsidók és rómaiak közti súrlódásokban ügyesen tudta, mint R. Josua, kivel sokban hasonlít, a népet lecsitítani és mert sikerrel emelt szót, azért nevezték „első szószólónak” (Ros hamdabrim); szép jelszava volt: „fontosa munka, mert tiszteletben tartja, ki azt szorgozza.” Továbbá: „ki nem tanítja fiát valami mesterségre, az mintegy rabló mesterségre neveli.” Ő vetette meg alapját Szifró halachiai Midrásnak, mely Mózes harmadik könyvéhez való magyarázat. Nevezetes tanító volt még Szephorisi R. José ben Ch a l a f t a a „Szeder Ólam” krónika szerzője. Misna-gyűjteményeinek görög nevet Nomi-kon (törvénygyűjtemény) adott, foglalkozására timár volt. Ezen kor híres tanítói közé tartozik még a babyloniai R. Nathan, ki a Szánhedrin másod elnöke volt és szintén Misna gyűjteményéről nevezetes. Említésre méltók még R. Chanina b. Chachinai, R. Eliezer ben Jakob, a Galiläi R. José fia, ki 32 halacha magyarázati szabályáról ismeretes. A külföldi Tannaiták között főlemlítendők R. Juda b. Bathyra Nisibisben, R. Chanina R. Josuanak testvéröccse Nahar

Pakodban, hol egy ideig veszélyeztette az usai Szánhedrint vetélkedése által és végre R. Matiah ben Oharas Rómában,

III-ik FEJEZET.

4-ik Tannaita - k o r .

11. §. *Rabbi Jehuda Hanaszi és tanítványai.*

Valamint az első Tannaita nemzedék egy kiváló képviselő által nyerte színezetét, jellegét – ugyanis R. Jochanan b. Zakkai személyében, akként a Tannaitak sorozatát bezáró e negyedik nemzedék R. Jehuda Hanasziban leli legsajátosabb képviseltetését. Kimagasló alakja mellett a többi tudós eltűnt. A nap ragyogó fényében amazok csak tündöklő csillagok voltak e kor története egén. A Bar kochbai fölkelés utófájdalmának lázongó idejében 150-ben született, R. Simon patriarchának volt fia Juda, kinek kitűnő képességei oly gyors fejlődésnek indultak, hogy atyja már kora fiatalságában a jeles tanulók számára kijelölt első sorba ültette. Első tanítója Juda b. Kursai volt, kinek legnagyobb dicsősége híres tanítványában rejlik. Főtanítói azonban R. Simon ben Jochai és R. Eliezer b. Samua voltak, mely utóbbinak tantermei zsúfolásig tömvek, úgy hogy egy-egy ülésen hatan is foglaltak helyet. R. Juda 170 körül foglalta el atyja patriarchátust tisztjét és azonkívül birtokába jutott nagy vagyonának, melyről mondták, hogy R. Juda istálói többet érnek, mint a perzsa király kincstárai. De ezen nagy vagyonát csak a közjóra fordítá, táplálván a szegényebb tanulókat, kik a messze távolról gyülekeztek hozzá, úgy szintén a tudósok özvegyeit és árváit, később nem az érdemlegesség, hanem szűkölködés nézponyjából indulván ki, különbség nélkül részesített mindenkit a jótéteményekben, ki azt igénybe vette, így p. o. még a hitszegő Acher elszegényült leányait is. Nagy vagyonának csak annyiban vette hasznát saját személyére nézve, hogy csak a legelodázhatlanabb szükségleteket fedezte belőle. Azért, nem pedig mert kezét övéből lejjebb nem tette, méltán volt nevezhető „kadós” szentnek. Mondták is róla, hogy Mózesztől R. Judáig a tudomány és jellemnagyság egy személyben nem volt oly tökéletesen egyesítve. Külállása is igen tekintélyes volt, mert az Antoninek valamelyikével baráti viszonyban állott, noha nem

tudni, hogy a 9 közül, ki ezen nevet viselte, melyik értetik. Éhez még azon nehézség is jár, mivel ideje nem volt ment a rómaiak által okozott sérelmekről, így R. Achija többek közt oda nyilatkozott: Isten tudta, hogy a zsidók el nem tűrhetik a rómaiak uralmát, azért ada menhelyet nekik Babilóniában. Továbbá ép R. Juda idejében keletkezett a Kelila nevű új adó nem (aurum coronarium – korona pénz), mely oly nyomasztó volt, hogy Tiberiás községének lakói előle megszöktek. Különben R. Judának nagysága nem abban keresendő, hogy a római Antoninok valamelyikének barátsága fényében tükröződék, hanem ama szellemi nagyságban, mely őt dicssugaraival övedzte. Oly kétségbevonhatlanul ismerték el benne kortársai az első tekintélyt, hogy mi után atyja Simon és nagyatyja Gamaliel hasztalan fáradoztak, önkényt esett osztályrészüül, ugyanis a patriarchátus nagy becsben tartása. Feje és lelke lévén a Szánhedrinnak az alelnöki és referensi tisztség fölöslegessé vált. Ezen teljhatalom R. Judát egyedurává tévé korának. A tanítók kinevezése kizárólagosan tőle függött és a legcsekélyebb kihágásnál minden egyéb jeles tulajdonok birtokában, az illető nem tarthatott igényt a Rabbii címre, mihelyst R. Juda ezen kihágásról értesült, így p. o. kedvencz tanítványa a köztisztületben álló R. Chijja, ki már felavatott tanító volt, 30 napra lett társaságából számúzve egy tréféért. Sámuelnek ki R. Judát hosszas betegségéből kigyógyítá, nem engedé meg a Rabbii cím viselését, tán mert azt az ötletet koczkáztatá: hogy Ádám könyvében fel van jegyezve, hogy Sámuel bölcsnek, de Rabbinak ne neveztessék – és hogy Te általam meggyógyitassál. Lehet különben, hogy Sámuelnek hagyományos tudomány ismerete nem látszott elég bőnek R. Juda szemében. De Simon bar Kappáról mint bizonyost tudjuk, hogy tőle egy elkövetett tréféért vonta meg Rabbi Jehuda a Rabbii méltóságot. Egy lakománál ugyanis R. Jehuda vejével a gazdag de tanulatlan Bar Eleásával egy költeményt szavaltatott Bar Kappara, melynek gunyoros éle R. Jehuda háztartásában nagy szerepet játszó szolgálók ellen volt intézve. R. Jehuda észrevette a mosolygó Bar Kapparán, hogy ő a költemény szerzője és hozzá fordulva így szólítá meg: „nem ismerlek el felavatottnak.” Ilyen túlszigorú ellenőrzői vigyázata R. Jehudának, hogy méltóságán csorba ne ejtessék, itt-ott elégtelenségre adott alkalmat, minek a pohár mellett jó kedvükben R. Chijja nagy reményű ikergyermekai Juda és

Chiszkija kifejezést is adtak, de általában elnézéssel voltak R. Jehuda e gyengéje irányában, mely egyedüli hibája volt. Sőt oly tisztelettel viseltettek irányában, hogy csak Rabbinak nevezték, ezzel jelezni akarván, hogy ő mindnyájuknak legelső tanítója. Ezen elnevezésre, mint a legfőbb tekintélyre méltán igényt is tarthatott halhatatlan műve által. Ő volt ugyanis a Misna végleges szerkesztője, R. Akiba és R. Meír Misna gyűjteményeit vévén alapul, saját gyűjteményeivel gyarapítá és rendbe hozva 6 részre osztá. Ezen gyűjtemény csakhamar köztisztelés és oly becsülésben részesült, hogy az előbbi tanítók hason kísérleteit mindinkább háttérbe szorítá, különösen midőn számos tanítványa elszéledésével R. Jehuda Misna gyűjteményei, melyek több századig csak élőhagyományképen feliratlanul éltek – tanítás alapjául szolgáltak. Agg korában R. Jehuda új felülvizsgálatnak veté alá Misna gyűjteményét, melyen itt-ott javítgatott és egygyel-mással megtoldott. E második alakban használták tanítványai Babylonban a Misnát, holott fia Simon az első fogalmazványhoz tartá magát és ahhoz itt-ott toldalékokat is függesztett. A Misna, mely az úgynevezett héberségben, rabbinikus irányban latin, görög, aram műszavakkal bővelkedő nyelven, világos tömör és velős rövidséggel van szerkesztve, alapul szolgált a Talmud vagy Gremárának és a hagyományok teljes tárlatát foglalja magában és a minden időre megszilárdult hagyomány tanát képezi a zsidóságnak, mely az írott törvénynyel csaknem egyrangú jelentőséggel bír.

R. Juda, vagy legtöbbször csak egyszerűen Rabbi, kinek tanszéke Sefaram, Beth Searim, később Sepphorisban vala, a tett embere is volt, mert újításokat mert behozni, így p. o. az ünnepeknek küldöttek általi közzé tételét és a tizedek adásában való tetemes megkönnyítést. Harmincz évnél tovább vezette a zsidóság ügyét s ült a patriarchátusban. Halálát nyugalommal látván közelegni, fiát: Gramalielt választá patriarchának, fiát Simont Chachámnak; a Szánhedrin-collegiumnak meghagyá az egyszerű temetkezést és hogy ne rendezzenek túlzott gyászünnepeket. Közélgő halála kimondhatlan részvétellel tölte el Sepphoris környékét, honnan messze földről jöttek a hogyléte után kérdezősködők beláthatlan seregei. Mintha nem is lenne lehetséges, hogy meg kellene halnia, halállal fenyegették azt, ki a közkedvességű nagy tanító halálát hírül adná. De midőn a szomorú Valóság még is bekövetkezett, Bar Kappara befödött fővel

szétszaggatott ruhákkal jelent meg a feszült figyelemmel nesztelenül álló néptömeg előtt e szavakat hangoztatván: „Angyalok és halandók viaskodának a frigyszekrényért, győztek az angyalok és eltűnt a frigy szekrény.”

A nép érté a szomorú hírt e képletes kifejezésben. – Meghalt ő” kiáltanak, „ti mondjátok” volt Bar Kappára válasza. R. Juda pénteken halt meg hasbetegségben, melyet a tudósok betegségének neveztek. Beláthatlan tömeg kíséré a holt tetemet. Sepphoristól Beth-Searimig, tizennyolcz zsinagógában tartottak gyászünnepélyt, még Ahronidák a törvény tilalma ellenében is foglalatoskodtak a hullával.

Utódának III. R. Gamalielnek tevékenységéről (210–225) csak annyit tudunk, hogy atyja rendeletét pontosan végrehajtá. A kor jellemét legjobban visszatükrözteti jel-szava: szép a tanulmány világi foglalatossággal egybekötve, mert a kettő körüli fáradozás felejteti el a bűnt, de a tudomány kézimunka nélkül végre elvész, sőt bűnt is von maga után. És kik a község ügyeivel foglalkoznak, foglalkozzanak azzal magas czélből. „Legyetek óvatosak a (római) hatalommal szemben, mert csak önhaszonból hozzák az embert közel magukhoz, barátoknak tettetik magukat, ha önérdekeik így kívánják, de nem válnak az ember hasznára szorultságában.” A római hatalom csakugyan ilyen haszonleső volt, habár Caracalla és Elegabal császárok alatt se rossz, se jónak nem lehet mondani a zsidók állását, de a békét lelkiismeretesen használták R. Jehuda tanítványai, kik a féltannaitákhöz soroztainak. Ezek voltak: R. Jannai, R. Chijja két fiával, Juda és Ohiskijával, Bar Kappara, Levi bar Sziszi, R. Usaja az öregebb, a „Misna atyja” jelzővel, végre Abba Areka (Rab). Mindezen fényes nevekhez áldás-dus tevékenység fűződik, a Misna tanulmányozás és gyűjtés pontjában, de R. Juda Misnája oly feltétlen tekintélyben állt, hogy amazok Misna gyűjteményét éhez viszonyítva csak Boraitha külmisnának. azaz R. Juda gyűjteményén kívül állónak nevezték és terjedelmesebb foglalkozásuknál fogva misnajoth gedoloth, nagy Misná-nak hívták.

MÁSODIK KORSZAK.

IV. FEJEZET.

Az Amoriták kora.

12. §. 2-ik Juda Pátriarcha.

Történeti igazság, hogy a zsidók szellemi fejlődése leginkább párhuzamosan szokott haladni azoknak politikai és polgári helyzetük kedvező voltával. Ezt tapasztaljuk újból a Tannaiták korának letűntével s 2-ik Gamaliel halála után bekövetkezett kedvező politikai áramlatnál. Bizony már ideje volt, hogy annyi gonosz római császárokra egy igazán jó császár üljön a trónra. Alexander Severus rövid 13 évi uralkodása, melyet a rómaiak t ü r t e k, új életet és szabadabb mozgást s éber szellemi sürgést-forgást idézett elő a palaesztinai zsidók körében. Evvel a jobbrafordulattal esik össze az első Amoriták lángelméjű nemzedéke, melynek legkiválóbb képviselői valának Paläestinában a patriarchán kívül: R. Jochanan ben Nafcha és R. Simon ben Lakis és Babyloniában Abba Areka- és Sámuel.

Vegyük sorra!

R. Juda a második, atyja 3-ik Gamaliel után 225-ben vette át a patriarchátust, székhelyét pedig Sephorisból Tibériásba helyezvén át. Róla már biztosabban tudjuk, hogy melyik római császárral volt jó viszonyban: ez volt ugyanis a már nevezett Alexander Severus (222-235), ki a Talmudban Asverus név alatt ismeretes. Már azon körülmény, hogy palotája felébe irattá Hillel arany mondatát: „mit nem akarsz, hogy veled történjék, másoknak se tedd”, mely mondatot jelszavának választá, továbbá azon körülményből, hogy Ábrahám képét Orpheus és Jesus ábrázolatai mellé helyezé, sejthetjük, hogy a zsidóknak pártfogó barátja vala, és hogy 2-ik Juda pátriarcha iránt baráti jó indulattal viseltetek és mivel ez a pátriarcha is, miként nagyatyja az 1-ső Juda szintén Rabbi vagy Rabbenunak neveztetek, azért valószínű, hogy az unokáról történetileg bebizonyított baráti viszonyt szemben a jó római császárral, (Asverus) Severusben Antoninussal, az első Judára is átvitték. Ezen igazságos és ember szeretet g császár, kit az alexandriai zsidófalók Archisynagogus templom

előjárónak csúfoltak, annyira kedvelte a zsidókat, hogy a zsinagógának (Tiberiásban?) arany gyertyatartót, a patriarchának nagyobb terjedelmű földtelket adott ajándékkul, saját oltára számára pedig a hajdani jeruzsálemi oltár mintaképét kérte ki magának, mely oltár ábrázolására R. Juda az ő házibarátját R. Romanust ajánlta a császárnak. Oly kedvező kort éltek a zsidók Severus alatt, hogy uralkodására alkalmazták Daniel azon kitételét „Ia legyőzetnék is, kis segítséget mégis találnak.” Ezen szabadabb mozgásból magyarázható ki, hogy sokat megengedett a patriarcha, mi a zsidók és rómaiak sok éves gyűlöletének kifolyása miatt azelőtt tilos volt, így p. o. az olajnak a pogányoktól való megvásárlását és élvezetét. Midőn ezen újjításnak híre Rabnak tudomására jött Babyloniába, a hirtmondó R. Szimlainak hitelt nem akart adni. A patriarcha még a pogányoktól vett kenyér elvezetét is akarta megengedni, de ezt még sem merte, félt, hogy újjítónak nevezik, úgyszintén a 9-ik Abra eső szomorkodást is szelidíteni volt hajlandó, de ebbe se egyeztek kortársai, de igenis megengedték a menyasszonynak ünnepléses öröm-díszmenetét, mi azelőtt a szomorú időkben tilos volt. Abból, hogy a patriarcha ezen újjításokat behozni merte, nemcsak a régi római gyűlöletnek csökkentését, hanem azt is lehet következtetni, hogy 2-ik Juda nagy tekintélynek örvendhetett. És noha kapzsiságot vetettek szemére, a menyinyiben hivatalt osztogatott az értelmetleneknek is, jha gazdagok voltak, mégis becsülésben állott, mi különösen halálánál bizonyult be fényesen.

Fivére Hillel inkább a Haggadával foglalkozott és Jullos, vagy Huillus. néven említetik Origenes által, kinek tanítója volt.

3. §. *Az Amoriták s társai R.. Chemina, R. Jochanan, R. Simon b. Lakis.*

A Tannaiták és féltannaiták utáni törvényértelmezőket Amoritáknak (Amoráim, azaz magyarázók, értelmezőknek) nevezik, mert a Misnának részletes magyarázatával és minden oldalról való megvilágosításával foglalatoskodtak. Az első Amora, ki meg egyszerű kezdetleges értelmezéssel és pedig Jochannal él, melyet hagyományilag örökölt, volt: R. Chanina (180-260), egy nemes származású és orvos.

Jámborsága miatt nagy tiszteletben részesült még a caesa-

riai proconsul előtt is. Kortársai voltak R. E fész és Levi bar Sziszi. Az előbbieket messze túlhaladja szellem nagyságban és eredeti magyarázat-gyakorlottságban R. Jochanan b. Nafclia (199–279), ki sógorával R. Simon b. Lakissal e kor legnagyobb amorái vallanak.

a) R. Jochanan korán elárvult és szokta mondani, egy tekintetben szerencse hogy árva, mert különben aligha lett volna képes a gyermeki kötelezettség egész szigorának megfelelni. R. Jochanan oly bájos szépségű volt, hogy erről a kútforrások költői elragadtatással emlékeznek meg. Ilfa tanuló társával üzérkedett, de később teljesen visszavonta magát az üzleti életből, hogy kizárólagosan a tudománynak szentelje magát. R. Juda patriarchának, (kitől úgy látszik segélyezettett), nélkülözhetlen embere volt. Sokoldalú bő tudománya, fürkésző, bonczoló esze számtalan magyarázattal gazdagítja meg az irodalmat, úgy, hogy a Talmudban az ő neve- magyarázatainak sokaságában megszámlálhatlanszor fordul elő. R. Jochanan a patriarchának könnyítést célzó törekvéseiben legtöbbször részt vett. A görög tudománnyal való foglalkozást megengedé a zsidó tudomány művelése mellett. E tekintetben szépen mondja: inert Sem (a zsidóság jelképe) és Jafet (a görögség jelvénye) atyjuk meztelenségét betakarták, azért Sem kiérdemelte magának a Talitot (az imaköpenyt), Jafet pedig a bölcselkedők köpenyét (pallium). R. Jochanan a szobafestészet újjátartását megengedé. A római hatalomnak esküdt ellensége volt. R. Jochanan fenkelt nemes gondolkozású és fölötté nyájas volt. Az isteni végzésiben való példás megadásáról nevezetes; mondják, hogy tíz gyermekét temette el, de azért nem zúgolódott, hanem utolsó gyermekének kis csontját hordta magával és valahányszor valaki szerencsétlenségét panasolta, erre a kis csontra utalt, saját nagy szerencsétlenségével, melyet türelmesen viselt, összehasonlítva mások kis bajait. De aggkorában bú emészté szívét, úgy, hogy huzamos időig mintegy elmeháborodott állapotban volt, mely időn át magát távol tartá a tanteremtől. Mondják, hogy búskomorságának főoka az önszemrehányás volt, hogy legjobb barátját a mindjárt nevezendő R. Lakist megsérté, ki nem sokára rá meghalt.

b) R. Simon ben Lakis (rövidítve csak R. Lakis) R. Jochanan belső barátja, sógora és halachiai ellenfele va' (200-275). A legellentétebb természetű eme férfi-

azt regélik, hogy fiatalságában haramia volt, hogy az állatszelidítők társaságában gyakorolta roppant erejét és hogy végre az épen fürdő R. Jochanan ígész szépségének látványától levarázsolva, ettől azt az ígéretet vette, ha letesz haramiáskodásáról, akkor nővérét, ki nálánál sokkal szebb, adja neki feleségül. Úgy látszik, hogy a regének, történeti magva csak abban rejlik, hogy R. Laki s testileg és szellemileg hatalmas, erős, nem minden napi jelenség volt. Mély elmélet azzal jellemzik, hogy ha R. Lakis valami Halachát vesz tárgyalás alá, mintha szikla-tömböket morzsoló volna kezei közt össze. Vávrokon, szellem- és bajtársa R. Jochanan szokta róla állítani, ha valami Halachát, vagy Misnát adék elő elötte, ekkor 24 kérdést vetett föl ellene és én ugyanannyi feleletet adék reá, mire a kérdéses tárgy tisztázva volt. Szabadelvű haggadiai magyarázatai közül megemlékezést érdemel állítása, hogy Job nem létezett soha mint személy, az egész csak Masal, tanköltemény. Továbbá: az angyalok neveit a zsidók csak a babyloni fogságból hozták magukkal, és úgy is van, mert a Parsismusból vették föl az angyalok (és damonok)ról való képzelgés.*) Azon állítás ellenében, hogy többet ér az elődök körme, mint az utódok teste, vagy ha az elődök angyalok voltak, az utódok csak emberekként ismertethetnek el, szokta mondani R. Lakis: nagyobb az utóbbi nemzedékek érdeme, mert nagy küzdelem közt ápolják mégis a tudományt. R. Lakis szabadelvűsége igazságszeretetéből folyt, miért is a patriarchának 2-ik Judának nem egyszer megmondta derekasán, nyíltszívűséggel, mely a sértéssel volt határos, leplezetlen véleményét. Meghitt legjobb barátjával R. Jochannánnal röviddel halála előtt összekocczant, de e miatt amaz érzé magát bűnösnek, mi buskomorrá tette.

c) R. Josua ben Levi, Levi b. Sziszi, inkább a rege dicső alakja, mint a történeté. Illés próféta társaságában vezet elő őt a legenda és sokat tud csodatetteiről beszélni.

d) Eredeti felfogásáról a Haggada terén volt nevezetes R. Szimlai, ki Nehardaában tanított, ő volt az első, ki a szentírás parancsait és tilalmait számokra vette, mely szerint a sz. Írás 613 összes rendeletei közül 365 tilalom (a nap év napjai számának megfelelőleg); 218 pedig parancsolat (az ember tagjai száma szerint), A 613 parancsolat

*) Lásd munkámat: Über die j. Angelologie und Dämonologie in ihrer Abhängigkeit vom Parsismus. Leipzig, 1866.

Dávid 11, Ezsajas 6, Micha 3, Habakuk próféta pedig egy prancsolatba foglalta össze, mondván: „a jámbor hiténekéi.” Nevezetes még R. Szimlai a keresztyén egyház, jelesül az egyháromság elleni vitatkozásairól.

4. *A Res Glutha (Exilarcha.)*

A tágabb értelemben Babylonia magában foglalta Armenia déli részét, Mesopotámiát, Chaldaát, Mesenét, továbbá a Tigristől keletre Cordnenét, Assyriát, Susianát, Adiábenét Elymaist. Mindezen országokat zsidók lakták szép számmal. Szűkebb értelemben azonban a zsidó Babylonia alatt az Enphrat és Tigris közötti vidékek értetnek, mely csaknem egészen zsidóktól volt benépesítve és azért Zsidóországnak is nevezteték*). A zsidó szellemi élet gypontja azonban az Enphrat keleti része volt, mely körülbelöl 16½ mértföldnyi térségen Pumbaditha Szúra és Nehardea helyeken összpontosítá a zsidóság szellemi életet, úgyszólván a babyloni zsidóság szívét képezvén, honnan az életerek minden irányban szétágaztak. Ezen három euphratesi városossal Nehardaa, rmbaditha, Mata Mechasia, vagy Szúrával vetélkedett még egy negyedik a Tigrisen fekvő, a parthusok fővárosától Ctesiphontól három mértföldnyire eső M a c h u z a (Machuza Malka) város Nehár Malka folyamnál. Ezen és a közeli újonnan épült Ardesir városnak túlnyomó zsidó lakossága volt, mely a bőség teljében élt. Részint a parthusi és perzsa királyoknak jó bánásmódja a zsidók irányában, részint ezeknek nagy száma az „otthon” érzetével tölte el a babyloni zsidó szívét. Ehhez járul még, hogy az uralkodó királyhoz való laza viszony megengedé, miszerint a zsidók magukat jobban függőségben érezték saját nemzetbeli főnököktől, kiknek neve volt Res Galutha, a szétszóródás feje, vagyis Exilarcha. Ez a perzsa birodalom főrendű tisztviselője volt és pedig a rangfokozatban a negyedik a király után. Ehhez némi hűbéri viszonyban állottak és fejedelmi pompában éltek. Az Exilarchák Dávid házból származtak, azért a zsidó nép szívesen veté magát alájuk. A Szeder Ólam Krónika, mely az Exilarchákat Jojachin király unokájától Zerubabeltől származtatja, idő és névszerint számlálja elő az uralkodó Exilarchákat, kiknek száma a 8-ik századig 15 volt.

Juda Hanaszival egyidejűleg főnökösködött Babylonban

*) Breschith Kabba C. 17.

Mar Hima Exilarch, ki magát halála után végrendeletileg Palaesztinába vitette és kiról Rabbi monda, hogy míg saját maga Dávid házának nőágáról származik, addig a babyl. Exilarch Huna amannak férliágáról veszi eredetét. Hunától elkezdve egészen a 11-ik századig tart az Exilarchák szakadatlan láncolata. Az Exilarchák nagy befolyást gyakoroltak a zsidókra. Kezökben volt az igazságszolgáltatás, a rendőrség sőt a kényszereszközök szabad alkalmazása. A későbbi időről tudjuk, hogy messze vidékek jövedelmét, évenkénti adókat élveztek. Nagy szolgarajt tartottak, kik uruk címérét viselték. Címérükre féltékenyek, büszkék voltak az Exilarchák és ellene való kihágást szigorral büntették nem csak saját szolgálkon, hanem a bírakon és tudósokon is. Már ebből is látható, hogy nem gyéren elhatalmaskodások is mutatkoztak az Exilarchák részéről, kik az udvarnál élvezett nagy tiszteletre támaszkodva, szerették a hódolatot és az úrhatnáságot. Nem voltak mindig a zsidó törvény hű megőrzői, de kitűnő egyénekkel is találkozunk, kiknek elismert tekintélyök volt a zsidó törvény tanulmányozásában. E tekintetben utánozták a paläestinabeli patriarchákat, míg ezek az exilarchákat a politikai szerepre jutásban szerették volna utánozni, mi vajmi gyéren sikerült. Az Exilarchák alatti életmód mind vallástörvényi, mind politikai tekintetben sok új Halachát, rendszabályt teremt, mely ismét a Halacha tanulmánynak új lendületet ad és hatalmas fejlődést.

5. §. *A babyloni Amoriták, Abba Areka, Samuel*

Ez új viszonyok előidézte törvény tanulmány fejlődésnek leghatalmasabb előmozdítói valának Abba Areka és Sámuel.

Abba Areka, mint némelyek mondják születése helyéről; vagy, mint lent látni fogjuk, jobban gondolkozásáról így nevezve, közönségesen Rab név alatt fordul elő. Rab azaz tanító, előkelő címnevezés volt, mely arra mutat, hogy miként Pálesztinában R. Jehuda Hanaszi: Rabbi nevéen, úgy Abba Babyloniában Ráb néven az általánosan elismert tekintélyt jelentette. Nagybátyja R. Chijjával R. Jehuda patriarchának előadásait hallgatandó, Rabyllonból Palastinába ment, hol csakhamar hírre tett szert. A Rabnál (ki 175-ben született) fiatalabb R. Jochanan b. Nafcha még később

dicsérőleg így nyilatkozik annak fölényéről: Rabbi és Abba Areka közti vitákban a vélemény és ellenvélemény szikrái pattantak, miről nekem semmi fogalmam nem volt. Nagy reményeket kötöttek hozzá földieí, kik midőn híre jött visszajövetelének Babyloniába, tömegesen ménének elébe. Köztök volt barátja Sámuel is, ki már elébb tért vissza Palastiná-ból. R. Sila nehardäai iskolafőnök halála után Ráb választott meg iskolafőnöknek, ki azonban ezen állomásról barátja Sámuel javára lemondott. Ráb az akkori Exilarchától vásárfőnöknek (Agoronomon) neveztetett ki, de itt is látszik az Exilarcha elhatalmaskodása, mert Ráb vonakodván az árbecslést is ellenirányozni, tömlöczbe vettetett; később azonban Karnu bíró közbenjárására kiszabadult. Tisztségének pontos teljesítése céljából beutazá Ráb az országot, mely alkalommal a törvénytudatlan néppel megismerkedvén több rendeletet hozott be, úgyszintén eltökélé magában ép a tudatlanok közelében Szúr á h b a n iskolát felállítani. Tervét 219 ki is vitte. Csak úgy özönlött a tudványó tanulók száma (1200 körülbelől). A tanítványok hosszú sora terjeszté tovább a Ráb iskolájában (melyet Szidralmak neveztek) elsajátított hittudományt. Híre még Palastinába is eljutott és R. Jochanan leveleit hozzá így czímezte: „a mi tanítónknak Babyloniában.” Számos tanulóit, ha szűkölködtek, a szükségessel Ráb látta el, mert telkei voltak, melyeket maga gondozott és Aibu második fiának, ki nem látszott a tanulásra képesítettnek, a mezőgazdaszatot ajánlá. Iskoláját Be-Ráb (Ráb házának) hittak, mely később minden iskola elnevezése lett. Adar és Ellni hóban összegyűltek és egész nap a tanulmányokkal foglalkoztak, úgy hogy alig engedtek étkezésre való időt maguknak. Az előadást Kallának hívták. Azonkívül minden ünnepet megelőző héten tartott Ráb és pedig a nép számára előadásokat (Rigle), melyekhez annyi nép sereglett, hogy a szabadban kellett a tömegnek a Szúra tó partja mentében meghálnia. Ráb tanmódszere abban állt, hogy a „Misnát,” melyet második revisióban vitt magával Palästinából, kiegyenlítse a nagyobb gyűjteményekkel, különösen R. Chijja által szerzettekkel és egyéb Braitothokkal. Az ilyen dialectikus taglalásokat és tárgyalásokat nevezték Memrának és R. Jochanan és Sámuel hasonló tárgyalásaival ezek képezték a Talmud jó nagy részét. Rabnak rituális kérdésekre vonatkozó Memrái csaknem mind a törvény praxis erejére emeltettek és érvényeseknek nyilvánítottak.

Politikai és világi nézetében a parthusok híve volt. Országos utazása közben megismerkedhetett az utolsó párthusi királylyal 3-ik Artabannal (216-224), ki Rábot nagyra-becsülni tanulta és vele baráti viszonyban élt. Innen érhető, hogy Báb királyi barátjának halála hírére fájdalmasan fölkiálta: „fel van oldva a kötelék.” Ezen Artabánt ugyanis az ó-perzsa (ariai) házból származó felkelő Ardesi Babegan legyőzte és az Arzedikák helyébe az új perzsa uralmat Szaszanidák dynastiájával állapította meg. A Szaszmidák a parthusok alatt elhanyagolt zend vallást új virágzásnak vették elébe. De mivel az Ormuzd és Ahriman két istenségű vallás rajongó hívei, különösen papjai, a mágusok vak buzgó hitlejlesztésükben a zsidóknak is terhére, neheztelésére estek, azért Ráb benső gyűlölettel viseltetett az új perzsa hit és nép ellen. Innen lehet véleményünk szerint kimagyarázni Ráb melléknevét **A r e k a**, mely perzsául annyit jelent mint „gyűlölő” a „zend vallás iránti hűtlen”*)—Sámuel kortársa ellenében kinek czíme **A r a j o k a r i á i v a l l á s é s n é p h í v e**, mert Sámuel nagyon rokonszenvezett az új dynastiával. Ezért nevezték (valószínűleg Ráb iskolája) továbbá: **Sápûr királynak**, mert ezen királynak nagy híve volt. Sápûr (238–269) meg is érdemelte a közszeretetet, mert a zsidók irányában igen jó indulatú volt és a cappadociai felzendülésben részt vevő 12,000 zsidók kivégeztetésén kívül soha zsidó vért nem ontott, mint maga dicsekedék Sámuelhez, kit nagyon kedvelt. Sámuel házibarátja volt és a perzsa dynasztia iránti lelkesedésében még az említett kivégeztetett zsidók halála hírénel sem öltött gyászt, mit kortársai rosz néven vettek. Sámuel volt azon nagy horderejű állításnak is szerzője (dine d'malchutha dina), hogy az ország törvényei a zsidókra nézve is kötelezők. Ha ugyan saját idejére czélt is Sámuel első sorban, úgy mégis sokszor és különféle időkben hivatkoztak ezen állításra, mely a jeremiási mondattal „mozdítsátok elő a nép javát hova száműztelek” nem egy bajt hárított el a zsidókról és nem egy előítéletet semmisített meg. Sámuel főfoglalkozása a törvény-tanulmányozás volt, de ezenkívül még az orvos tudomány és csillagászat is kedvencz foglalkozását képezek. Három betegségen kívül, monda, minden betegséget tudok orvosolni. Hogy R. Juda házi orvosa volt, már említettük. A csillagászatban pedig oly otthonos

*) Lásd Aruch szótáromat Arjok cikkben.

volt, hogy magáról monda: „Az égboltozat ösvényei oly ismeretesek előttem, mint Nehardäa utai.” Ablat perzsa csillagászzsal baráti viszonyban volt. Ezen tudományt, astrologiai kinövéséi nélkül, annyira elsajátította, hogy naptárt is szerkesztett, mely az ünnepeket feltüntette. De Palastinától való függőségét feladni nem akarván, titokban tartá naptárát és a naptárismeretet továbbra is a titkos tudománynak (Szód Ha-Ibbur) engedte át.

Sámuel és Ráb közt benső barátság uralkodott, hogy ez utóbbi az előbbinek a nehardäai tanszéket átengedte, már említők. Sámuel pedig noha a szúrai iskolától elhomályosított, mégis Rabnak engedte át az elsőséget p. o. a Iles Gluthánál történt tisztelgéseknél. Ráb halála után 247-ben Sámuel neveztetett ki szurai iskolafőnöknek, mely tisztségben tíz évig működött. Jochanan eleinte vonakodott őt egyenrangú tekintélyként elismerni, a 60 évre szóló kalendárium beküldésénél azt mondta Sámuelre: „bizony a számításhoz jól ért,” de midőn több tekereszt tele írva rituális törvény nyomozással kühle Sámuel, ekkor II. Jochanan nagy-rabecsülését kivívta magának. Épen készültek R. Jochanan és R. Lakis Szúrába utazni, hogy e nagy tanítót meglátogassák, midőn haláláról értesültek. Nem volt oly szerencsés mint Ráb, ki nagy reményekre feljogosító fiút Ohijját hagyott hátra, mert Sámuel nem volt fimagzattal megáldva, de hátrahagyott számos tanítványt, kik nagy mesterük hírét hirdetek távol helyeken és a jövő nemzedékben, mert Nehardaának a Saracenek által Papa bar Nazar bandái által történt elpusztítása után Sámuel híres tanítványai, mint R. Nachman, R. Seseth, Rabba bar Abulia, R. Josef bar Chama Machusába, Silho és Sekanzibba vándoroltak ki, tanítván Sámuel szellemében.

6. §. IV. R. Gamaliel, III. R. Juda patriarchák és korbeli palästinaí Amoriták.

A babyloni Amoriták áldásos tevékenysége mindinkább elhomályosíták a patriarchátust Palästinában, sőt a palästináí tudósok legkitünőbbikei e korban szintén Babylonból származtak úgy p. o. R. Ami, R. Aszi, R. Chijjá b. Abba és R. Szeira. Szúra és Pumbaditha túlszárnyalták Sepphorist és Tiberiást. Nem kis mértékben okozták e hanyatlást az akkori patriarchák 4-ik R. Gamaliel és 3-ik R. Juda kik a

törvénytudományban nem valami nagyon jártasak voltak, pedig az idő, melyben éltek, ugyanis Diocletian uralma alatt, nem lett volna alkalmatlan a szellemi életkifejlődés törekvésében. Némi látszata van ugyan, hogy Diocletian nem kedvelte a zsidókat, mert egy ízben a patriarchát az előkelő zsidókkal magához Paneaba, Tiberiáshoz 5 mértföldre, szombat estére idézte, holott az idézés csak késő pénteken lőn kézbesítve és így feltehető, hogy a szombat nap megszenteltetésére, vagy a császár parancsa elleni cselekedetre volt ösztön nyújtva. Epen fürdőben volt a patriarcha midőn a császári parancs érte. Nem csekély volt ezért zavara, hogy miként tegyen az isteni és császári parancsnak eleget. De végre mégis sikerült idejekorán Diocletian elé megérkezni a patriarchának, ki meggyőzván őt arról, hogy csak rágalom, mintha ő a császárnak származását és nevét (Aper) nevetségessé tette volna, kegyesen elbocsáttatott. Ezen egy fogást kivéve nem találnak ellenséges indulatot Diocletiannál a zsidók irányában, de igenis a keresztyének és Samaritánusokat eléggé nyomta és bálványimádásra készleté. A Samaritánusok ezen parancsnak engedelmeskedtek és így maguk ítélték el magukat, érdemtelenekké tevén magukat arra, hogy ezentúl a zsidókkal rokonszármazásúaknak tartassanak. De a keresztyének még jobban daczoltak és az üldözöttekből üldözők támadtak, a mennyiben a zsidókat és pogányokat vallási vitatkozásokra kihívták. De a zsidóknál meglelték embereiket, mert II. Szimlai és R. Abuhu Amoriták hevesen megtámadták a keresztyén dogmákat. Ez utóbbi különösen nagy sikerrel alkalmazta védbeszédeiben a szent írás tipikus magyarázatát. Egy ált alján R. Abuhu nagysága inkább a Haggada mint a Halacha mezején keresendő. A Halachában csak R. Eleazar b. Pedath, R. Ami és R. Aszi tűntek ki, de ez utóbbiak maguk is a babyloni tanítók fölényét ismerték el és noha a Tiberiási főiskola tekintélyei valának, mégis csak a szent föld b i r á i n a k címeztettek. Még fölemlítendő R. Chijja és Simon bar Abba testvérek, kik jellem-szilárd és nagybecsült Halacha-tudósok voltak.

7. §. Azon kor babyloni Amoritái.

Ráb és Sámuel halála után működő tudósokat, kik amazoknak tanítványai voltak és áldásdús tevékenységet fejtettek ki a hittudomány terén, közönségesen az Amoriták

második sorozatának nevezik. E nemzedék 257-320-ig tart. A Zurba me-Rabbanan „éleseszű törvényjártas” férfiak közé soroztatni volt az egyedül uralkodó dicsvágy, elanynyira, hogy még az Exilarch családbelie is iparkodtak azt elérni. Így például Nehemia és Ukban, Ráb unokái, kik atyjukkal Nathannal e kor Exilárchái voltak, a halachában való jártasságukért „Rabbana” címet nyertek. E kor Araoritái közül kiváltak:

1. R. Huna (212-297) szúrai főiskola (Methibta) rectora (res Methibta) ernyedetlen Halacha-búvárságát csak a mezőgazdasági foglalkozás szakítá félbe. Ha a pártok az ő közbenjárását kérték ki, mondani szokta: „állítsatok ide telkem műveléséhez helyettest és én addig bírói tisztemet végezem köztetek.” Többször vállán kapójával tért vissza a mezőről; a dúsgazdag és jóltevő Chama b. Anilái-t, ki tőle a kapát elvenni és utána vinni akarta, mikor egyszer vele találkozott, köszönettel visszautasította, mert így szóla hozzá R. Huna, „te nem szoktál ilyesmit magadért tenni, úgy nem engedem azt én érettem sem.” Később R. Huna gazdaggá lett és vagyonát 800 tanuló szűkölködői istápolására s közczélokra fordítá. Oly nagygyá tette iskoláját (melyen a bírák: clajoné de bába-nak neveztettek), hogy Palästina híres Amorái R. Ami és R. xlszi saját vélemény-jelentésüket alárendelték R. Hunáénak, miért is ez utóbbi mondani szokta „mi olybá vesszük magunkat itt Babylonban, mint amazok Palastinában” és midőn Rabba híres fia hátrahagyásával meghalt és hullája Palastinába vitetek, R. Ami és R. Aszi elébe mentek és R. Chijja sírja mellé temették.

2. Ellentétét képezi R. Juda ben Jecheskeel (220-299), ki inkább Sámuel-t vette mintaképül. Már fiatal korában nevezte őt Sámuel az „éles eszűnek”. Pumbadithában székelt, mely a szúrai Akadémiával versenyzett. Oly szorgalmas volt tanulásában és tanításában, hogy csak minden harmincz napban egyszer vett időt imádkozni. Mint Sámuel tanítója, úgy ő is leginkább a polgár-jogi törvénykérdések tanulmányozását tűzte ki főoktatási tárgyul. Különösen kísérte éber szemmel a családsharmazás tisztaságát; maga is családfáját egészen a bibliai korszakba vitte vissza. Lelkiismeretes ebbeli kutatásai, melyek a családi tisztaság kérdését másoknál is fölvetették, több kellemetlenségbe keverték őt, úgy hogy a büszke R. Nachman elé is idéztetett e miatt, hogy

magát igazolná az iránt, hogy mások családjai tisztaságában miért mer gáncoskodni.

3. Vele rokon természetű elmeélel bírt R. Chasda miért is R. Hunának eltérő tanmodora miatt, evvel nem a legjobb lábon állt, azért Szúrat oda hagyva Kafribe költözött. Ropant gazdag volt és 60 lakomát ünnepelt házában. Több fia és két leánya volt, kiket Mari és Ukba Amoritáknak adta férjül.

4. R. Seseth, noha vak volt, mégis, vagy tán ép ezért, oly éles emlékező tehetséggel bírt, hogy a Halachákat és a hosszú ßoraithákat könyv nélkül tudta.

5. Nachman b. Jákob (235-324) az Exilarch veje, a babyloni büszkeség képviselője, nagyon kiképzett öntudatosságában még attól sem riadt vissza, hogy a nálánál érdemesebb tudósokat, mint láttuk R. Jehudát, ítélőszéke sorompói elébe idézze. Szolgáival sem bánt emberül és még mások iránt is több ízben elhatalmaskodott úgy, p. o. midőn szolgálai egy öreg asszony építő anyagát elrabolták, hogy ünnepi sátort készítsenek a Res Galuthának, R. Nachman az öreg asszonyt, ki hozzá sérelme orvoslásáért fordult, meg se hallgatta. „Mit? szólt a panaszló, én leánya egy férfiúnak, kinek 318 szolgálja vala (Ábrahámot érté) – még meg se hallgattatom!” Még büszkébb és lenézőbb volt R. Nachman felesége Jalta (Jolata), ki midőn a vándor tudós Ulla nem tisztelgett előtte, ezt durván megsérté, férjén pedig, mert nem vette mindjárt pártját, azzal boszulta meg magát, hogy sok száz hordó borát kicsapolta pinczéjében. R. Nachman egyáltalán barátja volt egy jó pohár bornak, azért később ezen népszerűtlen tudóst azzal a közmondással bélyegezték: „ne akaszszatok üres kancsókat R. Nachmanra”, ezzel mondani akarván, ne állítsatok ízetlen dolgokat!

6. R. Zeira, R. Huna és R. Juda tanítványa, a szór-szálhasogató okoskodásnak, mint Babyloniában dívott, nem volt barátja, azért mihelyst szerét teheté, alattomban odahagyta szülőföldét, hogy az epedve szeretett Palastinába menjen és ezt oly sietve tette, hogy még időt sem vett a Jordán hidat felkeresni, hanem egy kötél segítségével ment a vizén keresztül. „Ti zsidók, így szólítá meg ezért egy pogány, ti mindent elsietve tesztek”, mért ne sietnék, válaszolá, a szent földre jutni, hova még tanítóink Mózes és Áhron sem juthattak. Mondják, hogy negyven napig böjtölt, hogy dia-

lectikus babyloni tanmodorát Palastinában elfelejtse. A palästina Talmud első rendű tudósai közé számítható.

V. FEJEZET.

8. *A patriarchátus feloszlása, a Palästina ez időbeli Amoritái.*

A babyloni Amoriták által virágzásra jutott iskolák egy részt; a Constantin és Constantius császárok zsidóellenes intézkedései másrészt siettették a patriarchátus fölbomlását. Különös, hogy az, ép ezen fölbomlásnak előestéjén, mint az utolsó fényre föllobanó mécsvilágosság még egyszer pompában feltündöklött, mielőtt a teljes sötétség burkolta be. E fény azonban lidérczfény volt. Csak czímpompában jelentkezett. A patriarchának hivatalos czímei voltak, ugyanis: illustres, spectabiles, clarissimi, melyek Rómában különben csak a fővezéreket, helytartókat, proconsulokat illették. Constantin uralkodásának első éveiben ugyanis ezen czímen nevezett patriarchátust a zsidóság fejének általánosan elismerendő tekintélyének nevezte ki és 312-ben kimondott határozatában a vallásszabadság gyakorlatát hirdette ki. De mennél nagyobb befolyást nyertek a püspökök Constantinra, ;annál erélyesebben bánt el a zsidók ellen, és már 315-ik évben a proselyták felvételét szigorúan megtiltá, a zsidók szabadalmait beszünteté, egy szóval a keresztyénségre való áttérésétől fogva a kard jelvényét látta a kereszt jelvényében. Hogy ezt diadalra emelje, a zsidókat leigázta, a Jeruzsálemben való lakást megtiltotta; a keresztyény vallásra férőket bántalmazni ép oly tilos volt, mint érdemtelen a hívőket a Mózes hitről eltéríteni. Ily körülmények közt a patriarchátus mindinkább hanyatlott, noha 2-ik Hillel patriarcha (330-365), az első Hillel méltó utóda, kevésbé izgalmas napokban még dicsőséget szerezhetett volna a patriarchátus! méltóságnak. így azonban ennek feloszlatása előérzetében maga nyújtott segédkezet, hogy az feleslegessé váljon, az által ugyanis, hogy r e n d e z e 11 n a p t á r t h o z o l l b e, mi által az ünnepek rendezésében oly fontos szabadalmak, melyek a patriarchátusnak különös fényt kölcsönöztek, magától elestek. Ezen naptár oly tökéletes mű, hogy még napjainkig is haszon vehető és ünnepeinket meghatározó.

A palästina tudósok helyeselték Hillel kalendaris újítását, csak azt nem akarták, hogy a második ünnep nap, melyet a Paläsztinan kívüli zsidók megültek, még akkor

midőn még bizonyos számítás hiányában voltak, elessék. Azért R. José az alexandriai községhez oly tartalmú körlevelet intézett: habár az ünnepek sorrendjét (Sidre Moadot) megállapítottuk, azért elődeitek szokásáról ne térjete le. És csakugyan nem tértek le róla, mert mai napság is megüljük az ünnep második napját is.

Ezen R. José; R. Ami és R. Aszi tanítványa volt, és kívüle még R. Jona volt a Tiberiási utolsó Szánhedrin tagi a. Mindkettő sok könnyítést engedte meg az Ursicinus római hadvezér elhatalmasodásának nyomása alatt. Így megengedek a zsidó pékeknek, hogy Ursicinus serege számára szabad friss kenyéret szombaton sütni, hasonlókat engedte meg R. Mana, a friss kenyérnek szombati napon való elárúsításával, míg Neve, gaulanita város tudósai még a kovászosnak Peszachon való megsütését is megengedték a római légiók számára. Mindezen szolgálatság azonban nem akadályozhatta meg, hogy Ursicinus Szenbárisban el ne égesen egy Thora tekercset, mi pedig nem tartozott a katonai szolgálathoz! Látszik, hogy a foszló félben levő patriarchátus s utolsó Szánhedrin nein bírtak a második Tannaita nemzedék vértanúi hősiességével.

*9. A babyloni hittudomány legfőbb virágzása, Rabba, R.
Josef, Abaji, Raba.*

Mennél inkább behomokosodott a hittudomány folyama Palastinában, annál mélyebb és szélesebb ágyban tömörültek e folyam árjai Babyloniában a szúrai és pumbadithai főiskolák szellem termékenyítő tevékenysége által. Különösen a pumbadithai Akadémia triumvirátusa Rabba, Abaji és Raba Ion az elmeéles tanulmánynak, a talmudi dialectikának megállapítója és e három lángelekű éles eszű tanító (Oharife di Pumbaditha mint nevezték) a hittudomány legfőbb virágzását jelenti.

1) Rabba bar Nachmani (270-330) a galiläi Mámul nevű városban született, melynek lakói túlnyomólag Ahronidáktól és pedig mint mondják Eli főpap nemzetségéből származtak, miért is a bibliai átok nyomása alatt, mely Elit sújtá, álltak lakói is, mert ősz haj nem volt látható, a lakosok korai halállal múltak ki. Hasonlókat említenek Rabbároi is, azonban ez úgy látszik még is 60 évig élt. Rabba, ki három fivérével, Kajlil, Usájáh és Ohananjával Babylomba

ment itt visszamaradt, noha e két utóbbi fivére ismét Palasztinába visszatért és rajongó lelkesedésükben a szent földért Rabbát is rábeszélni törekedtek. Egy rövid időre ugyan Palasztinába ment, de az ottan dívott száraz halachastudium nem elégté ki és ismét vissza költözött Babylonba, hol a híres R. Huna és R. Chasza tanítók tanítványa lett, később az elmeéléről nevezetes R. Juda iskoláját látogató, hol oly hírnévre vergődött, hogy R. Juda halála után ötet akarták a pumbadithai főiskola tanítójának választani, de szerénység és szűkölködése által a gazdag R. Huna b. Chijja javára lemondott és hogy az iskola hírnevének ne ártson továbbra is barátjával, a szintén bő tudományú R. Joseffel megmaradt a pumbadithai iskola látogatója. A rector R. Huna halála után azonban ismét Rabbára voltak a szemek irányozva. De R. Josef is nagy tekintélyben állt, azért kérdést intéztek Palasztinába, ki érdemel elsőséget Szinai vagy a Hegyelmozdító; előbbivel R. Josef törvénytudományát, utóbbival Rabba éles eszét jelezték. A palästinaiak tanmodora ez utóbbiével nem rokonszenveztén, így az előbbinek adtak elsőséget, de R. Josef mindamellert nem fogadta el a választást, mert ama hiedelemben élt, hogy egy chaldäai csillagász csak két és egy fél évet jósolt neki e tisztjében. Most már Rabba választásának (309) mi sem állt útjában. Nem is kellett megbánni azt, mert Rabba, az Amoriták R. Akibája, új irányt adott a halachastúdiumnak és ennek kiszélesítésével és kimélyítésével a talmudi dialektikának veté meg alapját. 1200 tanítványát, a komoly oktatást megelőzőleg, mulattató bevezetésekkel és adomákkal ösztönzé, hogy a komoly tanulmányra a víg kedélyt előkészítse. Milyen jellemnagyság! Rabba az oly annyira szűkölködő, hogy csak az Exilarcha kegyéből tudá családját fenntartani, még is jó yig kedélyül Ezen Exilarch Mar Ukban (Rabbana Ukban) még arról is nevezetes, hogy az első volt, ki halacha-hagyományokat közöl. Exilarchátusa alatt a zsidók nem épen békés napokat láttak, 2-ik Sápúr (303-380) ugyanis nyugtalanítá és a zsidókat pártoló király-anya Ifra oltalma nélkül üldözte is volna. Az iskolát is nyugtalanítá azon ürügy alatt, hogy az 1200 tanítvány megvonja magát a fejadó (Charag) fizetése alól. Parancsot adott ezért, hogy Rabbát elfogják, ki ennek nesztévén, megszökött Agmába, hol fára mászva, várta halálát. Meddig a törvénytalanulásban volt elmélyedve, a halál angyala nem mert hozzá közelegni, de midőn egy

percze másra irányzá figyelmét (a támadt viharban az ellene vonuló csapatot gondolván) ijedtében meghalt. A monda szerint Pumbadithában egy égről hulló írásból tudták meg halálát. Híres tanítványai Abaji és Rába hulláját a madarak szárnyaival beárnyékolva találták és hét nap gyászolták.

2) Utóda a pumbaditai rectoróságban volt Rabba barátja: R. Josef b. Chijja(270-333). Beteges, idegzetes és ezért heves természetű, de jómódú volt. Még nagyobb baj érte, szemefényét elveszte. E miatt nagyon aggódott, mert ez által sok parancs teljesítésétől volt gátolva. Később emlékezetét is elveszíté és így sokszor ellenmondásba jött saját előbbeni nézeteivel, midőn erre tanítványai gyengén és tapintattal figyelmeztették, szokta mondani: „legyetek elnézők egy gyenge emlékezettel, egy aggastyánnal, ki nem saját vétkéből felejté el tudományát, hisz a törvénytáblák cserepei is megőriztetének a frigy ládában.” Valószínűleg vakságában, midőn komolyabb tanulmánytól gátolva volt, a Biblia aram fordításával foglalkozott. Az öt könyvhöz ugyan már rég, (még a Tannaiták idejében) kész volt a fordítás, az úgynevezett Onkelos. De a próféták legnagyobb része még a fordítást nélkülözte. Ezen hiánynak vette elejét R. Josef és nagy tekintély volt a később felírt Targum szerkesztésénél. R. Josef, kit betegsége előtt Szinainak neveztek, a traditio -anyag merő fülhalmozását, nem annak gondolatokkal és kutatásokkal termékenyítő áthatását képviseli. Ellentétét képezi:

3) A b a j i utóda. Kaj-lil apja (Rabba fivére) röviddel, születése előtt, anyja pedig születése után meghalálózván, árván maradt és nagybátyja házában nevelkedett, miért is Nachmani (Rabba atyja) nevét vette föl. Abaji és ikertársa Rába már fiatalágukban nagy reményekre jogosítanak és példázva mondták róluk, a dinyét már száráról ismerik meg. Nevelő anyját sokszor emlegette előadásai közben is, még ha valami babonaszerüt mondott is nevében. Ritka becsületessége miatt még a samaritánusok előtt is nagy tiszteletben állt. Valódi jelentősége azonban az elmeélnék a Talmud szolgálatában történt legnagyobb kifejtésében állt. Ha mindazonáltal tanulói száma csökkent 1200-ból 200-ra apadva, úgy ezt azon körülménynek kell betudni, hogy a hason élességű kortársa Rába tőle megvált és Machuzában tanított, hová a tanulók seregáltak, így magát Abaji szomorúan kétszeresen elárvultnak nevezé. Rövid tanítás ideje után utódul neveztetett ki:

4. Rába bar Josef bar Chama (299-352.)

Elmeél tekintetében az előbbivel megmérkőzhetett és vetekedett, de nem jellemre nézve, mely itt-ott kifogásoltatott. Maga is mondja: a három kívánság közül, melyet tápláltam, kettő teljesült, a harmadik nem. Kívántam R. Huna tudományát, II. Chaszda gazdagságát és elértem, de Rabba bar Huna szerény igénytelenségét nem érhettem el.” A maelmzabeliek fényűzéséből, büszkeségéből neki is kijutott egy rész. Földieí népszerűségét hajhászá és e miatt több visszásságba esett, Azért sokat veszített idejében a tanítók tekintélye a nép szemében, mely magának ugyan sokat megenged, de semmit tanítóinak, kik iránt túlszigorú szokott lenni. Az ellenszegülők élén úgy látszik Mechuzában Benjamin orvos családja állt. Hetykén beszéltek a tanítókról és gúnyosan mondák róluk „mire valók e rabbaniták, nem engedhetik meg a hollóknak és nem tilthatják be a galamboknak élvezetét”, azaz minden elméei mellett a réginél maradnak. Minid ennek daczára nem apadt a tudványók száma. Seregesen jöttek előadásaihoz, úgy hogy Rába kérte őket, hogy legalább a tavasz és ősz kezdetén a munka idején ne jönnének, nehogy az élelmiszerek be nem szerzésével éhezniük kelljen. Tanítását különösen azért kedvelték, mert nagyobb tekintettel volt a sokféleséget tanító Boraithák magyarázatára mint a száraz Misnáéra. Azért szokta mondani: „egy borsszem (élesész) többet ér egy kosár dinyénél.” Rabba, Abaji és Rába elődei inkább „Misna” magyarázatok, ezek azonban Talmudisták voltak és a szörszálhasogató érvelés mesterei. Rába halála után ezen tanirányban működtek ugyan R. Nachman b. Izsák, R. Papa és R. Ohama Nehardaából s még többen, de mesterüket nem érték el, – mintha a pumbadithai szellem kifáradt volna és kinyugodni akart volna, mely hanyatlást különben részben 2-ik Sáp ür ellenségeskedései is nagyban előmozdíták.

10. §. Julian császár és terveí.

A babyloni zsidóknak 2-ik Sapur alatt megszorult helyzetével éles ellentétben áll a palastinaiaké Julián római császár alatt. Julián arany betűkkel érdemel a zsidók története emléklapjain megörökíttetni, mert Severus óta ő volt az első római császár, ki valóban leplezetlenül és mint látszik mellékérdek nélkül szerette a zsidókat, különösen azok szent írását és örök igazságait. Hogy ezen jó hajlam

annál fényesebb világításban tűnik fel, mennél nagyobb a gyűlölet, melyet a keresztyének irányában táplált szóban és tettben, ezt azért említjük föl, mert a kereszt, egyháztörténet „Apostata” hitszegő névvel bélyegezte. Igaz, hogy soha sem titkolta el ellenszenvét a keresztyének iránt, Jézust egyszerűen a „Galiläusnak” nevezte, kit a könnyelműség emelt Istenné, holott a sz. írás által tanított zsidók Istenét a nagy Istenként” ismerte el, csak hogy elfogultan még több istent rendelt alája. Soha meg nem bocsáthatta a keresztyéneknek s királyainak azokat a hajmeresztő elhatalmaskodásokat, melyeket származás- és hitrokon testvéreiken elkövettek, holott a szépet és jót mit a zsidóság tanít, nem mindig követték és ültették az új vallásba ennek hívői. Így például fel nem foghatta, hogy az áldozatokat mért szüntették be a keresztyének, kik nem voltak híján, úgy mint a zsidók, az alkalmas szent templomoknak. Sőt szentélyük nélkül is a zsidók legalább annyiban emlékeztetnek hajdani áldozataikra, hogy csak tiszta áldozatképes állatokat esznek, a levágattak részeiből az Ahronidáknak adnak és az áldozatok helyében az azokra emlékeztető imákat végzik. Azért erősen hitte, hogy ha a zsidók ismét az elodázhatlan jeruzsálemi szentély birtokában lennének, újból behoznák az áldozati isteni tiszteletet. Ezen templom újbóli felépítése foglalkozta tehát lelkét ama férfiúnak, kitől csak rövid élete és az elfogultság előítélete vonhatja meg a jelzőt, „nagy.” Julian 2 évi uralkodása (Nov. 361. – Jun. 363.) a boldogság korszaka volt a zsidókra nézve. Levé az adók tömegét vállaikról, és az istengyilkosság vádját, a nyilvános, megszegyenítést homlokaikról, sőt a patriarchát, Hillelt tiszteletre méltó fivérének nevezé. Körlevelet intézett a birodalom összes zsidóihoz, melyben velők tudatja ezen beköszönt új korszak minden egyes vívmányait, s mint egy második Cyrus, csakhogy még nyájasabb nálánál, megvalósította volna mind ezen boldogságot ígérő terveit, – ha a perzsa hadjárat számára szerencsésebben ütött volna ki. Még mielőtt ehhez fogott volna, meghitt barátját az erélyes és bölcs Alypiust bízta meg a templom építés szükséges előkészületei megtételére. Építőanyagok már nagy mennyiségben összehordattak, már-már a 300 év óta ott hevert romok eltakarításával fáradoztak a munkások ezrei, midőn az alapépület ásása alkalmából a föld alól lángok csaptak fel ismételten úgy, hogy a munkások visszariasztattak. Ehhez járult még, hogy a zsidók

igen lazán vették a templom felépítési terveket és munkálatokat, mintha nem is hitték volna azok sikeres keresztülvitelének lehetőségét. Erős hitük volt, hogy Jeruzsálem föltámasztását, a szent templom felépítését csak Isten küldött Messiása fogja végrehajthatni, – ezen Messiás pedig nem lehet római császár, még ha oly jó lett is volna, mint Julian. Természetes, hogy az építés meggátlása és a perzsa hadjárat szerencsétlen vége, melyben Julian csatát és életet vesztett, visszahatással volt a zsidókra, de mégis a következő császárok, Jovian, Valentinian és Valens békében hagyták legalább a zsidókat.

11. §. A zsidóknak a későbbi császárok alatti helyzetéről, a 'patriarchátus megszűnése. A két Talmud szerkesztősége.

A népvándorlás megkezdése elején és a római népuralom ingadozó nagysága, erős megpróbáltatása és megrázó kódtatása korábban a zsidók sorsa is napról-napra változott. Igaz ugyan, hogy I. Theodosius (379-395) a püspökök abbéli unszolása daczára, hogy üldöznék az eretnekeket és zsidókat ez utóbbiakat mindamellettt óvta, a zsinagógák kirablóit szigorúan megfenyítette, de Chrysostomos és Ambrosius püspökök folytonos izgatásai következtében jóindulatát ismét korlátozta. Hasonlót tapasztalunk fia Honoriusnál is, majd kizárja a zsidókat és samaritanusokat a katonaszolgálatból, majd másrészt védi a zsidókat, hogy szombaton törvényszék elébe ne idéztessenek. Ilyen ingadozó, változó viszonyok közt a patriarchátus is osztozkodék a kegy- és kegyvesztés sorsában. Úgy is ezen időben a patriarchátus inkább csak tengődött 5-ik R. Gamaliel, 2-ik Hillel utóda, valamint az előbbi fia 4-ik Juda és végre R. Gamaliel, az utolsó, csak kevés életjelét adták jelentőségüknek; pompás címek (prímátok) daczára kevés befolyásuk volt és ha a koronapénz küldése a községek részéről megszűnt volna, tán már előbb véget ért volna az az intézmény, mely a babylonia jeles iskolák tekintélye által mindinkább elhomályosult. És csakugyan Honorius a koronapénzek kivitelét 399 be is szüntette és ha 5 év múlva ismét meg is engedték, úgy még sem lehetett az engedély tartósságában bízni. Ilyen körülmények közt már 2-ik Theodosius alatt a patriarchátus végleg megszűntetett. Negyedfél századig állt a zsidóság élén azon intézmény, mely oly beható működést fejtett ki és a zsidó törvény tanulás, nem-

zetiség és egyetemleges történetünk oly hatalmas tényezője és a közélet oly nemes sáfára volt. A 15 patriarcha közül volt két Hillel, három Simon, négy Juda és hat Gamaliel.

Mialatt pedig a palästinai patriarchátus fölbomlásának menteiébe, addig a babyloni zsidóság legfőbb diadalát ünnepelheté, mert általa egy oly munka készült, mely még tizenötödfél század után és még beláthatlan időig bámulatunkat idézi elő, és hozzá csodálatos nagyszerűségében a világirodalom terén párját vagy hasonló terméket hasztalan keresünk: értjük a babyloni Talmudot. Ezen pyramidalis épülethez hat század rakta le a köveket és az építő anyagot. De az első, ki e köveket az idők és helyek minden zige-zugából előkereste egy mély, széles s szilárd alapon részt részhez illesztve, a kutatás mér-ónja, főelvek csapó-zsinórja szerént óriás egészszé fölépíté: ez volt R. Asi és egy félszázaddal később Rabina munkatársaival.

R. Asi b. Szimai (352–427) alig volt még 20 éves midőn a szurai Akadémia rectorává választatott.

Nagyszerű, magasröptű tervét az óriás kiterjedésű talmud-anyagot egy egységes egészszé összegyűjteni, bizonyosan már első nyilvános tanéveiben gondolhatta ki, azért választá tán éppen Szúrat működése teréül, mert körülbelöl 150 évvel azeiótt Ráb által megnyitott Szúrai iskola volt az első, mely a talmudi tanmód első elemeit látta fejtegetni – ez az iskola lássa ezen tananyag legmagasabb fokra emelését és egybegyűjtését, az alapépület itt nyerve betetőzését. Hogy R. Asinak ez volt komoly szándéka és czélzata/inutatja azon körülmény, hogy első gondja volt, hogy az idők mohától belepte, rozzant iskola-épületet jó karba helyezze, a falakat szétbontassa és újból fölépítéssé. Hogy az építést siettesse és gondozza, saját ágyát az építő helyhez viteté és onnan mindaddig nem tágitott, míg a vízcsatorna nem volt beeresztve. Díszes épület volt, mely a város minden házait fölülmulta, fölötte kimagaslott. A jövőnek emez előrelátási képességéből, nem, hiú dicsvágyból mondta, hogy gondossága által Szúra jó sokáig ellentáll az idő vasfogának, mert általa ezen iskola több évszázadig tartá fenn magát; oly nagy tekintélynek lön elismerve, hogy miként Szura első alapítója, dísznevén Rab a „tanító”, akként az iskola felvirágoztatja R. Asi, szintén a dísznéven Rabbana „a mi tanítónk” lön nevezve. De szerencsésebb volt Rabnál, mert míg ez 28 évig, addig R. Asi 52 évig működött a szurai főis-

kólán, s miként Mózes és R. Juda a Misna szerkesztőről, úgy állították R. Asiról, hogy benne egyesül a tudomány és tekintély. Ezen tekintélynek önként rendelték magukat alá nemcsak a legöregebb Amoriták: Huna b. Nathan, s Amemar és Mar Szutra, hanem a két exilarcha Mar Kahána és első Mar Szutra. Szúra volt a zsidó élet gyúpontja, itt jöttek egybe a távoli vidékek képviselői, az exilarcha tisztelgésénél itt tartattak a népgyűlések. Oly fény és pompa fejtetett itt ki, hogy R. Asi méltán csodálkozott, hogy a perzsák közül nem jelentkeznek proselyták. Saját személyében való eme összpontosítás mellett R. Asi hivatva volt, mint nálánál jobban senki más, a Talmud név alatt szét-szórta roppant halacha és haggada-anyag egybegyűjtésére, melyen egy félszázadnál tovább fáradozott. Ezen gyűjteménytömeget azonkívül sajátjával is tetemesen meggazdagítja. Békés szellemi munkálkodását nem zavarta politikai nyugtalanítás, mert Jesdigerd (400-427) igen nemes fejedelem volt és kedvelte a zsidókat. Kevésbé szerencsések voltak a zsidók a következő félszázadban, mert 3-ik Jesdigerd (440-457) és Firuz (Ferozes 458-485) kegyetlenül üldözte a zsidókat, az előbbi a szombat megtartása, az utóbbi a fiatalságnak a zsidó vallásban való oktatása ellen dühöngött. Tömegesen összefogdosták a fiatalokat és a mágiái istentiszteletre kényszerítették. Az ezen félszázadban élő tudósok Maremar, Idi bar Abin, Rafrem; R. Acha Diftából és R. Asi fia Mar nem vitték nagyban előre R. Asinak nagyszerű, de befejezetlen művét, annál is kevésbé, mert Firuz az iskolák ellen is dühöngött, sőt Huna Marf exilarchot, úgy szintén két tudóst Amemar bar Mar Janká-t és Mesarsaja bar Pakod-ot ki is végeztette (469-70). Ezek voltak Babylon földén az első vértanuk. Csak 485-ben Firuz halála után tért meg az előbbi rend s béke és ekkor kettőztetett szorgalommal fogtak derekasan Rabina (488-499) és R. Jósé (471-520) a Talmud-szerkesztés befejezéséhez. Ezen két Amora nevezetik Sof Horaah, a szabad tanítás utolsó tekintélyeinek, ha ugyan a szerkesztés nehéz művében még kétségkívül része volt R. Achai b. Hunának Be Chatimból (mh. 506). Egy tán utolsó Paläestinai rendelet érkezett Babylonba, mely monda: ne hanyagoljátok el R. Achait, mert felvilágosítja a Goláht (szétszóródást). A még utána következő félamoriták már a Szaburaeusok korához számítandók, kikről ezután lesz szó. Ezekkel egyetemben végezték be Rabma és R. José

a Talmud végszerkesztését (499 Kislew 13; Decz. 2.), miért is a Talmud ezentúli neve Gemara: befejezés, mert mi egyéb kisebb toldalék még hozzá járult, a lényegét nem érintette és azt befolyásolni nem bírt senki elég tekintélyivel és följogsultsággal.

A sarkaiból a góthok által kiforgatott Róma befejezi az ókort, mely ókor befejezésével összeesik a Gemara, a Talmud befejezése, csak hogy míg a politikai világtörténelemben ezután a középkor veszi kezdetét, addig hála a Talmudnak, a zsidók nem bírnak voltaképeni közép-korra 1, a szó rossz értelmében, mert az ókori Talmud a zsidóságban új korszakot nyit meg és új szellemi életre ébreszt. Ez azonban csak a babyloni Talmudról szól, de nem a jeruzsálemiről, jobban a judäai, nyugotországi Talmudról (Talmud sei Erez-Israel, Gemara de Bne-Maaraba). Ezen Talmud, mellett mint látszik, szintén R. Asi korával egyidejűleg vagy még később a 4-ik században kezdtek összeállítani, Jeruzsálem sorsában osztozkodék, sokan beszélnek róla, rajongnak érte, de kevesen értik és cselekednek érte!

HARMADIK RÉSZ.

H A R M A D I K K O R S Z A K ,

A Szalui äusof korszakától a Gaoniták koráig az arabok alatt 500–650.

1. §. Általános korjellem.

„Nem tágít Judától a királyi jogar és nem a törvénytudós ivadékaiból”, Jákob ösatyánk ezen áldás szavát csak részben látjuk Jeruzsálem és Veter eleste után megvalósítva, a királyi jogar, a mennyiben az önálló királyság jelvénye, tágult Judától, de nem a törvénytudósok nagy száma ivadékatól. Az írástudósok vezették a zsidóság ügyét, kezeikben volt a királyi jogar és nem volt még állam oly erős, alattvalói oly engedelmesek, mint ezen szellemi királyság, melynek az írott és hagyománytan képezte létjogosultságának alapfeltételeit és melyek kötelező hatalmának és varázsának a szétszóródásban élő zsidók ritka összhangzatban alávetek magukat. Palestinában: Jeruzsálem, Jamnia (Jabne), Usa, Sepphoris, Tiberiás; Babyioniában pedig: Szúra, Pumbaditha, Machuza Nehardäa valának ezen szellemi uralom fényes székhelyei. Ezen gyúpontban volt a zsidók szellemi élete öszpontosítva és innen ömlöttek végig a szellemi élet sugarai a szétszóródásban élő zsidók egyetemlegességén. Mit egy nagy tudós kimagasló szelleme szük körben létesített, az tág körökben hullámozott tova, köztulajdonává válván az egész zsidóságnak. Hogy azonban e közkincs a néptulajdon drága kincstárában az élet veszélyes befolyásaitól megóvassék, egyre olt elodázhatlan szükség, mire még eddig jóformán nem is

gondoltak a kincsásók; ugyanis, hogy biztos tárházak szereltesenek föl, melyekben a drága kincs szent ereklyeként biztonságban megőriztethessék. Az iskolák ugyanis, melyek eddigelé tárházakul szolgáltak, nem nyújtották már a kellő biztonságot, mióta a későbbi vakbuzgó mágusoktól vezetett és befolyásolt Szászánidák az iskolákat és tanulóit mindinkább fokozódó türelmetlenséggel üldözni kezdték. Ezen üldözések közepette mindinkább gyengülni kezdett az emlékező tehetség, mely eddig elé a zsidó tudomány letéteményese volt. Már R. Aschi panaszkodott az emlékező tehetség elgyengülése felett pedig az ő kora a 2-ik Jezdigerd szelíd uralma alatt rttég boldognak volt nevezhető, a következő uralkodók elhatalmaskodásával szemben. Új közegről kellett tehát gondoskodni, mely egyrészt az elért vívmányokat az elfeledéstől megóvni, másrészt azoknak köztulajdonná tételét az egész zsidóságnak közvetíteni hivatva volt. Ilyen közeg volt az új intézkedés, hogy a hagyományos tan felírása elrendeltetett. A tömeghalmaz, még akkor is, ha békés napokat élt volna is a zsidóság, többé nem nehezülhetett volna az emlékező tehetségre. Mennyivel inkább kellett azonban ezen segíteni oly időben, melynek vihara alatt még az óriási Róma is eldőlt. Hogy ezen vihar alatt az utolsó jeles Amoriták tevékenységének a Talmud összeállításában megtestesített működése veszendőbe nem ment, hanem írásban megörökítettett a Szaburäusoknak tudandó be elévülhetlen érdemül.

2. §. *A Szaburäeasok.*

A gonosz Firuz halála után Kobád (Kowád) jutott a perzsa trónra, ki a Mágusok, jelesül a Mazdák nevű zendvallás javítójának kezében vak eszköz volt. Hogy Zoroaster vallását felelevenítse a lazák keblében, azon ötletre jött Mazdák, hogy a vagyon és asszonyközösséget hozta be (501). Követői (Zendik) mohón vették föl elveit elmélet és gyakorlatban. A perzsa nagyok ugyan a kommunista Kobádot, ki Mazdák híve volt, börtönbe vetették, de ennek a tömlöczből sikerült megmenekülnie és a Hunnok által ismét trónra jutnia. Ezen minden erkölcsöt sértő rendfelforgatás alatt a zsidók is sokat szenvedtek, úgy hogy tiszta erkölcsök megóvása végett fegyvert ragadtak. A felkelők élén állott a fiatal 2-ik Mar Szutra exilarch (szül. 496), Huna exilarch fia. Apja halálakor még fiatal volt és a monda csoda szövetbe burkolja születését. Huna

gögös ember volt ugyanis, ki apósát Mar Chaninát érzékenyen megsérté. Ez könnypatakokat öntött volna el fájdalomában, minek következtében az exilarch család minden tagja hirtelen halállal múlt ki. Álmában úgy tűnt fel ezek után előtte, mintha egy cédruserdő minden fáját kivágta volna és midőn még egy fenmaradt csemete ellen is készült volna fejszójét felemelni, Dávid király visszatartá kezét. Fölébredve azt vette Mar Chanina észre, hogy a kihalt exilarcha család jövője csak leánya ölében nyugszik. Leánya lebetegedését várva várta éjjel nappal, a ház ajtajából nem tágitván, hogy leányát minden bajtól megőrizhesse. Végre oly szerencsés volt, hogy leánya fiat szült. Ez a fiú 2-ik Mar Szutra volt, kit nagyatyja mint szemevilágát őrzé és gondos nevelésben részesíté, elannyira, hogy már 15 éves korában képesítettnek mutatkozott az exilarchatus tisztsége felvételére.

Négyszáz vitéz zsidóval fellázadt az erkölcsrontó Kobád király ellen és egy tűzoszlop által kísérvé, győzelmekeket aratott a király seregei fölött. Hét évig sikerült Mar Szutrának kivívott függetlenségében Machuzában, hol mint király székel, élni, míg végre fogságba került és agg nagyatyja Mar Chaninával együtt a híd fölött keresztre feszítettetett (520). Az exilarch családja azonban futásnak eredt és a családfentartó, szintén Mar Szutra, Judaába menekült, úgyszintén R. Ahunai és R. Gizi, a kor legnagyobb tudósai, megfutamodának. De Kobád halála után, utóda Chosroes Nusirván, a rendet helyreállítván, R. Giza, ki Zab folyamnál telepedett le, visszahivatott Szúrába, melynek rectorává választatott, míg a pumbadithai Akadémiának feje R. Szimuna lett. Ezen jeles férfiak bizonyára tanítványaik közreműködésével a Talmud roppant nagy tananyagát át tanulmányozták és hogy az életgyakorlatban zsinórmértékkel bírjanak, a zavarteljes időkben kénytelenítették a hagyományt a szóbeli előadás esélyeiből kirántani és í r á s b a foglalni. Mivel azonban ezen kor tanítói nem bírtak kellő önálló elhatározással, hogy a már befejezett Talmudot tovább fejlesszék, azért a roppant anyagbőséget a haggadai és halachai részek nem épen szigorú elválasztásával az átvett alakban leírták és legfőlebb a gyakorlatra szánt halachák értelmezésénél a vezérlő érveket hangsúlyozták. Ezen érvelési tevékenységük után (Szebara) neveztetnek ezen kor tanítói: Szaburoi, mert az eltérő nézetek érvei után hozták a praxisban a döntő határozatokat. Ezen Szaburäusok korszaka

nem tartott tovább egy félszázadnál (550-ig) és az utolsók közé számíttatnak R. Giza és R. Szimuna. A többi Szaburäusok nevei nem maradtak reánk. Annyi azonban bizonyos, hogy a szúrai és pumbadithai iskolák változó szerencsével minden zűrzavar mellett is, mely Nusirván kegyetlen fia IV. Hormez alatt uralgott, nemes vetélkedésben működtek és nemcsak az isteni tiszteletet rendezték, imákat (pijutim) szerveztek, új intézményeket, például előimádkozó (chazan, mely perzsául énekest jelent), tisztjét hozták be, hanem mi fölötté fontos, a haggadának írásba foglalását, mint p. o. a Rabboth név alatt ismeretes Midrás egy részének szerkesztését végezték. Ekkép még ezen oly sivár történeti korszak, melyből kevés adatunk van, sem járt le termékenyítő tevékenység nélkül. Igaz! kézzel foghatóbb eredményekkel csak az Izlam föllépésével, az első kalifák alatt feltűnő Gaoniták életében találkozunk. Mielőtt azonban a perzsiai zsidóktól megválnánk, szükséges fölemlítenünk, hogy még a 3-ik században Jezdigerd és Firuz üldözései elől egy tetemes rész Josef Rabban vezetése alatt kiköltözött Indiába (490) és Malabar partjain zsidó államot alapított meg, mely több századig saját fejedelmei alatt állt fenn. 1520 a Portugiziaktól elűzve, Cochinban telepedtek le. Itt találtnak még most is a fehér arczbőrű zsidókon kívül még fekete színű zsidók is, kik India őslakóitól semmiben sem különböznek meg és őseik vallásában teljesen ismeretlenek. A régi időkben az indiai fejedelmektől elnyomottak, csak az újabbkori angliai főhatóság óta élveznek szabadságot. A chinai zsidókról keveset tudunk. A 3-ik század óta élnek ott és a hébert szintén nem ismerik.

NEGYEDIK KORSZAK.

A Gaoniták korszaka (650-1040).

3. §. Mohammed és a zsidók.

Valamint a paläestinai zsidóság a keresztyénségnek, úgy a babyloni az Izlamnak tvolt szülőanyja. Mohammed, „Mekka, és Jathrib prófétája” ugyan nem volt, mint Jézus, született zsidó, de a zsidó törvény és szellemi élet emlőjén nevelké-

dett ő is. A zsidóság által lón ösztönözve, hogy egy új, az állam alapjára állított új vallásformát hívjon életbe, mely Mám-nak, követői pedig moslemin-neknek neveztetnek. Mohammed Abdallah fia a vásárokon szokott zsidókkal (kik Arabiában évszázadok előtt szétszórva laktak) találkozni, kiktől az egy istenségről, Ábrahámról, az ő hü szolgájáról, egy áltálján erkölcs vallásos intézményekről sokat hallott. Mohammed nejének Chadigának nagybátyja Varaka Ibn Naufal nemes arabs származású, ki a zsidóságot felvette és héberül olvasni tudott, kétségkívül nagy befolyást gyakorolt Mohammed élénk képzelgő tehetségére és a zsidók iránti érdeklődése mindinkább élénk tudvágygyá fokozódott. A legellentéesebb oldalú egy ember volt Mohammed. Benső vallásos lelkiütelleg, nemeslelkűséggel aljasság, magas költészeti fölszárnyalással kisszerű gondolkodás, életmérséklettel bujaság, bátorsággal gyávaság szövetkezett. Írni, olvasni nem tudván, mégis egy könyvet (Koránt) tett egy új vallás központjává.

Mohammed első tanai, melyeket nehézkörságának rángatózásai közepette Gabriel angyaltól vélt hallani, még a zsidóság alapvonásaival bírtak. Legfőbb hitelve: „nincs Isten Allah kívül” még a Sma Izrael szent hitvallásunk mintájára lón idomítva, csak később toldotta meg gögös ön-hittsége avval a függelékkal: „és Mohammed az ő prófátája”. Mohammed hazájában Mekkában a bálványimádókban hívőkre nem találván, Jathribba fordult, hol a zsidó vallás-tanok nem lévén ismeretlenek, nagyobb hajlandóságot lelt új kinyilatkoztatásai elfogadására. Jathribban (622-ben, a ki-Vándorlás Hegira fontos évében) megérkezve, első feladata volt Mohammednek a zsidókat nézeteinek megnyerni, oly színben tüntetvén elő azoknak vallását, mintha Arabia uralkodó val-lásává akarná tenni.

Midőn ebben a városban, mely töle Medina (próféta városának) neveztetek, a zsidókat épen a kiengesztelés napja megtartása közt találta, lelkesedéssel szóla: Nekünk még jobban illik e napon böjtölni és a nagy böjtöt Asuraht hozta be. A zsidókra való tekintetnél fogva a Kiblaht (a hagyományos fekete követ) kelet felé helyezte, a zsidók szokását utánozván, kik arcukat ima közben kelet felé irányozák. A zsidók eleinte őt némileg proselytának hitték és így hozzája csatlakoztak többen, köztük egy tudós zsidó Abdallah és egy előkelő zsidó Mukhairik. Ezekről nem egy vallástani tételben lett Mohammed oktatra és az ő tanítá-

saikat híresztelte némi változatossággal, isteni kinyilatkoztatásokként, mit a hitetlen arabok szemére is lobbantottak. De ha a zsidók egynéhányai támogatták is, úgy nagyon távol estek azon gondolattól, hogy szent vallásukat feladják kedvéért, sőt midőn mielőbb meggyőződtek, hogy Mohammed vajmi kevés ismerettel bír, mely a valódi prófétiai hivatottságra mutatna, tőle gúnykaczajjal elfordultak. Mohammed sokkal furfangosabb volt, semhogy eleinte nyílt ellenségeskedésekben tüntetett volna a zsidók ellen. Sőt híveinek szívére kötö: „az írás népével (a zsidókkal) csak tisztességes módon vitatkozzatok és mondjátok nekik: mi abban is hiszünk mit nektek., abban is, mit nekünk nyilatkoztatták ki, a mi istenünk és a ti istenetek csak egy Isten”. De a békesség nem volt tartós és csakhamar esküdt ellensége lőn a zsidóknak, kik nyakasságukban őt elismerni nem akarták, sőt gúnyolni, megvetni merészkedének. Nem sokára Isten kinyilatkoztatására hivatkozva, üldözni kezdé a zsidókat és egy pár csatában győzedelmeskedvén, az új vallás terjesztését tűzzel vassal terjeszteni legszentebb vallástételnek hirdette. Midőn Mohammed 632-ben meghalt, a zsidók kárörömmel teltek el, mert azon nézetben voltak, hogy ezen rajongó csaló csakhamar az érdemelt feledékenységre fog elsüllyedni. De nagyon tévedtek. A Koránban, mely a zsidóság tantételeit, csakhogy ferdén, viszáson és sokszor meghamisítva dolgozta fel, a zsidóság egy új, hatalmas ellent látott megerősülni. És már a második Kalif Omárnak oly nagy volt a zsidó-gyűlölete, hogy a zsidók tartományait tőlük karhatalommal elvette és az elűzötteket Euphrát melletti vidékre Kufába kergeté (640). De az Izlam uralmát is Izrael sorsának elintézője, az isteni gondviselés, arra használta fel, hogy Izraelt elsatnyulásából kiemelje.

4. §. *Az Izlam terjedése, a babyloni zsidóság. Bostanai exilarcha.*

Alig egy évtizeddel később, hogy Mohammed meghalt, Arábia északi és Afrika északnyugati tartományok legszebbjei a pusztá fiainak az Araboknak hatalmába került. Omár vad, szilaj seregei azon kiáltásnál, „nincs olyan Isten mint Allah és Mohammed az ő prófétája”, hamarabban győzedelmeskedtek még mint N. Sándor seregoszlopai. Az elaggott, meghasonlott perzsa birodalom Paläestina, Syria és Aegypt-

torn, melyek a byzantiai udvarral, melytől függtek, nem rokonszenveztek, önként hódoltak meg, a győzelmes arabs előnyomulóknak. Judäa akkori fővárosának, Caesareának 700,000 harczossal megtelt erődéi, melyekben 20,000 zsidó is volt, fogadták magukat, mi egy zsidónak jutott ki arszlánrésze, azáltal, hogy Omárnak egy alagúti bemenetet mutatott. Majd Jeruzsálemre került a sor, mely rövid ostrom után meghódolt (638) és melynek szent helyén, hol a templom állt, Omár egy mecset alapját tette le. Sophronius püspök megadásának feltételéül kiköté magának, hogy a zsidóktól a Jeruzsálemben való letelepedési jog megtiltassék. Tiberiásból is elűzte Omár a zsidókat és keresztyéneket és az ottani főiskola ez alkalommal beszünttetett. De a későbbi Kalifák alatt ismét e város benépesült zsidókkal. A fiatal Izlam tehát nem vált türelmesebbé a zsidók irányában, mint öregebb testvér vallása, mindkét testvér az anya bectelenítésért szövetségelt. De noha sok bántalmaknak volt a zsidó vallás kitéve a fiatal Izlam által, mégis otthonosabbnak érezte magát a zsidóság ennek uralma alatt. Különösen áll ez a babyloni (az araboktól Iráknaknak nevezett) zsidókról. A babyloni zsidók és nestorai keresztyének, kik a szászánidi házból származott perzsa királyok által érzékenyen sújtattak, a mohammedanismus előrenyomulásában, lényeges szolgálatot tettek Omárnak, úgy hogy ezen rajongó kalifa készletve érzé magát vett szolgálatukat elősmerni. A keresztyén patriarchának vagy Katholikosnak Jesujabunak nagymérvű szabadalmakat adott azon jogélvezettel, hogy az összes keresztyének vallási és politikai tekintetben annak főhatósága alá helyeztetek. Hasonló kiváltságokkal ruházta fel Dávid házából származott exilarchát Bostana'ít, kit a mohammedánus hadvezérek a zsidók fejének elismertek. Omar annyira kitünteté Bostana'ít, hogy neki Chosru perzsa király fogságba került Daru nevű leányát feleségül ádá (642).

Bostanaï az első hűbérnök volt, kit a mohammedánus állam-hatalom nevezett ki. A nestoriani Katholikos mintájára politikai és törvénykezési jogosultsággal felszerelt exilarcha a babyloni zsidóknak fejéül avattatott, adatván neki kivételesen engedély arra, hogy parancsait királyi pecséttel (Guspanka) láthassa el. Különben Bostanaï nem mindennapi ember lehetett, ha már születését egy mondakör veszi körül. E szerint beszélük, hogy egy király az egész exilarch csa-

ládót, mert Dávid házától származtatá magát, kiirtotta volt. De éjjeli látomásban ezen gonosz tett miatt megfenyítettett. Mert midőn álmában egy mulatókert (Bostán) minden fáját kivágatni parancsolta, egy tiszteletreméltó agg jelent meg és ép akkor a fejszét, melylyel még egy kis csemetét is kívágni készült, a fejéhez dobta oly erővel, hogy vér borítá arczat. Fájdalmában a király az aggastyántól bocsánatot kért, és fölfogadta, hogy a csemetét sajnálni és míg lombos fáig nem nőtt, ápolni fogja. Fölbredve, a véres nyomok mélyek arczán még mutatkoztak, meggyőzték a királyt arról, hogy nem kusza álmoképeket, hanem valóságot látott álmában s az álom rejtélyét megfejteni sóvárgott. Egy agg zsidóra lőn utalva, ki az álmot az exilarchház üldözésére vonatkoztatá; a csemetét pedig arra a magzatra magyarázá, ki leánya keble alatt szunnyad, lévén ugyanis előzveggedett leánya az axilarchaház egy tagjával férjezve. A király az aggastyán állítását igazoltnak találván, a nemsokára született fiút Bostanaïnak nevezé a kert után, mely az álomban oly szerepet vitt. A gondosan nevelt Bostanaït, ki máifiatal korában bő tudományosságra tett szert, a király látni kíváncsi volt, ki midőn a király előtt megjelent, oly tisztelettel párosult félelemmel állt előtte, hogy noha egy dongó légy által, mely órára szállt, vérig kínoztatott, azt még sem üzte el, nem akarván a király előtt kézmozdulat tenni. A királynak ezen magaviselet olyannyira megtetszett, hogy exilarchának nevezte ki. És mert a légynek köszöni méltóságát, azért Bostanaï czímerébe a légy ábrázatát vette föl. Ezen méltóságban ment volna Bostanaï a 4-ik kalifa elébe, a szent írással kezében és, miután tőle hallá, hogy a 35 éves Bostanaï még nőtlen a királyleányt Dáriát adta neki nőül.

5. §. *A Gaonatus és Exilarchatus.*

A Bostanaï által új fényt nyert exilarchatus nem sokára hatalmas vetélytársat nyert a gaonatusban. Midőn ugyanis a (644) meggyilkolt Omár helyébe megválasztott Othman egy összeesküvés áldozata lett (655), az izlam birodalom két részre szakadt, melynek egy része Alit pártolta Mohammed vejét, a másik rész Othman rokonát Moawiját, A babyloni zsidók és keresztyének az előbbinek oldalán voltak. Firuz-Sapur (Anbar) bevételénél 90,000 zsidó Mar Izsák iskolafőnek vezetése alatt hódolati üdvözlettel ment

Ali elébe (658), ki ezen tisztelgésnek annyira megörült, hogy az iskolafőnöknek (valamint a keresztyén Katholikosnak Marremesnek, ki Mosul ostromlásánál segédkezett neki), szabadalmakat osztogatott. Ezen időből ered a kitüntetés, mely különösen a szúrai iskolafőnöknek különös tekintélyt kölcsönzött. Ugyanis a Gaon cím, mely perzsául és arabul (Kanon) annyit jelent mint „tanári tekintély.” Ezzel bizonyos kiváltságok voltak összekötve, melyeket még az exilarchának sem volt szabad megsérteni, innen eredt nem egy sűrűlódás. Mindjárt Bostanaï halála után meghasonlás jött létre családja keblében több nejétől született gyermekei közt, kik a perzsa királynétől született fiát, ki tán mert királyi vérből származott, az exilarchatusra volt kiszemelve, szüntelenül üldöztek. E pártoskodás a szúrai főiskolát is befolyásolta, mert az exilarchatusban épen fölülkerekedő utódai Bostanaïnak saját érdekek kívánta főnököket választottak akadémiai rectornak. Ezen beavatkozás miatt a szúrai iskolafőnökök fel voltak ingerülve Bostanaï utódaira és még egy kiváló későbbi Gaon (R. Serira) dicsekedvén, hogy az exilarchatusból származik, hozzá tenni nem mulasztja el: „de nem az elhatalmaskodó Bostanaï-utódok családjából való vagyok.”

Ezen természetlen sűrűlódás csak nem félszázadig tartott, miért is Bostanaï és a gaonatus keletkezésének ideje Chasdaï exilarcha idejéig (670–730) nem bír fényes történeti mozzanatokkal. Csak annyit tudunk, hogy az első Gaon Mar Izsákot a szúrai iskolában R. Hunaï követé, vele egyidejű Gaon Pumbadithában Mar Rába volt (670–80), kik alatt az a fontos intézkedés engedtetett meg, hogy az asszony is bír bizonyos esetekben azzal a joggal, hogy a férjtől elválást hozhatja javaslatba, mi a talmudi elválás törvénye értelmében nincs megengedve. E két Gaont követé a gaoni méltóságban Masersájáh Szúrában és Mar Buszai (Bostanaï) Pumbadithában. Az előbbitől sok válaszirat maradt reánk. A kezdetleges kérdések a mellett tanúskodnak, hogy a Talmud a 7-ik században még nem volt általánosan elterjedve. Szúrában utána következett Mar Chaninaï (689–97), pumbadithai gaontársa volt Hunaï Mari (689–709). Róluk mit sem tudunk neveiken kívül, ugyanez áll utódaikról Nahilaï Halevi, (697-715), R. Chija Mesénéből és Mar Rubjáh (700-719) pumbadithai gaonokról. Ezen korbeli exilarcháról Chasdaïról csak any-

nyit tudunk, hogy két bibliai elnevezésű fia volt Salamon és Dávid, ez utóbbi a karaita szakadék atyja.

Az exilarchatus és gaonatus képviselte a zsidóság politikai és szellemi ügyeit, az előbbi képviselte a zsidóságot kifelé a Kalifák és helytartókkal szemben, az utóbbi pedig a vallás terén befelé. A törvényhozási hatalomban közösen osztozkodtak. Az exilarchok a szúrai és pumbadithai iskola-főnökökkel szemben kinevezési joggal bírtak. A gaoni cím csak a szúrai iskola kiváltságai közé tartozott. Ide számítható még a kitüntetés, hogy az exilarch jobbja mellett foglalt a szúrai Gaon helyet, bizonyos jövedelmekből két harmadot nyert (iskolája számára) és az exilarchát megüresedése esetén azt helyettesíté. így tehát a szúrai Akadémia sok előnnyel bírt a pumbadithai fölött, melynek elnöke itt-ott szintén a szúrai collegiumból választott. Noha az exilarchok az első Kalifáktól fejedelmi pompát nyertek, mégis megválasztására a két Akadémia beleegyezése is szükséges volt. Ünnepegyességgel járt beiktatása. A két akadémiai főnök a feldíszített ünnepi teremben disz-székeken helyezkedett el az exilarch jobbja és balja mellett. A szúrai Gaon ez alkalommal beszédet tartott, melyben inté az exilarchot, hogy tartsa magát távol a gögtől. A sajtáságom felavatás csak csütörtöki napon és pedig a zsinagógában ment véghez. A két akadémiai főnök kézfeltevással áldotta meg az exilarchát mondván: „Éljen urunk N. N. exilarch a szétszóródás fejedelme.” A jelenlevők ujjongva ismételték e szavakat és örömhangok közt kísérték a zsinagógából haza lakására.

A következő szombaton a megválasztott exilarch tiszteletére isteni tisztelet rendeztetett. Díszülésen foglalt helyet, hova az ünnepélyes kíséret vezette a templomba. Itt a chazan karéneken végzé az isteni tiszteletet. Az exilarch emelvénnyre (Almemor) lépett; a szúrai Akadémia Gaonja tétet hajtva mellette jobb oldalon, a pumbadithai Gaon hasonlót téve baloldalán helyezkedett el. Királyi kitüntetésé jeléül az exilarchához vitték a Thórá, melyből első tartott felolvasást, habár nem volt Ahronida. A szúrai Gaon tiszteletbeli tolmácsa (Meturgemanja) volt ez alkalommal. Ezek után az exilarcha ha lâchai és haggadai előadást tartott, ha erre nem volt képesítve a szúrai Gaont bizta meg ez előadással. A zárkádiban az az idézet is előfordult: ez történetük exilarchánk életének tartama alatt. Ezt fölvaltá a reá és az Akadémiák főnökeire mondott áldás (Jekum Pur-

kon). A jelenlevők úgy mint az adakozók külön említeték föl dicsérőleg (Miseberach). Az ünnepélyt víg lakoma követé, melyen az ünneplők voltak hivatalosok. A sátoros ünnep utáni harmadik héten díszisztelgés volt az exilarchnál, melyet nagy gyülekezeteknek (Kallah-rabathinak) vagy exilarchmenetnek (Rigle de Res glutha) neveztek. Háza és hivatala költségeinek fedezését bizonyos tartományok és adók után húzott jövedelmek képezték. Naharvân, Farsistan, Holvân legmostohább időkben is 700 aranydenárral (700 arannyal) járultak az exilarcha költségeihez. A tisztség rangfokozati sorban második helyen állt a szúrai Akadémia képviselője, ki mint említők, egyedül volt a Graon cím viselésére följogosítva. Ezen és hasonló kitüntetésekben, melyeket fent fölsoroltunk, még akkor is elsőégi joggal bírt a szúrai Graon, ha fiatal, holott a pumbadithai iskolafőnök aggastyán volt. De belső szervezet és ügykezelés tekintetében a két Akadémia egyrangú volt. A két Akadémia elnökét környezte a következő hivatalfokozat. A főbíró (Dajan de Baba Ab beth din) a törvényszéki teendőket végezte és közönségesen elnökütöd volt. Alatta állt a tanítóegylet 7 elöljárója (Résé Kallah) és három férfiú, kiknek címe Chaberim (collegák) volt. Összesen a senatust képezték. Azonkívül egy 100 tagú collegium volt, mely két egyenetlen részre oszlott és pedig egy hetven tagú és egy harmincz tagura, az előbbieket, mint a tanító felavatottak Alufim-oknak, az utóbbiak Bene Kijumé tanító jelölteknek neveztettek. A collegium tagjai tisztségüket fiaikra örökíthették, de az elnöki méltóság néni volt átörökíthető. Az ekként szervezett collegium idővel a tanintézmény jellegét elveszíté, hogy a törvényhozási testület jellegét felvegye. A két hónapban Adar és Ellulban összeült gyűlés nem annyira az eszméleti mint a gyakorlati vallásélet rendezésével foglalkozott. A tömegesen beérkezett vallástörvényi kérdések, melyek az exilarch, vagy a két főakadémiai főnök valamelyikéhez intézvék továbbá a vélemény jelentés, hogy ahhoz tartsák magokat, ezen Kallah hónapokban lőnek meghozva. A válasziratot az iskola a collegium nevében aláírta és az iskola pecséttel (Ghumrata) el látva ünnepélyes üdvözlési formula kíséretében lőn az illető kérdést intéző községbe szétküldve. A babyloni zsidó vallásos és szellemi élet e három főtényezőjének: az exilarcha és a két akadémiai főnöknek jogköréhez tartozott még egyik vagy másik községben bírót (Dajant) felállítani, ki oklevél-

lel (Pitka de Dajanutha) ellátva, nemcsak polgárjogi, peres-, hanem vallásos vitás kérdéseket eldönteni illetékes volt. Az ilyen bíró rabbinus egyszersmind hitközségi titkári minőségében is működött, a mennyiben a házassági, elválási és egyéb nyilvános okmányokat ő állította ki. A hitközség ügyeit a hitközség választott hét felügyelője (Parnaszé Hakneszeth) intézte el. Minden adófizető községi tag választóképes volt. A főfelügyeletet az exilarch küldöttje, vagy egyike az iskolafőnököknek gyakorolta, kinek jogában állott az ellenszegülő vagy bűnös ellen a vallásos átkot is alkalmazni, melynek három fokozata volt (1. fent 411.), mely azonban nem volt annyira borzadályteljes, mint a középkori keresztyén világban.

Ezen, részleteiben jól átgondolt, szervezete a közügynek, melyben a gaonatus idejében látjuk a babyloni zsidóságot, áldásdús hatással volt a szétszóródásban élő zsidókra, kik ép oly büszkeséggel ismerték el, a központosító egységet az exilarchatusban, mint a minő örömmel látták a vallás szellem-erkölcsi és eszményi oldalát a legjobb kezekben: a gaonatus tekintélyében jól megőrizve.

6. §. *A legnevezetesebb gaoniták.*

Az első kalifák alatt megszilárdult gaonatus noha békés fejleménynek örültek a zsidók Moawia I. Jezid, Abdul-Malik I-ső Walid mohammedán uralkodók alatt (656-760), úgy még sem tündöklök kiváló művek létesítésében, mert az ez időben keletkezett új héber-költészet, melynek legkiválóbb képviselője Eliezer Kaliri, ki több mint 150 liturgiái költeménnyel (Pijutim) gazdagítá meg az irodalmat, nem a gaonatus működése keretén belül létesült.

Az első gaonita század, mely leginkább ezen intéz* meny megszilárdítására látszott hivatva lenni, nagyban egészben meddőnek nevezhető. Csak egy tudós válik ki R! Açaï Sabchából, de ez is, mert a gaoni méltóságtól egy Natroj megválasztása által elűtetett, Pumbadithát odahagyta és Palastinába költözködött, hol 191 Halacha- és Haggadával vegyes előadását *S e e l t o t h* (kérdések) címén állítá, össze, mely a hasongyjűteményeknek, melyek később kiadtak, mintája vala. Hason mellőzésnek egy másik alkalommal nagyobb hordereje volt, a mennyiben Anan b. David, ki Salamon exilarcha meghalálózása (761-62) következ-

tében, ennek nagybátyja helyét akarván az exilarchátusban elfoglalni, de a szúrai gaon a vak R. Jehudaï (759-62) és a pumbadithai gaon R. Dudaï (761-764) közreműködése által az exilarcliatusból kitzasztatván, szintén oda hagyta hazáját és Palastinába ment és ott a kariták sectáját alkotta, miről később lesz szó. Ezen súrlódás a gaonita választásnál a 9-ik század közepén többször ismétlődött. így volt p. o. Mar Mathatia ellen-gaona Szúrában II. R. Natronai ben Hila'í (859-69), ki élénk levelezésben állt a külföld hitközségeivel, így p. o. a zsidóspanyol lucenai községgel. Nevezetes R. Natrona'í arról is, hogy ő volt az első, ki arabs nyelven írta számos válasziratát. A monda, mint minden nevezetes embert, úgy őt is dicsőíti, így állítják, hogy csodás ugrással termett volna Babylonból Franciaországba, ahonnan miután ott a Talmudban oktatást nyújtott volna, ismét hazájába termett. Nevezetes utóda és tanítványa volt Mar Amráb bar Sesna (869-81), ki szintén sok válasziratáról, különösen pedig arról nevezetes, hogy a babylóni zsidóknál behozott imákat összeállítá és „Siddur R. Amram” című műben megörökíté. Ezzel az imakönyv be rendezését, mint az nagyban és egészben Európában elterjedt, neki köszönhetjük; csak az úgynevezett Pijut toldalékokat hagyta a községek szabad választására, nem lévén ezen alkalmi költeményeknek liturgiái kötelezettségi érvényük. Az ismeretlen Rabba b. Ami-ra (869-72) következett I. Mar Zeinach ben P a l l o ű (872-90), ki arról nevezetes, hogy első volt, ki a nehéz irányu polyglott Talmudhoz, valószínűleg csak gyéren előforduló nehezebb kitételeihez, kifejezéseire szótárt írt „Aruch” cím alatt. Kis számú töredékét a 600 évvel később élő Abraham Zakuto idézi*). R. Zemach kortársa volt Szarában R. N a c h s o n bar Z a d o k (881-89), ki szintén irodalmi tevékenységet fejtett ki és lönösen az által, hogy a naptárban kitalálá a kulcsot, mely szerint minden 247 év leforgása alatt ismétlődik minden ünnep és az évrendszer, tett hírnevére szert. Valószínűleg ő volt szerzője a Seder Tanaim Veamoraim című chronológiának is. Ezen kor írói közül a harmadik, noha nem volt gaon, mégis híressé vált R. Simon Kahirából, ki a rituális és vallás-törvényi rendeletek compendiumát „Halachoth hag'doloth” cím alatt írta (900) R. Jehudaï hason munkája kiegészítéséül. Itt tétetik első

*) Bővebben értekezünk ezen kezdetleges szótárról Aruch kiadásunk bevezetésében.

kísérlet a 613 szentírási törvénynek 365 tilalomra- és 248 parancsra való beosztására.

A következő gaoniták meddő vitákban és a két főiskola versengéséből támadt ellenségeskedésekben éltek napjaikat, a melyek a szúrai főiskola hanyatlását nagyban mozdíták elő. Különösen erre célzott a pumbaditbai ép oly erélyes, mint heves II. Mar Kohen Zedek b. József, ki a pumbadithai iskolának gaonja a szúrait háttérbe szorítani iparkodott, mi részben az által sikerült is neki, hogy a szúrai iskola segédforrásait a pumbadithai számára tudta megnyerni. Ezek után Ukba exilarchával is elkezdte a perlekedést, minek az lön a vége, hogy Ukba Almuktadir kalifától (908-932) az exilarchátustól megfosztatott és Kermansahba száműzetett. Egy év után azonban ott a kalifával találkozáván, őt arabs verseivel annyira megnyeré, hogy újonnan hivatalába visszahelyeztetett. De Kohen Zedek keresztül tudta vinni, hogy ismét száműzetésbe küldtetett és pedig a Eatimidák birodalmába, Kairuánba (Afrikába), hol nagy tisztelet közt 919. halt meg. A nép azonban a rég megszokott exilarchai tisztiséget, kihágásai daczára, annyira megkedvelte, hogy Kohen Zedek minden erőlködése daczára mégis keresztülvitte a szúrai gaon Jákob b. Natrona'í által támogatva, hogy a száműzött Ukba unokaöcsését: Dávid ben Zakkait ülteté az exilarchátusba. Evvel is összekoczczant Kohen Zedek, de amaz által gaonátusától megfosztatott. Később azonban kibékültek. Kohen Zedek, ki a szúrai iskolát elnyomni iparkodott, megérte még, hogy az oly férfiú által lön újból felvirágoztatva, ki a pumbadithai iskolát elhomalyosita. Ezen férfiú a gaoniták leghíresebbike: Szadjah volt.

7. §. *Szadjah gaon.*

Szadjah (arabul Szaid) b. Josef Felsőegyptom Fájum városában 892-ben született. A rabbaniták közt az első megalapítója a zsidó tudománynak és a középkori zsidó vallás-bölcsészét teremtője, oly férfiú vala, ki nem csalç bámulatos sokoldalúsága, hanem jellemszilárdsága, erkölcstisztaságá és önzetlensége által nemcsak korának legnagyobb fia, de a zsidó szellemhősök egyik legkiválóbb alakja vala. A különben a Talmud terén akkoriban sivár Aegyiptom nem nyújtott neki vajmi sok alkalmat ezen fölötté nehéz és az egész embert igénylő szakmában magát kiképezni és ha mind-

azonáltal első rangú talmudistává vált, úgy ez bámulatos szellemi erejét a legszebb világításban mutatja nekünk. Nagy jártassággal bírt, mint előtte egy rabbinatus sem, a karaismus irodalom ismeretében. 23 éves korában (915) oly hatalmas csapásokat mért a karaismusra, hogy ennek hívői a megtámadás fájdalmait még századokig megsínlelték, mert az általa írt művekben felhozott ellenérvek megcáfolásával foglalkoznak a legjelesebb karaiták – de nagyon kétes sikerrel. Szadjah főellensége volt Salamon ben Jerucham karaita (885-960). Ez, valamint Josef Roeh, Hassan b. Masiach és ibn Sakwijah, Szadját inkább tullármázni, személyeskedő becsmérésekkel ártalmatlanná tenni igyekeztek. De ő a nevezett karaitáknak nem maradt adós és ép oly erélyes, mint szellemes, ellenröpiratokban felelt, az egész secta alaptalanságát, dőreségét – és hiúságát élesen megvilágítván. Sajnos, hogy ezen iratok elvesztek; egyáltalán az idő mostohán bánt e nagy és sokoldalú tudósunk munkáival, melyek nagyrészt elenyésztek, úgyszintén a Talmud művei, a talmudhoz való bevezetés, a misna fordítása stb. hasonló mostoha sorsra jutottak. De nagy hire nemcsak hazáját, hanem Babyloniát is csakhamar befutotta. A szúrai főiskola ez időben oly annyira sülyedt tekintélyében, sok százados dicsőségében, hogy Dávid b. Zakkai exilarcha kénytelen volt egy Jörn Tob Kahana (Haï b. Kimai) takácsra ruházni a gaonatust. A pumbadithai gaon Kohen Zedek a vele kibékült exilarchát már-már rábírt a szúrai főiskola feloszlatására, miután a nevezett takács két évi működés után meghalt (928) és már-már a pumbadithai iskolából akartak egy címzetes gaont választani, midőn ez is (Nathan b. Jehudaí) meghalt. Intő jelnek vették ezen kezmutatást arra nézve, hogy egy oly sokszázados dicsőséggel büszkélkedő iskolát, minő Szúra volt, föloszlatni bűn lenne. Ezért az exilarcha eltökélte magát az üresedésbe ment szúrai gaonatust ismét betölteni. Két férfiú hozatott javaslatba. Egyik volt Szadjah, a másik egy különben ismeretlen Zemach ben Sahin előkelő származású. Az exilarcha Szadjáhnak adott elsőséget. Aegyptomból meghivatott és gaonná neveztetett ki (928.). Példátlan eset volt, hogy egy külföldi és pedig első sorban tudományos működése után nevezetes férfiú neveztesse ki gaonnak anélkül, hogy a főiskolák valamelyikét is csak, több éven át fokozatos fölfelé vezető lépcsőn előrehaladva, látogatta volna. Kineveztetése a már-már elalvó félben volt di-

csőséget a szúrai Akadémiának rögtön visszafoglalta. Erélyesen fogott az új szervezéshez, friss erőket, fiatal tudósokat hívott az akadémiai tisztségekre. Ezen felelevenítésre naícv szükség is volt, mert az erkölcs-lazaság a szellemi élet pangásával karöltve járt. Az exilarchatus csak a népnemesség, elhatalmaskodás, adóbehajtás által volt felismerhető. Így p. o. David a farszi községet, mert az adót megtagadta, átokkal sújtá és arról a vezírnek, ez pedig a kalifának tett jelentést, miért a kalifa a községre nagy mennyiségű pénzbírságot vetett ki büntetésül. És mindehhez hallgattak a főiskolák elnökei. Szadjah eleinte szintén veszteg látta az erkölcsi romlást, bizodalmat akart még nyerni, anélkül is tudta, hogy Kohen Zedek, ki el nem tőrhetette a pumbadithai iskolának Szadjáh általi elhomályosítását, ellenzője vala. Ezenkívül irigye volt Szadjának egy fiatal, de nagy tudományú és hatalmas befolyású dúsgazdag Áron ibn. Szarg'adu. Mindezen körülmények tekintetbe vételével Szadjah, bármennyire felzúdult a romlottság ellen, hallgatásra kényszeríté magát. De midőn a jellemtelenségben Dávid exilarch részesévé akará tenni, akkor elveszte türelmét. Egy nagy mennyiségű pénzüsszeget akart volna egy örökségi esetben Dávid maga számára jogtalanul biztosítani; hogy az ítélet kifogástalan legyen, a két iskolai gaon aláírására volt szüksége. Kohen Zedek nem átalotta meg az okmányt aláírni, de Szadjah megvonta aláírását, tettét indokolván. Dávid fiával Jehudával most annál is inkább felszólítá Szadjahat az okmány aláírására, mert különben becsületét kockáztatta volna. Szadjah állításánál maradt. Még egyszer oda küldé fiát Szadjához hivatal megfosztással fenyegetvén őt. A majd nyájasan, majd erélyesen szóló Jehuda Szadját megtörhetetlennek látván, ez ellen kezét emelte fel, őt az aláírásra kényszerítendő. De Szadjah emberei a szemtelen tolakodót kidobták. A sértett apa Szadjahat gaoni méltóságától megfoszta és helyébe rögtön József ben Jákob ben Szátiát választotta, ki Szadjah tanítványa lehetett volna. De Szadjah nem hagyta magát elrettenteni és híveivel ellen-exilarchául Josia Hassant Dávid fivérét nevezte ki. Menten két párt támadt. Szadjával tartottak a szúrai Akadémia tagjai, Bagdad sok előkelő és tudósi férfiai. Dávid pártján volt ellensége Áron ibn Szarg'adu és valószínűleg a pumbadithai iskola. Mind a két fél Almutadir kalifa elé terjesztette az ügyet. Az ezen időben uralgott zavarok miatt (930-932) azonban az ügy eldöntésére

nem került a sor, noha ibn Sarg'adu 10,000 aranyat áldozott a birák megvesztegetésére. így tehát Szadjah megmaradt gaonatusában, de ellengaont kelle maga mellett túrni Józsefben Szatia személyében, holott Dávid ellen-exilarchája testvére maradt. Midőn azonban a megölt Almukta-dir helyébe a rongykirály Kahir lett választva, azon párt győzött, mely többet pazarolt a megvesztegetésre és ez Dávid pártja volt. Szadjah az elnöki székről letétetett (933) az ellenexilarcha pedig száműzetett. Szadjah ezután Bagdadban mint magán-ember élt négy évig (933-937). Nincs bebizonyítva, mit egy történész állit, hogy Dávid Szadjah élete után tört volna, úgy hogy ez egy barlangban lett volna kénytelen 7 évig elrejtve élni. Azonban a sok izgatás és mérgeződés aláasta egészségét. Szomorúsága ellenben szellemi erejét nem törte meg. Épen ezen időbe esik tudományos munkálkodása. Már azelőtt fordította le a Pentateuchust arabs nyelvre és pedig arabs betűjellegekkel (mi akkor gyéren történt), továbbá Eszajást, a zsoltárokat és Hiob könyvét. Héber nyelven pedig Igaron című szótárt. Sajátságos érdemei azonban bölcselmi műveiben 1. Jezirah mystikus irányzatú bölcsészeti könyvéhez való magyarázatában és 2. a mindenek előtt fontos „Emunoth Yedeoth” című vallásbölcsészeti művében rejlenek. Ez utóbiban igyekszik kimutatni a hitelveknek a tudományval való összeférhetőségét. „Szívem, így szól Emunoth Vedeoth (a hit és ismeretek) könyvének előszavában, szívem elszoromodik az okos valóságokon, különösen népeméi felett, hogy a vallásról zavaros fogalmat képeznek magoknak. Vannak, kik a napnál világosabb igazságot tagadják és hitetlenségökkel dicsekednek. Mások a kételyek tengerébe sülyedtek alá, és a tévelygések árfjai csapnak össze fejük felett a nélkül, hogy egy úszó karja őket azokból kirántaná. Isten kegyéből haszonvehető képességgel meg lévén áldva, kötelességemnek vallom őket az igaz útra téríteni. Ha valaki ellenvetné, miként emelkedjünk mi bölcselmi elmélkedés útján a való hithez fel, holott azt eretnekségnek és hitetlenségnek tartják, úgy én válaszolok, hogy ezen nézetben csak az eltompult eszűek lehetnek, olyanok kik azon balhiedelemben élnek, hogy kiki, mihelyest Indiába megy szükségképen meggazdagszik, olyanok kik a holdsötétséget onnan származtatják, hogy a sárkány elnyeli a holdtányért és hasonló badarságot állítanak. Ha pedig a bölcselmi elmélke-

dést avval a talmudi nézettel „ki az idő és térség keletkezése felett fürkész, nem érdemli meg, hogy éljen” akarná valaki elütni, akkor feleletem: hogy a Talmud a bölcselmet nem akarhatja elnyomni, miután az írás maga is rámutat arra- sőt ezt parancsolja, csak azon bölcselmet ellenzi a Talmud, mely saját választotta ösvényen halad tekintet nélkül a sz. írási igazságokra.” ... Szadjah ezek után az isteni kinyilatkoztatásnak az ismeret kútforrásaival való kiegyeztetését bizonyítgatja. E kútforrások pedig szerinte: a kétségkívüli érzéktapasztalat, a közvetlen értelem-ítélet és a szükségképeni következtetés. Míg Szadjah a gondolat világában élt, addig a valóság elég sanyarú volt. Még mindig átok súlya alatt élt. Azonban a viszonyok mégis annyiban javultak, hogy új kalifa, az igazságos Alradhi, választatott meg, Kohen Zedek meghalt (936) és utóda Zemach b. Kafnai békés természetű ember volt. Dávid oldalán csak ibn Szarg'adu állt, a nép azonban Szádjával rokonszenvezett. Midőn ezért ismét egy fontos perben kellett volna bírászkodni, a nép Szadjah visszahívását sürgette, hogy ő vállalná el a peres ügy elintézését, az ellenfél Dávid exilarchot választá. Kaszer b. Áron ibn Szarg'adu ipja volt a közbenjáró, egy részt vejét, majd meg az exilarchot engesztelvén ki, más részt Szádját hangolván békességre. Az egész város vett részt a kibékítésben, a két ellent egy szobába vezették, hol egymás nyakára borulva őszintén kibékültek, mire Szadjah gaonatusába visszahelyeztetett, ellengáonja fizetését továbbra is húzta hivatalos teendők nélkül.

Szúra fénye ismét tündöklött és elhomályosítá Pumbadithát, mi ugyan nem valami nehéz volt Zemach b. Kafnai (936-938) és Chanina ben Jehudaf (938-943) gaonok jelentéktelensége miatt. Noha már meg volt törve Szadjah egészsége, mégis lázas tevékenységet fejtett ki; ez időben számtalan válasziratot, részint héber, részint arabs nyelven küldött szét a kérdező községekbe, Amram gaon Siddurja alapján az imákat rendezte, egyszóval áldásosán működött. Időközben volt ellensége Dávid exilarcha (940) meghalt, ekkor bizonyult be Szadjah jellem nagysága, mert az exilarch fiára (Jehudára) szavazott, ki azonban csak 7 hónapig viselte tisztjét. Halálakor 12 éves fiút hagyott hátra, kit Szádján utóduul jelölt ki. Volt halálos ellensége unokáját házához vette, taníttatta és apailag gondját viselte. E közben az exilarchacsalád egy rokona volt az exilarchátusra kiszemelve,

de alig hogy kineveztetett, egy moslimmel összeveszett és életét veszté. Midőn az exilarchacsalád utolsó tagja, a Szádjától nevelt fiú, méltóságába ültetett, a mohammedánus hitrajongásnak lett szintén áldozata, díszkocsijában gyilkoltatott meg. Így enyészett meg az exilarchatus 700 évifennmaradása után, a mely egy ideig a zsidóságnak politikai önállóságot is vívott ki. Mint a patriarchátus Judaában a kereszténység türelmetlensége által, úgy az exilarchatus a mohammedanismus vakbuzgósága által lett megsemmisítve. A zsidóság egysége most már csak a két főiskola gaonatusa által lett képviselve, de amaz is enyészete felé sietett.

8. §. *A gaonatus fölbomlása. R. Serira, R. Hai.*

Szadjah halála után (942) a szúrai Akadémia fénye ismét elhalványult, mert Dósza, Szadjah képes fia mellőzésével az előbb hivatalvesztett Jos. ben Satiah nem emelhetette Szúrat előbbi fénypolczára, annál kevésbé, mert a versenytvéri Akadémia Pumbaditha, hol ibn Szarg'adu lett gaonává választva, (443-60), ennek emelésén fáradozott Szúra rovására. Ez mindinkább hanyatlásnak indult, míg végre teljesen látogatlaná lőn. Fölbomlott 700 évi fennállás után, miután a pénzsegélyt kérő négy tudós küldöttsége szerencsétlenül ütött ki. Ezen négy férfiú, ki a talmudi szellem virágporát négy országba horda szét, a következő volt: R. Semarja ben Elchanan, ki Rumahis hajókapitány által Alexandriába foglyul eladatott, de a zsidó hitközségtől kiváltva, Kahirába került, a második R. Chusiel, ki Afrika partjain eladatva, Kairuába jött; a harmadik, valószínűleg a babyloniai Náthán, Narbonba vetődött. De legkalandosabban járt a sors a negyedikkel R. Mózes b. Chanochchal. Ez szép feleségével és fiával utazott. De útközben felesége a már nevezett Rumahis hajókapitány erkölcstelen üldözése elől vízbe ugrott a hajó fedélzetéről. Mélyen megrendülve érkezett kis fiával Cordovába mint fogoly, hol azonban kiváltva, koldus ruhában a tantermet szokta látogatni. Az épen tanító R. Náthán, ki Spanyolhonban nagy tekintélyként csodáltatott, egy talmudrészt adott elő hibás magyarázattal. Az ajtó mellett guggoló R. Mózes ellenvetéseket merészelt tenni és a tanterem hallgatói csakhamar felismerték a koldus ruhában is a nagy tudóst, kinek javára az önzetlen R. Náthán tisztjéről lemondott. R. Mózes nagy tisztelettel rögtön helyébe

választatott. Midón ibn Rumahis hajókapitány híret véve, hogy mily nagy embert adott ő el potom áron, az eladást megsemmisíteni akarta nagyobb váltságdíj reménye fejében, de a cordovai zsidók Chaszdaï közbenjárása útján III. Abdul-Rahman kalifához fordultak, avval a felterjesztéssel, hogy R. Mózes tanító választatása útján a cordovai és spanyol zsidók, a keletországi gaonatustól, melytől eddig függtek, elválni szándékoznak. A kalifa, ki már azelőtt is kancsal szemmel nézte a nagymennyiségű pénzösszegnek a vele ellenséges kalifák tartományába való kivitelét, szívesen ráállt a zsidók kérelmére. Többi bajtársa is Kahira és Kairuánban külön iskolákat állítottak fel a fatimida kalifatus alatt álló zsidók számára s így ezen férfiak valának közvetve okozói, hogy az illető községek magukat a babyloni gaonatus alól feloldották. Spanyolhon és Afrika művelt hitközségeinek önállóvá tételét a babyl. gaonatus segédforrások hiányában magát főn nem tarthatá és tán mindjárt be lett volna a szúrai iskola mintájára a pumbadithai is szüntetve, ha két jeles férfiú még egy félszázadig nem villanyozta volna fel az enyészetnek szentelt intézménye. E két jeles férfiú volt R. Serira és fia R. Haï, kiket a későbbiek Izrael tanítói- és atyjuknak neveztek. Serira, R. Chanina gaon fia, (930-1000) az atyai és anyai ágon előkelő származású volt és Bostanaï előtti exilarchatusig vitte föl családfáját. R. Serira még a régi iskolának bő tudományára és jellemtisztaságára emlékeztető gaoniták egyike vala, kinek erős oldala a talmud-ismeret volt. Ebbe mélyedett ő el egészen és kifogyhatatlan volt a számtalan kérdésekre adott feleletében, melyet ha az arabsot értette is, leginkább héber-aramaus irályban fogalmazott.

Legnevezetesebb Serira irodalmi tevékenységében híres, körlevele, mely a talmudi, talmud utáni és gaoniták korszaka ismeretére nélkülözhetetlen főkútforrássá vált. Ugyanis Jákob ben Niszin (ibn Sahin), az Afrikába vetődött R. Chusiel tanítványa, R. Serirá-t a kairuani község nevében az iránt kérdezte meg, hogy mi módon történt a Misnában tanított tételeknek Írásba való foglalása, hogyan érhető továbbá, hogy a szájhagyomány ősrégi voltának ennek hirdetői csak a templom elrombolása utáni időből említetnek föl, s végre, milyen rendet követett a Misna szerkesztősége? Ezen kérdésekre adja meg R. Serira a kimerítő, világos feleletet és krónikaszerű előadása az egyedüli vezérfonal sok százados fejle-

ményi történetünkben. Minden kitűnősége mellett azonban R. Serira nem tarthatá föl a pumbadithai főiskola hanyatlását. Oly szegény volt az Akadémia jeles embereiben, hogy R. Serira korán érett fiát: R. Hait már 16 éves korában volt kénytelen előléptetni. Rágalmaztatás következtében agg napjaira R. Serira bebörtönöztetett és mint látszik, kivégeztetett Alkadir kalifa által. Fia R. Hai (969-1038) már 18 éves korában gaon címen apja oldala mellett beható tevékenységet fejtett ki, kiválóan a számos válaszirat fogalmazásával foglalkozván. Az arabot nagyon jól értette és írta, mint R. Szadjah, kit mintaképül utánzott és tisztelt. Arab nyelven írt (Chavi) héber gyöknyomozásokat, és nem szégyelte magát még a bagdadi Katholikostól is felvilágosítást kérni kétes szóértelmezési kérdésekben, úgyszintén a Koránt, Septuagintát is összehasonlította. Sok vitát folytatott a mohammedan theológusokkal a zsidó vallást illetőleg és ékesszólásával legyőző őket. Legnevezetesebb azonban bő talmudismerete volt, velős, rövid magyarázatot írt a Misnához, melynek 6-ik részéhez (Szeder Zeraim) szóló darabja még fenmaradt mi reánk és igen értékes. R. Hai igen világos fő és a babona éles megtámadója volt. A karaitákkal való társalgást megengedé. A költészetben is kísérletet tön. Muszár Haszkél című, 189 verset tartalmazó tankölteménye magvas erkölcsű mondatok gyönyörű foglalata. R. Hai (és ipja R. Sámuel ben Chofni, ki Szúrában tanított) volt a zsidóság elismert első tekintélye, kinek véleményadását három világrész leghíresebb tudósai (mint R. Niszim és R. Ohananel Kairuanból, Fez községe tekintélyei, R. Sámuel Hanagid, R. Gersom stb.) kérték ki és kit Izrael atyjának neveztek. Hai halálát (1038. niszán 20; márcz 28.) az egész zsidóság gyászolta, a kor legjelesebb költője ibn Gibirol megörökítette. Vele kihalt a gaonatus, mert Chiskija, David ben Zakkai dédunokája, kit utódnak neveztek ki, (Mai Addauláh kalifától, kinél rágalmaztatott, börtönbe vetetett és halálra kínoztatott (1040). Egy kalifa adott a gaonatusnak életet és egy másik oltotta ki azt. De azért a zsidóság szelleme élete nem volt megölhető, a zsidó történet napja keleten lealkonyodott, hogy nyugaton ismét tündökölve fölkeljen.

NEGYEDIK RÉSZ.

A gaonatus megszűnésétől az első rabbinikus korszak végéig, Maimonides haláláig (1040-1205).

1. §. Általános korrajz.

A Szaburäusok szellemi sivárságából a gaonatus fejlődött ki s ennek legnemesebb képviselői R. Szadjah és R. Hai – amaz a gaonatus delelő napja, emez lealkonyodása – a zsidó tudományosság úttörői, előkészíték az utat, melyen az első rabbinikus korszak ápolta zsidó tudományosság fokozatos fejleményben haladt, míg Maimonidesben tetőpontját elérte. A művelődés kora ez, mely a fent nevezett két gaon kezdeményezését a tiszteletet parancsoló magaslat fejleményére emelte. Az előbbi korszakok a vallás képződésnek, a keresztyénség és Izlam kibontakozását elősegítő termékenységnek ideje valának. A most következő korszak a teremtő erő benső békés működésének ideje. A sinai kinyilatkoztatás 'párosul a bölcselem kinyilatkoztatásaival, a hittudomány elmélyedik tudományos hitté. És hogy ezen korszak is élet és irányt adó új, szülői, termelő erejét érvényesíté, mutatja azon körülmény, hogy a zsidó középkori scholastika-bölcsselem szülőanyjává lőn a keresztyény scholastikának, habár ez, mint a keresztyénség és Izlam, anyját meg is tagadta. E kor tevékenységének színhelye változik, majd Spanyolhon, majd Német- és Franciaország, majd végre Aegyptoni köti le figyelmünket.

2. §. A zsidók Spanyolhonban és a zsidó tudomány megalapítói.

Spanyolhonban már a közsámítás első századában, sőt még a szétszóródás előtti időben lakott számos zsidó, fölötté

változatos sorsban. Különösen a nyugoti góthok alatt éltek legboldogabban. Fokozatos balsorsá fejlődött azonban életük Reccard király óta, ki az ariáni hitvallomást a katolikuséval felcserélve, a papi uralmat alapította meg. A rendszeres elnyomatás idejét (590) követte az erőszakos hittérítés (612) és, Egika alatt, a rabszolgaságra való eladás ideje (693). Csak a győzelmesen előrenyomuló arabok (Tarik hódításai) hozták a spanyolhoni zsidóknak szabadságot (711). Kiváló községek, főleg Granada, Cordova, Toledo, csakhamar virágzásnak indultak. A biztosított polgári állás az arabok közt fölvirágozott tudományos élet legélénkebb részeseivé tette a spanyolhoni zsidókat; a bölcsélet, költészet és nyelvtudomány körül fejlődő nemes verseny a legszebb gyümölcsöket érlelte a zsidó szellem életfáján. A 10. és 11-ik században állami főrangban élő egyes jeles férfiak a zsidó tudomány gyámolítását nagyban elősegítették. E halhatatlan férfiak valának Chaszdaï ben Izsák és Sámuel Hanagid.

Chaszdaï ben Izsák, család nevén ibn Sáprut (915-970), a szellemi törekvések tám- és gyújtópontja, a tudományos férfiak hatalmas istápolója volt. Gondos nevelésben részesült atyjától, ki szintén a tudomány és ápolói nemeskeblű elősegítője volt. Az arabot és hébert igen jártasan kezelte, sőt a latint is értette. Ezen nyelvtani tudománynak köszöné, hogy a 3-ik Abdul Rahman kalifa (940) Chaszdaït tolmácsul választá a keresztyén-spanyol udvarnál. Itt Chaszdaï diplomatikusi képessége teljes fényben ragyogott. Midőn egyszer Leon királyát és Navarra királynéját a papok- és nagyokkal Cordovába tudta hozni a végből, hogy Abdul-Rahmannel tartós békekötésbe bocsátkozzanak, még magasabb állami tisztséget nyert el a kalifától, ki őt mintegy külminiszterévé emelte, de egyszersmind pénz- és kereskedelmi miniszter is volt, mert a ki- és bevitelt és az államba befolyó pénzeket ő kezelte. Magas rangját, nagy befolyását és gazdagságát saját hitsorsinak jóléte előmozdítására fordította. Szülővárosának, Cordovának, hitközségében bírói és előljárói tisztséget viselt, noha nem nagy lehetett talmudi tudománya. A babyloni főiskola, melynek pénzbeli segílyt s gazdag adományokat küldött, „Res Kalla”, a „tanintézet feje” címmel tüntette ki. Levelezésben állott Dunas ben Tanrim (900-960) híres tudóssal, ki a 3-ik fatimidai kalifának Ismail Almansur ibn ul Kaimnak, volt háziorvosa Kairuanban, hol ő a híres bölcsész és orvos Izsák Israelinek

volt tanítványa. Dunastól nyerte Chaszdaï a naptár astronomiai számításait. Szadjah fiával, Dószával, is levelezésben állt és nagyatyjának életírását kérte tőle. A sok oldalról nagy kalifa kegyét kereső küldöttségektől az országaikban élő zsidók hogylétéről és állásáról kérdezősködék és a legbelsőbb érdeklődéssel tudakozódék. E küldöttségek egyikétől, a byzantiniaitól, hallá először megerősítését ama kósza hírnék, hogy a kazárok birodalmában József nevű zsidó származású király uralkodik, és hogy a kazárok nagy és harcziás népe Constantipolytól csak 15 napi utazási távolságban köztisztelet- és rettegéstől környezve él. Ezen fölvillanyozó hír fölötté megörvendezteté Chaszdaït, különösen midőn Izsák ben Náthán vállalkozott ezen fáradságos út megtételére, hogy a kazárokhoz és onnan vissza hírt hozzon. Gazdagon őt ellátva mind utiszerekkel, mind ajánlatokkal, Abdul Rachman küldöttségével Constantinápolyba bocsátá el. A görög király barátságosan fogadá ugyan a zarándokot, de félévig visszatartóztatván őt, ismét Spanyolhonba vissza küldé, egy levélben Chaszdainak a nehézségeket ecsetelvén, melyek a kazárok birodalmába való utazással összekötvék. Chaszdaï kétségbeesett küldöttsége eredménytelensége miatt. Es már is új küldöttségeket akart meneszteni Jeruzsálem, Nisibis és nyugot Armenia kerülő utjain, midőn a spanyol udvarra érkezett a szláv király Hunu küldöttsége és közötté két zsidó: Mar Saul és Mar József. Ezek is tudtak egyetmást a kazár birodalomról, így például, hogy onnan egy böles és tudós zsidó Mar Amram Slavoniába jövé, elbeszélé, hogy jó viszonyban él a kazár chánnal, akinek asztalánál többször hivatalos. Chaszdaï azonnal ezen Amram után küldött, őt Spanyolhonba híván, de nem lelték. Azonban a zsidó követek felajánlották abbéli szolgálatukat, hogy Chaszdaï levelét elviszik és a magyar zsidók közvetítésével Oroszország és Bulgárián, rendeltetési helyére szállíttatják, Szívesen elfogadá Chaszdaï ez ajánlatot. Ezen levél szép zsidó irályban fogalmazva, Chaszdaï jellemvonását a legszebb színben mutatja. Midőn állását, a kalifát, rendkívüli örömét afelett, hogy Izrael a föld valamely helyén saját királya uralma alatt élvezzi a szabadságot élénk színekben ecsetelte volna, így folytatja Chaszdaï: „Ha tudnám, hogy van széles e földön egy hely, hol Izrael teljes szabadságban él saját választotta nemzetbeli királya alatt, szívesen lemondanék állásomról, odahagynám családomat, hegyeken és

völgyeken, szárazon és vizén utaznám, míg eljuthatnék népem királyához, előtte földre borulván, nagyságán örülve, hatalmát csodálnám.” Végre kérve kéri mindenek fölött, hogy hő tudósítást nyújtson és hogy bírnak-e ők az iránt útmutatással, hogy Izrael nyomora mikor ér véget, mert, úgymond, naponta kell hallanom a gúnyos beszédet, hogy minden nép bír egy birodalommal, csak ti vagytok függőségben. Chaszdaï levele szerencsésen kerülő utakon bizonyos Jákob h. Eleazar által Nemezéből, (Né m et-országából) eljutott József Cliagan, kazár birodalom királya, kezébe. Ez a kazárok II-ik király volt Obadjah óta, ki alatt a lakosság a zsidó vallásra áttért, mert Bulan, előbbi kazár király megszerette ugyan egy éjjeli látomásban vett kinyilatkoztatás után a zsidóságot s maga is Izsák Sang'ari zsidó által megtérített a zsidó vallásra, körülbelül 4000 országnagygyal, de a kazárnép csak Bulan későbbi utóda Obadjah alatt vette föl a zsidóságot. A kazár állam még akkor is, midőn Chaszdaï levele érkezett oda (960), elég jelentékeny volt, Faik és Don folyamig terjedt éjszakon, délen kaukázus kapuig (Derbendig) és onnan túl a Fekete tenger keleti partjáig a Dneperig, keleten pedig a Volgán túl a mai kalmúkek sivatagáig. A kazár birodalom középpontja azonban csak 120 parasangot (30 mértföldet) foglalt magában az Atil (Etel) folyam két partjánál a Kaspi tóig. A kazárok élénk részt vettek új hitsor sósáik sorsán. Chaszdaï levele tehát ép oly örömet keltett vételénél, mint mily örömmel az íratott. Ezen örömnél a Chagan illő kifejezést is kölcsönzött Chaszdaï levelére való válaszában, a kazárok pogány eredetét, a királyok névlajstromát és az ország területét bővebben leírván kérdezőjének. A mi pedig a földművelésből élő népnek messiási reményeit illeti, így végzi a királyi levelező : „a mi szemeink Jeruzsálemre és a babyloniai főiskolákra vannak irányozva. Bár tetszetős lenne az Úr előtt mielőbbi felszabadulásunk! Én is epedezem azután, hogy Téged láthatnálak és bölcseségeden gyönyörködhetném. Ha ezen kívánságom teljesülésbe mehetne, szívesen átengedném vezetésednek birodalmamat, atyám lennél és én a Te fiad.”

József volt az utolsó hatalmas kazárkirály, mert pár évvel később birodalmát nagy csapások érték, a kazárok onnan az oroszok által kiszorítva, törzsrokonaiknál kerestek menedékhelyet.

Midőn Chaszdaï a kazár király levelét vette, pártfo-

gója Abdul Rahman már nem élt. Fia Alhakim alatt nem kevésbé boldog napokat élt Chaszdaï, sőt még magasabb állami tisztségre emelkedett. Befolyását a zsidó tudomány támogatására használta fel. A szakférfiakat és költőket Cordovába hívta és ott szükségleteikről gondoskodott. Ilyenek voltak különösen Menahem ben Szerük és Dunás ben Labrat, az előbbi héber szótárt (Machbereth) dolgozott ki (955) Chaszdaï serkentésére. Dunas (920-990), vetélytársa az előbbinek, bírálatot írt Menahem szótárára, de oly élesen és a mellett oly ügyesen tudta Chaszdaït ellene fellázítani, hogy a szegény Menahemtől a hatalmas úr levette kezét és magától eltaszította, mi szennyfolt Chaszdaï jellemén. Menahem tanítványai Jehuda b. David, Izsák ibn Grikatill még soká folytatták a tollharczot.

Miként a nyelvtudományt és költészetet, akként a talmudstudiumot is pártfogolta Chaszdaï. Az a R. Mózes ben Chanoch, ki a szúrai Akadémia számára könyöradományokat volt gyűjtendő és szerencsétlenül járva, Cordovába ütődött, ott tanítóvá kineveztetett (1. fent 104 l.) Chaszdaïn erős támaszt lelt, annyival is inkább, mert Abdul Rahman és fia az igazságos Hakim, kapva-kaptak az alkalmon, hogy a bagdadi kalifatust azzal is elhomályosítsák, hogy minden fényes tehetséget saját országukba, jelesül Cordova fővárosba édesgessék. A cordovai község is azon dicsvágytól volt eltelve, hogy a szúrai Akadémiát helyettesítse. Azért is Rabhoz hasonló tisztelettel övedzték R. Moest. Egész Spanyolhon és Afrikából seregelve hozzá tanítványok, Chaszdaï Összevásároltatta Szúrában az ottani Akadémia talmudpéldányait, melyek ott használatlanul heverték. Így lön Cordova az andalusiai Szúra, csak hogy a dúsgazdag cordovaiak által fényesebb anyagi jólétben fentartva, mint amaz. R. Mózes halála után (965) fia, R. Chanoch, ki mint gyermek jött Szúrából a hajón apjával, lön a rabbinusi székre helyezve, különösen, mert Chaszdaï támogatta választását a sokoldalú R. József b. Izsák ibn Abitur ellenjelölt ellenében. Chaszdaï halála után azonban ibn Abitur (ki a Misnát arabra fordította) hatalmas pártfogója ibn Grau által léptetett föl jelöltül, azonban a, község túlnyomó része mégis R. Chanochnál maradj, ibn Abitur pedig átokkal sújtva oda hagyta Cordovát és még akkor sem jött vissza, mikor visszahívták, hanem maga is R. Chanoch mellett emelt szót.

3. §. *Samuel Hanagid és fia József Hanagid.*

Nem kevésbé jeles férfiú volt Sámuel Halevi ibn Nagrela, szül. Cordovában (993), hova atyja, József, költözött, liogy fiát R. Chanoch oktatásában részesítse. A héber nyelv szépségeibe a héber nyelvtudomány megalapítója: Jehuda Chajug' avatta be, az arabs nyelvet pedig, melyet mesterileg kezelt, az andalusiai fővárosban, mely a cultur magaslatán állt, elég alkalmá volt elsajátítani. Mint húsz éves fiatal, a kitört polgárháború miatt oda kellett hagynia szülővárosát és Malagában telepedett le. Kis boltjából éltes a mellett Talmud és nyelvtudományi foglalkozásnak is szentelte életét. Egy külső mellékes körülménynek köszöni oly rangra való emeltetését, melynél fényesebbet a zsidó állam megszűnése óta egy zsidó sem foglalt el addig. Ugyanis Abul Kazim ibn Alarif, a granadai Hábus királynak vezírje, Sámuel boltja mellett bírta palotáját. Ez a szomszédság volt döntő Sámuel életére. A vezír kedvese ugyanis Sámuel által íratta meg a vezírhez intézett bizalmas leveleit. E levelek oly annyira megtetszettek a vezírnek, hogy kíváncsi volt Írójukat, ki oly szépen és helyesen kezelte az arabot, megismerni. Midőn nevét megtudta, Sámuel magához hívatta, és titkárának nevezte ki (1025). Még jobban, mint szépírási- és irályától, Sámuel állami tudományától volt meglepve a vezír, miért is mindig tanácsát kérte ki, mely, miután sikerhez vezetett, döntő volt a vezír vállalataiban. A vezír veszélyesen meg-; betegedvén, Hábus kétségbeeséshez közel. volt, mert nem, tudta, hogyan intézkedjék nélküle a szomszéd államokhoz való bonyolódott viszonyokban. A haldokló vezír ekkor megvallás hogy eddigi sikerét Sámuelnek köszöni, miért is sürgősen ajánlá őt saját helyébe. Hábus elfogadta a jó tanácsot és Sámuel Katibbá, államtitkárrá, kinevezte (1027). R. Chanoch Talmud-tanulója és a malagai baljós zsidónak döntő szava volt a pyrenäusi félsziget magas politikájában. Mert a mohammedanus király uralkodni, a vezír pedig kormányozni szokott, ha ugyan ezen nagy megtiszteltetésért fejével kezeskedett is. Sámuel tehát szerencsáját tollának köszöné, melyet elmés költeményben meg is énekelt. Hábusnak nem volt oka választását megbánni, mert királysága virágzott értelmes és eszes államtitkára vezénylete alatt. Azonkívül Sámuel a berber király szeszélyeit ki tudta elégíteni és hó-

dolatát 7 nyelvű dicsőköltményben megénekle, mi hiúságának nagyon hízelgett. Az izlam lakosság előtt szerény magaviselete által tűnt ki. Világos feje szelíd, nyájas, megnyerő modorral szövetkezett. Ügyes, okos, magának ura és a mellett szilárd jellemű lévén, kiválóan leereszkedő tulajdonaival elleneit lefegyverezni tudta. Élénk szelleme mellett nem volt bőbeszédű. Tanköltményében (Ben Misle) az uralkodó eszményét következőkben írta körül: „Kinek tanácsa tiszta, mint a napvilágosság, ki a szenvedélyek foltjaitól távol vagy, kinek szemei alvásra nem csukódnak le, kinek gondolatjai toronyerősek, kit tisztelet, mint kardfény sugároz körül, ki mások akarátját magának alárendelni képes, és őrizkedik attól, mi gyalázatot hoz: az méltó az uralkodásra.” Bölcsesége és jámborsága megmenté őt a szerencsén” gögjétől és csaknem három évtizedig biztosíták számára magas állását. Egy adoma legtalálóbban jellemzi Sámuelnek emberbánásmódját. Hábus palotája közelében volt egy mohammedanus fűszerkereskedő és valahányszor ez Sámuel a király oldala mellett látta menni, túlhalmozta azt átkokkal és szitkokkal. Ezt Hábus egyszer meghallván, Sámuelnek meghagyá, hogy a szitkolódó nyelvét szakítsa ki. A zsidó vezír azonban más eszközt talált az átkozót elnémítani: pénzt adott neki, melynek az volt a varázshatása, hogy az átkot áldássá változtatta. Midőn egyszer Hábus a fűszerkereskedőt észrevette, csodálkozását fejezte ki a király vezíre előtt, hogy parancsát nem teljesíté. Ez pedig ekkép felelt: „én kiszakítám neki gonosz nyelvét és helyébe jót adtam.” Különben a fűszerkereskedő nem volt Sámuel egyedüli ellensége. Sok rajongó mohammedanus kancsal szemmel nézte a „hitetlen” fényes állását, melyben a telivér mohammedanusok megkurtítását látták.

De a szerencse is kedvezett Sámuelnek. Mert Hábus halála után (1037) Granadában két párt támadt, melynek egyike a fiatalabb királyfit: Balkint, a másik az öregebb Badist akarta trónra emelni. Sámuel a nagyok és befolyásos egyének ellenében ez utóbbi párthoz csatlakozott. Midőn Balkin bátyja javára lemondott, Badis nem csak hogy érintetlenül hagyá Sámuel eddigi állását, hanem teljesen rábízta az uralkodást is.

Kétséget nem szenved, hogy Sámuelnek Hábus és később Badis némi hatalmi állást engedtek a granadai zsidóság fölött, mint a minővel Chaszdaï Cordovában bírt. Sámuel Ugyanis a zsidók feje és fejedelme (Nagid) volt. Az ál-

lamminister rabbinus is volt. A toll, mely mohammedanus dicsszókkal bevezetett rendeleteket és körözüvényeket írt az országnak, egyszersmind vallás rendelvényeket, válasziratokat fogalmazott a kérdést intéző hitközségek számára. Sámuel Hanagid oly irodalmi tevékenységet fejtett ki, mintha egyéb hivatása nem is lett volna. A Talmudhoz, gyakorlati vallásos élet számára, magyarázatot; úgyszintén a nagybecsült talmudi methodológiát (Mebo Hatalmud) írt, melynek bevezetésében a hagyománylánczolatot fiizi egybe elkezdve a zsinagóga embereitől a Tannaiták, Amoriták, Szaburäusok, Gaoniták korán keresztül le egészen R. Mózes Chanoch tanítójáig. Sámuel Hanagid új héber költő is volt. Zsoltárformájára buzgó imákat írt és elnevezében Thillim (a fiatal zsoltár), s rövid velős sententiákat bölcs Salamon példabeszédei mintájára és elnevezé Ben Misié (a fiatal példabeszédek könyve). Bölcselmi megfigyeléseket is állított össze, elnevezvén azokat Ben Koheleth-nek (a fiatal Predicátor könyvének.)

Nem csoda, hogy ily fenkölt gondolkodású, mély értelmű, jellemteljes és vallásbuzgó férfiú a zsidó vallástudomány bőkezű pártolója volt. Sámuel a század legjelesebb férfaival levelezésben állt, különösen az utolsó nagy gaonnal, R. Haj-jal és R. Niszimmel, (ki Kairuában R. Chananél-lel, R. Chusiel fiával, ki a szúrai akadémia egyik kiküldötte vala, tanított). Szunyádé képességeket ébresztett, hasznos könyveket lemásoltatott és elajándékozott, egy szóval a zsidóság nemtője, a zsidó tudomány védangyala volt. Helyesen monda róla még az utókor „Sámuel idejében fölemelkedők a tudomány birodalma alárendeltségéből és az ismeret csillagai ismét feltűntek. Isten magas röptű szellemet ada neki, melylyel a Spharákat elérte és az egekig emelkedett, hogy a tudományt és ápolóit szeresse, a vallást és képviselőit dicsőítse.”

A zsidóknak tekintélyét nagyban emelte, úgy hogy a világ egy országában sem élveztek annyi jogot és oly feltétlen szabadságot, mint Granadában. S mindezt Sámuel korszakot alkotó jellem- és szellemnagyságának, bölcseségének és hűségének köszönhetni. A vallás iránti hűségével tanítója iránti kegyeletteljessége egy lépést tart. Innen magyarázható az az odaadás és ragaszkodás, melylyel a grammatikában volt tanítója Jehuda Chajug iránt viseltetek, úgy, hogy ezen tekintély megbántása miatt ellensége lett a legnagyobb korabeli nyelvtudósnak ibn G'anachnak. Ez volt a zsidók köztán egyedüli ellene. Kortársai az 1055. elhaltat mély táj-

dalommal siratták, mint oly férfiút, kit négyes korona díszített: a tan koronája, a leviticusi származás koronája, a jó hírnév koronája és a nagylelkűség koronája. Fia szép emléket állított fel Granadában az Elvira-kapu előtt, de még szebbet állított ibn Gebiről híres kortársa ezen kevés, de szép sorokban:

Te helyed szíveiben van,
Sátrad ott állt szilárdan,
Keresve itten föllellek,
Hozzám közel, mint a lélek!

Sámuel kitűnő fia Abu H a szán József ibn Nágrela (szül. 1031) apját minden tisztségben követé. Bádís király, ki rajta, úgy mint apján, tetszését leié, a vezírséggel ruházta föl őt, míg a granadai zsidó község a még csak 20 éves fiatal tanítójának és rabbijának ismerte el. Már kora fiatalságában szellemi érettsége által tűnt ki. Az arabsban nagy ügyességgel bírván, a titkári teendőket már apja életében vitte. Apja a még csak 18 éves fiúnak nőül adá a szegény sorsú, de hírneves kairuani talmudtudós R. Niszim leányát. Apja minden szellemi és kedélyi tulajdonának örököse volt. Bőkezűsége, különösen a tudósok iránt, közmondásos és nagylelkűsége oly ismeretes volt, hogy még arabs írók is magasztalták azt. „Köszönts neki, így szóla egy mohammedánus, és szerencsével párosult reményt nyersz, soha hibázni valót barát nem talált rajta”. Mint apja, a granadai talmud-intézet tanára volt. Csak két dologban, nem utánozta apját. Nagyon feltűnően léptette elő hitsorsosait az állami tisztségekben és az alantabb állók ellen nem volt leereszkedő. E miatt támasztá fel a berberék gyűlöletét maga és a zsidók ellen. Ehhez járult még, hogy József és a királyfi Balkin közt, kinek előbb vezírje vala, ellenszenv uralkodott. Midőn később Balkin hirtelen meghalt, a nép Józsefet azzal vádolá, hogy megmérgezte. Bádís azonban nem gyanúsította. Ámde nemsokára egy másik gyanúval terhelé őt. Bádís ugyanis az arabokat, kik a berberék ellen a gyűlölet tüzét szították, egy mecset-ájtatosság alkalmából lemészárolni akarta és tervét meghitt vezírének, Józsefnek, közölte. Ez ellenezte a tervet és állam-károsnak jelentette ki. Balkin szándékánál megmaradt, de midőn a mecsetben imádkozókat megtámadni akará, csak a berberekekkel találkozott. Balkin Józsefet gyanúsítá a terv megghiúsításáért. Józsefnek sikerült ugyan haragját lecsillapítani, de ezen időtől fogva kijátszotta kegyét és eljátszotta szerepét. A

berberek csakhamar észrevették kegyvesztét és egy kínálkozó alkalommal házára törtek és kínos halállal kivégezték (1066) és több, mint 1500 zsidó családot fölkoncizáltak, s házaikat kirabolták. A többi futásban keresett menedéket, ezek közt volt József neje és gyermeke Azária, kik Lucenába szöktek, mint földön futó szegények. Ez volt az első zsidó üldözés Spanyolhonban, – szomorú előjele a többi rákövetkezőnek!

9. §. *Ibn Gebirol.*

Mély kedélyű és gondolkozású költő és bölcsész volt József Hanagid kortársa Salamon b. Jehúda ibn Gebirol (1021-1070), kit Grätz a zsidó Platónak nevez. Szülőktől s rokonoktól elárulva s önmagára hagyatva, búskomorság honolt a fiatal ember homlokán, melyen a fiatalság vígsága sohasem mutatkozott.

Én vagyok a gyermek a nyolczvan éves agg szívével. Testem földön halad, míg lelkem a felhőkben lebeg, panaszlá maga. A külvilágtól visszataszítva, gazdag belvilágába vonult vissza. Ez volt az éden, melynek bemenetén két angyal állt: a költészet és a bölcsészet. Ezen védőrei visszatarták a kétségbeeséstől. Költészete a bölcsészeinek; bölcselme a költészetnek szellemétől van átlengve. Még az élet játszi éveiben már a költészet és gondolatérettég mestere volt ibn Gebirol. Az elaggott héber nyelv megifjodott a költészet szent hevében lángoló e fiatal szív ölelésén. Rokonok nélkül mégis hatalmas pártfogóra talált. Ez volt Jekúthiél ibn Haszán, ki Jachja ibn Mondhir király alatt előkelő állást foglalt el Szaragoszában. Ezen nemes szívű ember a szegények atyja, a tudósok bőkezű istápolója, pártfogása alá vette az elhagyott költőt és felizgatott kedélyét vigasztalta (1038) A természet bájai, a szent írás magasztossága kölcsönözte képeiben ecsetelte a költő dicsrajzát azon férfíúnak, „kinek komoly szava: lángoló emésztő tűz; szelíd hangja: „éltető harmat.” De mintha a sors irigykedett volna a 18 éves fiatal költő alig nyert szívbékeségén; atyailag örködő és vigasztaló pártfogójától megfosztatott. Jekúthiél ugyanis egy a palota-lázadásban megölt király ellen elkövetett merénylet alkalmából gonosztevők által meggyilkoltatott. Ibn Gebirol siralmas éneke pártfogója halálára szívszaggató. Kétszáznál több versből

álló költeménye a gyászoltra, úgy mint a gyászolóra egyaránt tisztelő emlék-megörökítés. Már az első strófa tükrözeti vissza Jeknhiél egész értékét:

„Letűnt Jeknhiél élete itt lent,
Így hát az ég is mulékony ott fent.”

Ezen időtől fogva már búskomorabb lett a költő kedélye; múzsája gyászfátyolt öltött magára. Mi más embert földhöz sújtott volna, az Gebirolt fölemelte. Költői legmagasabb felszárnyalását érte el. 19 éves korában héber grammatikát írt (1040) és pedig négyszáz szép verssorozatban. Mily könnyen esett neki a rímelés, ha még a grammatika száraz szabályaira is alkalmazhatta!

Öt évvel később (1045) Tikkún Midoth Hánefes „a lelki hajlamok nemesbítése” című bölcsészeti iratot szerzett, melyben csodálatos éles pillantást vetett az ember lelki állapotába. Ezen erkölcs-bölcselmi iratában ostromozza a szaragosziak gyengéjét, mi annál hatásosabb volt, mert kijelenté: „neveket nem említek, – miután úgysis eléggé ismeretesek.” De boszúból kiűzték Szaragoszából a költőt ugyanazon évben. Spanyolhont épen elhagyni készült, midőn, mint látszik, a spanyolhoni zsidók nemtője: Sámuel Hanagid pártfogása alá vévé. Köszönet fejében ezt gyönyörű verseivel magasztalta. Az újonnan szerzett pártfogás adta nyugalmasan írta ibn Gebirol „Mekor chajjim” című bölcsészeti művét, mely a legfinomabb gondolatmenetben a legelvontabb eszmék tömkelegén hatol át éles eszével. Ezen könyvét a középkori arab bölcsészet és a keresztyéni solastika, mely őt Avencebron név alatt ismeri, nagyban használta és kiböngészte. Bölcsészeti rendszerének részeit nagyszerű Kether Malchuth tankölteményében is földolgozta. A granadai üldözéseket még túlélte és nagy pártfogójának Sámuel Hanagid fiának József ibn Nagréla gyászos halála lebeghetett szemei előtt, midőn gyászfátyolozta költeményében arról panaszkodik, „hogy a szolgáló (Hagar) fiai diadalmaskodnak az ura fiai fölött. „Halála (1069 vagy 1070) a legendával van körül szöve. Ibn Gebirol nevezetes kortársai valának:

1) Bachja ben József ibn Pakúda (virágzott 1050-1060-ban), ki híres művéről Choboth Halebaboth (mely az arabból lett héberre fordítva) nevezetes.

- 2) Menvan ibn G'anach (995-1050 a héber nyelvten legtudományosabb képviselője és
 3) Abu Amr. József ben Chaszdaí, hírneves költő.

10. §. Az öt Izsák kora.

Jóllehet a granadai zsidó üldözés az andalúziai zsidóság belnyugalmát gyökeresen felzavarta volt, mindazonáltal az nem volt képes a zsidó tudományosság fejlődését föltartani, különösen a talmudstudium még az időig el nem ért és a gaoniták korát fölülmúló fényes polczra emelkedék. E szép eredményt az öt Izsáknak kell érdemül be tudnunk. Rövid életrajzi történetük a következő:

1) Izsák ben Baruch Albália ősrégi nemzetségből származott Cordovában látott 1035 napvilágot. Sámuel és József Hanagid támogatták, miért is idejének jó nagy részét Granadában töltötte nemes pártfogói udvarában. Noha költői ihlettel bírt, mégis a komolyabb talmudtanulmány vette legtöbb idejét igénybe. Harmincz éves korában a Talmud nehezebb részeihez magyarázatot írt, „Kupath Harochlim” cím alatt, mely azonban nagy terjedelménél fogva töredék maradt.

Egyidejűleg astronomiai munkán (Ibbur cím alatt) fáradozott, melyet József ibn Nagrélának ajánlott (1065). Granadái tartózkodása idejében megismerkedett Abulkaszim Mohammed herceggel, ki később Szevillában Mohammed név alatt trónra kerülvén (1069), udvarára hívta csillagászi minőségben, egyszersmind a mohammedán Spanyolhoni zsidóság főnökévé (Nászi) nevezvén ki őt. Szevilla általa a zsidó szellemi élet gyúponjtjává lön.

2) Kortársa volt I z s á k b e n J e h ú d a i b n G i á t (1030–1089); ősrégi híres családból származott, Lucenából (Cordova mellett). Szintén a két ibn Nagréla pártfogása által került felszínre. Háhwlatoosságát be is bizonyította, mert a szerencsétlenül kivégeztetett József ibn Nagréla fiát Abunaszar Azariát lucenai rabbinátusra igyekezett emelni, azonban kineveztetése előtt meghalván, anyját ibn Nagréla özvegyét ajánlotta a lucenai község figyelmébe, mely őt élethossziglan el is tartá tisztességes ellátásban. Ibn Giát a liturgiái költészetet, bölcsészetet és a Talmudot mivelte, ez utóbbit legnagyobb sikerrel. „Halachoth” című műve vallástörvényi rendszabályok híres vezérkönyveként nagy tekintélyben

állt különösen mert a gaoniták nézeteit szép áttekintésben nyújtá.

3) I z s á k ben R e u b e n A l b a r g e l ó n i (1043), ki Barcelonában született és Deniába költözködött, hol rabbinusnak lőn megválasztva. R. Hainaka Talmud kereskedelmi jog című értekezését arabsból héberre fordítá. Ezen Izsák volt az első, ki az úgynevezett muziv-irályt hozta be; költői erélylyel kezelt héber irályát ugyanis a bibliai kitételeknek szellemes alkalmazásával tudta fűszerezni.

4) I z s á k ibn S z a k n a i Deniából. Akkor költözködött ki, midőn oda az előbbi Izsák jött. Valószínűleg mellőztetése miatt neheztelvén, oda hagyá szülőföldét és Pumbadithába ment, hol gaonnak ismertetett el.

5) Az előbbi négy Izsákot jóval fölülmulta mind bő Talmud-ismeretre, mind szellemes felfogásra nézve az ötödik I z s á k ben J á k o b A l f á s z i. Fez mellett (1013.) születvén, az afrikai utolsó Talmud-tekintélyeknek (R. Niszim és R. Chananél) tanítványa volt. Benne nyerte a nyugot-afrikai zsidóság az ő főtekintélyét. Új irányt követett a Talmud-stúdiumban az által, hogy a Talmud nézeteit, menyiben vitások és nem a gyakorlati döntvény érvényűek voltak, mellőzte és csak a halachai praxisra alkalmas és közelismert tételeket vette fel „Halachoth” című nagy művébe, mely később oly általános elismerésben részesült, hogy még mai napig is a vallás-gyakorlati tételek alapjául szolgál. Az Almoravidek és Alfonzo közti háború zavargásai-ban Alfászinak megszökni kellett és Spanyolhonba menekült (1088). Gordovában József ibn Sártamikás gazdag zsidó házában talált ótalmat és pártfogást. Midőn tartózkodásának helye kitudódott, mindenünnen vallásügyi kérdések menesztettek hozzá, mint első rangú tekintélyhez. A benszü-lött tudósok I z s á k A l b á l i a és I z s á k ibn G r i á t (tán mellőztetésük miatt) azonban ellenei lettek. Alfászi a nyílt megtámadásokat védelmi iratokban igyekezett magáról elhárítani és így éles tollharcz keletkezett, mely a két ellenfél haláláig tartott. Ibn Giát halála után (1089.) Alfászi Lucenába tette át székhelyét, hol nagy tanítvány-sereg előtt tanította a Talmudot, egyéb szakmák iránt keveset érdeklődött. Ibn Albáliával még folytatta a tollhar-czot, míg Granadában meghalt. Halálos ágyán tizenhét éves fiának, B a r u c h n a k, ki elhagyatottságában sírásra fakadt, megparancsolá, hogy halála után Alfászihez menjen Luce-

nába, azzal az üzenettel, hogy a halál küszöbén megbocsátá neki minden szó- és írásbeli sértését és hogy viszont elvárja, hogy Alfászi is megbocsátand neki. Reméli, hogy Alfászi a volt ellenének fiát nyílt karokkal fogja fogadni. Albália (1094) meghalván, Baruch úgy tön, mint apja meghagyá. Albália nem csalatkozott táplált reményeiben, mert Alfászi amannak fiát átkarolván, könyvelt szemekkel szola: „Ezentúl én akarok apád lenni.” És szavát be is váltotta. Nem tudni, kinek lelki nagyságát kell előbb csodálnunk? Azét-e, ki ellene nagylelkűségében bízott, vagy ki ezen bizalomnak oly fényesen megfelelt! Ezen Baruch (1077-1124) később nagy tudományú tekintélyként dicsőítettett és Juda Halévi, korának legnagyobb költője, őt ekként dicséri:

Az epedőnek frís forrása,
A sötétségben botorkálónak világa,
Mint neve mutatja mindenkinek áldása.

11. §. Alfászi tanítványai.

Az Almoravidek alatt a zsidók a 12-ik század első felében zavartalan nyugalomban éltek, azért is a jeles férfiak, költők, orvosok és Talmud-bölcsek nagy számával találkozunk ezen időből. Nevezetes költők és orvosok voltak: Salamon ibn Almuallam, Sevillából; Ábrahám b. Méir ibn Kamnial, Szaragoszából. Még vezírséget is viseltek, így: Abu Iszhák ibn Mohag'ar; Salamon ibn Faruszál. Még nevezetesebb volt a sokoldalú író, Ábrahám Chija Albargeloni (1065–1136), ki „fejedelem” czímet viselt és jeles csillagász is volt. A nevezett ibn Mohag'arnak fivére D á v i d ibn Mohag'ar, granadai rabbi, Alfászi tanítványa, Talmud-tudós és jeles grammatista volt. Egy másik tanítványa Alfászinak Abulfatach Eleázár b. Nachman ibn Aszhar szevillai rabbi volt; benső barátságban élt e kor legnagyobb költőivel Mózes ibn Ezra és Jehuda Halévivel. De ezeket, valamint kortársait (Abu Amr József b. Jákob ibn S z á h á l (1070-1124) cordovai rabbit, Jehuda b. Barziláit Barcelona Talmud-teknitelyét, József b. Zádik ibn Zádik (1080-1148) cordovai rabbit) tetemesen fölülmulta Alfászi híres tanítványa: J ó z s e f b e n M é i r ibn M i g á s H a l e v i (1077-1141). Tizenkettedik évétől 26-ig évéig Alfászi előadásait hallgatván, oly hírnévre vergődött, hogy mestere büszkén monda róla: „Hogy hozzá hasonlót még Mózes idejében sem lelete találni.” Még halála előtt

nevezte őt ki Alfászi utódul saját jeles fia mellőzésével. Egy oly fiatal (26 éves) tanítónak oly fontos állomásra való kijelölése, úgy látszik, egyesek részéről ellenzésre talált, de végre (1103) választása megerősítettén, Jehuda Halévi azt következő versben örökíté meg:

Az igazság ma lett győztes,
Szent jogába helyeztetett;
A tan-méltóság lett nyertes
Meggzényenítve ellenidet.

József ibn Migâs a pazarul ráhintett dicséretet meg is érdemelte jellem nagysága és elmeélel magyarázott fejtegetései által. Több Talmud-tracta tushoz írt beható magyarázatait „Megilath sztorim”-nak nevezé. Ezen híres lucenai tanító halálára (1141) Mar Jekúthiél költő megható budait szerzett, melyben többek közt panaszolja: „hogy a frigy-táblák másodsor széttörttek és hogy a Thora az ő díszéből kivetkőztetett.” József ibn Migâs híres fiút, Méirt és még híresebb tanítványt Maimonidest hagyott hátra, mely utóbbi a zsidó történelemben forduló pontot nyitott meg.

12. §. Castiliai költők Mózes ibn Ezra, Jehuda Halévi.

Az izlámnak hatalma a 12-ik század első felében sülyedni kezdett. (1085.) a castiliai király VI. Alfonso Tóled őt elfoglalván, birodalmának székhelyévé választá. Túlnyomó zsidó lakossága az első időben teljes polgári szabadságot élvezett, csak úgy, mint a kalifák uralma alatt. Ibn Salbib, Cidellus és mások a király bizalmát bírták, kiknek Alfonso a pápai tilalom ellenében állami hivatalt adott. A zsidók e fényes polgári állásánál fogva érthető, hogy Mózes ibn Ezra, e kor legtermékenyebb költője, önkénytes száműzetése helyéül Castiliát választá. A gazdag, nemes és tudós ősrégi családból származott ibn Ezra négy jeles testvér közül Ábrahám Izsák ibn Ezra volt az idősebb, Mózes, Jehuda és József ibn Ezra a fiatalabbak. A legtermékenyebb költő volt Mózes. Testvérleányát megszeretvén és viszonzásra találván, még sem nyerhette meg a leányt nőül, miért is fivéreivel meghasonolva Granadát oda hagyá és Castiliába ment. Ezen időből származnak gyönyörű költeményei, epedező dalai. Háromszáznál több alkalmi Verset, kétszáz liturgiái költemény t, költészettant és bölcselmi művet (Aru-gat Habószem) írt. Még későbbi aggságig (1138.) nyilvánult benne költői ereje. Kedvesének, ki a fiatalabbik ibn Ezrát vette férjül halála hírére (1114.) kibékült bátyjával és fivéreivel.

Eszményibb alak volt kortársa a középkor legnagyobb zsidó költője Abulhaszan Jehuda b. Sámuel Halévi, Castiliából (született? 1086 körül). E mély érzésű és gondolkozású férfiú kimerítő méltó ecsetelését csak Jehuda Halévi műzsája adhatná meg. Heine nagyszerű, bájos költői leírása is csak megközelítőleg tükrözteti vissza a költő és elmélkedő csodajelentőségét. Benne a szív feneketlen mély érzése a fő világos gondolatával szövetkezik oly egységes egészzé összeforrva, hogy nem tudjuk, vajjon a költőben a gondolkodót, vagy a gondolkodóban a költőt csodáljuk-e jobban? A legbensőbb vallásosság mellett is az életöröm nem volt, mint ibn Gebirolnál, szívéből számúzve. Alfászi előadásait Lucenában hallgatván, tanulóársának, ibn Migâsznak, lakodalmát megéneklé, Mózes ibn Ezrát vígasztala. A szerelem bájait és bajait is megéneklé, és már fiatal költészete a tökély bélyegét viseli homlokán. Jehuda Halévi nem csak a héber, hanem az arabs irályt is mesterséggel kezelte és a legelvontabb tárgyakat is csodálatos könnyűséggel és kecses bájjal tudta leírni a legművészibb változatosság sokféleségében. Természetleírásai minden nyelv költészetének gyöngyei közt első helyet igényelnek. Még elragadóbbak s valóban ihletteljesek a nemzeti színezetű és jellegű költemények, melyeknek gyöngyeit képezik a C z i o n i d á k. Czion nagy költői szívének kedvese, ezt éneklí meg költői nyelvének lágy és még is oly hatalmas szózatával, mintha neki a kesergő Jeremiás és a kifejezéssel teljes Ezsajás az epedező zsoltárossal egy személyivé összeforrva, kölcsönözték volna az isteni ihlettől átszellemült lélekittas tollat. Ezen tulajdonival találkozunk nem csak lyrikusi költeményeiben, hanem bölcselmi művében, a híres „Kuzari” című (arab nyelven írt) könyvében is. A kazár királyt, Bulánt, ki Izrael vallását fogadta el, vette a költő hasonnevű műve alapjául, mely mesterműben a zsidó vallás örökérvű igazságait tünteti föl ép oly bájos és velős nyelvezetben, mint mély gondolatok tömörülésében. A könyv művészi párbeszédben haladó külforma az olvasót érdek feszültségben tartja kezdettől végig. A kezdet bevezetése így hangzik: „Gyakran kérdeztek, mily indokok és czáfolatokkal akarnám vallásunkat a támadások ellen védelmezni, melyeket bölcsészek, más vallást követők, úgy szintén vallásunktól elszakadt felekezetek fölhoznak. Ekkor eszembe jutottak azon czáfolatok, melyeket egy zsidó bölcs a kazá-

rok királyának említett föl, mire ez körülbelül négy száz évvel ezelőtt a zsidó vallásra áttért, a mint ezt a történeti könyvekből tudjuk. E királynak tudniillik több ízben úgy tetszék álmában, mintha egy angyal beszélt volna hozzá, mondván: „Gondolkodásmódod tetszik ugyan Istennek, de nem cselekvésed. Ő ugyan a kazár vallásnak hódolt, elanyyira, hogy maga gondolkodott az egyházi szertartás és áldozatról, még pedig őszinte szívvel, de bármennyire is buzgólkodott a dolgok körül, éjjel mégis megjelent az angyal mondván: gondolkodásmódod tetszik ugyan Istennek, de nem cselekedeted.” Ez arra bírta őt, hogy több vallás felekezet- és hitről szerzett magának tudomást, minek folytán végre ő és számtalan kazár a zsidó vallásra áttért.

A tudós czáfoló okai közt sokra akadtam, a mi nekem tetszék és melylyel szívesen egyetértek, miért is eltökélem magamban e beszédek feljegyezni egészen, a mint történetek.” Vallás bölcsészetének magva ez, a bölcsészet általában illetéktelen a vallás helyét elfoglalni, vagy csak szabályozni is; mert a bölcsészet rendszere változik időről időre, de a vallás, jelesül Izraelnek a sinai hegyen milliók jelenlétében kinyilatkoztatott vallása, nem egy egyén jól kigondolt és lassanként kifejtett, hanem a legfőbb bölcsesség útján Isten akaratából, mint fokozhatatlan tökély és kifejlett egész lőn Izraelnek átadva. Az Isten teremtő keze alól kikerült első ember ugyanis tökéletes volt, de az idők mostohasága következtében süllyedt a kor tiszta szelleme és csak a kiváló férfiakban szülemlett újra; így a patriardiákban, így Mózesben és általa az Isten inspirációja következtében átszállt e tökéletes isteni igazság Izraelre, és pedig a föld középpontján fekvő Jeruzsálemben foganatosítandó vallásgyakorlat céljából. E középpontra szállt le az isteni szellem, itt szállta meg a prófétákat. Ezen szellem nyert az Ahronidákban és az általuk gyakorolt áldozati isteni tiszteletben testet. Ezen testnek külsőleg szembeötlő kifejezése: „a templom.”

A föld ezen középpontja felé vonzá Juda Halévit ihletett szelleme. A mohammedánusok egymás elleni dühöngése Spanyolhonban és a keresztyén fejedelmeknek fölöttök való gyakori győzelme megerősíté benne az erős hitet, hogy közel az idő, melyben a világuralom, Isten birodalma ismét Izraelig visszaszármaztatik, miután elfajultságában róla az uralom egy időre levétetett. Ezen isteni kegy szétömlész-

tette színhelyre vágyódott tehát lelke bűbajos varázserejével. Halhatatlan műve a „Kuzári” befejezésével (1141) komolyan készült a nagy útra. Nem csekély volt az áldozat, mely ezen elhatározással volt összekötve. Biztos, nyugalmas életet, nyugtalanság- és zavarért kockáztatott; egyetlen leányát és unokáját, a Toledóban alapított iskolát és egy tanítvány-kört, mely őt hévvel szerette, készült elhagyni. Elbúcsúzott számos barátjától. Spanyolhon hitközségei, melyeken keresztül vonult, vetekedtek iránta való kisebb-nagyobb kitüntetésekben.

Megtört testtel, a tengeri betegségtől erősen megviselve, érkezett a sátoros ünnepekre Alexandriába. Az ottani orvos és rabbi Ahron ben Czion ibn Alâmâni, ki szintén liturgiái költő volt, nagy szívélyességgel fogadá és Chanukáig marasztalá. Erővel kibontakozott a baráti kar öleléseiből, hogy nagy, szent célját szem előtt tartva, Dámiette kikötő-városba utazzék, hol Abu Szaid b. Chalfon Halévi barátjával folytassa útját. De Abu Manszur Sámuel b. Chananjának, ki az aegyptomi kalifa udvarában előkelő helyet foglalt el, abbeli sürgős meghívását vette, hogy őt meglátogassa. Juda Halévi a hízelgő meghívásnak engedni annál inkább volt kénytelen, mivel a nagy befolyású „fejedelemtől” (Nagid) ajánló leveleket akart kérni Paläestinába. Kahirában megvendégeltetvén, Tebet börtönjára ismét Damietthe Visszatért. Itt barátai ismét megfeszített törekvéssel igyekeztek az ép oly fárasztó, mint veszélyes tovább utazásról őt lebeszélni; de ő erősen ellenállt. Úgy látszik epedő kívánságának célját el is érte, Jeruzsálemben volt, de rövid időig. A szent város keresztyén lakói elkéséríthették ottani tartózkodását. Életsorsának végtörténete ismeretlen. Csak annyit tudunk róla, hogy Tyrus- és Damaskusban volt. Ez utóbbi helyen írta és énekelte meg halhatatlan Czionida költeményét. A legenda szerint ez ének zengése közben egy mohammedanus lovag által legázoltatott volna. Egy későbbi kéz Kephar Kambulban következő síremléksort szentelt neki:

„Jámborság, szelídség, nagylelkűség hirdetik fennen
Hogy mindannyian Jehudival elköltöztek innen.”!

De e sorok a nagy költő, a mély értelmű bölcs és benső vallásosságú ember jelentőségének rajzát legtávolabbról sem közelítik meg. Mert Jehuda Halévi az öntudatos zsidó népről vett ama eszménykép hű másolata, melyet csak

a próféta gondolat-felszárnyalásának a zsoltárnok kedélybensőségével való egyesülése ábrázolhat némileg.

18. §. Abraham ibn Ezra és kortársai.

Merő ellentéte az előbbinek volt a Toledóban 1088-89-ben született Ábrahám b. Meír ibn Ezra. Noha közel rokon viszonyban állottnak mondják R. Jehuda Halévivel, mégis ennek egyöntetű jellem- és szellemösszhangzásától nagyon távol esik. Ellenkezőleg ibn Ezra merő ellentétes oldalból látszott összetettnek. Világos feje, éles szellemi szeme, bonczoló, fürkésző esze, merész, a pantheismust csaknem érintő kutatása összefért a könnyű hiszeműséggel, babonával és rajongó felfogással. Éles ítélő és betűszolga; elmefuttató és szörszálhasogató; merengő, ábrándos, homályos rejtelmeket hajhászó. Élet és művelődési történetének zsenge éveiről mitsem tudunk, még azt sem, hogy granadai ibn Ezra családhoz tartozott-e vagy nem, noha Mózes ibn Ezra társaságában is látjuk. Jehuda Halevivel közelebbi ismeretségben (mások szerint, mint említők, rokonságban) állott. Ibn Ezra az arab, aram és mindenekelőtt a héber nyelv rendkívüli tökéletes birtoka-, alaki, művészi tökélye dacára sem volt költő, noha liturgiái költeményeket írt. A benső melegség és kitörő lélek ujjongása hiányoznak bennök. Sokkal gyakorlatibb és józanabb vala, semhogy a költészet meleg ömlengése szívét meghódíthatta volna. Csak az élezenek, elmeszokrának vagy epigrammáknak volt fölülmúlhatlan mestere. De korszakot alkotó jelentőséggel bírt az exegesis, a szentírási magyarázat terén. De ezen a téren sem tűnt fel hazájában tartózkodása időtartama alatt. Itt csak mint matematikus és csillagász ismertetett.*) Még életének 50-ik évében kevés figyelmet költött hazájában azon férfiú, kit az utókor oly nagy polczra állíta. Mint nagy bibliai név előde, Ábrahám, csak idegen földön kezde szellemi nagyságának egész fénypompájában tündökölni. Szülőföldét, a politikai súrlódásoktól zilált Toledót, nyomasztó szegénysége miatt hagyta el. Balsorsát maga is kigúnyolja,

*) Egy elmés számtani találmányt tulajdonítanak neki, melyet egy ízben veszélyes pillanatban magán kipróbált; ugyanis egyszer 15 tanítványával hajón utazott. A veszélyeztetett hajó kormányosa a teher mentesítés céljából elhatározá, hogy minden 9-ik utazót a vízbe dobja. De ibn Ezra úgy helyezte el tanítványait, hogy ezekre nem került a sor.

mondván: „gazdaggá lenni fáradozom, de a csillagok nem kedveznek. Ha halotti lepedőkkel üzérkedném, senki sem halna meg, ha gyertyákat adnék el, akkor a nap halálom utolsó órájáig nem alkonyodnék le”. 1138-39. útra kelt már felserdült ha Izsák társaságában; bejárta Afrikát, Aegyptomot és Paläestinát, majd Babylonba (Bagdadba) ment; visszatérvén, Rómában telepedett le (1840). A már 50 éves ibn Ezra első zsengei itt láttak napvilágot. Chajjug' arab nyelven írt nyelvtani munkáit héberre fordítá. „Moznájim” (serpenyő) című műben történeti áttekintést nyújt nyelvtudományi elődei által szerzett munkák felett Szadjalitól ibn Al Tabben-ig. 1145. Mántuában látjuk, hol „Zachoth” című munkáját (a héber irány finomságáról) írta meg. Innen Luccába ment, hol 1148-ban több csillagászati munkát szerzett. Mint 64 éves férfiú, kezdett a pentateuchus magyarázatához (1152-53). Ez alapítá meg nagy hírnevét. Rövid, élczes, világos (itt-ott szándékosan homályos) magyarázata epochalis jelentőséggel bír a szentírási magyarázók nagy számában, A bevezetésben talpraesetten jellemzi a négy irányzatot, melylyel törni. akar. A bölcsészeti (Szadjah, Sámuel ben Chofni, Izsák Izraeli) a hagyomány ellenes (Kairaiták); a rejtélyes (kabalistikai) és végre az agadai (Rási által képviselt) magyarázatok ellenében a világos értelem szerinti interpretációt ápolja és műveli. Luccában még Ezsáját commentálta (1154-55) és két nyelvtani munkával lépett fel, melynek egyikében (Szfath Jether) Dunást czáfolja és Szadjaht mentegeti. Pentateuch magyarázata befejezése után (1155) Dél-Franciaországba, majd meg Rhodézbe ment, hol Dánielt és a kis prófétákat magyarázta (1155-57). Nevének hira messze terjedt elannyira, hogy kortársa a híres R. Tam is hódoló verseket küldé neki. 70-ik életévében Londonban találjuk, hol vallás bölcsészet-féle könyvet (Jeszod Moreh) írt. Londonban jól ment sora, mégis már 1160-ban oda hagyá azt, Narbonnéba, majd meg ismét. Rhodézbe ment (1165-66), hol pentateuch magyarázatát átdolgozá, és utolsó nyelvtani munkáját (Szafah B'rúra) írta meg. Csodálatos szellemifjúság jellemzi ezen termékeny író agg korában írt műveit is. Agg napjaiban, úgy látszik, hazájába készült, de Calahorra-ban (Navarra határán) a halál angyala utói érte. Halálos ágyán elmésen magára alkalmazta a szent írási verset „és Ábrahám 75 éves vala, midőn kivonult Charanból” (a nyomor viszontagságaiból).

Ibn Ezra öregebb kortársa volt Ábrahám ibn Daud Halevi (1110-1180) szintén Toledóból. A Talmudban és szakmaiban nagy jártassággal bírt, a mellett a zsidó történetírás első művelője 1161. a bibliai, exilidő utáni, talmudi, szaburäusi, gaoneusi és rabbinikus korszakok fejleménytörténeti leírását adá. Szeder Hakabalah című művében, mely Mózesztől József ibn Migâsig egymásra következő hagyományozok lánczolatát állítja össze.

Karaita ellenes irányzata van. Irálya szép, folyékony és költői színezetű – megbecsülhetlen történeti kútforrás. Azonkívül Emunah Ramah vallásbölcészeti könyv szerzője. Ezen korbelti írók közé tartozik Tudelai Benjamin b. Jona, ki 1165–1173 Európát, Ázsiát és Afrikát részint bevándorolta azon kitűzött szándékkal, hogy a messiási felszabadulás nyomaira akadjon. Éles megfigyelői tehetséggel írt útleírásai Mászeoth Benjamin (Itinerarium) majdnem minden európai nyelvre vannak lefordítva.

I 4 §. A zsidók Francia- és Németországban. Rási.

Nem a spanyolhoni zsidósággal vetélkedő sokoldalúság, hanem egynehány kiváló szellemnek korszakot alkotó jelentősége, különösen a Talmud tanulmányozásra nézve; úgyszintén a politikai helyzet az, mely a spanyolhoni zsidóság után leggazdagabb történeti érdeket ébreszt bennünk a német- és franciaországi zsidóság iránt. E kettő egy ideig elválaszthatatlan egymástól és ott, hol az utak elválnak, egymás mellett párhuzamosan haladnak. A keresztes hadjáratok nyomorúsága volt azon közös baj, mely mindkét ország zsidóságát bajtársi rokonságba hozá és egyenlő sors részesévé tévé. Mi a német-francia zsidóság szellemi életét illeti, úgy ez a talmud-tanulmányozásra természetesen nézve, de az egyéb tudományos szakmák ápolására nézve meddőnek mutatkozik a spanyolhoni zsidóságénál. A nyomor ébresztette ugyan a kesergő költészet bizonyos nemét, de a szívfacsarta jajveszéklés nem kedvezett a költészet alaki szépségének. Annál mélyebb gyökereket vert azonban az erkölcsi komolyság, s a családi élet-bensőség a német-francia zsidóság keblében. Politikai és polgári állásukat illetőleg a Merowingek alatt a franciaországi zsidók nem bírtak valami kedvező állással, sőt Dagobert alatt még kényszer megtérítési kísérletek is fordultak elő. Lényegesen javult

helyzetök Nagy Károly uralma alatt, midőn a király saját kezdeményezése folytán Luccából Mainzba hívta a tudós Mesullám családját, mely hírneves férfiakat adott a zsidóságnak. A Karolingek uralma vége felé már a rajna-melléki vidékek népes zsidóságot mutatnak fel. Csak az első Capetingek alatt vált ismét rosszabbra a zsidók helyzete az ellenök emelt hamis vádak- és vakbuzgó papok gyűlölet-szítogatása által.

Leghíresebb talmudiskolák voltak Lotharingiában. Luccai Kalonynios mellett hírneves volt Leontin, kinek még híresebb tanítványa Gerson b. Jehuda a „szétszóratás fényének” (Moaur Hagola) nevezetett. Mainzból származott, de Metzben tanított. Vallás rendelvényei (különösen a soknejűség ellen) ismertté tévék, és halhatatlanná a több talmudi traktatushoz írt magyarázatai tévék, melyek egyes részei, kéziratban, a Vatikánban őriztetnek. *)

Gerson halálának éve (1040), születési éve volt egy férfiúnak, ki a Talmud új életre ébresztőjeként ünnepelhető. Salomo Jiczchaki (Rási = R. Salomon b. Jiczchák) ugyanis azon évben született (Troyesben, Champagneban), a melyben Chiskija az utolsó gaon David ben Zakkai ex-larcha dédunokája, kivégeztetett – mintha ezzel jelvényileg lett volna kimondva, hogy Rási új iránya és nagyhorderejű jelentősége a Talmud terén teljesen pótolhatja az alásülyedt gaonatust.

Rási apja talmudtudós volt, anyja pedig Simon b. Izsák liturgiái költőnek és a mainzi zsidóság körül érdemeket szerzett hírneves férfiúnak nővére volt. Már kora fiatalságában (az akkori szokás szerint) nősült meg és mint R. Akiba oda hagyá házáat, családi tűzhelyét, hogy a R. Gerson által alapított mainzi iskolát meglátogassa, melyben Jákob ben Jákár tanított. De Izsák Halévi és Izsák b. Jehuda előadásait is hallgatá Vormsban, úgyszintén R. Eljakimt Speierben. Élénk képét adja Rási tanulás ideje tartama alatt szenvedett nélkülözéseinek. 25 éves korában Troyesben telepedett le tartósan, mikor már talmudi tekintélynek ismerték, mit hozzá intézett vallástörvényi kérdésekből láthatni. Sőt tanítói is elhalmozták dicsérettel. Izsák Halevi levélben ekkép szólítja meg: „Általad nem árvult el a kor és hozzád hasonlók bár nagy számmal lennének!” Izsák b. Jehuda

*) Másolatát e sorok írója szerencsés bírni.

pedig ekkép czímezi hozzá leveleit: „Az, ki az égben szeretve és a földön kedvelve vagy, ki a királyi kincsek (a Talmud) fölött uralkodik és rejtekeibe behat.” Szerénysége példaszerű volt, mint a Német- és Franciaország minden részéből hozzá menesztett kérdésekre való válaszirataiból kitűnik. A sokat kérdezett és sokat felelő, rengeteg talmudtudományú Rási szerénységében itt-ott maga is kérdéseket intéz oly férfiakhoz, kik tán nem voltak nálánál nagyobb talmudtekintélyek, így p. o. R. Nathan ben Jehielhez, ki Rómában egy talmud-iskola tanítója volt és a híres „Aruch” Talmud-Midrás szótárt állítá össze.*) Az igazságszerető férfiú, kinek oktató ajkán ezrek csüngtek, nem szégyenlé továbbá többször bevallani, „ezt nem értem.” Rási nagyságát és halhatatlan nevét megszilárdíták örökké nevezetes commentárjai (Kunteros-ai), melyeket a Talmud legtöbb részéhez írt. Utolsó szava, melyet a Makkot tractatus commentárjában írt, e szó volt: „tohaur,” „tisztá,” – mely szónál, mint egykoron R. Akiba az „echad” szónál, zára be áldásdüs életét. A tiszta irányú, tömött, velős rövidségű, villámfényt lövelő magyarázata utolérhetetlen mintája a hasonnemű magyarázatoknak. Művészi értelmezése csakhamar háttérbe szorítá a megelőző egyéb előmunkálatokat, így R. Gerson értelmezéseit is. A szentírás legtöbb könyvéhez is írt magyarázatot hasonló szellemben. Noha a haggadai értelmezésnek nagy befolyást enged, mindazonáltal a betűszerinti értelmezésre is fölötte nagy súlyt fektet. A „Pesát” szószerinti értelmezést mindenkor megkülönbözteti a „Derásá”-tól, haggadai értelmezéstől. Ezen egyszerű és mégis fölötte világos értelmezési képessége után elnevezték P a r-sandathának (törvény értelmezőnek). Közmondássá vált „kol pirusé Zarf'tho hasléch l'asp'tho, chucz miparsandótho u-ben Paurotho” „a frahczia értelmezők magyarázatit szemétre dobhatod, kivéve a Parsandotho és Paurotho (Rási dedunokája) értelmezéseit.” A spanyol iskola előmunkálatait nem ismeré, kivéve Menahem b. Szerük és Dunás b. Labrát nyelvtani műveit, melyekre sokszor hivatkozik. Nyelvtani műszavai ez okból egy kissé nehézkesek, mindazonáltal értelmesek és lehet mondani nincs szentírási magyarázat, mely Rási commentárjánál népszerűbb lenne és volt idő, melyben az a bibliai szövegnek ikertestvéréül te-

*) Új és bővített kiadásával fáradozik e sorok írója.

kinteték és mint az alapszöveg magyarázatok. Számtalanszor lett a szöveggel és anélkül lenyomatva. Rásinak nem voltak fiú gyermekei, csak bárom leánya volt, kik közül az egyik oly nagy talmudolvasottsággal bírt, hogy atyja betegségében a beérkezett talmudi kérdéseket és tollba mondott válasziratokat helyesen papírra tenni képes volt. E három leány három talmudtudóshoz ment nőül és hírneves tudósoknak lettek szülőanyái. Egyik veje R. Méir Rame-rüböl; a másik R. Je h u d a b. N a t h a n volt; a harmadik neve ismeretlen. Az elsőnek három jeles fia volt: Sámuel, Izsák és Jákob. Az idősebb Sámuel (R. Sámuel b. Méir, kurtítva Rasbam), mint nagyapja talmudi magyarázatainak befejezője és világos elméjű bibliai magyarázó, a legfiatalabbik Jákob (Rabbenu Jákob Tam), mint éleseszű és csodálatos bölteményű merész talmud magyarázó első rendű tekintélyként lőnek elismerve. Rási 1105. (tehát két évvel később mint Alfaszi) halt meg. Rási körül is monda-kör füződött. E szerint atyja Izsák ritka fényű ékkövel bírt, melyet a keresztyének egy szent képbe illesztendő szem céljából szerettek volna tőle megszerezni, de jámborsága az ékkőnek ezen alkalmazását ellenezte és a legnagyobb váltságdíjért sem akarta oda adni. Midőn a keresztyének őt csellel hajóra csalták, hogy ott tőle erőszakosan elvegyék az ékkövet, ezt inkább a tengerbe dobta. Ezen perczen Troyes iskolatermében égi hang hallatszott, hirdetvén: „Neked Izsák fiad lesz, ki mint ékkő fog ragyogni.” Abban az évben született Rási. Életének, így folytatja a monda, 30. évében Rási zarándok életre szánta magát, részint, hogy atyja abbeli bűnéért, mert az ékkő veszteségét sajnálta, megszzenvedjen, részint, hogy nyomozza, vajjon megfelelőbb talmudmagyarázatokat talál-e valahol azokénál, melyeket ő készített. Ezen útjában Olasz- és Göröghont, Palaesztinát, Aegyptomot és Perzsiát érintette. – Egy másik monda Rásit a két első keresztes hadjárat hőisével, buillon Gottfrieddel hozza érintkezésbe. Ez utóbbi Rásit magához hívatta volna, tőle megkérdezendő a szándékolt jeruzsálemi elfoglalásnak minemű kimenetelét, miután azonban Rási nem jelent meg, őt házában kereste fel. Az ajtót feltárva a könyveket felnyitva találta; sőt Rási hangját is hallotta volna anélkül, hogy alakját megpillanthatta. Végre a Troyes-i rabbi az ismételt kérdésekre akkép felelt: Jeruzsálemet elfoglalod, három napig fogsz benne uralkodni, a 4-

dik napra az izmaeliták onnan kiűznek és három paripán száguldva fogsz visszamenekülni. „Gottfried e miatt fölbőszülve, esküdött volna, ha csak egy paripán térne is meg, Rásit lefejezteti és a franciaországi zsidóságot föl fogja kenezoltatni. Négy évi háború után Gottfried három lovaggal tért vissza és boszuját kitöltendő Hasihoz akart sietni, de a kapu bemeneténél egy lovag lovával együtt egy lehengetült kő által agyonzúztatván, elállt gonosz szándékától. Erre Hasinak tisztelegni akart volna jóslati képessége miatt, de már késő volt, mert nagy fájdalomra a híres tanító haláláról értesült.

16. §. Az első keresztes hadjárat és kinyjai. (1096-1105.)

A tizenegyedik század vége a keresztyénség és izlam közti dűlás-fűlásnak, Európa és Ázsia közti háborűskodásnak volt tanűja és ezen rázkódások hatása alatt leginkább szenvedtek a rajnamelletti zsidók, kiknek emléklapjait ez időből és később csak kevés megszakításban vérborította jelenetek töltik. Az amiensi Péter jajveszékűése a jeruzsálemi zarándokok rossz bánásműdja felett a clermonti egyházgyűlésen ezerszeres viszhangra talált és a vallásrajongást, regényes lovagiasságot, dicsvágyat és a nemes és nemtelen szenvedélyek egész raját a keresztes háborűra serkenték. Az ezt megelőző hat évvel előbb még meglehetősen volt a német zsidók helyzete. Rűdiger pűspök a speieri zsidóknak többenmű szabadalmat adott. IV-ik Henrik ezeket megerősíté és új kiváltságokkal szaporítá, mikrűl 1091-ben oklevelet is állítá ki a speieri zsidóknak. 6 évvel később a „szent háborű” népcsordái által kigűnyoltattak. Az első csapatok zsidót, nem zsidót egyformán fosztogattak ugyan, de már az őket követű csapatok, melyek francia, angol, lothringi és flandriai csűcselék és sűpredékbűl álltak, a mohammedánusok hiányában a zsidók megrablásával és legyűlkolásával kezdek garázdálkodásaikat. Még Franciaország földjén ez üldözések némi mérséklettel léptek fel. A keresztesek ugyan már itt is harsogtatták vészes jelszavukat: „a zsidók megűlték üdvözítűnket, lakoljanak érte vagy halállal, vagy a keresztyén hitretéréssel!” De azért legnagyobb részt, kivéve Rouen és Metzben történt gyalázatos tettelegességet, melylyel a zsidók ellen éltek, némileg mégis korlátok közt tartották magukat a keresztesek. Az

üldözés és rendszeresített rablás, gyilkolás és gyújtogatás valláskényszerrel kapcsolatban csak német földön kezdődött meg. A csőcselék észjárását és műveltségi fokát legjobban jellemzi azon körülmény, hogy a keresztesek élén ludat és egynehány kecskét vezettek, melyekről erősen hitték, hogy az isteni szellemtől ihletve Jeruzsálembe fogják a kereszteseket kalauzolni. És ilyen ellenségeknek lettek kiszolgáltatva a mosel- és rajnamelletti községek! Ezek jöttek rémhírére a trieri község annyira megfélemlert, hogy sokan gyermekeiket és magukat késekkel döfték át. Asszonyok és leányzók kövekkel megnehezülten ugrottak a Moselbe – a gyalázatot kikerülendők. Egy ilyen martyrné neve még fennmaradt s ez a hitközségi előljáró Chiszkija leánya Eszter volt. A szorongatott zsidók Egilbert püspökhöz fordultak ótalom végett, de ezen keményszívű egyházfejedelem csak a halál, vagy a keresztyén vallásra való áttérés közt engedett választást. Színleg el is fogadták ezt. Nem úgy a speieri község, mely részint a nemesebb keblű püspök védelmében és saját szabadalmaikban bízva, részint mint látszik, a keresztesek csekély számát vévén számításba, erős ellenállást tanúsított; a vad rajongók kezeibe került zsidók pedig inkább a halált választák, mint sem a keresztelő vizet.

Tizennégy nap múlva a csőcselék nép („a pusztá farcasai”, mint a zsidó krónikaíró nevezi), megszorodván a hozzá csatlakozott keresztesekkel, vad dühvel Wormsra tört, hol a zsidók nagy része áldozatul esett a véreembereknek. Allebrandus püspök, ki eleinte egy résznek menedékhelyet adott saját palotájában, csakhamar a mir ismert javaslattal lépett a védtelenek elé, hogy életöket csak a keresztyénség felvételével vásárolhatják meg! Rövid tanácskozási időt kértek erre a zsidók. Miután ezen idő elmúlt, a palotát türelmetlenül körülálló vad csapatok a várakozást megsokalva, az ajtó felnyitását sürgették. A püspök kinyitá – és a bent levőket vérben fürödve találta. Egymás keze által lelték martyrhalálukat. Csak kevés menté meg életét a látszólagos kikeresztelkedés által. Ezek közt volt egy fiatal, Szimcha Kohen, ki megölt atyját Mar Izsákot és 7 fivérét „megbuzulni akarván, magát a keresztyén egyházba viteté és azon perczen, midőn a szentséget nyújtá oda neki, egy ruhája alatt rejtve tartott kést ránta ki és vele a püspök unokaöccsét ölé meg. Magától értődik, hogy a fiatal ember a

szentség mellett szétszaggattott. Nyolczszáz halottnál többet temettek el később a zsidók, kik a vihar tova vonulása után rejtekeikből kibújtak. Worms után Mainzra került a sor. 1300 zsidónál több lakta a várost. Mindannyit magához csalta az érsek Buthárd, ki leiningeni Emicho rokonával, ki a kereszteseket vezényelte, egyetértve, miután a zsidók pénzét átvette volna, azokat a keresztes véremberek öldöklésének átengedé. A tizenháromszáz vértanú-hulla, köztök R. Gersom iskolájában működő tanítóké is, kocsikon hordatott ki a városból. A székesegyházban rejtve maradt 60 zsidó, elbocsáttatásuk után, szintén a vérengzők kezeibe került. A kölni zsidók egy része szerencsésebbet, mert a nemesszívű 3-ik H e r m a n n püspök úgy, mint a polgárok pártfogása következtében a zsidók a keresztyén polgárok házában rejtettek el. Egy Hermann nevű ács vezetése alatt összecsődült keresztesek Sábuoth ünnepén a zsidó házakat üresen találván, a templomba törtek és vad dühöket a zsinagógiai szereken és a Thora tekerceken elégitették ki. A nevezett nemes püspök a zsidókat alattomban hét városába és falvaiba viteté, őket rejtekhelyeiken megvédeni akarván. Neus, Wedlinghofen, Adenáhr, Mörs és Kerpen helyiségekben három kinteljes hetet töltöttek bojt és ima közben; sőt két egymásutáni nap böjtölésben néztek szomorú sorsuknak elébe, miközben a véremberek jöttét remegve várták. Isten nem hallá meg fohászukat, mert rejtek-helyeiket kiszimatolták a véredek és két hónap tartama alatt közel 12,000 zsidót felkonczoltak. Nagyon szenvedt a regensburgi és prágai zsidóság is, hol kényszer attentés következtében sok hitelenné lett, de később a zsidóság ölébe visszatértek, miután az Olaszhonból visszatérő IV-ik Henrik utálattal értesülvén a zsidó üldözésekről, III-ik Clemens pápa fenyegetése daczára a kikeresztelteknek előbbi vallásuk újbóli szabadgyakorlatát megengedé, sőt elkobzott javaikat is visszaada. Az igazságos király ezen emberséges szándékát annál könnyebben viheté keresztül, mert a józanabb és emberségesebb keresztyének is Isten újmutatásának magyarázták, midőn azon hír futotta be Németországot, hogy Emicho és az ács Hermann vezetése alatt álló közel 200,000 csöcselék keresztesek túlnyomó, legnagyobb részben csúfos halállal múltak ki és sokan közülök Magyarországon, a fenkölt szellemű könyves Kálmán király vitéz serege által felkonczoltattak. A lovagias, türelmes magyar nemzet a

védttelen zsidók védelmére kelt, a csorda nép sok ezrét tönkre tévén. Hála és dicsőség a magyar nemzetnek, édes hazánknak; nemcsak a zsidó alattvalóknak, hanem a némethoni zsidóknak is szabadulás mutatkozott ezen hős magatartás által, mert a némethoni zsidók a kényszervallomás igája alól kiszabadulva, ismét atyáik hitére visszatérhettek. A prágai zsidók is követték némethoni hitsorsosaik példáját, de a gonosz cseh király, Vratiszláv, a már előbb elkobzott pénzüket visszatéríteni nem akarta, hanem, magánpénztárába gyűjté. Még szerencsétlenebbül jártak a palaestinaí zsidók. Miután bouilloni Gottfried roppant viszontagságok után Jeruzsálemet elfoglalta, a vad keresztes csordák a mohammedánokat lekonzolták, a zsidókat és karaitákat pedig egy templomba kergették és azt fejük fölött meggyújták (1099). Véresen kelt föl Jákob háza felett e század napja és véresen alkonyodott le!

11. §. Az északfranciaországi zsidók; a Toszofisták; a második keresztes hadjárat.

A két capetingi király VI-ik és VII-ik Lajos (1108-1180) uralma alatt békés nyugalomban éltek az északfranciaországi zsidók. Vagyonosok, földbirtokosok voltak. Belügyeik élén polgármester áll prévôt címmel, kinek hivatás köréhez tartozott többek közt arról gondoskodni, hogy a zsidó hitelezők érdeke a keresztyén adósokkal szemben kellőképen képviseltessék. Állása és méltósága a községtől, a város urától és a királytól erősítették meg. R. Jákob Tam nagy hírben állott a királyi udvarnál, sőt Nathan official, mint címe mutatja, hivatalt viselt, tán a sens-i érseknél. Szabadon vitatkoztak a zsidók a keresztyén vallás hitelveiről és nyíltan kikeltek különösen a sz. írásból vett úgynevezett tipikus magyarázat ellen. A békés fejlődés e korában Észak-Franciaország zsidó tudósai tovább építettek azon az alapon, melyet Rási vetett meg. A Talmudot minden rétegében átfürkészni, csaknem szenvedélylyé vált. A feltétlen kutatás, a szörszálhasogató nyomozás, a mély elmeélü bonczolgatás annál könnyebben volt keresztülvihető, minden nehézség mellett is, mely ezzel a nehéz és sokféle nyelvkeverékből álló studiummal jár, mennél kevesebb főtörésbe került Rási csodálatosan világos magyarázata nyomán az egyszerű talmud-

értelmezést felfogni. De a nagy mester magyarázatai annyiban mégis hiányosak voltak, mert értelmezési tevékenysége közepette lett az életből kiszorítva. De még hézagosa is voltak, mert a belkritika alkalmazása nem volt Rási értelmezési munkájának főfeladata. E hézagpótló munkálkodást végezték első sorban Rási unokái, jelesen: Rásbám és Rabbénu Tam, s mert Rási magyarázatát vevék kiindulási pontul és ahhoz toldották kibővítő vagy helyreigazító kutatásukat, azért ennek eredményét T o s z a f o t h n a k „toldalékoknak” nevezték szerényen. E Toszafoth-iskolát több mint kétszázados munkásság lelkes képviselői tartották fenn virágzásban. A legjelesebb Toszafisták közé tartoztak R. Eliezer b. Náthán (Raben) (1140), ki egy talmudi iratgyűjtemény (Zofnoth Paneach) szerzője és R. Eliezer b. Náthán Kölnből, ki mint szemtanúja az első keresztes hadjáratnak, ennek főrtelmeit megragadó ékesszólással írta le (Konteros Tatnu). Továbbá Izsák b. Sámuel (az idősebb Ri), Izsák b. Mordechai Regensburgban; Izsák Halában Prágában, Eliezer Metz ből (egyszersmind a Szefer Jereim erkölcsstani mű szerzője), Eliezer b. Joél Halévi (1210 Rabia), Abiezer és Ábi-Aszáf művek szerzője. Különösen nagy elterjedést nyert a toszafista irányban fejlődő stúdium a nevezett Izsák b. Sámuel által, ki Dampierre-ben tanított és Rási dédunokája volt. Első tekintélyként ismertetett el nagybátyja R. Tam halála után. Ő volt az első, ki toszafoth-gyűjteményt (Toszafoth Jasanim) állított egybe. Egyéb gyűjtemények is keletkeztek, így: R. Simson Sens-ből, ki Toszafoth-Sens, J o m t o b Evreux-ből, ki Toszafoth-Evreux és R. Eliezer Tuch-ből, ki Toszafoth-Tuch gyűjteményt állított össze. A Toszafoth gyakorlati életre szolgáló döntvényeit „Piszke Toszafoth” cím alatt egy német tudós állított össze a 14-ik században. Ezen lázas szellemi tevékenység annyival bámulatosabb, mert az első toszafisták a legsanyarúbb körülmények közt élethalál rettegés alatt fejtették ki szellemi tevékenységüket.

Az első keresztes hadjáratot ugyanis már 46 évvel később egy második követte. A Jeruzsálemben megszorogatott keresztesek t. i. sürgető segítségre voltak utalva. VII-ik Lajos francia király vállalt most keresztségét és mivel a jámbor és szentnek tartott clairvaux-i apát Bernhard is elragadó ékesszólással tüzelt a keresztes háborúban való részvételre, a keresztesek száma hihetetlen gyorsasággal sza-

porodott annál is inkább, mert III-ik Jenő pápa mindazoknak adósság visszafizetési mentességet ajánlott, kik a szent háborúban részt venni ígérkeztek. Ezen adósság alatt a zsidóknak tartozó adósságot értette. A tiszteletreméltónak nevezett Péter apát Clugny-ből még mérgeesebb szónoklatokban és köriratokban szította az ellenségeskedés tüzét a zsidók ellen. A különben nem rajongó Lajos királyt is iparkodott ezen gaz nézeteinek megnyerni, mit leginkább azzal ért is el, hogy a zsidók életét, mennyire lehet, kímélendőnek ajánlotta, de annál kérlelhetlenebbül vélte a vagyonfosztogatást eszközölni.

Franciaországban tehát még szerencsére csak vagyonuktól lettek kirabolva a zsidók és életüket kímélték. De a németországi zsidóknak ismét meggyült a bajuk. Egy kolostorból elszökött Rudolf nevű szerzetes tüzes beszédekkel annyira tudta föllazítani az amúgy is elvadult nyers kedélyeket, hogy még azon polgárok is, kik az első keresztes háborúban a zsidók pártját fogták, most ellenükké váltak és bizonyára a városról városra utazó és lázító Rudolf mérges beszédei megteremtették volna a gonosz gyümölcsöket, ha Konrád császár Nürnbergbe nem küldi vala megvédés céljából a zsidók nagy részét. Mindazonáltal fordultak elő egyes esetek, a melyekben a zsidók tettelesen bántalmaztattak, 1146-ban esett az első mártyr (a jámbor Simon Trierből) a vad nép áldozatául, továbbá Minna asszony Speierben. Ideje korán keresték tehát a rajnavidéki zsidók pártfogóik kegyét. Ezt meg is nyerték érsek Arnold személyében, ki Wolkenburg várát engedte át nekik, úgyszintén Staleke helyiségét. Ameddig ott elzárkózva éltek, addig biztonságban voltak a zsidók, de mihelyt rejtekökből kijöttek, a szilaj nép féktelenségének estek áldozatul. A mainzi érsek I-ső Henrik, ki őket ótalmazni volt hajlandó, képtelennek bizonyult arra, hogy a dühös támadókat ártalmatlanná tegye. Még palotájába is törtek, hogy az ott elrejtett zsidókat lemészárolják. Ezen válságos időben az igazságos és jámbor Bernhard, ki többet tehetett akkoriban mint maga a pápa, előbb írásban, később személyes megjelenéssel csitítani iparkodott a lázongókat, Rudolf megszökött szerzetest kárhóztatván és a szerzetbe való visszatérésre kényszerítvén. De a kihintett konkoly megtenné mérges növényeit és midőn Würzburg mellett egy keresztyénnek szétdarabolt tagjait találták, csakhamar a védtelen zsidókra törtek. Több

mint húsz esett áldozatul. A martyrok közt volt a szelíd és tudós rabbi I z s á k ben E l j a k i m, ki a szentírás olvasásánál öletett meg. A bacharachi zsidók is nagy veszteségeket szenvedtek. A szent öldöklés vad szelleme Németországból Franciaországba is elterjedt és Carentánban ki is tört és a magukat védelmező zsidók nagyobbára lekonzoltattak; ekkor esett el szintén a fiatal tudós Péter, R. Tam tanítványa. Még a jámbor Bernhard közelében is a Clairvauxtól nem messze eső Rameruben, hol R. Jákob Tam tanított, úzték az emberi fenevadak öldöklési mesterségöket. Ez alkalomból a kor legnagyobb tekintélye R. Jákob Tam is súlyosan bántalmaztatott és kevésen múlt, hogy életét el nem vesztette. Miután ugyanis házát kirabolták, a szabadba hurczolták és már öt sebet ejtettek fején, midőn nagy szerencsére egy ismerős lovag ment el mellette, kit R. Tam felismert és ótalom végett megszólított. A lovag, noha elég lovagiatlanul paripát kért a bántalmazottól jutalom fejében, meg is szabadította nagy nehezen azon ürügy alatt, hogy majd rábeszéli a kikeresztelésre. Csodával határos eme megmentése után még áldásosán működött R. Tam még egy negyed évszázadig. A keresztes háborúra vezethetők vissza a zsinatokban hozott határozatok, melyekben R. Tam mint azok elnöke, tevékeny részt vett. Agg napjaiban még egy véres megtámadásnak volt tanúja, mely közelében Blois községben tört ki a zsidók ellen, kiket akkor először vádoltak abbeli hallatlan rágalommal, hogy keresztyén vérre van a zsidóknak szükségök rituális célból! Efraim ben Jákob Bonnból és Hill el ben Jákob megörökíték ezen zsidóüldözéseket megható költeményekben. R. Tam ez üldözések napját böjt- és gyásznapnak rendelte el. Ez volt utolsó rendelete. 1171. Tamuz 4-én meghalt számos tanítványa mély gyásza közt. Mint a „Misna” szerkesztő R. Judánál, úgy R. Tam haláláról is mondák, hogy megérdemli, hogy temetésénél hatálytalannak nyilváníttassék az Áhronidákról szóló tisztátlansági törvény. A monda R. Tám-ot még Mózes fölé is emeli, mert az evvel folytatandó vallás vitatkozásban Mózes magát legyőzöttnek jelentené R. Tam-mal szemben. R. Tammal elhalt az észak-franciaországi Talmud-tudomány legtekintélyesebb képviselője, miként a spanyolhoni zsidóság szellemi teremtő ereje szünetelt ibn Ezra halálával, mindaddig, míg egy férfiú nem lép föl a szellemi küzdőterén, ki óriási nagyságban múlja felül az eddigi szellemi hős alakokat, egy újkort jelölve ki a századnak, me-

lyen mozogva a zsidó tudományt legfőbb virágzás elébe vezesse. Ez a férfiú M ó z e s b. Ma im un. Mielőbb vele megismerkednénk, az őt megelőző kor jellemét és szellemét kell figyelemmel kísérnünk.

18. §. Körültekintés a Maimonides fellépését megelőző kor zsidóságában.

Mielőtt a fokozódott nyomor, mely III-ik Innocencz pápával kezdődik és katolikus Ferdinánddal végződik, beköszönne a sokat hányt-vetett zsidóságra, szükségképen azzal a szellemi tőkével, eszményi javakkal kell megismerkednünk, melylyel a szétszórt zsidóság még bírt, mielőtt a két vallás nevében hirdetett gyűlölet azoktól azt megfosztá. Éles ellentétben látjuk a 12-ik század közepe felé a zsidóságot tartózkodása különböző helyein politikai és polgári állásukat illetőleg. Mert Francia- és Németországban míg a zsidók emberi méltóságukból ki lőnek vetköztetve, addig Spanyolhonban még mindig becsült polgárokként tiszteltettek, még ott a védenecz zsidók és a királyi kincstár szolgálói (Kammerknechte) a pór-jobbágyak sorsára jutottak, addig itt Spanyolhonban, állami tisztségben nyertek állást és befolyást. A zsidók szíve a pyrenäusi félszigeten még mindig hön dobogott. Castilia, Leon, Arragonia, Portugal és Na varra öt spanyol királyságban szép számmal éltek zsidók, csak Délspanyolhon volt a türelmetlen Almohádok országlása alatt a zsidóságra nézve meddő. A tudományosság főszékhelyei Cordova, Szevilla, Granada, Lucena elpusztulvák, helyükbe lépett: Toledo, Castilia fővárosa. 12,000-nél több zsidó lakosságot számlált, több diszes zsinagógával. VIII. Alfonso, a „nemes” alatt (1166-1214) a képesített zsidók állami szolgálatban alkalmaztattak. így József b. Salamon ibn So tán (1135-1204-5) „a fejedelem” czímen nevezve, a király bizalmát nagy mértékben bírta. Nagy vagyont a közjó előmozdítására s a zsidó tudomány támogatására fordítá. Nem kevésbé tisztelt volt Alfonso udvaránál Ábrahám ibn A l f a c h á r (Hajozer) (1160-1223), ki mesterileg kezelte prózában és versekben az arabs nyelvet. Noha e két Macenás Talmud-tudós volt és noha ibn Migás fia és unokaöcscse, mindkettő József Méir néven, Toledóban Talmud-iskolát állítottak fel, még sem virágzott fel a Talmud-studium Toledóban, mely a profán tárgyak iránt bírt nagyobb előszeretettel. A bölcsészet és költészet kiszoríták a talmu-

dismust. A toledóiak a spanyol zsidók legfelvilágosodottabbikái valának. Akkor élt Toledóban a fiatal költő: Jehuda t). Salamon A i c h a r i z i (1170-1230) a spanyol új lieber költészet utolsó képviselője. Élezés, csípős, énekdús és ábrahám ibn Ezrával rokongondolkozású és sorsú volt. Ő is panaszkodott, mint ez utóbbi, sorsa mostohasága felett, énekelvén:

„Ha búmhoz képest könyeim patakja folyna,
A föld száraz helyt sehol sem mutathatna;
Ámde nemcsak az özönvíz szilaj árján,
Könyeim fölött is feltűn a szivárvány!

Alcharizi is beutazta a világot, Délfranciaországot, Aegyptomon át Paläestinát, Syriát, Perzsiát. Éles ítélői megjegyzéseit, megfigyeléseit érdekesítő drámai regényben (Tachkemoni) írta le. Még akkor élt továbbá Toledóban az ősz történetíró ibn Dávid, ki csak 1180. lett a népzendülés alkalmával hite vértanúja.

A barcelonai község élén állott a bölesészeti műveltségű költő, orvos és diplomata Séséth Benveniste (1131-1210). Barcelonában1 éltek továbbá József ibn S a h a r a és Sámuel b. Ábrahám ibn Chasdaï Halevi költők. G e r o n a községben éltek Izsák Halevi és fia Zerachja Halévi Gerundi (1125-1186), ki költő is, de még jelesebb talmudista volt. Már 19-ik évében Alfászi híres művét bírálta és gloszálta. Úgy látszik, hogy üldöztetések miatt menekült Lünelbe, hol több Talmud-polemiai röpiratot szerzett és öreg napjaira állította össze Alfászi és a Talmud jó nagy részét tárgyaló megjegyzéseit „M a o r” cím alatt.

Délfranciaország főközsége Narbonne volt 300 zsidó lakossal. Élükön állt K a l o n y m o s b. Todrosz, kinek őse R. Machir Nagy Károly alatt vándorolt be. A tanintézet élén állt Á b r a h á m b. I z s á k (Ab-Bet-Din címen) a talmudmű Eskol híres szerzője. Narbonné-ban éltek a Kimchidák, kiknek elévülhetetlen érdemeik vannak. A család feje József b. Izsák Kimchi (virágzott 1150–1170) az Álmo hádok üldözése miatt Délspanyolhonból költözött Narbonnéba, hol a spanyol zsidó tudományosságot meghonosítá. Bachja vallásbölesészeti művét az arabsból folyékony tiszta héberre tette át, héber nyelvtant, liturgiai költeményeket és bibliai magyarázatokat írt. Atyjok nyomdokait követték fiai Mózes és Dávid Kimchi (1160-1235) egy „M i c h l o l” című grammatika és „Sorosim” című szótár híres szerzője. Ne-

vezetés község volt Montpellier és még fontosabb szerepet vitt a szomszédközség L ü n e l, melynek élén M e s u l i a m b. Jákob állt, kinek tudós sógora Mózes b. Jehuda és öt tudós fia különböző irányú úttörői voltak és később szerepre jutottak.

A Granadából származott Jehuda b. Saul ibn Tibbon (1110-1190) szintén Lünelben élt, mint hírneves orvos, de nagy arab és héber nyelvtudományi műveltsége más terre szelíták. Ugyanis Bachja ibn Gebirol, Jehuda Halevi, ibn G'anach, végre Szadjah arab műveit héberre fordítá szolgálai hűséggel.

Fia Sámuel (1160-1230) még felülmúlta atyját fordítási képességre nézve, nemcsak héber írók, hanem arab szerzők műveit is fordította és önálló munkát is írt.

Lünel közelében volt Posquières, ott született Ábrahám b. Dávid Rabad (1115-1198), egyike a leghíresebb talmudtudósoknak. Nagy tanítók alatt nevelkedve, a narbonnei Ábrahám b. Izsák veje volt és nagy gazdagsága független állásra képesítette. Heves természete őt R. Zerachjának és később Maimonidesnek félelmetes ellenévé tévé.

Bourg de St. Gillesben született Izsák b. Abba Mari R. Tam tanítványa, később Barcelonába költözött, hol Ittur híres művét (a rabbinikus polgárjog és szertartásokról) írta.

Éjszakfrancziországban a Toszafoth gyűjtő Rí halála után három jeles tudós képviselte a talmudtudományt és pedig: Jehuda Sir L e o n b. Izsák, a jámbor (Jehuda Hachaszid) született Parisban (1166-1224); Simson b. Ábrahám Sensből (megh. 1226.) és fivére Izsák a fiatalabbik (Rizba) Dampierre-ben. E két utóbbi a toszafoth irányt tovább fejlesztette, Simson azonkívül alapos magyarázója egy néhány Misna-résznek. Jehuda a jámbor, Szefer Ha-Kabod című művet írt, melyben a jámbor életmód mikénti elsajátítását köti szívre. Nagyszerű tantételei közül egy párt kiemelünk: „Szemérem és hűség ikertestvérek, az egyik halálával a másik is elvesz.” „A jámbor nem fogja mondani, mert irigység kívánság és dicsőség utáni vágy a bűnhöz vezetnek, azért tőlük teljesen távol tartom magam, sem húst sem bort nem élvezek, szép lakást, tisztességes öltönyt kerülök, hanem szerzetes módjára daróczba öltözködöm. Ez is rossz út, ki azon halad, bűnös.”

Ha a héberben járatlan asszony kérdezni találna milyen nyelven imádkozzék, akkor tanítsd meg, hogy minden érthető nyelven szólhat Istenhez mert az imának csak akkor van becsé, ha a kedélyt megragadja, mi haszna volna olyan imának, melyet az ajak rebeg és a szív nem ért.” „Mint hitsorsosaidal, úgy cselekedjél a keresztyének irányában, ugyanis becsületesen; ha ez tévedt, akkor figyelmeztess reá, hogy általad meg ne szentségtelenítessék Isten neve.” „Ha egy zsidó adószedő a keresztyéntől többet követel, úgy elszegényedés lesz sorsa.” „A jámbor ne használjon ürügyet, vagy kibúvót, akár zsidó, akár keresztyénnel szemben, még egy kétes kölcsönkérőhez se mondja: nem vagyok pénz birtokában.” Isten őtalmazza a zsidót és keresztyént, azért ne sajátítsd el ettől semmit sem, ép úgy mint amattól.” Ha egy zsidó egy keresztyén életét veszélyezteti, akkor a mellette álló zsidó a veszélyben forgónak keljen segítségére és a zsidó gyilkost üsse agyon. Uzsorások azok, kik az aranyokat megmetélik, kik csalárdan kezelik a mérőt, mértéket, Vagy az árut, azok elvesztik vagyonukat és gyermekeik idegen helyekre szélednek el.

Különben sok babona is található e jeles könyvben és többször tétetik vonatkozás a keresztes hadjáratok firtelmeire. Angolhonban, valamint az angol uralom alatt álló franczia tartományokban II. Henrik alatt huzamos ideig békében éltek a zsidók. Londonban sokan előkelő állásban és nagy gazdagságban éltek, hol az első második keresztes háborúban, mit sem szenvedtek. Londonban tanított R. Tam tanítványa, R. Jákob Orleansból, kinek a toszafisták közt hangzatos neve volt. Henrik lovagias fia, oroszlányszívű Richard szintén távol volt a zsidóüldözéstől. De egy Thomas nevű rajongó szította az ellenségeskedést a zsidók ellen, mely oly nagy mérvű gyűlöletté élesztetett, hogy különösen Richárdnak Londonból történt eltávozása után, midőn Filipp Augusttal új keresztes háborúra készült, a dühöngő nép a

zsidók közt nagy mézárásokat vitt véghez. Richárd a kegyetlenségek fölött felingerelve, meghagyá, hogy a bűnösök példásan megbüntettessenek, de a keresztések ennek neszét vévén, elillantak.

Richárd testvérének, országnélküli Jánosnak trónra-jötte után sem fordult valami jóra a zsidók helyzete, mert a pénz-zsarolás lévén napirenden, a cultur-élet parlagon hevert.

19. *Áttekintés.* (Folytatás).

A rajnavidéki német zsidó községek a sok szenvedés miatt, melyet ha szórványosan ugyan, de még is elég gyakran kelle a 12-ik század vége felé túrniök, nem tudtak vajmi kiváló cultur mozzanatokot felmutatni. Alárendelt védnökség alatti állásuk nem is volt. vajmi kedvező a fölszárnyaló szelleméletnek. A zsidógyűlölet vad kitörései, p. o. 1194-ben X a rajnamelletti helyeken, úgyszintén két évvel később Speierben, majd meg egy pár hónappal később Wormsban, szomorúan emlékeztetnek a zsidók balsorsára. Ez utóbbi helyütt vesztette a Rokeach és más jeles iratok szerzője, R. Eleazar b. Jehuda (vagyis R. Eleázár Wormsból), el feleségét (Dolcét), két leányát, fiát, tanítványait. Mindannyian a dühös keresztések áldozatai lettek. Ezen időből nevezetes még E frai m b. J á k o b, Bonnból, (1132-1200), ki a második keresztés háború szomorú szemtanujaként írta le később meleg szívömlengéssel és pártatlanul a vad rablócsorda garázdálkodásait. Alig hihető és mégis így van, hogy a zsidó üldöző Németország ez időben egy zsidó szerelem-dalnokot is szült: Süsskindet, Trimbergből. Csehország is tündökölt egy jeles toszafistával, kinek neve Izsák b. Jákob Halában Prágából, P e t a c h j a fivére híres utazó volt. Rabbiniusi tekintélyként említik még R. Eliezert, Csehországból. Továbbá a lengyel R. Mardochei és az orosz R. Izsák is megemlést érdemelnek. Csak Olaszhon volt meddő nagy emberekben, noha jó sorsuk volt a zsidóknak III. Sándor pápa alatt, kinek pénzügyi igazgatója is zsidó volt és pedig dei M a n s i családból származott R. Nathannak (az Aruch híres szótár írónak) unokaöcscse, névszerint: R. J e c h i e l b. Ábrahám. Salernóban egy ideig Salomo b. Ábrahám P a r c h o n (ibn Ezer tanítványa) is tartózkodók, hol 1160-ban Machbereth Ha-Aruch című szótárát írta meg. Egyéb olaszthoni

tudósokkal nem találkozunk huzamos időig. Meddőnek kell ítélnünk az ez idei ázsiai és afrikai zsidóságot is, mely csak kevés jeles férfiú által, de annál nagyobb babona-hősök és hamis messiási szemkápráztatók által lőn képviselve. Különösen áll ez az aegyptomi zsidókról, kik oly tudatlanok voltak saját valláskútforrásaikban, hogy még a karaitáktól is vettek át szertartásokat, melyek itt-ott antitalmud irányúak voltak. És épen ezen tudatlanság országából keletkezett a zsidó törzsnek második Mózes, ki hivatva volt a tudatlanság és babonahit békóit széttördelni és egy fogalom-tiszta zsidóságot hirdetni. Ez a korszakot alkotó férfiú volt: Mózes b. Maimun.

20.§. Mózes b. Maimun (Maimonides, Rambam.)

A zsidó szellemi élet legnagyobb pangása alatt, az isteni Gondviselés egy férfiút keltett fel, ki a R. József ibn Migâs és R. Tam halála óta köztekintélyben elárvult zsidóság számára hírnevet és dicsőséget szerzett és óriási szellemnagyságával oly kimagasló alakká fejlődött, hogy a szétszóródás zsidó községei, mint mind meganynyi alattvalók, hajoltak meg e szellemi király intézkedései és tanai előtt. Oly figyelemre méltónak tűnt fel már a kortársaknak minden, mi e rendkívüli férfiura emlékeztet, hogy még a születési órát is feljegyezték. Ugyanis Mózes b. Maimun (Abu Amram Múza b. Maimun Obaid-Allah) született 1135. év nisan 14 (márczius 30) délutáni 1 órakor Cordovában. Atyja Maimun b. József ibn Migâs tanítványa, ép úgy, mint elődei, egészen nyolcz emberöltön felül talmudtudós és a cordovai rabbi collegium tagja volt. Értette a talmudon kívül még a matematikát, csillagászatot és könyveket szerzett a tudomány ezen ágairól. Ő élesztette fiában a tudomány iránti rajongó szeretetet, ő élesztette benne az élet eszményeit. Életének 13. évében az Almohádok elfoglalták Cordovát (1148) és a zsidóknak szabad választást engedtek halál, izlam-választás, vagy végre kivándorlás közt. A maimuni család ez utóbbit választá. Vándorlása célja nem eléggé ismeretes. Ezen idő alatt érlelődött Mózes nagy szelleme és jelleme. Jeles apja és mahammed tanítók vezetése alatt a zsidó és arab tudomány különböző szakmáit sajátította el. Világos felfogása, rendszeres gondolkodása, bonczolgotó, osztályozó képessége őt a zsidó Aristotelessé képesítette, amint

különben rajta kívül, senki előtte annyira nem mélyedett el Aristoteles eszmemenetébe és rendszerébe, mint ő. De nem bő tudományossága és eszmevilágossága egyedül tették őt elérhetetlen eszményképpé, hanem az oly nemes gondolkozásmódja. Mit elméletben helyesnek ismert el, azt a cselekedetben is irányelvnek tűzte ki, mitől az élet semminemű esélye közt nem tágított, még ha káros következményű is lett volna számára. Ha tudomány tekintetében az idő magaslatán állt, erkölcsi tisztaságban párját ritkítá, úgy erősen kinyomott, kidomborodott jellemével idejét túlhaladta. A színlelt, tettetett, a külmáz megvetendő volt előtte. Azért nem volt a költészet barátja, mely az akkori gondolkodás szerint olyan volt, hogy annak java költött és valótlan vala. Avval való foglalkozást időölésnek tartá. Önmaga iránti szigorúság mellett nyájas, leereszkedő és szeretetreméltó, elnéző volt mások irányában. Élő ellenzőjét soha kemény szóval nem illette. Grunyját csak idegen, hamis nézetek fölött önté ki, de soha sem azok élő hirdetőire. Szerénység és alázatosság jellemzik őt, mint minden istenkegyelmezett, nagyrahivatott természet. A szellem és szív eme kitűnő tulajdonával kapcsolatos volt még az akarat-erő, mely tántoríthatatlanul a szenvedés és viszontagságok közepette is egy cél után tört és ez nem volt csekélyebb, mint a zsidóságot, a bibliait úgy, mint a talmudit, a szertartásos részt, úgy mint hitelveit, oly fényben feltüntetni, hogy más valláshivők és bölcsészek is annak tisztaságáról és igazságáról meggyőződjenek. Roppant olvasottsággal és csodálatos szakavatottsággal tárgyalt mindent, mit nagy szelleme felölelt, a félszegség előtte ismeretlen volt. Különösen négy irányban fejté ki szellemi tevékenységét. Éber figyelemmel kíséré ugyanis a bibliai és talmudi iratokat, a bölcsészetet, az orvosi és csillagászati tudományt. Már kora fiatalságában (éltének 24. mások szerint már 19. évében) fogott oly munkához, melyben már a nagy mesterre ismerünk: ugyanis a Misna önálló értelmezéséhez, melyhez pedig teljesen hiányzottak az előkészületi élők munkák. Még csodálatosabb, hogy ezen óriási munkán vándorlások és sanyarúságok közt dolgozott és pedig könyvek hiányában. 1159-60-ban atyjával, fivérével (Dáviddal) és nővérével Spanyolhonból Fezbe vándorolt ki. Okát, hogy mi indította a Maimun családot Fezbe vándorolni, nem ismerjük, feltűnő azért, mert ott, valamint egész Éjszak-Afrikában a rajongó Abdulmumen alatt a zsidók üldöztetének.

mert első tartózkodási feltételük, amennyiben az izlamra nem kényszerítvük, az volt, hogy vallomást kelle tenniök, miszerint Mohammed Isten prófétája és hogy a mecseteket kébe-korba meg kelle látogatniok. Az afrikai zsidók a tíz év tartama alatti elnyomatás ez idejében némileg a ráerőszakolt izlam-vallásformába beélték magukat és már-már hinni kezdek, hogy az arab nép a kiválasztott nép. Ezen balhiedelmet akará valószínűleg Maimun kiirtani hitsorsosai kebléből és ott ismét az egy istenség szent eszméjét meghonosítani. Azért mindjárt megérkezésekor Maimun egy IggerethHa-Smád című intő levélben kifejté az afrikai zsidóknak, hogy az Istentől kimért csapások nem boszúból, hanem azon fő bölcseségből eredvék, miszerint a kipróbáltatás korában is megszilárduljanak a hitben. Avval a jó tanácsal szolgált tehát, hogy a Thorához híven ragaszkodva, parancsait, ha titokban is, megtartva, mennyire csak lehet, ha röviden is, imádkozzanak héber nyelven háromszor naponta.

Mózes Maimuni Fezben arab bölcsészekkel és orvosokkal társalgott, kik benne is arabot véltek. De alattomban Misna-commentárján dolgozott. Nemsokára megnyílt az alkalom a nyilvános föllépésre is. Egy zsidó író ugyanis túlbuzgóságában azt a nézetet koczkáztatta, hogy a színlelt mohammedanismusban élők a bálványimádókkal egyranguak, még akkor is, ha alattomban a zsidóhitvallomás szerint élnének is. Továbbá fennen hirdeté a rajongó, hogy minden valódi zsidó köteles a saját és övéi életét inkább feláldozni, semhogy még küllátszatra is az izlam hívőjeként szerepeljen. Mózes Maimuni, részint, mert a röpirat feltűnést okozott az afrikai zsidók közt, részint, mert maga-magát is találva látta a vádaskodásokban kénytelen volt elleniratot közzé tenni. Ebben arab nyelven világos és hatalmas érveléssel bebizonyítá, hogy a vádaskodó tévedt. Mert ha igaz is, hogy a Talmud felfogása és tanítása szerint a három sarkalatos bűn: a bálványimádás, szemérmetlenség és gyilkosság olyan kihágások, melyekre való kényszeríttetésnek engedni nem szabad és előbb kell meghalunk, semhogy ezen bűnöket elkövessük, úgy mindazonáltal akiben nincs annyi állhatatosság és lelkierő, az nem esik még e három sarkalatos bűn valamelyikének elkövetése vádjá alá, az csak egy parancsot szegett meg, ugyanis: hogy Isten nevét nem szentelte meg. Azonkívül csak a tett, nem pedig

egy üres szóllam, mint az olyan, aminő kívántatik a mohamedanismust vallóknál, esik tilalom alá. Legtanácsosabb igaz és ezt maga magának is mondja, elhagyni azt az országot, melyben a vallás szabad gyakorlata korlátozva legyen. Ezen, talmudi példázatokkal fűszerezett, védirat (írva 1160-64) már a tiszta, világos és éles felfogású mestert állítja elénk. Mózes Maimuni nagyon látszott buzgólkodni a körül, hogy a kryptomohammedanus zsidókat a tiszta zsidó hit kitartásában megerősítse és bátorítsa, miért is életveszélyben forgott és talán veszve lett volna, ha egy arab theologus (Abul Arab ibn Moisa) pártját nem fogta volna. Az önmagának adta tanácsot híven meg is tartá és a Maimun család Fezét odahagyni határozá el. 1165. Ijar 4-én éjjel hajóra ültek avval a szándékkal, hogy Paläestinába utazzanak. Hat napi utazás után a Középtengeren hatalmas szélvész támadt, mely a hajót, mint valami játéklabdát ide-oda dobálta, ménék vési remény nélkül fohászzkodának az Úrhoz. Maimonides ekkor fogadást tön, ha Isten a biztos halálból megszabadítja: akkor Ijar 4. és 6. napját bojt és ima közben akarja élethossziglan megőrizni. Az ostrom lecsillapult és egy havi utazás után Szivan 3-án Äkko kikötőbe érkezett a hajó. Ezen napot családünnepként megülik. Barátságosan lettek fogadva és 6 hónapi időzés után veszélyek közt Jeruzsálemben utazott a család, onnan Hebronba, hol Maimuni a barlangban egész napig imádkozott. Onnan Aegyptomba utaztak, hol pár havi tartózkodás után a családfő meghalt (1166). Afrika és Spanyolhonból érkeztek vigasztaló levelek, jele nagy tiszteletben tartásának. De Aegyptomban akkor még senki sem ismeré nevét. A két testvér együtt élt és ékkövekkel üzérkedett, azonban úgy, hogy a fiatalabbik, Dávid, volt a főügynök és üzleti érdeken még Indiáig is utazott, míg Mózes a tudományokkal foglalkozott. Ezen elzárkozottságából erős sorscsapások riaszták föl, melyek egy kevésbé edzett jellemet kétségbeejtettek volna. Testi betegségek, pénzvesztések, rágalmozások, végre azon hír, hogy Dávid hajótörést szenvedett és életével összes közös vagyonukat, sőt még másokét is elveszíté – beteggé tették és búskomorság szállotta meg lelkét. Szívrázó fájdalommal panaszlá még évek után fivére fölötti kesergését. Istenben vetett bizalma, a udoiiiányért rajongó szeretete és végre az övéi és fivérének özvegye és leányaérti gondoskodás ismét főlegyenésítették.

Orvosi gyakorlatából tengette életét. De egész figyelme óriási munkájára volt irányozva, melylyel életének huszonharmadik éve óta vándorlásai és színlelt mohammedánsága alatt folyvást foglalkozott. Be is végezte ezen mesterművét 1168-ik évben arab nyelven, ezen cím alatt: Szirag' (felvilágosítás). E Misna-commentárjának célja volt, hogy a talmudstudiumot, mely bonyodalmas vitatások és nem mindig tárgyilagos magyarázatok által fölötte megnehezült, közértelmessé tegye. Ezen kísérlet az óriási talmudanyagnak első tudományos feldolgozása volt, melyet csak egy Maimuni rendszerező tehetsége teremthetett. Különös előszeretettel tárgyalta azon részeket, melyek tudományos színezettel bírtak és melyeknek megvilágítására profán tudományának bő tárlata szolgált. Kiaknázhatatlan tárházak voltak Maimuni szemében különösen a bölcsek erkölczstanai (Aboth), melyeket Aristoteles és ibn Szina (Avicenna) bölcsészeti tételeivel összhangzásba hozni volt legfőbb törekvése – nem gondolván meg, hogy azok két egészen különböző világnézleti alapon állnak. Ő volt egyszersmind az első, ki bizonyos valláshitelvek fölállítását kísérle meg. Ilyen sarkalatos alapigazságokból, melyekben minden zsidónak kell hinni 13 létezik nézete szerint. (L. „Ani Maamin” és „ligdal” imákat.) A tudományeddő Aegyptomban nem keltett valami nagy feltűnést Maimuni Misna-commentárja, miért is tudélai Benjámin utazási leiratában az aegypt. tudósok lajstromában neve elő sem fordul. Annál nagyobb dicsőséget szereztek neki Maimuni tanítványai. Jogos feltűnést okozott Maimuni vigaszkörirata (Iggereth Teman), melyet Jemennek, a vallás türelmetlensége alatt sokat szenvedett községéhez intézett. Fölvilanyozó hatással volt a lehangolt jemenbeliek lelkületére és oly hálával viseltettek híres írója irányában, hogy nevét a mindennapi imába (a Kadisba) foglalták, mint az hajdan az exilarchatus fényes korában szokott előfordulni, mi a legnagyobb megtiszteltetés jele volt. 1175. már népszerű volt Maimuni neve, mely a számos valláskérdések intézéséből eléggé kiderül, úgy látszik, ezen időben Maimuni a kahirai hitközség hivatalos rabbijává ön kinevezve. Ezen hivatalt szent odaadással viselte. Teendőjében a templomban megtartandó illem rendezését is szorgozta. úgy tapasztalta ugyanis, hogy a község a halk S'mone-Ethro ima elmondása után ügyelmetlenül hallgatta az előimádkozónak ez ima ismétlését. E közben egymással fecsegni szoktak, vagy más illemtelensé-

geket tanúsítottak. A mohammedánusok, kiknél az ima ájtatos végzése fölötté fontos volt, a zsidó templomban észlelt e rendetlenségek fölött kacagtak. Hogy ennek elejét vegye, elrendelte tehát Maimuni (a Talmud ellenében), hogy azon túl a halk ima mellőztessék, mely rendelet után éltek nem csak Aegyptomban, hanem Palestina és Syriában is. Ezen intézkedés háromszáz évig tartá fen magát a benszülötteknél. A közügy- és orvosi-gyakorlattel való fáradságai közepette végezte be Maimuni második nagy művét, mely epochalis jelentőséggel bírt. Ha, mint maga mondja, rajta 10 évig folytonosan dolgozott, akkor ezen idő nem áll arányban a mű nagyszerűségével. A beavatatlannak alig lehet tiszta fogalmat nyújtani azon leírhatatlan fáradságról, melybe kerülhetett, míg a szórványosan előforduló halachákat a discussio sallangjaitól megtisztítva, mindent a maga helyén besorozva, szakaszokba és fejezetekbe beosztva, a különlegest az általánossal kapcsolatba hozva, a talmudit a bibliaival összhangzásba, egyszóval az összefüggésnélkülit rendszerbe állítva, egy nagy művészi egészszé alkotta. Ilyen művet csak egy Maimuni világos rendszeresítő feje hozhatott létre. Műve célja volt az egész (a bibliai és talmudi) zsidóság tudományának egyszerűsítése, a homály szétosztása, a zűrzavar megszüntetése. Ennek okáért művét a talmudi nyelvezet helyett folyékony új héber irányban fogalmazta. A rabbi úgy használhatta az élet-gyakorlat zsinórmértéke gyanánt döntvényeiben, mint a tudnivágyó és ismeretét gyarapítani akaró. Beosztásában nem volt az önkény a mérvadó, hanem a hagyomány, mely 613 parancsolatot állít föl, mint a sz. írásban foglalt parancsolatok összességét. Mivel azonban ezen parancsolatokat előmunkálatai különféleképen osztották be, nem annyira döntő és biztos nézőpontok, hanem saját belátásuk szerint, azért szükségesnek látta ezen ésszerű beosztási módot, mely bizonyos elvekre van fektetve, egy külön műben (Széfer Hamizvoth) kifejteni. Maimuni ugyan vallástani codexe által a talmudtanulmányt erős alapra fekteté, mégis azonban másrészt békok közé szorítá, a mennyiben az önálló kútforrások szerint nyomozó fürkészetet korlátozá. Ehhez járul még azon körülmény, hogy gyakran talmudellenes törvényeiben, mint egyáltalán halacha levonásaiban a kútforrásokat, melyekből merített, nem nevezi meg. Azért némileg jogosult volt ellenzőinek ebbeli megtámadása, miről később lesz szó.

21. § *Maimuni egyéb művei és tevékenysége.*

Maimuni vallás codexe nem volt közönséges mű, hanem következménydús tett, s mint ilyen felgerjesztőleg, elragadtatólag, átalakítólag hatott. Alig volt kész a mű, lemásolák azt számtalan példányban, elterjesztvén Arábia-, Palästina-, Afrika-, Spanyol-, Délfranciaország- és Olaszthonban. Tíz évvel később hetvenkedés nélkül mondhatá, hogy a föld zsidó lakta széléig eljutott. Nem csak, hogy olvastatott, hanem a «sidó vallásalap könyvévé is tétetett, mint valami új kinyilatkoztatás, mint a Talmud, sőt mint a Biblia. Neve a világ minden részéről visszhangzott és elhomályosítá minden korbeli tekintélyt. A legtudósabbak önként rendelték magukat mondásai alá és vélemény-jelentésért esedeztek: mint az alattvalók, úgy néztek föl hozzá, királyukhoz. Nem volt azonban a kicsinyes ellenzőknek teljes hiányában. Ezen kicsinyesek a Talmud birtokában minden bölcsesség uraiként vélték magukat. Maimuni műve által kellemetlenül lettek felriasztva álmaikból.

Káhirában a konok talmudisták némelyike még csak betekintésre sem tartotta méltónak a Maimun-féle codexet, nehogy látszata lenne, mint ha valamit abból tanulnának. Voltak ismét, kik a Talmud tekintélyét csak Bagdadban keresték. Ezen kicsinylők és ellenzők feje volt Sámuel b. Ali Bagdadban, kit a kalifa szeszélye helyezte gaonátusi disz-székre. Az együgyűek oly nemű alárendelt kisszerű pontokat, melyek a talmudi praxistól némileg eltértek, szemeltek ki ellenzéki nézetük érvelése végett. így p. o. Alexandriában zendülés támadt Maimuni azon nézete miatt, hogy a fürdő-használat a bekövetkezett tisztátlanság elhárítására nem okvetlenül szükséges az ima végzésére, – mit a keleti zsidók a mohammedánusoktól tanultak. Hitközségi tagok össze csoportosultak és azzal fenyegették, hogy a mohammedán törvényszéknek vádolják be a maimuni-codexet, mint újítást eszközlőt. Pinchas b. Mesullám kimondta a határozatot, hogy az imát megelőző fürdőhasználat az éjjeli tisztátlanság elhárítására föltétlenül szükséges. Sietett is ezen határozatot Maimunival közölni pár egyéb, a codexre tartozó, megjegyzései kíséretében. Ezek közt voltak kifogásolásai, hogy a talmudi szerzők, a kútforrások, meg nem neveztetnek a codexben. Midőn Maimuni Pinchas e levelét vette, beteg volt és nem válaszolhata rá. E közben

másik, szerényebb levél érkezett Pinchastól, sürgetvén a feleletel, Maimuni nyíltan, szigort szelídséggel párosító gondolkozással teleié, többek közt mondván: „tudd meg, nem tartozom azok közé, kik a rágalmazásra hallgatnak; tudom men nyit nagyit a mende-monda, midőn szájról-szájra megy. De ha saját füleimmel hallanám is, hogy valaki engem becsmérelne vagy munkámat gáncsolná, érzéketlen maradnék és megbocsátanám.”

A sok szerencsétlenségen keresztül ment Maimunira végre 1185-ben derült nap is virradt. Ebben az évben született ha, ki öröme és büszkesége volt és ebben az évben szerzett tanítványt, kit úgy szeretett, mint fiát. Azt Ábrahámnak, ezt József b. Jehuda ibn Akula-nak hívták. Húsz évi tartózkodás után nyert csak nagyobb orvosi gyakorlatot Szeladin udvaránál, mely nemes szultánnak nemes vezírje Alfadhel nagyon megkedvelé Maimunit, az orvosok lajstromába felvételé és évi fizetést vetett ki számára. Példáját követve, az ország nagyjai, kik Káhirában éltek, rendes orvosoknak választák Maimunit, ki annyira el volt foglalva, hogy tanulmányaiban gátolva volt. Orvostudományi híre oly nagy volt, hogy a kítűnő bagdadi mohammedán orvos Abdellatif, Szeladin kedveltje, bevallá, hogy Kahirába csak Maimuni ismeretsége kedvéért jő.

Más arab orvosok is fennen hirdették Maimuni orvosi tudományát. A kegynek, melyben Szeladin udvaránál állt, köszöni, hogy élete még akkor sem veszélyeztetett, midőn kitudódott, hogy előbb az izlamot vallotta (szinleg). Sőt Maimuni az egész aegyptomi zsidóság fejevé (Keis, Nagid) neveztetett ki, mely állását a közjó érdekében fejté ki, és valószínű, hogy neki köszönhető, hogy Szeladin, ki különben is nemes érzetű vala, a zsidóknak az általa a keresztyénektől visszafoglalt Paläestinába való isméteti letelepedést megengedte. Mennél híresebb lett Maimuni, annál nyugtalanabbul érzé magát az elhomályosított Sámuel b. Ali és nem átallotta, hogy álhíreket terjeszzen Maimuni felől, hogy nem eléggé jámbor és a Talmudban – tudatlan! Damaskusban és Jemenben meg vallástanítók léptek föl, kik Maimuni irataiból álkövetkeztetéseket vontak le. Mert Maimuni a lélekalhatatlanságot nyomatékosan emelte ki, a föltámadást pedig csak mellékesen érintette, azért megtámadták és azt híresztelték róla, hogy a testi föltámadásban nem hisz. De még más súrlódása is volt a kicsinyes felfogásúakkal. Mindennek daczára és daczára számos sokféle elfoglaltságának, 1190. befejezé val-

lás-bölcsészeti munkáját: „M o b r e h N e h u e h i m” (arabul Dalálat Alhārim) a „tévelygők útmutatója”-!, mely a zsidóságra és a középkori vallásbölcsezet történetére nézve fölötté nagy fontossággal bír. Maimuni szellemének tetőpontját és legbensőbb meggyőződésének igazolását képezi az. Az Aristotelismus és a zsidóság kiegyeztetésére. a zsidó vallástanyanyag legfőbb mozzanatainak a bölcsezet (Aristoteles és ihn Szíria) elveivel való összhangoztatására, illetve általa való értelmezésére és felvilágosítására, volt fektetve ezen csodálatos elmével írt mii, mely epochalis hatású volt és huzamos időre Szadjah és ihn Daud ideje közt írt hasonnemű bölcsezeti munkákat egészen háttérbe szorita. A Maimuni utáni korban csakugyan a t é v e l y g ő k ú t m u t a t ó j á v á vált, onnan merítettek, mint a gondolatvilág nagy birodalmából. A zsidóság megifjulásra Maimuni termékeny és termékenyítő gondolatainak köszönhető. Még a nem zsidó körökben is nagy feltűnést okozott; és noha Maimuni ihn Aknin tanítványának, kinek a Moreh ajánlva van, meghagyá, hogy jól őrizze meg a neki átküldött füzeteket, nehogy avatatlanok, nem zsidók, vagy éretlen és rossz zsidók kezébe kerüljenek, mégis már Maimuni életében nyilvánossá lett és magyaráztatott. A keresztyén scholastica pedig sokat tanult belőle és tőle tanulta mindenek előtt, hogy kelljen magát tájékozni a hit és metaphysica közti ellenkezésben.

Sehol sem estek Maimuni gondolatai termékenyebb talajra, mint Dél-Franciaország zsidó községeiben, hol anyagi jólét, alkotmányosság, ibn Ezra, a Tibonidák és Kimchidák tevékenysége által a fogékony talajba a műveltség magvait busásan elhintették. Nem csak laikusok, de a mély talmudbölcsék is, mint p. o. Jonathan Kohen Lunelből, Maimuni műveibe mélyedtek el és az ott kifejtett eszmékre, mint valami magasabb kinyilatkoztatásra figyeltek.

Maimuni rendkívüli jelenségének hódoltak e szavakban: „az utolsó Talmudisták halála után nem kelt fel Izraelben hozzá hasonló, Isten azért támasztá őt népének fölvilágosítására; s ébresztésére, mert ez ellazult; Isten angyala vagy, – ha emberi arcvonásaid is vannak.” így dicsőíté őt Alcharizi. A Provence és Lunel tudósai sok kérdéssel fordultak hozzá, fölvilágosítást kérve a Misneh Thorah és a Móréh homályos helyei felől. A Luneliek körlevelére, mely igen hízelgő hangon volt írva és többek közt Maimuniról azt mondja, hogy „azért hívják Mózesnek, mert egy máso-

dik Mózesként vezeté ki újból a zsidókat a tudatlanság Mizrájimából,” csak évek után tudott felelni Maimuni, mert betegség tartá vissza. Azonkívül udvari villongás is vévé igénybe teljes figyelmét. A dél-franciaországi zsidók nagy tisztelete Maimuni iratai és különösen a codex irányában, egy ellenséget is támasztott a már fent nevezett Posquièresi Abraham b. Dávid személyében. Ezen mély tudományú, gazdagság által független talmudista Maimuni codexét éles bírálat alá vévé. Szemére hányta, hogy némely részeit a Talmudnak nem eléggé alaposan fogta fel és ez által hamis eredményre jutott, továbbá, hogy a talmud-auctorok névmellőzésével és a Talmud codificalásával, úgy szintén bölcselmi eszméknek a zsidóságba való becsempészésével nagy hibákat követett el szerzője. Noha kérlelhetetlen éles volt a bírálat, mégis nagy érdemeit is elismeré. Ábrahám b. Dávid bírálata (Haszágoth) termékenyítő hatással volt, mert éles elméjű talmud-tudósoknak alkalmat nyújtott a talmud-discussió élénkítésére. Azért Maimuni tekintélye a provencei zsidó hitközségeknél nem csökkent. Sámuel ibn Tibbon Maimuninak igen hízelgő levelet írt, melyben epedezésének ad kifejezést, hogy a zsidóság legnagyobb emberét arczról-arczra szeretné látni és hozzá utazni szándékozik, egyszerűsmind tudtára adván, hogy a Moreh-t héberre fordítani hajlandó. Maimuni ez utóbbinak igen örülvén, útbaigazítást, ujj mutatókat adott a fordításra nézve, de nem tanácsolta, hogy az út nagy veszélyeinek legye ki magát, annál kevésbé, mert egy órát sem szentelt neki. Életmódját ez alkalommal leírja neki következőképp. „A szultán Kahirában él, én meg Fostatban lakom két szombatút $\frac{1}{2}$ mértföld) távolnyira. Minden nap kell a szultánt meglátogatnom és ha ő, gyermekei, vagy hölgyei egyike beteg, Kahirát él nem hagyhatom. De ha különös nem is fordul elő, mégis csak délután térhetek csaknem éhen-halva haza, hol már a zsidók és mohammedánusok különböző vegyülékét találom, kik mindannyian epedve várnak orvosi tanácsomra. Alig marad időm a mosakodásra és ebédkezésre, így megy ez késő éjjelig, mialatt gyöngeség miatt nyugágyamon kell feködnöm. Csak szombaton van időm a község és a tannal való foglalkozásomra. Ezen nap intézem el az egész hétre való községi rendeleteket és előadást tartok. Így folynak napjaim.” Ibn Tibbon a Moreht, Charizi pedig Maimuni Misna-commentárját fordítá le. Maimuni agygyöngeségben

70 éves korában 1204. Tebeth 20-án (decz. 13.) hunyt el, az egész föld kerekiségén, sok községtől mélyen gyászolva. Fostatban zsidók és mohammedánusok három napon át nyilvánosan gyásztartottak. Jeruzsálemben rendkívüli ünnepélyes gyászisteni tiszteletet rendeztek általános böjtöléssel. A Thórából a büntetés-fenyítésről szóló fejezetet; a Prófétákból pedig a frigyszekrénynek a philistäusok általi elfoglaltatását olvasták fel. Maimuni a frigyszekrény jelentőségében tüntetett föl a hitközségnek. – Hült tetemét Tibériásba vitték. Útközben beduinok a koporsó vezetőit megtámadták, de a koporsót helyéről megmozdítani nem tudván, a megtámadók tisztelegve a kísérők közé sorakoztak. Maimuni csak egy fiút, Abulmeni Ábrahámot hagyott hátra, ki atyja jellemét, szerénységét, szelidséget, jámborságát, hivatalát, mint községi Nagid és a szultán orvosa örökölte, – de nem szellemét. Utódai a 15-ik századig maradtak föl és jámborság és talmudtudomány által tündököltek. Barátai és tisztelői ajkán lebegett egy rövid, de sokat mondó szó: „Mózes prófétától Mózes (Maimuni)-ig nem lépett fel senki hozzá hasonló”. Sírkövére egy ismeretlen kéz e feliratot írta: „Itt nyugszik egy ember, és még sem ember. Ha ember valál úgy égő lények árnyékolták be anyádat.” Később lekaparták e feliratot és helyébe tették e sort:

„Itt nyugszik Mózes Maimun az átoksújtott eretnek.” E két felirat, mondja Grätz, az egész éles ellentétet, mely Maimuni halála után tört ki és a zsidó törzset két táborra osztá, állítja világosan elénk.

ÖTÖDIK RÉSZ

Maimuni haláltól a zsidóknak Spanyolhon- és Portugáliából való kiűzetéséig (1205-1496).

1. §. Általános korrajz.

Miként a természetben a csírázást virágzás, a virágzást gyümölcsstermés, ezt pedig a falevél-hullás követi: akként találkozunk a zsidó tudományban e báróin fejleményi és az utolsó hanyatlási jelenséggel. A csírázást Szadjah, a virágzást a spanyolhoni tudósok, költők és gondolkodók, a gyümölcsstermést Maimuni jelezi. E kimagasló óriás halálával bekövetkezett az- ősz és rohamos sebességgel a tél, mely megdermesztő fagygyâl boritá a zsidók kultúréletét. Mint legtöbbnyire, úgy most is a politikai és társadalmi állással benső kapcsolatosságban mutatkoztak a zsidók beléleti fejleménye. Mintha minden hatalom összeesküdött volna – és csakugyan összeesküdött – hogy a zsidó népet a népek sorából kitörülük, úgy bántak vele. A középkor legsötétebb századai ezek, mert az üldözésekkel a rablás, kifosztás s gyilkolással nem elégették meg Izrael ellenei, hanem a zsidót emberi méltóságából kivetkőztetni s mint az állatot bélyeggel, úgy őt fekete folttal jelölni, vele nemcsak kegyetlenül bánni, hanem még rágalmazni, hallatlan vétkekkel tetézni és kigúnyolni – volt e sötét kor főtörekvése. Bús-komorság, nyomott kedélyzet, eredeti erőben való megfogyatkozás lón az ily bánásmód eredménye. A külállás minéműségét visszatükrözteti e kor szellemi tevékenysége, vagy jobban tétlensége. Mert mi tevőlegesen létesítettik, az még a lezajlott időből fenmaradt dicsőség utóhatása, mintegy utótermése alatt fejlődik, mi eredeti, az csak a rejtélyes ab-

ránd és a bús időkkel együtt járó vallásérzemény túlonilengése. Bár mennyire egyforma hegyen is e kor történeti lefolyása, mégis bizonyos rendszer mutatkozik az egymásutánban. A kultörténet kezdődik a zsidók rendszeres elnyomatásával, a keresztyén társadalomból való következetes kitzasztásával; a becstelenítés pedig fokozódik a fekete halál következtében általános zsidó lemészárlással. A régi hazugsághoz egy új járul hozzá: a kút és levegő megmérgezése, mely a zsidókat közutálattá teszi. És a tragoedia utolsó felvonása: a zsidóknak elűzetése a pyrenausi félszigetről, mely nekik Judäa és Babylonia után harmadik hazájuk volt. A belbanyatlás szintén három fokozatban sülyed. A betűszolgaságnak a zsidóság bölcsei mi átszellemítése elleni küzdelmével kezdődik, azután minden tudomány-elnyomatásáig hatol előre és végre a kabalistikusi kinövésök és az egyedül üdvözítő tudatlanság fokáig sülyed le. A szahad gondolkodók Gersonides, Narboni, Uhaszdaï Crescas és Elia del Medigo mindinkább tünedeznek és a merengő félhomály lép helyükbe. Ez mindaddig tart, míg az isteni gondviselés egy harmadik Mózeszt nem ébreszt föl, ki homályt oszlató esze felvilágosodottságával ismét fényt nem lövel, s a szellemi vakokat föl nem világítja.

2. §. *A zsidók megváltozott állása a keresztyén államokban.*

Maimuni halála óta III. Vincze pápa mindenhatósága volt a kettős baj, mely a zsidók megváltozott, némileg kedvezőnek mondható állását kívülről is és fejleményét beléleltében lényegesen rosszra fordíták. II t-ik Vincze (1198-1211), ki Luther fellépéséig minden hajnak kútforrása volt, kire a római egyház elhatalmaskodása, a királyok lenyügzése, a szabad gondolat fékentartása, az eretnekek ellen fogamatba vett inquisitio volt visszaszármaztatható: Vincze a zsidóknak isten ostora vala. Szeladin halála óta ismét összecsődülni kezdett keresztesek fellépésekor, mely Vincze uralmának első kezdetével összeesik, a zsidók némi nyugalomban ringathatták magokat, a mennyiben Vincze a hozzá kegyelemért fordult zsidóknak nagy kegyesen megengedte (1199), hogy erőhatalommal ne hurczoltassanak a megkereszteléshez, bírói ítélet nélkül ne fosztogathassanak és ünnepeken köhajigálással ne bántalmaztassanak. Ezen nemleges előnyöket, melyeket *constitutio Judaeorum* névvel rendelt

el, csak azért engedélyezte, mert ha a zsidók megsemmisítenének, akkor végmegtérések lehetősége az egyedül üdvözítő szent egyházhoz, ki lenne zárva. Hogy nem emberséges érzetek vezényelték, mutatja azon körülmény, hogy egy pár évvel később Don Pedro Aragónia királyának Rómából hazatérése alkalmából (1204) erősen meghagyá Vincze, hogy az eretnekek gyökerestől kiirtassanak és az egyház jogai és szabadsága megvédessenek. Szerencsére Don Pedro a zsidókat nem értette az eretnekek alatt. A francia királynak, Filipp Augusztusnak, a megrögzött zsidó gyűlölőnek, szemére lobbantotta Vincze, hogy a zsidókat dédelgeti, hogy megengedi nekik, hogy keresztyén szolgákat és dajkákat tarthassanak, hogy a húsvét héten az utcákon megjelenni mernek, hogy a Sens-i zsidó község a szomszéd egyház tornyánál magasabb új templomot épített. Ismétli az örült ráfogást, hogy a zsidók alattomban keresztyéneket gyilkolnak, hasonló szigorral parancsolt a nemes castiliai királyra Alfonzóra, hogy ne merészeljen a különbeni átok terhe alatt kedvezni a zsidóknak. Fenyítő levelet írt (1208) Nevers grófjának: VI. Raymund grófnak, az Albigensek védőjének. E közben egy vérszomjas szerzetes Arnold Cîteaux-ból és egy dicsvágyó gróf Simon, Montfortból, egy keresztes csoport élére álltak és Raymundot megtámadták és 20,000 embert lemészároltak. Hogy a zsidók nagyon súlyos csapásokat szenvedtek, kiderül azon körülményből, hogy ezen évet (1209), s'nath jogaun" a viszon-tagság évének nevezték.

Vincze arról is gondoskodott, hogy a zsidók becsületekben is megölessenek, mit azon rendelet által ért el, hogy keresztyénség birodalmaiban levő zsidók számára sárga folt viselését írt elő. Ezen rendeletet a római papi zsinat megerősíté. Nevetséges alapossággal vitatták ezentúl országszerte a „zsidó foltok” minéműségét, hosszát, szélét, alakját, színét stb. A középkor ütötte sebek legnagyobbika volt ezen lealáztatás, mely a zsidókat a társadalom megbélyegzett tagjaivá aljassítá. Ruházatokkal a zsidók nyelvöket is elrontották, romlott járgont sajátítottak el az időben magoknak, mely még most sem halt ki egészen a műveletlenek szájából. Egyes vidékek Spanyolhonban, hol még a zsidókkal nem szoktak oly embertelenül bánni, vonakodtak eleinte a pápa és consiliumi meghagyásnak érvényt szerezni, de mindaddig tartott a fenyegetődzés és átokkali sujtás ijesztgetése, míg végre a

sárga foltok általánosítása bevezettetett. Hasonló történt Némethonban is, hol a zsidók a felvilágosodott II. Frigyes király alatt tűrhető állásban éltek. A pápai türelmetlenség azonban a szegényfoltok behozatalát ott is keresztül vitette. Különböző szerzetes rendek járták be a városokat és zsidógyűlöletet hintettek a míveletlen és rajongó nép szívébe. A régi ellenséghez járultak újak, és pedig IX. Gergely pápa, IX. Lajos francia király, ki „szent” elnevezését a papok engedelmisségének és példás együgyűségének köszöni, a castiliai III. Ferdinánd és végre a dominikánus szerzet generálisa Raymund de Penjaforte, a legdühösebb eretnek üldöző. Ezen ellenséges elemek szövetkeztek Jákob háza megaláztatására és Vincze és a lateránai consilium rendelveinek foganatosítására. Az üldözést még a Duna és a Tisza között lakó magyar zsidókra is kiterjesztették. Magyarország, mely csak az ezredik évben vette fel a keresztyén hitet, szent István alatt, de ezen hitet még I. Béla király alatt sem gyökeresítette meg, az amúgy is kisszámú zsidósággal annál is inkább türelmesen bánt, mert az országot vegyes nemzetiség és sok mohammedán hívő lakta. Csak I. László alatt kezdett a keresztyénység és vele együtt a papok hatalma és a zsidók szabadságának korlátozása mindinkább több tért foglalni. Az 1092. évben Szabolcson összeült országgyűlés, mely püspökök, apátok, udvari hivatalnokok és grófból állt, következő zsidó törvényeket hozott: 1. Minden zsidó és keresztyén közti házassági egybekelés a legszigorúbban tiltatik, a már kötöttek pedig felbontandók. 2. A zsidók szolgálatában álló szolgák és szolgálók szabadon bocsátandók, a váltságdíj pedig az illető püspökök javára behajtandó. 3. Keresztyén ünnepeken a N zsidóknak munkát végezni nem szabad. 4. A vásárok vásárnapról szombatra átteendők. Ezen első zsidó törvények erősen megingatták a jó viszonyt, melyben eddig a zsidók a keresztyénekhez álltak. Kálmán bölcs uralkodása e bajnak a helyzet elfogulatlan fölfogásával elejét vette nagyban egészben – miként ezt a keresztesek halálos ellenségétől másképp nem is várhatjuk, de az sajnálni való, hogy a túlkapkodó papság ellen nem tudott nagyobb erélyvel síkra szállani. Így az esztergomi érseknek (1112) megengedé, hogy a püspöki zsinaton nemcsak a szolgakérdés megpendíttessék a zsidók kárára, hanem azt is, hogy határozatba menjen, hogy a keresztyéneknek tiltva legyen a zsidóktól mért húst venni. Kálmán

halála után uralkodott 9 király alatt egy századon át (1114-1205) zsidókról említés nem történik, mi arra hagy következtetni, hogy helyzetük tűrhető volt, pedig ezen század volt az egyéb országbeli zsidó üldözések classikusi korszaka. A zsidó kérdés csak II. András alatt lett ismét szőnyegre hozva. Ezen gyenge király, ki feleségének, a nemesek és papoknak bábja volt, a hírhedt aranybulla óta csak tetszhalálommal lőn felruházva. Véleményét alig kérték tehát az ország nagyjai és papjai ki, midőn elhatározták, hogy a zsidók az addig általuk kezelt pénzverdéből, úgy mint a só- és adóhivatalból ki szoríttassanak. Szerencsére nem vitték ki ezen rendeleteket a kellő szigorral, részint, mert Dionysius országtárnok ezen rendeletek kártékonyságát felismerte, részint, mert a zsidók nélkülözhetetlenek voltak. A zsidók ismét megbízattak a megviselt pénzek beváltásával, úgy, mint a nekik bérbe adott királyi jövedelmek behajtásával. De ez ellen az. esztergomi érsek Róbert tüntetett és átokkal sújtotta mindaddig egész Magyarországot, míg az állami hivatalokból a hitetlenek ki nem szoríttatnak. A gyenge András erre IX.. Gergely pápához fordult” orvoslásért. Ez Jakab de Präneste küldöttet bízott meg az, ügy rendbehozatalával. Ez alkalommal a pápa meghagyásából a következő pontozatok állapítottak meg: 1. A zsidók minden nyilvános állami hivatalból eltávolítandók. 2. Ruháikon ismertető jelvényt, sárga foltot kötelesek hordani. 3. A szolgák tartása tilos. 4. A. zsidók és keresztyének között való kötött házasság a vagyonveszteség és rabszolgasággal való büntetés terhe alatt tilos. – Andrásnak és a koronaherczegnek Bélának s az országnagyoknak meg kellett esküdniök, hogy ezen törvények keresztülvitelében segédkezet, nyújtanak. De mindazonáltal az élet hatalma erősebbnek nyilvánult az írott törvény malasztjánál és hála a király gyengeségének és Dionysius minister teljhatalmának – és a zsidók vagyonosodásának, minden a réginél maradt.

3. §. *A belszakadás és következményei.*

A küldözésekhez még. nagyobb baj járult, a zsidók egymás iránti egyenetlensége. Különös! épen azon férfiú szolgáltattott a szakadásra indokot, kinek egész élete és áldásos tevékenysége ép az ellenkezőre, az egységre, a la-

zultság megszilárdítására volt irányozva. Az egyenetlenség indoka azonban nem volt egészen igazolatlan. Maimonides azon törekvése, hogy a közbölcseletet a zsidóság hitelveivel és nézleteivel kiegyeztesse, egyben akadtt meg: hogy ugyanis nem vette észre, miszerint tételei egy némelyike nem bír zsidó jelleggel, sőt itt-ott a talmud szó- és értelemszerű tanításával homlokegyenest ellenkezik. A tősgyökeres talmudisták mit sem akartak hallani a bölcseleti kutatásokról. Elleneztek továbbá Maimuninak abbéli törekvéseit, hogy a csodákról szóló szentírási verseit átvitt értelemben csodamentes magyarázatban fogta föl. A halhatatlanságról szóló értelmezése talmudellenesnek tekintetett. Nemkülönben a paradicsom és pokol kétségbevonása és a biblia szertartásos részének csak időkérdéssé való tétele és végre a Haggada szabadelvű felfogása.

Rajongó tisztelők mellett tehát megtámadok is keletkeztek, kik Maimuni Moreh-jét és a codex első részének a vallás bölcseleti szakaszának (Madda) értékét hangosan becsmérelték. A rabbinusok és községek képviselői tehát a m a i m u n i s t á k és a n t i m á i m u n i s t á k r a szakadtak. Már Maimuni életében keletkezett ellenmondás bölcseleti tételeinek egynémelyike ellen, csak hogy a nagy mester melletti lelkesedés elnémította azt. Méir ben Todrosz Halévi Abulafia (1183–1241) fiatal, szellemes és tudós férfiú Toledóból, már jókor előbb menesztett a lüneli községhez maimon-ejlenes köziratot, melyben Maimuni halhatatlanságáról szóló tanait czáfolgatta. Noha előkelő családja és tudománya miatt tiszteletben állott Abulafia, még sem ért célzt támadásaival, mert, nézeteivel a lüneliek nem rokonszenveztek, sőt egy Maimuniért rajongó tudományos talmudistától, Áhron b. Mesullámtól, nem épen nyájasan elutasított. De Abulafia teljes életében Maimuni ellensége maradt. Maimuni pártját fogta továbbá az ősz Seseth Bsnveniste, ki a tudományos kutatás hő barátja volt. Azonban Abulafia nézetkonokra is talált. Az egyik volt a francia toszafista Simson Sensból, ki jóllehet nagy talmudista volt, de egyéb tudományos képzettséggel nem bírván, annyira ellenezte a Maimuni irányt, hogy Paläestinába való utazása mentében Maimuni fiát, Ábrahámot, Kahirán átutaztában meg se látogatta. A Maimuni iránynak másik makacs ellenzője volt Samuel b. Ali tanítványa Daniel b. Szadjah, ki Damaskusban tanított. Élesen megtámadta Maimuni codexét és egyéb hittudományi

nézeteit. Ibn Aknin Maimuni tanítványa oly zokon vette Dániel magatartását, hogy miután Maimuni fiánál, Ábrahámnál, keresztül nem vihette, hogy általa átokkal sujtassék, a moszuli exilarchot, Dávidot bírta rá, hogy az átkot rá kimondja. Daniel a feletti bűjában meghalt. Erre egy ideig csend állt be az ázsiai zsidók magatartásában, különösen, mert a Paläestinában élő Jonathan Kohén, Maimuni rajongó tisztelője, kedvező véleményt keltett a nagy tanító iránt. Nem úgy Európában, Délfranciaország- és Spanyolhonban. Itt Maimuni nézetei a tudományos képzettségű egyéneknél mérvadók voltak. A spanyol és provence-i jámborok pedig a netáni ellenmondásokat, melyek a vallástételek és Maimuni nézetei közt mutatkoztak, körülírtak és megkerülték. Nyílt fellépésre senki sem mert egyhamar vállalkozni. Feltűnést okozott azért, midőn Salamon b. Abraham Montpellierből, jámbor, becsületes rabbinus lépett a nyílt küzdőterre. Primitív, együgyű felfogásánál fogva, mely szerint a biblia és Haggada szó szerinti értelemben veendő az anthropomorphikus magyarázat ellenes Maimuni irataiban mindenütt eretnekséget tudott felfedezni. Hogy az eretnekséget csirájában megölje, Salamon más módot nem tudott, mint-hogy a maimunistákat átokkal fenyegette. Hogy fenyegetésének nyomatékot adhasson, szövetségesek után látott, de csak kettőt lelt. Ezek is tanítványai voltak, és pedig Jona b. Ábrahám Gerundi és Dávid b. Saul. Harmadmagukkal tehát (1232.) az átkot kimondták mindazok fölött, kik Maimuni Moréh-jét, vagy a codex bevezetését, a bölcsészeti részt tanulmányozzák; egyáltalában, kik a bölcsészettel foglalkoznak, a szentírást és Haggadát betűszerinti értelméből kivetköztetik, vagy máskép mint Rási magyarázzák. Hogy az akkor élő nagy Tossafista Jechiél b. József, Parisból (Jehuda sir Leon tanítványa) szövetkezett-e a nevezett zelótákkal, nem tudni bizonyosan. Ezen tekintetet nem ismerő, vakbuzgó dúlás-fúlás nemcsak a Montpellier községet, hanem Lunel, Beziers és Narbonne-t is, hol Maimuni nagy tisztelői éltek, forrongó izgatottságba hozta. Két jó hangzású név hozatott a szenvedélyes szellemi harc czel összeköttetésbe és pedig Dávid Kimchi és Nachmani-é. Kimchi a híres nyelvész és szótáríró dicsőségének tetőpontján állt akkor és rajongó maimunista volt. Öreg és gyengélkedő levén, még sem riadt vissza a Spanyolhonba való utazástól, hogy az ottani községeket személyesen tüzelje a provenca-

liakhoz való és Salamon elleni szövetkezésre. A másik mérvadó személyiség volt Mózes ben Nachman (Ramban), kortársa, földije és rokona Jona G-erundinak. Nachmani (1195-1270), vagyis a honi nyelven Bonastruc de Porta kitűnő tudós és jellemerős férfiú volt. Nemes gondolkozású, mély vallásos érzelmű, éles eszű és szelíd természetű, de az ókor tekintélyeinek feltétlenül hódoló férfiú volt. Nézete szerint az újkor tudósainak egész bölcsesége kell, hogy arra legyen irányozva, hogy a nagy elődök nézeteit átkutassák és irányelvül válaszzsák. Nemcsak a biblia és a Talmud egész terjedelmében, hanem minden a gaonitáktól le Alfásziig csalhatatlan tekintély előtte. Ezen gondolatkör keretén belül éles ötlettel, világos felfogással bírt, azontúl szabad álláspontra nem tudott felvergődni. Jóllehet Nachmani mint orvos és a bölcsészetben jártas volt, mindazonáltal a bölcselmi speculációnak nem volt barátja. A Talmud világában látta a multat és alkotta meg, képzelte a jövőt. Tanítója volt Juda b. Jákár kiváló talmudista és a fiatal kabala híve. Salamon Montpellierből pedig fiatalságának barátja volt. Mintaképe volt Alfászi. Már élte 15-ik évében (1210.) tett magyarázati kísérleteket és Milchámóth című művében Alfászit mentegeti Zerachja Halevi megtámadásai ellenében. Élesen kel ki ez utóbbi ellen, de mit érettebb korban szerény alázattal megbánt. Harminczadik évben a Talmud commentárjainak (Chidusim) nagy részét befejezte és a Toszafistákkal mérkőzhetett. Fölötte pontos magyarázataival a talmud-studiumot kimélyítette, de Maimonides codexére nem volt tekintettel. Még kevésbé rokonszenvezett Maimuni bölcsészeti irataival és Maimuni ellenében a bibliai csodákra nagyot adott. Maimonidesnek a zsidóság a gondolat vallása, Nachmanidesnek az érzelem cultusa. De még mindazonáltal Nachmanides nagy tisztelettel viseltetek az egészen más feltevésekből kiinduló Maimonides irányában, addig ibn Ezra élezés, kételkedő, hitetlen titokteljessége irányában határozott ellenszenvvel viseltetik és szelíd természetéből kivetkőzik, valahányszor szóba hozza iratait, melyek megczáfolásában kimeríthetetlen. De a titokszerű, épen idejében lábrakapott kabalának maga Nachmanides is híve volt. Ezen új tanba avattatta be magát tanítója, Jehuda ben Jákár és a kabala tanítók A z r i e l és Ezra által. A kabalában lelte föl Nachmanides mély kedélye a kibúvó ajtót, hogy kelljen egyik és másik hag-

gadai nagyon antropomorficus kitételeket körülírni. Sőt szerinte a biblia szövege betűszerinti értelmén kívül még kabalistikus értelmezéskép is magyarázandó, habár ez csak a beavatottak előtt világos.

A maimun-ellenes szellemű harcban a negyven éves, nagy tekintélyben álló Nachmanides montpellier-i barátja Salamón és rokona R. Jona pártjára állt. Anélkül, hogy a részletet bővebben ismerte volna az aragoniai, navarrai és castiliai községekhez, melyek az előbbieket átok alá helyezték, köriratot intézett azon tartalommal, hogy ne ragadtassák el magukat a színlelt jámborságú csalfa maimonistáktól, hanem várják be az ellenpárt nézetei érveléseit. Maga Nachmani nem volt egészen pártatlan, mert az antimaimunistákkal tartott. Azonban Aragónia fő hitközsége, melynek élén Jaime király kedvence, a maimonista Bachiel ibn Alkonstantini állt, nem hagyta magát elterelni Nachmanides által, sőt egyéb aragoniai hitközségeket is a maimunisták táborába toborozott. De a franciaországi zsidó községek az antimaimunisták közé tartoztak. Egy fiatal tudós maimonista Sámuel b. Ábrahám Saporta köriratot menesztett a francia községekhez, a melyben erélyesen kikelt az antimaimunisták ellen és oly alapos érvekkel czáfolta őket, hogy sok francia rabbira mély benyomást tőnek elannyira, hogy az ellentáborba léptek és Salamontól elpártoltak. E gondolkozás megváltoztatásra bizonyosan nem kis befolyással volt R. Mózes Coucy-ból (1200-1260), ki noha toszafista és sensi R. Simson sógora és a jámbor Sir Leon tanítványa volt, mindazonáltal Maimuni híve- és iratai tanulmányozójaként tűnt fel. Ezen nézet-változtatás miatt Nachmanides fel volt ingerülve és nagy terjedelmű köriratot intézett a francia községekhez, melyeknek közvetítő, közbenjárói szerepet ajánlott azzal a javaslattal, hogy Maimuni Morehjét átokkal sújtsák, de a Maddát engedélyezzék. Maimuniról ez alkalommal nagy tisztelettel emlékezik meg. Ezen félszégesség nem elégített ki egy pártot sem. Mindenkinek szeme Toledóra volt irányozva, hol a nagy befolyású, előkelő tudós Jehuda b. József ibn Alfáchár, III. Ferdinánd házi orvosa, élt. De ez nagy bölcsen hallgatott. Hogy végre pártállásra legyen készítetve, az öreg Kimchi Toledóba készült utazni, de Avilába érkezve megbetegedett és reszkető kézzel írt ibn Alfáchárnak, őt megdorgálva, mivelhogy oly fontos ügyben, mely a spanyol és francia községeket annyira izga-

tottságban tartja, eddig hallgatott, és fontos szózatával, mely annyit nyom a latban, nevezetes községét nem bírja rá, hogy végre Salamontól elpártoljanak és a szent ügyet diadalra juttassák. De mennyire csalódott Kimchi annak hallatára, hogy ifon Alfáchár antimaimunistának vallotta magát. Most Kimchin volt a sor, hogy mentse magát ibn Alfáchár támadásai ellen, mintha ő és provenceal hívei törvényszegők lennének. Erre egy másik tüzes válasziratban felelt ibn Alfáchár; erélyesen tiltakozik Maimuni kibékítő teoriája ellen, mely két össze nem férhető ellentétet a görög bölcsészetet és a zsidóságot akarja kiegyeztetni. A Thora mondhatja ellenlábasának, a bölcsészetnek: „a te fiad a halott, az enyém él!” Mit ibn Alfáchár ezen második köriratban előhoz, legjobb, mit ezen kor tollharca teremtett.

Ibn Alfáchár pártállása után azonban sem lelkesedtek valami nagyon az antimaimunisták mellett, különben a fővezérek elég ügyetlenül képviselték a peres tárgyat; sőt egy végzetes lépésre tökélték el magukat. IX. Gregely pápa a dominikusok segítségével épen akkor állíttatott jninden nagyobb községben, s így Montpellierben is, hitnyomozó-szék (inquisitio) fel, mely hivatva volt minden szabad gondolatot elnyomni és a szabad gondolkodókat örök tömlöczcel, vagy máglyán való elégetéssel büntetni. Ezen véreemberekkel szövetkezett Salamon rabbi, mondván az inquisitoroknak: „ti üldözik a ti eretnekeiteket, üldözzétek a mieinket is. A Provence legtöbb zsidója Maimuni eretnek iratai híve, – ha ezen iratok elégettetnének, akkor hívei is elijesztetnének.” A pápai érsek-küldött Gergely pápa szellemében járván el, annyival is inkább volt hajlandó e javaslatnak fogantat adni, mert a már latinra lefordított Morelmek a keresztyén igazhivőségre való veszélyes befolyásától tarthatott. A maimunisták házaiban kutatások tartattak és a talált morehpéldányok nyilvánosan elégettettek. Ha a nyomozóknak már akkor az emberek élete fölött lett volna teljhatalmuk, akkor rossz sorsra jutottak volna a maimunisták. R. Jona Parisban is állíttatott máglyát a maimuni iratok elégetésére, a mely máglyát a főegyház oltárgyertyájával gyújtották meg! Roppant visszatetszést szült a rajongók eljárása a pyrenäusi félszigeten innen és túl. Salamon és Jona denuntiatióját szentségtörésnek ítélték el. Saporta és egy másik maimunista Ábrahám b. Ghaszdaí erélyes levelekben tiltakoztak az ilyen hallatlan merénylet ellen. Salamon előkelő pártfogói Nach-

mani és Méir Abulafia szégyenlették magukat, Alfáchár is hímezve-hámozva felelt Kimchinek azon kérdésére, hogy most is pártolja-e Salamont? A nyilvános véleményben elítélve állott Salamon híveivel. Egy maimunista költő ez alkalomra szép epigrammot írt:

Tehát a drága könyveket elégették,
De biz' a szellemet el nem kergethették;
Hisz tisztító tűz azok tanításai,
Tűz által hogy emésztessenek lángjai?
Fölvitetének, mint Tishi, tüzszekéren,
Mint angyalok szállonganak fent az égen!

Az antimaimunisták még tovább mentek vakbuzgalmukban. Rágalmazták a maimunistákat a hatóságnál, miáltal Montpellier főbb, előkelő tagjai a legnagyobb veszélyben forogtak. De ez alkalommal az antimaimunisták maguknak ásták meg a gödröt. Egy ismeretlen, hatalmas kéz által (tán Bachel és ibn Alkonstantini, kik a király udvaránál befolyással bírtak és maimunisták voltak), a rágalmazás kiderítettén, a tíz antimaimunista rágalmazónak nyelve ki lett szakítva.

Evvel a forrongás még nem ért véget. Ábrahám Maimuni mély fájdalommal észlelte atyja ellenzői által megindított harcot és következményeit, azért Milchamoth című védiratot írt (1235) nagy atyja mellett, melyben elleneit pellengérré állítja. Azonban csak történeti becseselt bírt ezen irat. Fontosabb a már nevezett Couçybeli Mózesnek, a Sz'mag (Szefer Mizvoth godaul) szerzőjének, Maimuni melletti tüntetése. Ez utolsó toszafista maimunista volt. Beutazta Spanyolhon és a Provence községeit (1235) és az akkori dominikusok fellépését vévén mintául, nyilvános szónoklatokat tartott a meglazult hit érdekében. Sok ezret, kik a szertartásról, mint p. o. a Tefillimről, könnyelműen ítélték, sikerült neki megteríteni, sőt több vegyes házasságot fölbontani. De nemcsak a szertartások, hanem a tiszta éretnyek megőrzése mellett emelte a híres darsan (szónok) nyomós és ékesszóló szavát, mondván: „ki nem zsidót károsít hazugság vagy lopás által, az Isten nevét szentségteleníti meg, mert azon tévhitre szolgáltat indokot, mintha a zsidóknak nem lenne hitük; pedig Izrael maradéknak gonoszt tenni, vagy csak arra gondolni is, tilos.” „Hivatva van Izrael az igazságot – Isten p e c s étjét – min d e n b e n becsben tartani. Ha aztán

idővel Istennek tetszik Izraelt megváltani, a népek ebbe bele fognak nyugodni, de ha a keresztényeket megcsalják, akkor ezek joggal gúnyolhatnak, hogy Isten csalókat és tolvajokat tett megválasztott népévé.”

Mózes Concyból szerénységet, alázatot kötött hallgatói szívére, békességre intett és sokban működött közre, hogy a maimuni-ellenes izgatottság lecsillapuljon, Maimuni nagyságát híresztelé és a gáonokkal egyrangúnak nevezte.

4. §. *Vallási vitatkozások és máglyák a Talmud számára.*

Maimuni nem volt szerencsés nagyszerű célzataival, mert halála után ép ellenkezője állt be annak, mit elérni óhajtott volna, az egység helyett: meghasonlás, a tiszta fel-fogás helyett: nézet-zavar. Ezen gondolat-zavarnak szü-löttje volt a kabala, melynek első szárnypróbálgatása ezen időbe esik és melyet Azriel és Ezra bocsátottak világgá, hivatkozva a vak Izsákra, Ábrahám b. Dávid a Posquier-i talmudtudó s fiára. Róluk keveset tudunk és tán a titokszerűség homályából soha sem léptek volna ki, ha a rejtek tudománynak, a kabalának, nem kölcsönzi vala tekintélyét a nagy Nachmanides. E tan bővebb jellemzését itt még csak meg se kísérelvén, csak annyit mondhatunk, hogy a német-országi zsidók közül az első pártolói közé tartozott R. Eleazar b. Jehuda Wormsból (1160-1230) a Rokeach szerzője, a regensburgi Jehuda Hachászid tanítványa. Ezen tan, mely később sok zsidó fejében oly nagy pusztításokat vitt véghez, eleinte nagyon szerényen lépett föl és a maimunisták és antimaimunisták pártja közé ékelte be magát, mint kabalista párt. Ezen meddő viták mellett csak keveset fejlődött a tudomány, legfőlebb az új héber költészet vég-hajtásait látjuk egy-két képviselőben. Ilyen volt a már nevezett Alcharizin kívül más:: József b. Sab ara eb Jehuda b. Sabatai a gunyoros regény teremtő, továbbá Ábrahám b. Ch aszd aī az arabból fordított Ben Hamelech Y'ha-nazir „a királyfi és a dervis”; B er a c hja b. Natronā Nakdan (Crispia) (virágz. 1230/45) a meseköltő, József Ezobi és az arabul író ibn Sahal költő. Ezen meddő termékeknek felel meg a zsidók állami és polgári állásának szomorú volta. Az eddig csak szórványosan fellépő zsidó-üldözések most tömegesen és bizonyos rendszerben fordul-

nak elő. Az istentelen ráfogást, hogy a zsidók keresztyén gyermekeket ölnek, mert vérükre van szükségök szertartásos célokból, mindenféle gombaszámra nőtt és sok üldözésnek volt indító oka. A buta nép, örülve az alkalmon, hogy a rablás és fosztogatás szenvedélyeiben kéjeleghessen, elhitte a rágalmak legszörnyebbjét is. A minden oldalról szorongatott zsidók IX. Gergely pápához fordultak ótalomért, ki (mint mondják, pénzért megvesztegetve), csakugyan bullát tett közzé, hogy, mint III. Vincze már monda, a zsidók életét kíméljék. Ez a rendelet 1235. máj. hó 3-án adatott. Hogy nem volt több egy írott malasztnál, mutatja azon körülmény, hogy ugyanazon évben Fuldán ismétlődék ugyanazon rágalom következtében a zsidómészárlás. Ez alkalommal a zsidók panaszlólag fordultak II. Frigyes császárhoz. Frigyes, az utolsó Hohenstaufen-i császár szelleműs és elfogulatlan volt, – de csak a keresztyének iránt. Halálos ellensége volt ezért IX. Gergely pápa. Maga a császár tudnivágyó volt és több zsidó tudóssal állt összeköttetésben, így p. o. levelezett toledo-i Jehuda b. Salamon Kohen ibn Mátka (írt 1247.) zsidó tudóssal. Jákob Anatolit (Sámuel ibn Tibbon vejét) Nápolyba hívta évi fizetés mellett, hogy számára arab nyelven írt tudományos műveket, Scotus Mihály keresztyén tudós közreműködésével, lefordítson. Jogos feltevés lenne tehát, hogy az igazságtalanul elnyomott és panaszlólag hozzáfordult zsidókat, kik hiszen azon kívül „kamara-szolgái” is voltak, ótalmazta volna, de a helyett megvizsgáltatta a fuldai esetet és mert kiderült, hogy nem volt ig az a ráfogás – a zsidókat nem büntette meg, mert, mint monda, ha nem lett volna rágalom, akkor egész birodalma zsidóit kiirtotta volna! Így avval elégedett meg, – hogy az ártatlanul szenvedőktől nagy mennyiségű bűnpénzt fizettetett magának! Még más jelét adta zsidógyűlöletének, mert midőn hallá, hogy Frigyes főherceg az ausztriai zsidók számára emberségesebb törvényeket szabott, megtiltá II. Frigyes azoknak foganatosítását. A legmagasabb kegyosztás abban állt, hogy drága pénzért megengedte II. Frigyes, hogy az ő kamaraszolgái agyon ne üttessenek és erőszakkal ki ne kereszteltessenek. Ugyan e kegyben részesítette IX. Gergely pápa is a zsidókat, mert midőn az új keresztesek Aquitániában összegyülekeztek, első teendőjük volt, hogy számos községre törtek és csak a halál vagy kikeresztelés között engedtek választást.

Ez alkalommal (1236) 3000-nél több halt meg kegyetlen halállal és több mint 500 kereszteltetett meg. Az e miatt most csak találomra XI. Gergely pápához sérelem-orvoslásért forduló zsidóknak nagy kegyesen a régi letaniát ismételte a pápa, hogy nem tűri, miszerint kegyetlenül kivégeztessenek, vagy erőszakkal kikereszteltessenek a zsidók. Az egész protectió csak pénzzsarolást vett célba. A pénz volt a zsidók egyedüli védő angyala. De ennek is meg volt szomorú oldala, mert hogy a zsarolók kezeit mindig megtölthessék, uzsorára adták magokat a zsidók, mi ismét a népnél tette őket utálatosakká. így kerültek folyton két tűz közé, egy oldalról a királyok és pápák, más oldalról a nép részéről lévén üldözve. Az egyedüli pillanatnyi menedékhely volt a tanterem. Itt érezték magokat boldogoknak, királyokkal nem cserélve. Életelemök volt a tanulás, és minden tudományosság virága volt a Talmud. A tudatlan osztály (Am-Haarez) a legbecstelenebb osztály volt. Még e beiszentélybe az ellenség keze nem nyúlt eddigelé. – De ez is megváltozott. E gondolatmenedékhelyből is kiűzettek. Alkalmat és indokot szolgáltatott ezen új szerencsétlenségre egy kikeresztelkedett zsidó, névszerint *Donin Miklós*. Magát előbbi hitsorsosin megboszulandó IX. Gergely pápának a Talmudot bevádolta, mondván, hogy ez elferdíti a szentírás betűértelmét, a haggadai rész méltatlan felfogású tételeket tartalmaz Istenről és a keresztyén hitalapító elleni káromkodásokkal van telve, lévén pedig ezen rész még kegyeletesebb a zsidók előtt, mint maga a szentírás. Gergely e tanúvallomás alapján 25 cikkbe foglalta a vádpontokat, melyeket sajátkezű jegyzék kíséretében küldte el Francia-, Angolhon, Castilia, Aragónia és Portugália egyházfejedelmeknek azzal a meghagyással, hogy a böjtnap reggelén, ha a zsidók a templomban lesznek a talmudpéldányokat elko-bozzák és a domokosi és a ferenczrendi barátoknak átadják. A nevezett országok királyait szintén felszólítá, hogy karhatalommal nyújtsanak segédkezet. A két szerzetes-rend főnökeinek pedig meghagyá, hogyha Donin Miklós állítása bebizonyulna, a talmudpéldányokat nyilvánosan elégecsék. Hasonló szigorral szólítá a Talmud üldözésére Vilmos párisi püspököt. A királyok Spanyolhonban nem érdeklődtek az ügyért, de annál nagyobb hajlandóságot mutatott az elbult francia király IX. Lajos. Henrik, kölni domokos, nagy buzgalmat fejtett ki ezen ügyben. A zsidók halálfenyegetés

közt kényszeríti ettek a talmud-példányok kiadására. Egy papi ítélőszék ült össze, melyhez pár rabbinus is meghivatott. A rabbik védték a Talmudot, mint előre látható volt, sikertelenül, mert a Talmud tűzhalálra ítéltetett. Azonban sikerült a zsidóknak egy, a királyhoz közel álló, érseket rábírní, hogy az ítélőszék határozata megsemmisíttessék. A zsidók ujjongtak. De korai volt örömük – és elrendelt ünnepük – mert az illető érsek hirtelen meghalván, a bigott király ujjmutatást látott ebben és elnézéséért okozván, új vizsgáló bizotmányt rendelt ki, melyben a párisi egyetem kancellárja Odo is részt vett. Miklósnak meghagyattott, hogy négy rabbinussal vitatkozzék. E négy rabbi volt a párisi R. Jechiel, a Couçy-beli R. Mózes, R. Jehuda ben Dávid, Melunból és R. Sámuel b. Salamon Chateau-Thierry-ből. Az első volt a szószóló, mert a másik háromnál a beszédben jártasabb vala. A vitatkozás (1240. hétfőn, Tamuz 20-án) az okos királyanya Blanche jelenlétében folyt. Eleinte R. Jechiel nem akart szóba állni, arra hivatkozván, hogy a zsidóknak belügyeikben szabadság biztosított a pápáktól és hogy a Talmud életeleme a zsidóknak, kik életüket kockáztatják. De a királyné megnyugtató s ótalmát ígére, csakhogy feleljen a felvetendő kérdésekre. Donin részéről követelt eskütétel alól a királyné R. Jechielt feloldotta. R. Jechiel visszautasította a Talmud ellen emelt vádakat, a censur bizottság mindamellet a Talmudot tűzre ítélte, mely ítélet 1242. Tamuz havában fogatosított is. A domokos Henrik ügybuzgósága 24 kocsi Talmud példányt tudott előteremteni. Ezen alkalomra költötte rothenburgi R. Méir megrázó Czionidáját, mely így kezdődik: „Saáli szerufa.” A király meghagyá, hogy száműzetés terhe alatt adják ki a többi talmud-példányokat is. A zsidók jajveszékelték, mintha szívüket szakították volna ki keblükből. A jámborok a talmud-elégetés napját böjttel töltötték minden évfordulónál. R. Jona, ki (40 nappal előbb) adta a jelt erre az előtte is fölötte szent Talmud elégetésre, azzal az eljárással, hogy a domokosok segítségével a maimuni iratokat hagyta elégetni, nyilvánosan a zsinagógában vezeklett és annyira megbánta hevességét, hogy felfogadta, miszerint vétkét kiszenvedje Maimuni sírjánál, tőle ott bocsánatot esdekelvén. E végből rögtön útnak indult, Parist elhagyta, Montpellierbe ment, hol szintén nyilvánosan a zsinagógában töredelmesen bevallotta bűnét, mi által a maimu-

nistákat kiengesztelé. Tervét ki nem vihette, mert a barceloniai és toledói község kérve-kérték, hogy maradjon náluk és terjeszse a talmud-stttdiumot Spanyolhonban. Ott maradt. Előadásaiban szánt szándékkal hozta fel Maimuni nevét a legnagyobb tisztelettel, mint valami szentét. Ez a megtiszteltetés annál többet nyomott, mert ti. Jona Gërundi talmud-tekintély volt és általa szerzett talmudirataiban is tisztelettel teljes hódolattal emlékezett meg Maimuniról. És mert nálánál senki a bünbánás hatását jobban nem érzé, azért ezen tárgyról két értekezletet írt (Iggereth ha-Tesúba, Sáár ha-Tesúba). Még halála is kibékítőleg hatott, mert R. Jona rendkívüli halállal múlt ki, ezt mindenki annak tulajdonítá, hogy Maimuni sírja látogatását elhalogatta.

5. §. *A Talmud másod ízben való elítélése; vaiias-dispidoiio.*

Noha a francia papság éber szemmel örködött a felett, hogy a zsidók ne bírjanak talmud-példányokkal, ennek daczára a zsidók még is találtak módot és eszközt, a Talmud birtokába jutni, mely nélkül nem élhettek. De IV. Vincze pápának felfedezettvén a tény, hogy a zsidók ismét a Talmudot alattomban tanulmányozzák, menten meghagyá a francia királynak, hogy szigorral követelje be a példányokat. Egyúttal felfrisíté a gyűlöletes törvényt, hogy keresztyén dajkáknak tilos zsidó gyermekeket szoptatni. Ilyen korlátozásokkal és mindennemű rágalmaszásokkal találkozunk ezután lépten-nyomon, majd azzal vádolják, hogy a mongolokat ök hívták be Németországba és velök alattomban szövettek; majd rossz néven veszik, hogy a szülök kiskorú gyermekeiket, kik kikeresztelkedni akarnak, visszatartóztatják, (mi miatt majnai Frankfurtban sokat kelle szenvedniök és 180 zsidó veszté el életét, az akkor kiütött tűz fél Frankfurtot elhamvasztá); majd a zsidó orvosoknak gyakorlatát tiltják meg; majd meg ismétlik, mi már napirenden volt, hogy keresztyén gyermekeket ölnek meg. A zsidók ismét IV. Vincze pápánál kerestek ótalmat, különösen ez utóbbi rágalom ellen. A zsidók panaszát (jó pénz-fizetés mellett, mint a keresztyén kútforrások állítják) helyeslé és igazoltnak tartá. Írt is Lionból (1247) a francia egyházfejedelmeknek, hogy ideje már ezen hazugságot elnyomni és e rágalommal felhagyni. Ezen jó hangulatot a francia zsidók menten felhasználták abbeli kérésük tolmácsolására, hogy engedtessek

meg a thorastudium. Vincze előbbi határozatával ellentétesen, erre is hajlott és Odónak meghagyá, hogy aj vizsgáló bizottság állíttassék össze, mely a Talmud elleni vád újbóli nyomozását czélozza. Az ítéelő bíróság közt volt a domokos Albertus magnus is, ki a zsidó-tudományak annyit köszönhetett, és különösen Maimunitól, kit Rabbi Moyses Aegyptus-nak nevez, annyit tanult. Mégis lelke mélyéből utálta Albertus a zsidókat és a Talmudot, melyhez ugyan vajmi keveset értett. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy ismét elítélték a censorok a Talmudot és a beszedett példányokat visszatartották (1248) és valószínűleg elégették.

De ezen üldözések közepette és daczára annak, hogy a gyenge elméjű, de vakhitű Lajos király alatt majd elűzettek, majd visszahivattak – magából értetődik, pénzzsarolás kíséretében – Franciaországból, daczára sokat hánytvetett életüknek, az ezen korbéli tudósok csodálatraméltó tevékenységet fejtettek ki. Ekkor szerezte a Couçy-beli Mózes a már nevezett törvénykönyvét Sz'mag (Széfer Mizvoth Godaul), másik jeles talmud író Sir More h Falaisebői talmudpéldányok hiányában toszafoth-gyűjteményt állita össze (1252-59). R. Jechiel Parisból 300 tanítványnak adta elő (példányok nélkül csupa emlékezetből) a talmudot, míg végre kénytelen volt Paläestinába kivándorolni. O volt egyike a legutolsóbb toszafistáknak; tanítványa és veje Izsák József Corbeilből rövid törvénykivonatot Sz'mak (Széfer Mizvoth Kotaun) állított össze. Ezen időből valók a már említett utolsó toszafoth-gyűjtemények, minők p. o. az Evreuxi R. Mózes és (Tuch) Touques-i R. Eliezer által összeállítottak. Lajos türelmetlensége véget vetett a toszafothiskoláknak, melyek h a r m a d f é l s z á z a don át virágoztak. Mint Francia- és Németországban, olyan és tán még rosszabb helyzetben éltek a zsidók Angolországban, hol hallatlan pénzzsarolás közt és élet-halál rettegésben töltötték napjaikat. Látszatra Spanyolhonban volt még legjobb életük. X. Alfonzó (1252-84) castiliali király, kit már életében a „bölcse” jelzővel tiszteltek meg, csak anynyiban érdemelte meg ezen elnevezést, mennyiben a tudományok nagy barátja volt. Nemcsak a király kincstárnoka volt zsidó (Don Méir de Malea; úgyszintén ennek fia Don Zag-Izsák); nemcsak háziorvosa volt az (Don Juda ben Mózes Kohen); hanem még egy zsinagóga előimádkozót is kedvelt és „az én bölcsem”-nek nevezte. Ezen Don Zag

(Izsák) ibn Szaid-dal dolgoztatta ki csillagászati tábláit melyeket sok éven át „alfonzói táblázatok”-nak neveztek. De mindazonáltal csak látszatra volt kedvező a zsidók helyzete Alfonzó alatt. Dicsért bölcsesége elfogultsággá, sőt eszeveggjetté válik, valahányszor a zsidóknak állami és polgári állást kelle vala engedményeznie. A castiliai népet tárgyaló codexében, melyet Alfonzó készíttetett, a zsidókról gyűlölettel emlékezik meg, csak türemdőknek véleményezi, az áttérő keresztyén h a l á l l a l lakoljon, újzsinagóga-építés, keresztyén szolgatartás, együtt való étkezés és fürdés, ünnepnapon az utcán való megjelenés, végre a sárga folt eltávolítása szigorúan tilos. Sőt még elkülönített lakásokat (ghetto) rendelt a zsidók számára, s mi még több, önmagával jöven ellenmondásba, a zsidók általi orvosoltatást is megtiltotta. Az aragoniai zsidók sorsa sem volt irigylendő. Jayme (I. Jakab) uralkodójuk, kinek birtokai voltak Dél-Franciaországban, Lajos királytól és tanácsosaitól tanulta el a zsidókkal való mostoha bánásmódot. Ezeket a német királyok módjára kamara szolgáinak aljasította le anélkül, hogy megvédte volna. így megengedte, hogy Raymond de Penjaforte nevű domokos rendi generalis, ki Torquemado előfutárja volt, a zsidók ellen lázítson. Ezen szerzet tanítványa volt P a b l ó C h r i s t i a n i kikeresztelkedett zsidó, ki az első ker. hittérítő volt, de mert nem valami nagy eredményt mutatott föl, Raymund arra az ötletre jött, hogy Pabló es az akkori rabbinusi tekintély Nachmani közt vallás-disputatiót rendezzen. Nachmani a királytól meghívót vett (1263), hogy Barcelonába jöjjön ünnepélyes vitatkozásra. Megjelent és mint Filó 1200 évvel előbb méltósággal teljesen képviselte a zsidóságot. Mindjárt kezdetben a királytól gondolatszabadságot kért ki magának, hogy ellenségével szemben hátrányos állása ne legyen. A király megengedte. És midőn de Penjaforte megjegyzé, hogy e szabadsággal ne éljen vissza, viszonzva Nachmani, hogy ő is ismeri az illem szabályait. Négy napig tartott a disputatio a király, az ország nagyjai és papjai jelenlétében. Nachmani g y ő z t e s maradt. A király magánkihallgatáson megjegyzé Nachmaninak: soha sem hallottam egy igazságtalan ügyet szellemesebben védelmezni. De a domokosok azt a hírt terjesztették, hogy Pablo Nachnianit annyira sarokba szorítá, hogy ez szégyent vallott. De hogy ez nem felel meg a valónak, onnan is kiderül, mert

a király Nachmanit még egyszer fogadá és ajándékkal megjutalmazva, kegyesen elbocsátá. De Penjaforte nem nyugodott; mi Barcelonában el nem volt érhető az másutt, hol nem áll egy Nachmani jelentőségű vitatkozóval szemben, még is sikerülhet. A királytól tehát Pabló védencze számára az engedélyt kieszközölte, hogy Aragónia községben folytathassa a disputatiókat, egyúttal utasíttassanak az illető községek, hogy akadályt ne gördítsenek e szándék kivitele elébe (1263).

De miután nem valami nyájasan lön a királyi parancsok daczára Pabló a zsidó községektől fogadva, azért Pabló megváltoztatta taktikáját és Donin példáját követvén, rágalmaszásokkal lépett fel a Talmud ellen és IV. Kelemen pápától kérelmezte, hogy a talmud-példányok ismét elkoboztassanak és újból átvizsgáltassanak. A pápa rá állt a kívánságra és 1264. arragoniai püspökhöz bullát intézett ezen ügyben és a király meghagyta, hogy a kifogásolt talmudi helyek áthúzassanak. Ez az e célból összeült ítélőbíróság által ki is vitetett. Ez volt a domokosok által a Talmudon gyakorolt első *censura*. A domokosok győzelmének csökkentése és az álhírek valótlanságának kiderítése céljából Nachmani kénytelen volt a nyilvános disputációt írásba foglalni. Nem titkolt el semmit, azért nem volt mitől félnie, ha a nyilvánosság elé viszi, mit amúgy is nyilvánosan, csakhogy szóbelileg, vitattak. Egy példányt a geronai püspöknek át is küldött. De ez Penjaforte s Pablótól unszolva, rábírt a királyt, hogy Nachmani e miatt felelősségre vonassék. A következmény az volt, hogy Nachmani két évre hazájából száműzetett és vita-irata a tűzhalálra ítéltetett. Azonban a király egy szabadlevelet adott Nachmaninak, mely őt a domokosok henczegései ellenében védte. Ezek ezen szelíd elbánással elégületlenek voltak és panaszt emeltek IV. Kelemen pápánál, ki e miatt a királyt dorgálta és Nachmani megbüntetését sürgette. De Nachmani a királyt zavarától megmenté, mert önkényt elhagyá örökre hazáját, családját és tanítványait, Paläestinába ment, mely után, mint azelőtt gondolat-rokona Jehúda Halevi, epedve sovárkodott. A sors e tekintetben kedvére járt. Paläestinát, melyben pár évvel azelőtt a mongolok garázdálkodtak, teljesen felforgatva, elrombolva találá, zsidók nem lakták, egy-két család kivételével. De Nachmani letelepedésének hírére lassan benépesült a szent város; iskolák, templomok keletkez-

tek. A tanítványok, köztük karaiták, csak úgy özönlöttek hozzá. Még a kabala is ott szedte meg magát, de Nachmani főtörekvése az exegesisre volt irányozva. Paläestinában írta meg, vagy legalább fejezte be, nagyszerű magyarázatát az öt könyvhez, melyet mint egyéb műveit, hazájába gyermekeinek és barátainak elkülde és így Spanyolhon és a szent város közti összeköttetést fentartani segített. Három évig élt Paläestinában, hol 70 éves korában 1270-ben meghalt. Tetemei Chaifában a párisi R. Jechiél sírja mellé temették el. Csoda lett volna, mondja Grätz, ha a csodahívó Nachmanihez legenda nem füződött volna. Ez állítja, hogy tanítványai, kik egy darabig elkísérek Nachmanit, midőn hazáját elhagyá, arra kérték, hogy adjon jelt, mely velök tudassa halálának híret. Erre azt a jelt adta volna Nachmani, hegy anyja sírköve meg fog repedni, ha ő meghal. Elköltözése utáni 3 évre tanítványai csakugyan a sírkövet megrepedve találták. Nachmani iratainál még nagyobb befolyást gyakorolt tanítványaira személyének tiszteletreméltósága.

Tanítványai, köztük a leghíresebb b. Äderet, Nachmani szellemirányának fölényét emelték diadalra a spanyol községekben.

Az irodalomtörténet ez időből még egy bibliai magyarázó nevét jegyezte föl. Ez volt a jeruzsálemi Tanchum (élt 1265–80), ki, úgy látszik, Nachmanitól lön buzdítva. Az egész sz. írást megmagyarázta arab nyelven egyszerű és nyelvtani értelmezéssel. Különbön is irodalmilag tevékeny volt, de befolyás nélkül maradt és csak az újabb időben lett úgyszólván felfedezve. Róla alaposan értekezett G-old-zihér Ignác.

6. §. *Ben Aderet h és Áseri korszaka.*

Mielőtt a spanyolhoni zsidók történetét tovafüznök, szükséges általános áttekintést adnunk a zsidóknak más országokban való helyzetéről. Ez biz elég sanyarú volt. Első sorban, mint mindig, ha zsidó üldözésről van szó, Németország említendő fel. II. Frigyes zsidógyűlölő halála utáni időből Rudolf császár koronázása idejéig a ghibellinek és guelfek súrlódásában a zsidók ezrei lőnek mészárolva; Weissenburg, Magdeburg, Arnstadt, Koblenz, Szinzig, Erfurt voltak a helységek, melyek sok ezer zsidó

vértanú ártatlan véréből voltak beszennyezve. A nép durva gyűlöletének kitörését táplálták az egyház fejedelmek. Egy nagy egyházgyűlésben, mely Bécsben 1267-ben tartatott meg, III. Incze pápa és utóda zsidó-ellenes rendeletei szentesítettek. A zsidóknak teljes elválasztása a keresztyénektől étel, ital, multság, fürdő és szolgálatban határozat erejére emeltetett. A sárga folt helyett még inkább elrűtító ruhadarab, a szögletes hegyes kalap, kényszerítettetett a zsidókra, mi által csak az utczai söpredék gúnyját vonták magukra. Franciaországban a sárga foltot nemcsak a mellen, hanem a hát közepén voltak kénytelenek viselni. Ki ezen megbélyegző jel nélkül mert az utczára lépni, az első megintésre kabátjától fosztatott meg, a második megintésre tíz livre ezüst pénzbírságban marasztaltatott el.

Ezen és más intézkedéseket a távoli Magyar- és Lengyelhon zsidóira is akarta a pápa alkalmazni.

Ez azonban csak nagy bajjal volt összekötve, mert pl. Magyar országban a zsidókra IV. Béla idejében még jobban rá voltak szorulva, mint ezen király atyja II. Endre alatt. Mert az ép oly előrelátó, mint erélyes IV-ik Béla, ki a nemesség előjogainak megcsorbítása által számos ellent szerzett magának, csak a zsidók hűségében bízott meg. Ezeket sókamrákban és pénzverdékben elfoglalt állásaikból és haszonbérleti hivatalaikból elbocsátani egyáltalán nem volt hajlandó. Ezt nyájas, de határozott szavakban IX. Gergely pápának tudomására is hozta Béla. A pápa 1239. decz. 10-ikén megküldé a feleletet a következőkben: „Különösen kegyelvén neked, megengedem, mint előbb már a portugáli királynak, hogy a királyi jövedelmeket a zsidóknak is adhatod bérletbe, habár a királyhoz méltóbb eljárás lenne keresztyén bérlőkre bízni e jövedelem kezelését.” De a tatárjárás után oly annyira elszegényedett az ország, hogy még csak a szorgalmas és jobb módú zsidók nyújthattak biztosságot a királyi jövedelmek kibérelhetésére. A pénzhiány a tatárjárás után oly nagy volt, hogy még Komárom várát is elzálogosítá Henok zsidónak, kit comesnek, ispánnak neveztek. Utóbb Márta királyné a maga harminczadi jövedelmeit is elzálogosítá Henok fiainak. Részint tehát a zsidók mellőzhetetlenségének, részint Béla szabadelvű kormánykodásának kelle érdemül betudnunk, hogy a zsidók, míg más országokban annyi üldözésnek valának kitéve, Magyar országban rendezett polgári jogoknak és ki-

v á l t s á g o k n a k örvendhettek: Béla ugyanis a már két évtizeddel előbb ausztriai Frigyes által 1244-ben megállapított rendeleteket és kiváltságokat elfogadta saját zsidói számára. E kiváltság-levél bevezetésében Béla így nyilatkozik: „Akarván, hogy az országunkban létező minden állapotú emberek érezzék kegyelmünket és jóságunkat, az országunkban lévő valamennyi zsidóknak is a következő jogoknak sértetlenül megtartását rendeljük el. A zsidók személye, vagy javai ellen indított perekben keresztény egyedül soha, hanem egy más zsidóval együtt lehessen tanú, kivéve midőn az ügy oly világos, hogy a tanúskodásra és bebizonyításra semmi szükség. Ha keresztény zsidót arról vádol, vagy a kölcsönért neki adott zálogot eltagadja, vagy a zálogért nagyobb váltságot követel, mint a mennyit kölcsönzött, vagy azt állítja, hogy a zálogba adott jószág tőle ellopott vagy elégett, a zsidó igazolására elég, ha esküvel bizonyítja a vád alaptalanságát. A zsidók egymás közötti viszályaiban a városbíró nem ítéltet, e jogot a király magának vagy kancellárjának tartotta fenn. A keresztény, ki valamely zsidót megsebesített, a törvényes birságon felül, mely a közkincstárt illeti, a sértettnek 12 ezüst girát s gyógyítási költségeit köteles megfizetni; ha csak megveri, de meg nem vérzi, szokás szerint négy gira birságot fizet; a ki pedig zsidót megöl, méltóképen lakoljon s minden ingó és ingatlan javai foglaltassanak le a király részére. A zsidók megfizetvén a törvényes vámot, minden háborgatás nélkül járhassanak, kelhessenek áruikkal, vámul pedig csak annyit fizessenek mint más polgárai azon városnak, melyben tartózkodnak.

Midőn a zsidók halottaikat szokásuk szerint egy helyről másra szállítják, tilos tőlök vámot kizsarolni; a vámos, ki ezt teszi, mint a halott megrablója bünhözstessék. A ki a zsidók iskoláit, zsinagógáit háborgatja, másfél girát köteles fizetni azok bírójának. A birságban elmarasztalt zsidó saját bírójának csak 12 dénárt, – az idézetre meg nem jelenő négyet, harmad ízben 26 dénárt fizessen. A zsidó, ki más zsidót sebesít meg, bírójának másfél girát fizet büntetésül. Ha valamely zsidó gyilkosa ki nem tudatik, az, a kire gyanú esik; párbajjal köteles magát kitisztítani. Ha valamely zsidó az ország nagyjainak kötelezvényére vagy jószágára ad kölcsön és ezt bebizonyítani is képes, a jószág kezén maradjon, míg azt valamely keresztény a zálogpénzen ki

nem váltja; de a zsidó, ki ily jószágot tart, semmi hatóságot nem gyakorolhat az ott lakó keresztények fölött. Az egy évnél tovább tartott zálogot, lia a kölcsönzött pénzt értékben meg nem haladja, a zsidó előleges jelentés után a maga bírójánál, eladhatja. – Ha a zálogidő elteltén, a zálogadó a maga jogát óvással fel nem éleszti, a zálogért a zsidó kérdőre többé nem vonathatik. A zsidót a maga ünnepeén nem szabad kényszeríteni a zálogbér felvételére. A ki erőszakosan veszi el zálogát a zsidótól, úgy bűnhődjék, mint a királyi kamara megsértője. Azon városbíró, ki e kiváltságok ellen vét, hivatalát veszítse” (v. ö. Horváth Magyarország történ. I. 437-9.) Ezen, Béla igazság szeretetét és türelmeségét a legszebb színben mutató, rendeletek ellen kigyót-békát kiabáltak ugyan a papok, kik (1279. sept, hóban) Budán papi zsinatban a régi ellenséges szellemet élesztették a zsidók ellen. De ez alkalommal nem sikerültek dulakodásaik, mert Béla erős keze védte a zsidókat, kik egy félszázadnál tovább a legnagyobb nyugalomban hábortalanul élvezték a nyert kiváltságokat. Nem oly szerencsések voltak a zsidók a pyrenäusi félszigeten. Ugyan nem valami sokat adott a „bölcs” Alfonzó III-ik Miklós pápa fenyegetésére és Don Zag (Izsák) de Máleát kincstárnokká nevezte ki, azonban miután ez Alfonzóval súrlódásban élő fiától: Don Sanchotól kényszerítettett a kincstárt átadni, kegyetlenül kivégeztetett és a zsidókra sarczot vetett. Utóda Don Sancho rendszerezítette e sarczokat, a mennyiben évi fizetéssé változtatta meg. A Castiliában élő zsidóknak, kiknek létszáma (850 ezer volt) ké t m i l l i ó h é t s z á z n y o l c z v a n e z e r maravedis-t (460 ezer tallért) kelle évi adó fejében fizetniök. De azért a spanyol zsidók, ha nem is éltek oly boldogul, mint a portugáli zsidók III-ik Alfonzó (1248-1279.) és Dinitz (1279-1325.) alatt, úgy mégis legalább pénzáldozatok árán beléletük nyugodt fejlődését megvásárolhatták. Ezen fejlődést hatalmasan előmozdítá az akkori legnagyobb rabbinusi tekintély S a l a m o n b. Á b r a h á m ben Adereth (1235-1310.) Éleseszű, világos felfogású és tiszta jellemű tántoríthatatlan vallás buzgóságú férfiú volt. Tanítói: N a c h m a n i szelídséget és gerundi R. Jona szilárdságát egyesíté magában. A Talmud tömkelegei és félreeső zugaiban otthonos volt és a roppant tananyag a spanyol magyarázók és a francia toszafisták értelmezésével együtt ismeretes volt előtte. Ezen nagy talmudanyagot ő még tetemesen gyarapítá

magyarázataival, melyeket sok talmud-részhez írt. Ő szerkesztett továbbá halacha-compendiumot, Thóráth Habajitli cím alatt, mely liez, miután azt kortársa a nem különben íeles talmudista Áron b. József Halévi Barcelonából, megbíráltá B e d e k H a b a j i t h című művében, védelmező magyarázatot toldott: M i s m é r e t h H a b a j i t h címen. Azonkívül védíratot írt Raymund Martin íeles megtámadásai (capistrum Judaeorum és pugio fidei iratai) ellen. Nemkülönben polemizált egy mohammedanus író ellen, ki a zsidókat úgy, mint a keresztyén vallást és izlamot íelesen megtámadta volt.

Kevésbé nevezhető áldásosnak élénk pártfogása, melylyel az újonnan megindult nagy szellemi harcban, mely Maimuni iratai ellen keletkezett, az antimaimunistákat támogatta. Az új zavargásoknak föltámasztója volt Regensburg és Bécs-Újváros rabbija Mózes b. Chasdaï Taku (vir.) (1250-90), ki betűímadásában nem csak Maimunit, hanem Szádját is, a nagy szellemébresztőt, ellenezte, mert tudományos irányt tört meg. Előtte ezen tudományos férfiak ibn Ézrával és a karaitákkal agyrangúak valának. Takuval egy gondolkodású, sőt nálánál rajongóbb volt kortársa, a francia és rajnamelléki fiatal kabalista, Salamon Petit, ki életfeladatul tüze ki magának a titoktannal Maimunit elhomályosítani. Nézetét Paläestinában, hová kiköltözött, sikeresen tudta terjeszteni, később Európába visszatérván, Takuval szövetekezett és a zsidó községekben Maimuni ellen bujtogatott. Németországban a vakbuzgó jámbor zsidókat csakhamar megnyerte antimaimunista nézeteinek, nem úgy O l a s z h o n b a n , hol jeles tudományosan képzett férfiak éltek. Ott éltek a híres talmudisták Jezsaja de T r a n i a z öregebb, (1232-1270.) tudós fia Dávid és unokája Jezsaja, a fiatalabbik. Rómában tanítottak a nagyhírű szótáríró R. N a t h a n ivadékai: Ábrahám és Jechiel dei M a n z i. Az előbbi fia, Zidkija, a Sibole Haleket rituális gyűjtemény szerzője. Igen nevezetes maimunista volt H i 11 e l Veronából (1220-1295.) gerundi R. Jóna tanítványa. Ez különösen . buzgólkodott falamon Petit rajongó ellen és egy zsinatnak Alexandriába való összeállítását hozta javaslatba, mely alaposan vitassa, ha vajjon Maimuni iratai vallásellenes nézeteiket tartalmaznak-e, vagy nem?

Ha igen, akkor vonják el azokat a közhasználat elől; ha nem, akkor vessék magokat a német zsidó tudósok is a

zsinat véleményének alája. Salamon Petitet azonkívül erősen megtámadta Jisaï ben Chiskija, kinek „exilarch” cím alatt nagy befolyása volt a keleti zsidókra. Úgy szintén a mosuli exilarcha David b. Dániel, a Tigrisen túli zsidók tekintélye, Salamont átokkal fenyegeté (1289), lia ez fondorkodni meg nem szűnik. Ábrahám Maimuni fia: Dávid sem volt tétlen és nagyatyja melletti pártfogásra szólította fel a keleti községeket. Ezen közös közreműködés által, melyben még a Szafeti rabbi Mózes b. Jehuda Hakohen és a bagdadi rabbi Sámuel Kohen b. Dániel vőnek jelentékeny részt, Salamon Petitet ártalmatlanná tevék és Maimuni iratait új diadalra emelték.

7. §. *Rudolf habsburgi császár. R. Méir Rothenburg. Az angol zsidók. Saad Addaula.*

Míg a keleti zsidók Maimuni iratai dicsőítésére, dacz és védszövetséget kötöttek Salamon Petit ellen, addig a német zsidóknak, kik a kitört szellemi harcz indító okai voltak, nem volt idejük a harcz befejezését nyugodtan bevárni. Nagy vész volt készülöben, mely a habsburgi ház megalapítója Rudolf császár alatt ki is tört. Ez a császár, ki a dicső habsburgház alapítója volt, eleinte jól bánt a zsidókkal. A zsidók nagyban támogatták pénzbeli segélylyel a szegény lovagot. így Amsel Oppenheimer tetemes pénzüsszeget kölcsönzött Rudolfnak. Meg is erősítette a regensburgi község rég élvezett abbeli kiváltságát, hogy saját törvényszolgáltatással bírjon polgári, jogi és pénzbeli kérdésekben. De másrészt megtiltotta a regensburgi zsidóknak, hogy a húsvét héten ne merészeljenek kilépni az utcákra. Úgy szintén megerősíté az ausztriai Frigyes által szerzett és IV. Béla által foganatosított zsidó alapszabályokat, de egy évvel később ismét megszorítá a zsidók jogait. IV. Incze körrendeletét, melyben meghazudtolta ama rágalmat, mintha a zsidóknak keresztyén vérre lenne szertartás céljából szükségök, megerősíté; úgyszintén X. Gergely pápa abbeli rendeletét, hogy tilos karhatalommal a zsidókat kikereszteltetni. Mindezt helyben hagyá Rudolf, mindazonáltal a nemsokára bekövetkezett zsidó mérszárlást és erőszakos kikereszttelkedést nem bünteté meg elég szigorúan. A mainzi (1283), bacharachi (1285), boppárdi (1286) zsidó üldözések tömeges kivándorlásra késztetek a zsidókat Mainzból, Vorms-

ból, Speierből és Oppenheimből. A kivándorlók élén volt az akkori nagy talmud tekintély rothenburgi R. Méir b. Baruch, ki még a toszafista iskola lealkonyodó napjának sugaraiban tükröződék és Sámuel b. Morei, a bécsi rabbi Izsák Or Zarua tanítványa volt. 1286-ik év tavaszán vándorolt ki, hogy Syriának vegye útját. Kelet felé volt a kivándorlók célja irányozva, mert egy nagy befolyású, előkelő hitsorsosuk vonta magára a zsidók figyelmét. Ez volt a mongol khán legmeghittebb barátja, majd megrettegett pénzügyére, ki szigorú, de szerencsés pénzkezelése által a nagy mongol birodalom királyi jövedelmeit szervezte. E hatalmas hitsorsosuk közelébe iparkodtak jutni a kivándorlók, mert híret vették annak, hogy mennyire pártolja a tudósokat és az ügyefogyott szegény zsidókat.

R. Méir b. Baruch is övéivel valószínűleg hozzá készült menni és már Lombardiáig jutott, midőn itt a balsors elérte. Egy kikeresztelkedett zsidó ugyanis a baseli püspökkel ezen városon keresztül utazván, megismeré R. Méirt, ki a püspök parancsára elfogatván, Ensisheimban (Elszászban) tömlöczbe vettetett (1286. Tamuz 4-én). Azonban Rudolf nem azért vitette oda, mert személyesen akará megbüntetni, hanem mert a nagy zsidó tekintély letartóztatásával a zsidó kivándorlókat is remélte ez által visszatartani, miáltal további pénzforrását hitte visszanyerni. R. Méirnek szabad mozgást engedett Ensisheimban, hol nyilvánosan taníthatott és rabbinusi teendőit végezhetette; csak távozásában akadályoztatott. A német zsidók nem nyugodhattak meg híres tanítójuk házi fogságban való tartásában és küldöttséget menesztettek Rudolffhoz (1288), felajánlván neki 2000 márkát ezüstben, ha híres tanítójukat szabad lábra bocsátandja és a boppárdi zsidó gyilkosokat megbüntetendi. Ez utóbbira hajlandó volt és a boppardiakat el is ítélte 2000 márka fizetésére, de R. Méirt nem bocsátotta szabadon, vagy mert több pénzt akart kicsikarni, vagy mint állítják, mert R. Méir vonakodott volna önkénytelen letartóztatási helyét elhagyni, attól tartván, hogy példát szolgáltat más egyéb rabbiknak pénzzsarolás céljából történő letartóztatására. Öt évig élt R. Méir Ensisheimban számtalan (3000) kérdésre adván választ a világ minden községének, azonkívül nagy hallgató kör előtt tanítván. Halála után Rudolf utódai a hullát még 13 évig nem engedték eltemetni, míg egy gyermektelenek, Szüszkind Sándor

Wimppfennek Frankfurtról sikerült nagy összeg árán megvásárolni a hullát, melyet Vormsban eltakarított, egyedi jutalmul saját csontjainak a híres tanító mellett való eltemetetését kérve ki magának.

Ezen időben az angol zsidókat nagy csapás érte.

Ott is csak roppant pénz áldozatok árán tudták nyugalmukat megvásárolni. Mindazonáltal a domokos rendű szerzetesek elkésérték a zsidók életét. A régi hazugságok és rágalomok utálatig ismételtettek az 1287. apil. 16-án Exeterben egybehívott egyházgyülekezeten. 14 nappal később (május 2-án) Edward király a zsidókat gyermekeikkel, nejeikkel fogságra ítélte és ezek csak nagy pénzmennyiséggel válthatták meg szabadságukat. Három évvel később (1290) az országgyűlés előleges megkérdése nélkül a király parancsot ad, hogy Angolhon összes zsidói száműzessenek, nov. 1-éig eladhassák holmijokat, ki ezen idő elteltével még angol földön időznék, az felakasztassék. De ezt megelőzőleg köteleztettek visszaállítani keresztyén adósaiknak a tőlük vett zálogot. Tán nem is nagyon búslakodtak ezen vérparancs vételénél, a sanyargatások amúgy is már elérték tetőpontjukat. Edward még elég emberségesen bánt el a tekintetben, hogy meghagyá, miszerint a kivándorló zsidók elé akadályt ne gördítsenek, hogy ki ne fosztogassák. Jóllehet a határidő csak nov. 1-én telt le, mégis már októb. 19-én hagyták el az angol zsidók számszerént 16,511-en az országot, melyet elődeik több mint négyszáz évig laktak.

Az ingatlanok, melyeken túladni nem voltak képesek, a király javára lefoglaltattak. A király parancsa daczára a kivándorlók mindennemű sanyargatásoknak voltak kitéve.

Egy hajó-kormányzó szándékosan zátonyra vezeté a hajón levőket, hol őket kiszállni készteté, míg ő legényeivel továbbhajózott, a szerencsétleneket gúnyolván „Mózes, ki már egyszer a tenger vizén keresztül vezeté Izraelt száraz lábón, most is mutassa be hatalmát.” A szerencsétlenek az ár martalékai lettek. – A gascogni zsidók is azon időben száműzettek, mert szintén az angol kormány fenhatósága alatt állottak. A kiűzettek a közeli Frahcziaországba menekültek. Itt kezdetben IV. Fülöptől (a széptől) felvétettek, de 1291. kiűzettek. A vándorbothoz nyúlók égy része Némethonba, más része Éjszak-Spanyolhonba menekült.

Mint ha a szerencsétlenség Jákob községét szemelte volna ki czéltáblául ezen időben, az ázsiai zsidókra is szo-

morú napok következtek be, mert Saad-Addaula, kire a keleti zsidók oly büszkék voltak, és ki hitsorsosinak védangyala volt, Argun khán megbetegedésével 1290. összeesküvés áldozata lett. Az arabok a zsidókra rohantak, rajtok megtorolván, mit a mongoloktól szenvedtek. Két hónappal később Akkó, mely rövidre azelőtt Salamon Petit által lón fellázítva a maimonisták ellen, az aegypt. szultán Almalek Alasraf által földúlatott, midőn sok zsidó megöletett, sok fogságraj került, köztük egy rajongó, csaknem istenített kabalista Izsák, Akkóból.

8. §. *A Kabdia, Zohár. A tudomány üldözése.*

A titoktan (kabala), mely eddigelé szerényen, lépett föl Ben-Adereth idejében zavarba kezdte hozni a gondolkodók-, vagy jobban, a gondolat nélküli tudósok fejét. Már oly tekintélynek örvendett, hogy egy író, B a c h j a b. A s e r egyik exegetikus művében (1291.) már kabalistikus magyarázatokat szőtt észszerű biblia értelmezései közé. Különös fontosságot nyert Toledóban a titoktan, mióta Todrosz b. József Halevi (1234-1304.) hű pártolója lett. Todrosz unoka-, öccse volt ama Méir Abulafiának, ki már Maimuni életében, ennek ellenzője volt. Komoly tanulmány tárgyává tették a kabalát továbbá: Izsák b. Ábrahám ibn L a t i f vagy Allatif (1220-1290.), Ábrahám b. Samuel A b u l a f i a (1240-1291.) és ennek tanítványa József b. Ábrahám G i k a t i l l a (mgh. 1305.). De mindezeket fölülmúlta Mózes b. Sem Tob. de Leon (1250-1305.). Tudomány- és alaposágra ugyan nem versenyezhetett Abulafiával, de egyben fölülmúlta őt és elődeit: a képességben, melylyel folyékonyan írt aram nyelven, az úgynevezett talmudi idiómban. Úgyesen tudta továbbá kezelni a bibliai szöveget. Könnyelmű, pazar s vándoréletű volt. Eleinte saját neve alatt írdogált (1285.) a szentírási, törvények célzatai- és indokolásairól. Három évvel később ugyancsak saját neve alatt másik könyvet tett közzé, mely már kabalistikus színezetű volt. és a vallásbölcészek ellen volt intézve. Majd egy harmadik mű is látott napvilágot, melyben csak a régi kabalistikusi gondolatokat frisíté föl. De látván, hogy aránylag csak kevés befolyást tud kivívni és kevés pénzt tud szerezni műveivel, arra az ötletre jött, hogy saját nézeteit egy híres ősrégi tekintély nevében hirdesse, illetőleg ezen tekintély szerzője

által szerepeltesse. A könnyű hiszeműségben bízva, nemcsak homályos hangzású és kétes létezésű auctorokat emleget, mint R. Chamai, R. Kasisa, R. Nehorai, hanem még misnaggadai színezetű idézeteket koholt. Ezen kaldäus (aramäus) nyelven és homályos kitételekben dús irányban beszéltett egy ősrégi misnatekintélyt, kiről némileg fel lehetne tenni, hogy életrajzi története távoli szempontú szolgálhat a titokszerű tanoknak. Ezen tekintély volt ama R. Simon b. Jochai, ki fiával a római üldözések elől barlangba menekült és ott 13 évig élt. A külvilágtól elzárkózott magányában, vajjon mivel foglalatzkodott R. Simon b. Jochai, ha nem a titoktannal? Így jött létre a kabalistikus mű Zohar (fény), melyben R. Simon, mint szerző, hallgatói körében kifejti a mystikus tantételek szövevényes rendszerét. Ez a könyv sok századon át uralta a zavarosban halászok gondolkörét és részben most is még itt-ott szent könyvnek, magasabb megnyilatkoztatásnak tartatik és melyből a rejtélyszövegek, sőt a keresztyénség, de még a spinozismus, a hitelenség is, mint mindmegannyinak kútforrásából, merítették. Ezen mű volta-képen három főrészből áll: a tulajdonképeni „Zohár”-ból, a hű „p á s z t o r b ó l” (Raaja mehemno) és a „t i t k o k k ö n y v é b ől” (Midrás Neelam.) Jóformán kezdet és bevégezés nélkül, gondolategység és rendszer nélkül bajosan lehet tartalmát és tendenciáját körvonalozni, nem tudhatni, ha vajjon vallásbölcseledő commentar, vagy kabalistikus szónoklat-gyűjtemény-e? A Zohár vagyis az álszerző R. Simon b. Jochai Midrása megjelenésével a kabalisták közt nagy mozgás keletkezett. Mohón nyelték el a magasabb megnyilatkoztatás tanait. Mózes de Leont elhalmozták rendeletekkel, hogy e Midrás másolatát eszközölje. Arra a kérdésre, hogy honnan jött egyszerre napvilágra egy terjedelmes mű, melynek szerzőjéről ugyan tudták, hogy híres tannaita, s halacha-magyarázó, de egyebet nem tudtak, akkor erre a felelet az volt, hogy a könyvet Nachmani fedezte volna fel Paläestinában, hogy ő küldte volna meg fiának Cataloniába és egy szélvész által Aragóniába és Valenciába vitetett, míg Mózes de Leon kezébe került, ki az eredeti egyedüli birtokosa. Ha itt-ott kétely támadt is e rendkívüli írás rögtöni föltűnése fölött, akkor mégis maga az írás, mint a tiszta kabala tan mély kútforrásaként ismertetett el. Voltak, kik e könyv keletkezését úgy is fejtegették, hogy jólehet Mózes de Leon írta legyen, ámde nem a maga fejéből, hanem

egy isteni ihletség után. József Abulafia, Todrosz fia, a kabalista, próbára akarta tenni Mózes de Leont és ezt kérve-kérte, hogy másolna le egy füzetet, melynek a már elküldött füzetrel való összehasonlításából akart a netáni hamisságra következtetni. De Mózes de Leon óvatos volt és megtagadta kérését. A fent nevezett Izsák, Akkóból, ki a közmészárlás alkalmával megszökött és Spanyolhonba menekült, kíváncsi volt azt a kéziratot látni, melynek létezéséről neki, a született paläestinainak és a kinek Nachmani tanítványaival elegendő alkalma volt társalogni, sejtelve sem volt. Valadolid városban Mózes de Leonnal találkozáván, ez utóbbitól kérve-kérte az eredeti Zohár megtekintését, de Mózes de Leon esküvel erősíté, hogy az eredeti házában Avilában van. De haza utaztában Mózes de Leon meghalt Arevalóban. (1305). Most kiderült a koholmány. Nagy pénzügéretnek után kivallották ugyanis Mózes de Leon özvegye „és leánya, hogy Mózes de Leon sohasem bírt az eredetivel, hanem könyvét fejből koholta. Azt is bevallá özvegye, hogy csak nyereszkedési czélokból tette közzé férje, a Zohárnak R. Simon b. Jochai neve alatti művét, mert saját nevének kelendőségnek aligha örvendett volna a könyv. Noha ez után a csalás nyilvánossá lett, mégis a könyv tartá magát, mert a kabalisták örültek, hogy végre alakot nyert zavaros tanuk rendszertelensége. Az akkori tudományos férfiak, mint: Sem Tob Falakéra (1225-1290.) és Izsák Albalag (1292-94.) nem voltak oly tömkelegbontó tehetségek, hogy bölcselmi fölényükkel ellensúlyozhatták volna a kabalisták képzelgéseit. Ezen kabalistikus áltudományosság színhelye Perpignan volt. De szaktudományos talmudisták is éltek ott, így p. o. Don Yidal Menahem Meïri (1243-1317-20.), ki ha nem is volt úttörő tehetség, akkor mégis a szellemet ölő betűimádás nagy ellene volt. Mint tiszta és józan irányában, úgy gondolkozásában és nagyhírű talmudértelmezésében a rendszeres s módszeres nézetnek volt szép példája. Nem ilyen irányú és gondolkozású volt kortársa Abba Mari b. Mózes Montpellierből (vagyis spanyol nevében Don Astruc En Durán de Lünel). Ha nem is nevezhető tudatlannak (ő ugyanis Maimuni nagy tisztelője volt) úgy mégis a zsidóságot Nachmani s felfogásának nézőpontja-, hói ítélte meg, mit mindenkire akart ráerőszakolni, az ettől eltérőt pedig eretneknek nyilvánítá. Különösen elkeseredett volt Lévi b. Chajjim iránt Villefranchéból (megh. 1306.), ki

bölcselkedő nézeteinek nagy ellensége volt. Minthogy azonban ellene és elvtársai ellen föllépni nem merészkedett, Ben Adereth tekintélyét hívta föl segítségül.

Noha e barceloni tudósnak a szabadelvűség és bölcselkedő irány nem volt ínyére, úgy még sem kívánt személyesen a sorompók elé lépni, hanem rosszalás nyilvánítása mellett Abba Marit serkenté, hogy pártjával tömörüljön, a Szédelgő irányt leküzdendő. Don Bonafoux és Don Crescas Vidál fivérek erélyesen támogatták Abba Marit és abban a javaslatban állapodtak meg, hogy a zsidó tudományokkal úgy, mint a profán tárgyak tanulmányozásával való foglalkozás, csak a harmincz éves életkorúnak engedtessek meg.

Ben Aderethnek nem maradt más hátra, mint Lévi-t Villefranchéból üldözni, miután ő volt a szabadelvű irány értelmi kezdeményezője. Abba Mari fölbátorítva Ben Adereth segédkezése által, még egy lépéssel tovább ment és a tekintélyes montpellier-i község nevében hirdette a szabad tudománnyal való foglalkozás tilalmát. Ez azonban nem kis szállka volt a nevezett község tudományápoló tagjai szemében. „Első sorban Jákob b. Machir Tibbon (a keresztyén körökben Don Pro fiát név alatt ismeretes) (1312-1322) szegült Abba Mari tudományüldözői célzatai ellen, fennen hirdetvén, hogy Abba Mari a montpellier-i Salamon példáját követi és Maimuni iratai ellen akar lázítani. A Tibbonidák ezért Ben Adereth és a barceloni községhez erélyes hangú körrendeleteket intéztek és intek őket, hogy az egyenetlenség és eretnokség nyilvánításának ne szolgáljanak okozóiuul. A kölcsönös vádaskodás nagy elkészerítést szült és Ben Adereth, a ki tudta, hogy szavazatától függ a döntő elhatározás, tétovázott az utolsó szót ez ügyben kimondani. Míg a vitatkozások folytak, hogy vajjon a tudományokkal való foglalkozás megengedhető-e vagy tilos, addig Németországból az üldözések miatt Spanyolhonba kivándorolt Aseri az ítélet mérlegserpenyőjében súlyosan latba eső szavazatát tette le, mely a kérdést eldönté és pedig a művelődésérdek e l l e n é b e n .

9. §. *Rindfleisch üldözése. Aseri. A pártok.*

Aser ben Jechiél (1250–1327), a rajnamellékről, nagy talmud elődök utóda volt. Atyja nem csak nagy talmudtudós, hanem oly benső vallásosságú is volt, hogy a monda dicsőítése hozzá fűződött. Mint rothenburgi R. Meír nagy tekintélyű tanítványa, a toszafistak talmudalaposságát

a rendszeresítő tehetséggel egyesíté. Nagy tanítója halála után Aseri Némethon legtekintélyesebb tudósai közé soroltattott. – Idejében a gyűlölet vad dühének új kitörése sok ezer zsidónak halálának, s nyomorúságának lón okozójává, mely nyomorúság a keresztes hadjárat iszonyait még jóval fölülmúlta. Naszauai Adolf és az osztrák Albert közti trónvillongások igen alkalmas ürügyül szolgálhattak a zsidók ellen való föllépésre. Ilyen ürügy volt azon álhír terjesztése, hogy a röttingeni zsidók szent ostyát loptak volna és azt megőrlték volna, melyből vér csurgott. Egy nemes, névszerint Rindfleisch, legott szervezte csapatait, ezeknek hirdetvén, hogy az ég őt boszúra hívta volna föl a megrögzött zsidók ellen. Röttingenből (1298. ápril hó 20-án) a vérengző csapat útnak indult és városról városra történt előnyomulásuk közben a kezük ügyébe került zsidókat mind lemészárolták, a mennyiben ugyanis a kereszténység felvételére nem vállalkoztak. Würzburg nagy községe teljesen fölkonczoltatott (Ab 12-én). Nem jobb sorsban részesültek a nürnbergiek (Ab hó 22-én), köztük Aseri rokona és tanuló-társa Mordechai ben Hillél, becses talmudmagyarázati gyűjtemény szerzője, feleségével és öt gyermekével vértanúságot szenvedett. Bajorhonban csak Regensburg és Augsburg kerültek ki a lemészárlást. A véres üldözés, mely Auszriáig hatott, több mint 140 községet ért és fél év alatt 100,000 zsidó életét oltotta ki. – Némethon összes zsidósága biztos halálra tartá magát készen, s ki tudja, ha nem ez lett volna-e osztályrészők, ha Naszauai Adolf halálával nem jutott volna Albert a trónra. Ezen habsburgi császár a végig üldözött zsidókat pártfogásába vette már azért is, hogy a „kamaraszolgák” pénzbeli károsítása által a fiskus is tetemes károkat szenvedett. Aseri a zürzavarban otthonosnak nem érezvén magát, noha veszélytől nem kelle tartania, habár, mint mondják, (de bebizonyítva nincs,) tőle kérte volna a császár rothenburgi R. Méirért a váltságdíjat, oda hagyá hazáját és Toledóba költözött ki 8 fiával és unokáival (1305). A toledói község a már akkor hírneves nagy talmudtudóst örömmel fogadta és rabbijává nevezte ki. Aseri nem titkolta el a tudomány iránti ellenszenvét. Nem érthette, hogy tudtak déli Francziaország és Spanyolhon jámbor zsidói is a tudománnyal foglalkozni, nyíltan köszönetet mondott az Istennek, hogy a tudomány megrontásától megőrizte. Szemében még Ben Adereth is félig-meddig szabadelvűnek tűnt

el. Aseriben Abba Mari emberére talált, sőt még magát felülmúlva látta, mert Aseri még az érett korban sem ajánlotta a tudományokkal való foglalkozást. Abba Mari és narbonni R. Kalonymus fogalmazták a vádiratot, mely szerint a természettudományi és bölcselmi könyvek olvasása tilosnak nyilvánított. Ben Adereth most már nem tétovázott, hanem erélyesen lépett föl a tudomány üldözésére és 1305. Ab 4-én ünnepélyes átkot mondott ki a tudományokkal foglalkozókra, jelesül azokra, kik 25 év alóli életkorukban valamely tudományos iratot átolvasni merészkednének. A bölcsészeti írásmagyarázók külön átokkal sújtassanak, irataik pedig elégtessenek. A barcelóni község által kimondott átok fogalmazását egyéb községekbe is elküldöttek, de Jákob ben Machir Profatius és hívei ellenátokkal sújtották mindazokat, kik a tudományt üldözik. A montpellierbeliek ezen ellenátka a barceloniakat és különösen Abba Marit zavarba hozta, de Ben Adereth is meghökkent, különösen, midőn egy fiatal tudós és költő Jedaja En-Bonet ben Ábrahám Bedarési (1280–1340) szépen fogalmazott köriratban a tudományellenségek félszedségeit és vádaskodásait megtámadta és nevetségessé tette.

Míg a két párt súrlódásai folytak, addig a francia zsidók feje fölött vészfelhők tornyosultak. A szellemi tusát hallatlan nyomorgatások némitották el: a zsidók Franciaországból kiűzettek.

10. §. A franciaországi zsidók kiűzetése. A szellemi tusa megújulása.

IV. Fülöp a „szép” jelzővel, egyike volt ama királyoknak, kik a kegyetlen zsarnokságot meghonosították Európában. Előleges fenyegetés nélkül a titok leple alatt még hagyja országa magas és alárendelt hivatalnokainak, hogy az ország zsidói kivétel nélkül egy és ugyanazon napon száműzessenek.

1306. Ab. 10-én sokan tömlöczbe vettek és szigorúan utasítottak, hogy egy hónap leforgása alatt távozzanak az országból vagyonuk hátrahagyásával. Csak ez utóbbira célzott a király kapzsisága, melyről a gúny-költemények utonútfélen énekelték, hogy „a csirke a fazékban nem biztos a király körmei előtt.” – 1306. szept. havában valami 100,000-en üzettek ki kegyetlenül Franciaországból. A

zsidó tudomány és a toszafisták városai: Troyes, Paris, Sens, Chinon pusztákká lőnek, az iskolai és zsinagógai helyiségek potom áron adattak vagy ajándékoztattak el. A hátrahagyott vagyon szekereken vitetett a király kincstárába. Az adósság behajtása végett a király egy néhány előkelő zsidót ismét visszahívott, de nem sokára újból elkergetett.

Esztori Parchon, Áron Kohen és különösen a költő Jedaja Bedarési (Bechinat Olom híres művében) szívrepesztő módon ecsetelték a földi mulandóság és a bekövetkezett nyomor kínjait. Eleázár b. József Chinonból fivéreivel ez alkalommal martyságot szenvedett. Az elűzöttek elszéledtek minden világrész felé. Egy rész azonban a francia határon tartózkodék a visszahívás reményében. Nem is csalatkoztak; visszahívtak, de – rövid időre ismét kiűzettek. Egy része ezen harmadszor kiűzetteknek Perpignában telepedett le. Oda kerültek a Tibbonidák és Abba Mari is. Magától értetődik, hogy a régi villongás újból kitört, különösen, midőn Ben Adereth halála után (1310) a határozottabb és buzgóbb Aseri fiaival együtt uralta a helyzetet. Aseri türelmetlensége segédkezet nyert Jehuda b. Izsák ibn Yikár által, ki Aseri tisztelője, a fiatal castiliai király, Don Juan Emanuel, udvarában előkelő állást foglalt el. Ezen ibn Yikár-t jellemzi, hogy egy arab nyelven káromkodó zsidónak nyelvét, egy zsidó leánynak erkölcsi kihágás miatt orrát vágatta le – és ezen büntetést Aseri helyben hagyta. A délspanyolhoni és castiliai zsidók még akkor nyugalomban éltek és egymás iránti türelmetlenségeket gyakorolhatták. Nem úgy Franciaországban, hol a zsidók 9 évvel száműzetésük után (1315) X. Lajos által ismét visszahivatván, számosan letelepedtek. X. Lajos halála után fivére V. Fülöp védte ugyan a zsidókat, de a nép fanatizmusa erősebb volt a királyi parancsolatok írott malasztjánál. Ez mutatkozott szembeszökő módon 1320. és 1321. években, midőn a pásztorüldözések és a bélpoklosok üldözése (gezéroth hároim és gezéroth hámezcauroim) leírhatatlan nyomort hoztak a francia és éjszak-spanyol zsidókra. Egy pásztor ugyanis fölizgatott képzelgésében galambot látott almában, mely körülrepedte fejét s miután utána nyúlni akart, szép hölgygé változott át, ki kinyilatkoztatá, hogy új keresztes sereget toborozzon össze. A buta nép ezen babonás mende-mondának hitelt adott és a keresztesek oly

jelentékeny számmal csoportosultak össze, hogy rövid időben 40000-re rúgott a pásztorkeresztesek létszáma. Ezek is, mint az előbbi keresztesek, a zsidóüldözésen kezdték meg a jeruzsálemi szent sir fölszabadítását, 120 zsidó községnél többet koncolván föl. Egy évvel később más nyomor érte a zsidókat, midőn ugyanis egy bélpoklos, hogy magát és bajtársai szenvedéseit, és a miatt, mivel hogy a társadalomból kirekesztetett, megboszulja, több kutat mérgezett meg és ez által több ember halálának lön okozója. Ezután ugyanazon bélpoklos azt a vallomást tévé, hogy ezen kútmérgezés a zsidók tanácsára történt, mely rágalmat nemcsak a nép, hanem V. Fülöp is elhitt. Ezen új nyomor sok ezer zsidónak halálát vonta maga után. Kik életben maradtak, vagy ki nem keresztelkedtek, nagy sarcz lefizetésére kényszerítették. Azon évben a római zsidókat is vész fenyegette, inert XXII. János pápa nővére, Sangisa, arról rágalmazta a zsidókat, hogy egy processio alkalmával a crucifixet kigúnyolták volna. A pápa erre az összes zsidók kiűzését határozta el, de mégis sikerült a zsidókedvelő anjoui Róbert király közbenjárásával és 20,000 aranyból álló becsületajándékkal, melylyel a pápa nővére haragját csillapították le, a vést elhárítani. A római zsidók helyzete ez időben igen kedvező lévén, a tudomány és költészet virágzásnak indult. Ezen tudományos törekvéseknek köszönjük, hogy Maimuni misna-commentárja, mely csak részben volt ibn Tibbon és Alcharizitól héber fordításban meg, egészen lefordított, mert a római község ben Aderethez fordulván, ez a fordítási munkában arab és héber nyelvben jártas tudósokat serkentett fel, mint: József ibn Alfíal, Jákob Abbászi, Salamon b. Jákob és Nathanel ibn Almali orvosokat.

Később a bötudományú és arabot is alaposan értő II. Kalonymus b. Kalonymus, ki anjoui Róbert nagy kegyében állott, Délfranciaországlól Rómába tette át lakását. Kalonymus híres műve „Eben Bochan,” nevezetes korrajz, úgy szintén „Maszecheth purim” gunyoros mulattató olvasmány, de komolyabb műve is van, ez az arabból lefordított „Iggereth báálé Chajjim.” Kortársai közt legnevezetesebb költő volt Immanuel b. Salamon Romi (1265-1330), ki utánozza az arab makámeeket és rendkívüli ügyességgel kezeli a héber nyelvészetet. „Machbereth” híres művének utolsó fejezete: paradicsom és pokol, állítólag barátja Dante „divina comodiá”-jának élezés utánzata. Ez időbeli nevezetes olasz

zsidó költő volt még Jehuda Siciliano, míg Leone „Romano és Semarja Ikriti bölcselkedő írók voltak.

Hírnévre tettek szert ez időben a karaita írók Izrael b. Sámuel Maghrebi (1300–1324) és az idősebb Áron ben József (1270–1300) konstantinápolyi orvos. Ez időben a karaiták Paläestinában nem éltek oly nagy elkeseredettségben a rabbinitákkal, sőt a Provenceből száműzött és Palaestinába költözött Esztóri Parcbi a karaitákat eltévedt zsidóknak tartja, kiket kell, hogy közel hozzanak, nem pedig eltaszítsanak.

11. §. *Az Aseridek és Gersonides kora.*

A szent föld, a mameluk szultán Naszir Mohammed hosszú, de szelíd kormánya alatt (1299-1341.), ismét benépesedett tudósokkal. Ezen időből valók rothenburgi R. Méir tanítványa Ábrahám, a kabalista R. Chananel ibn Askara és a nevezetesebb Sem-Tob b. Ábrahám ibn Gaon (1283-1339.), Izsák b. József Chelo, Méir b. Izsák ibn Aldabi (Aseri unokája). Mindezek Paläestinában békés nyugalomban éltek, nem különben zavartalan volt akkor a castiliai zsidók helyzete, az értelmes XI. Alfonzó király alatt, kinek kedvencei voltak Ecija-beli Don József ibn Benveniste és Sámuel ibn Vikár. Azonban Abner Burgosból egy kikeresztelkedett zsidó (ismeretes Alfonzó Burgensis név alatt), továbbá Gonzaló Martinez, egy az alsó rétegekből fölemelkedett befolyásos hivatalnok, sok ellenségeskedést szítottak a zsidók ellen. Ez utóbbi Alfonzó két meghitt zsidó hivatalnokát: a fent említett Don Józseft és ibn Vikárt is megrontotta, tömlöcbe vettette, de maga is csúfos halállal végeztetett ki. A zsidó tudomány Castiliában kevés ápolóra talált, csak a talmudtanulás virágzott. Jelentékeny érdemeket szerzett magának e tekintetben Aseri fiaival. Ezek közül R. Jákob és R. Jehuda voltak a legnevezetesebbek. Jákob ben Aseri (Baal Hatúrim) élete (1289–1340.) a szerencsétlenségek egész lanczolatából állt. Isten akaratában való megnyugvással tűrte sorsát. Nagy műve: a rituális praxis céljából összeállított vallás-codexe volt, mely négy részből áll (Túrim) és az etődök, különösen Maimuni, Alfászi, atyja és Ben Adereth, úgy továbbá egyéb jeles talmudtudósok nézeteit alaposan és szorgalmasan feldolgozta (1340.) és nagy befolyással volt a Zsidóság későbbi fejleményére. Jehuda Aseri (1284-1349.)

még nagyobb tekintélynek tartott, mint bátyja. R. Jákob és Aseri halála után (1327.) a rabbinátusban őt követé. Az irodalmat nem gazdagította meg egy művel sem. Nevezetes talmudtudósok voltak még: R. Jeruchamb. Mesullam (Aseri tanítványa), egy compendium szerzője (1334); Dávid Abudarham egy ima-rend összeállítója (1340); Jomtob Ischbili (Ritba) termékeny talmudcommentator; Don Vidal Jörn Tob de Toloza a maimuni codex commentatorja, miért is Baal Hamagidnek neveztetik; R. Simson b. Izsák Chionból (1300–1350.) egy nevezetes talmudmódszertan szerzője (Széfer Kritoth). E korbéli bölcselemi írók valának: Izsák Pulgár (virágzott 1300-49.) és Dávid ben Jomtob ibn Bilja Portugáliából. Nevezetesebb bölcselemi írók voltak: a provencebeli Kaspi, Gersonides és Vidal Nárboni. Bonafoux József b. Abba-Mari Kaspi (ibn Kaspi) (1280-1340.) délfranciaországi Argentierből, sokat vándorolt, sokat író férfiú, kiből bölcselemi szellem lengett. Sajnálta, hogy nem élt Maimuni idejében, vagy Maimuni később nem született. Azon hitben, hogy Maimuni szellemét utódai örökölték, Aegyptomba ment, (1312.) de Maimuni dédunokája II. Ábrahám jámbor, istenfélő férfiú volt, (ki a karaitákat is megtéríté a rabbanismushoz), de bölcselem nem volt. Csalódásaiban ibn Kaspi magára alkalmazá a bibliai verset: „jaj annak, ki segítségért fordul Aegyptomhoz.” Franciaországba visszatérve, majd meg távoli világrészeket beutazva, mindenütt nagy mester után kémlelődve, már 50 éves volt, midőn számtalan értekezése szerkesztéséhez fogott. Sokban hasonlít ibn Ezrához, csak hogy ennek élceze hiján volt. Nagyobb tehetség volt fiatalabb kortársa Levi b. Gerson, vagy Gersonides (1288-1345). Ben Adereth tilalma daczára már kora fiatalságában beavatott a bölcselemben, úgy, hogy már 30 éves korában jelentékeny értékű bölcselemi munkát írt. De a tudomány egyéb szakmaiban is nagy tudományosságra tett szert és több munkával gazdagítá meg e szakmákat. De legnagyobb híre vergődött „Milchamoth Adonai” című bölcselemi műve által, melyben tekintélyt nem ismerő, feltétlenül kutató bölcselelként tűnik fel. Hasonmását csak Spinozában lelhetjük. Az igazság utáni nyomozásában Gersonides még akkor sem riadt vissza kiderített eredményei elől, ha ezek a sz. írással ellenkeztek is. A jámbor hívőkkel mitsem törődött, noha ezek „Istenérti küzdelmek” című művét „Isten elleni küz-

delmeknek” nevezték el és szerzőjüket eretneknek nyilvánították. Keresztyén tudósokkal is állt összeköttetésben. Minden éles gondolkozása mellett is csak csekély befolyással bírt kortársaira. E három provencei bölcselő legifjabbika, *M ó z e s b. J o s u a N a r b o n i* (Maestro Vidal) (1300-1362), Maimuni és Averroes műveit commentálta. Szintén sokat utazott és gazdagítá ismereteit. Fődolgozata a „Moreh” magyarázata volt, melyen 7 évig dolgozott (1355-1362). A rabbanita bölcsészeknél kevésbé jelentékeny Ahron b. Elia Nikomedi karaita (1300–1369.) Kahirában a „Szefer Mizvoth” szerzője, mely művét a karaiták nagyra becsülik.

Németországból ez időben csak szomorút lehet jelenteni. Az üldözések és zsidómészárlások napirenden voltak, melyeket egy rablóbanda, mely magát zsidóverőnek (Judenschläger, továbbá: Armleder) nevezte, organizált. Az öldöklés két évig tartott és szomorú előkészülete volt a még nagyobb mérvű öldöklésnek, melyet a fekete halál idézett elő. Ezen időbeli hajmeresztő öldökléseket leírni meg se kísérhetjük; elég annyit fölemlítenünk, hogy a fekete halál, melynek a világ minden részében az emberiség egy negyede (25 millió) esett áldozatul, Németthonban indokul szolgált a buta néptömegnek arra, hogy három éven keresztül (1348-50) a zsidókat mészárolják, mivel azon örült koholmányt híresztelték, hogy a zsidók megmérgezik a kuktakat! Németországon kívül csak Magyarországon fordultak elő nagyobb mérvű zsidóüldözések és pedig nem a fekete halál következtében (sőt e miatt Németthonból menekült zsidók Magyarországon menedékhelyet találtak), hanem igenis vallásos okoknál fogva. I. Lajos, a „nagy” melléknévvel, ugyanis a zsidókat a keresztyén hitre való áttérésre kényszeríteni akarván, meghagyá, hogy a kik, legalább látszatra, ki nem keresztelkednek, az országból távozzanak, anélkül azonban, hogy vagyonuk elkoboztassék. A hitben erős zsidók nagyrészt Lengyelhonba menekültek, hol nagy Kázmértól barátságosan fogadtattak. Mondják, hogy e lengyel királynak kedvese zsidó leány, a szép *Eszter ka vala*, ki neki két fiút (Niemezc és Pelka) és két leányt szült, mely utóbbiak zsidók maradtak.

12. §. A castíliai zsidók kedvező, majd meg kedvezőtlen helyzetéről.

A fekete halál Castiliában is dühöngött és XI.” Alfonzó királyt is elragadta. A zsidókat nemcsak, hogy nem okoz-

ták (mint Németországban elég esztelenül) ezen természeti csapás miatt, sőt Alfonzó fia és utóda Don Pedro (1350-1369) alatt eddig nem tapasztalt befolyásra emelkedtek. A nem sokára lealkonyodó nap utolsó sugarai fényében tündököltek a castíliai zsidók. A szerencsétlen fiatal király, kit ellenei „a kegyetlennek” neveztek, kedvezett a zsidóknak, kik viszont hű kitartással csüngtek rajta szerencsétlen napjaiban is. Ábrahám ibn Zarzal házi orvosán kívül nagy kedvemenyekben és becsülésben állt udvaránál Sámuel Halevi A b u l a f i a, ki szerencsés pénzügyérsége következtében a legmagasabb rangfokozatra vitte. Nagy befolyását és gazdagságát hitsorsosinak javára aknáztta ki, kiknek különböző községekben dísztemplomokat építtetett. Különösen szép dísztemplom emeltetett Toledóban 1357-ben, mely még most is fen áll és a város középületeinek legszebbike. Irigy hitsorsosaitól a királynál bevádoltatván, Abulafia tömlöcbe vetetett, hol 1360-ban kínos halállal kivégeztetett. Nagy vagyona a királyi kincstár javára koboztatott el. Don Pedro udvaránál nagy tiszteletben állt S a n t o b (Semtob), – vagy Santo de Carrion, ki honi nyelven zengette gyönyörű énekeit. A király és fivére Don Henrik de Trastamara között több évig folyt testvérharczban a zsidók az előbbinek pártján küzdöttek, de Don Pedro legyőzetvén, a zsidók is igen sokat szenvedtek. Toledóban pusztult ki háború és éhhalállal több tízezernél a zsidók közül. Azonban a győztes Henrik de Trastamara (II. Henrik), ki a castíliai trónra ült, nem volt zsidó üldöző; nem nélkülözheté tehetségeiket és pénzüket, a mellett becsülte őket a király iránti hűségükért. Don József Pichon legelső adóbérlő és Don Sámuel A brabanel még magasabb tisztséget vitt, de a zsidó előkelők a nép előtt oly gyűlöltek voltak, hogy a cortesek keresztül vitték a zsidóknak kizárását a hivatalokból, egy külön zsidó negyedben való elkülönítésüket és a szégyenfolt viselését. Még fájdalmasabb volt a castíliai zsidókra a kényszerrel járt vallásos vitatkozás. Ilyen tartott Burgosban a toledói érsek jelenlétében, Avilában, hol az egész zsidó község egyházba menni volt kénytelen, hogy Mózes Kohen Tordesillas Johannes de Valadolid hitehagyottal vitatkozzék (1375).

Ezen és későbbi vitatkozásának főtartalmát könyvben megörökítette, melynek czíme „Ezer Haemuna” (vallás segély). Még Pedro de Luna bíbornok és a későbbi XIII.

Benedek pápa jónak látta, hogy 1375. Pampelonában Bem Tób ben Izsák Sapruttal vitatkozásba bocsátkozzék, mely vitatkozásban nem vajmi nagy dicsőséget aratott. Atyját követte a trónon I. Juan (1379). Koronáztatási ünnepélyén egy zsidó törvényszék a már nevezett Don József Pichont, ki nagy tiszteletben állt a keresztyén lakosoknál, halálra ítélte, őt denuntiatióval vádolván. A fiatal királytól a név elhallgatása mellett eszközölték ki a halálítélet megerősítését, de midőn később az elítéltnék nevét kitudta, annyira felbőszült az elítélők ellen, hogy azokat, kik Don Pichont kivégezni parancsolták, kivégeztette. Ezen elhamarkodásnak még egyéb szomorú következményei is voltak t. i. azontörvényhatározat, mely szerint az igazság-szolgáltatás gyakorlása a zsidók kezéből kivétellett és, hogy mi még aggasztóbb, hogy a nép boszút forralt Pichon halála miatt. Nemsokára találtak is erre ürügyet. Egy rajongó pap Szevillában ugyanis Fernando Martinez, a királyné, Leonore, gyóntató papja, a népet a zsidók ellen föllázítá. A hatóság bekeveredése következtében kitört zsidóüldözés (1391. márczius 15) ugyan elnyomatott, de három hóval később annál nagyobb mérvet öltött, 7000-nél több zsidó család konzultatott le, a többi kikeresztelkedett és a ki megmenekült, az csak futással mentheté meg életét. De mint a láva, úgy terjedt szét Spanyolhonban a zsidó üldözés, Toledóban Tamuz 17-én történt a nagy mézszárlás, hasonló sors érte az aragoniai zsidókat. Valenciában 5000 zsidóból egy lélek sem maradt életben. Malorka főközségében, Pálmában, 300 halt meg, 800 a kastélyban keresett menhelyet, a többi kikeresztelkedett. A barcelonaiak egytől-egyig pusztultak el tűzhalállal. így dülattak föl a legvirágzóbb zsidó hitközségek; 100,000-en felvették (színleg) a keresztyénséget – a hiterősök megmenekültek.

13. §. Ezen kor tudósai.

A világi exegetikus és bölcselmi szakok képviselői: József b. Eleazar Tob Elem Szeferdi (1330-1370); Sámuel Çarça (1360-1380); Ezra En Astruc Salomo b. Gattigno (1310-1380) nem voltak első rangú tudósok, de voltak e korban nevezetes talmudisták, p. o. Menachem b. Zerach (1310-1385), kinek szülei és 4 fivére Estellában a zsidó mézszárlás alkalmával meghaltak, a fiatal Menachem is vérző

sebekkel menekülhetett meg. Meggyógyulva folytatta talmudtanulmányait Juda Aseri iskolájában Toledóban, hol ezt követte a rabbinatusban. Ő a „Czedah laderech” talmudi compendium (1374) szerzője. Nevezetes kortársa Chasdaï ben Ábrahám Orescas (1340-1410) Barcelonában, később Szaragossában, noha talmudtudós, mégsem volt hivatalos rabbi, mert I. Juan udvaránál tiszteletben állva, úgy látszik, nem volt ideje a községi ügyekkel foglalkozni. Főjelentősége a bölcselmi gondolat eredetiségében állt, melyben, ha ideje más hasonló speculatioknak kedvezett volna, úttörő, felforgató hatással lehetett volna. Spinoza tisztelettel emlékezik meg róla. Nem csak Maimuni és Clersonides, de Aristoteles ellen is polemizál. Mint ember szelíd, barátságos és hitsorsosai erős támasza volt. Jellemre hozzá hasonló, de gondolkozásra homlok-egyenesen ellenkező volt idősebb barátja Izsák b. Seseth Barfát (Ribes) (1310-1406) Barcelonából, hol Ben Adereth tanítványa később a gerundi R. Niszim hallgatója volt. A bölcsészlet és tudomány határozott ellensége lévén, még tanítóját, Ben Aderethet is fölülmúlja türelmetlenségre nézve. Talmudismerete, világos felfogása és elmeéle miatt sokat keresett férfin volt. A nagy szaragossai hitközség rabbijának választá. Calatajud község nagy erőlködést fejtett ki, hogy magának megnyerje, később Valencia és Tortosa rabbija lett. A szabadelvű Chajjun b. Gallipápa öreg rabbinust (1310-1380) erősen megtámadta. Izsák b. Seseth és Chasdaï Orescas a kor legelső tekintélyei valának, hozzájuk a legtávolabb községek is fordultak vallás döntvényért. Mint békebírák hivattak föl a franciaországi főrabbinatusi méltóságért vetekedő két párt között is. 1391-ben az üldözés elől hazájából Afrikába menekült, hol aggkorában Tlemcen és Algíria rabbijaként, 1406-ban meghalt. Ezen időben Németországban is megújult a zsidóüldözés, melynek indító oka egy kikeresztelkedett zsidó Peszach (Péter) volt, ki hitsorsosai ellen rágalmakat szórt. A régi vádakhoz még az Olenu imában állítólag foglalt keresztyén megtámadásokról szóló rágalmat toldott. Ennek következtében sok zsidó tömlöczbe vettetett Prágában (1399). Ezek közt volt a tudományos képzettségű R. Lippmann Mühlhausenből, a Szefer Niczáchon híre-, szerzője. Ezen könyvben a rabbinusi zsidóságot sok alaptalan megtámadás ellen védi, de nagyon sikerült védelme mellett is a pfalci Ruprecht császárrá való nevez-

tetése napján (1400 aug. 22-én) 77 zsidó kivégeztetett és három héttel később még 3 a máglyára ítéltetett.

14. §. A spanyol üldözések utóhatásai. Hitehagyottak. A tollharcz.

A sokszor erőszakosan vagy önkényt kikeresztelkedők a hű zsidók valódi csapására szolgáltak Spanyolhonban. Az erőszakosan kikeresztelkedők (Anuszim) ugyan minden kínálkozó alkalmat megragadtak annak bebizonyítására, hogy ősi hitükhez híven ragaszkodnak. Ezek külön osztályt képeztek és jóllehet külsőleg keresztyénséget színleltek, bensőleg zsidókként éreztek. Ezen új keresztyének a néptől marranos (üldözöttek, átkozottak) névvel csúfoltattak. De egynehány hithagyó, hogy az új hit iránti érzelmeit elpalástolja, vagy tán hogy előbbi hitsorsosaival szemben a ballépést igazolja, elég szemtelen volt zsidó ellenségként fellépni. Ilyen jellemtelenek közzé tartoztak a kikeresztelkedett Don Pedro Ferrus, Astruc Raimuch Fragából, ki Francisco név alatt, a zsidóhittérítés buzgó tagjává lett. De nagyobb boszankodást szült az 1391-ben kikeresztelkedett rabbi Salamon Lévi Burgosból, ki, mint keresztyén, Paulus Burgensis vagy Santa Mária nevet vett föl (szül. 1352, meghalt 1435.). Buzgó zsidó és Írástudó volt és Ben Sesettel tudományos levelezésben állott. Korlátlan hírvágytól és kitüntetési viszketegtől emésztve, magas hivatal után sóvárkodott.

E célból Parisba utazott és az ottani egyetemen a theológiára szentelte magát; nemsokára a volt rabbi keresztyén pappá avatott, majd meg XIII. Benedek pápa által Archidiaconus és szevillai kanonokká neveztetett ki. Erélyes hittérítő lön; a navarrai hitközségek főabbijához József Orabaena és Rabbi Méir Alguadeshez intézett héber gunyoros költeményében nevetségessé tette a zsidó szertartásokat. Ohasdaï Crescas ellen is fondorkodott. III. Don Henrik királynak tanácsolá, hogy nemesak zsidó, de új keresztyén hivatalnokoktól is őrizkedjék. — Paulus magatartása nagy ellenszenvet szült a zsidók közt. Józsva b. József ibn Vives Dorkából (miért is Allorkinek neveztetik), ki orvosi és arab ismeretekkel bírt és azelőtt Paulus tanítványa volt, mesterét megtámadta és a keresztyénség tanait élesen megbíráta. Paulus ügyetlenül felelt és azzal végzi: „aláírá-

som: en, ki Salamon Lévi név alatt Istent helyesen nem ismerém, de őt Paulus de Burgos név alatt tisztelni tanultam.”

Chasdaï Crescas, a bölcsező is védte a zsidóságot és Tratató címen a keresztyénség hitelveit élesen bonczolgtató. E nyugodt, de határozott hangon spanyol nyelven írt értekezés mély benyomást tőn.

De nyílhegyes éllel támadta meg a sokoldalú Prófiát Durán (írói néven Efódi) a keresztyénséget, mely (1391) reá s Dávid Bonét Bon Giorno barátjára erőszakoltatott. Összebeszéltek, hogy mihelyt szerét tehetik, a keresztyénség orvét ledobják és ősi hitükhez visszatérnek. Profiát el is utazott Paläestinába: Akkóban egy ideig várta is barátját, de ez megmaradt új hitében. Ezen hűtlenség fölháborította Profiátot, miért is Prófiát az ő volt barátját és Paulust egy „Al thi Kaabotheka” című iratban örök gúny tár gyáva tette. A legszellemesebb irat ez, melyet a keresztyén-zsidó polémia teremtett és melyet keresztyén oldalról elégettek, mihelyt egy példánynak birtokába jutottak. Paulus azonban mindinkább emelkedék tisztségében, míg végre Cartagena püspöke, Castilia kancellárja és III. Henrik titkos tanácsosa lőn. De azért mégsem sikerült neki a királyban bizalmatlanságot kelteni a zsidó hivatalnokok ellen, mert Don Méir Alguadezet a castiliai községek főabbijává és Don Mózes Zarzalt házi orvossá nevezte ki a király. Prófiát később Maimuni bölcsezőzeti iratait és egyet-mást ibn Ezrából commentait, naptári művet (Chesbon Eföd) és – mi legjobb műve – héber grammaticát (Maase Eföd-ot) szerzett (1403). Chaszdai öreg napjaiban mély elméjű bölcsezőzeti munkát írt „Or-Adónai” címen, mely csupán bevezetése egy óriási műnek, melynek befejezését halála gátolta. Ben Seseth az Afrikába jött színlelt keresztyéneket pártfogása alá vette és mindazokat átokkal sujtá, kik a zsidó valláshoz való visszatérésöket gátolták. Valami 20 évig működött áldásdúsan Algiriában. Utóda volt a rabbinatusban R. Simon b. Zemach Durán (Rasbaz), ki a matematika- és orvostanban is jártas volt, igen tekintélyes rabbi volt, ki számos válasziratot szerzett, melyek Tasbaz név alatt ismeretesek. R.Simon b. Zemach (1361-1444) volt az első fizetett rabbi, ki, mert a mallorcai zsidó-mészárlásnál összes vagyonát elveszte, fizetést húzni kénytelenített, mivel, mint mentegetődzék, a berberek nem becsülték annyira az orvosi tudományt

úgy, hogy abból megélhetett volna. Azonkívül még számos irattal gazdagította meg a zsidó irodalmat. Legjelesebb műve Magen Aboth. Fia volt Salamon Duran (1400-1467), ki atyját az algiriai rabbinatusban követé; a kabala ellenzője volt.

15. §. A zsidó ellenes hármasszövetség; a tortozai vitatkozás és a védírók.

A spanyol zsidók sorsának rosszabbra fordulásához három egyén közreműködése járult és pedig egy hitehagyott, egy rajongó domokos szerzetes és egy pápa. Józsuá Lorki Lorkából, ki kikeresztelkedése után Geronimo de Santa Fé nevet vett föl, az avignoni Benedek pápa házi orvosa, életfeladatul tüze ki előbbi hitsorsaira szégyent, gyalázatot és új hitére dicsőséget halmozni. A spanyol zsidók szerencsétlenségére élt akkor Fra Vicente Ferrer domokos szerzetes, ki annyiban elütött szerzetes társaitól, hogy nem hír- és pénzvágtyból, hanem tiszta vallásrajongásból volt zsidógyűlölő. Számos vezeklése, különösen a meztelen testnek vallási célból való korbácsolása miatt a szentek sorába emeltetett már életében. Ezen hitrajongónak sikerült nem csekély számú követőt nyerni, és csengő hangon, sírástól és hangos zokogástól félbeszakasztott, kedélyt megrázó prédicációival oly benyomást tett, hogy hallgatóit magával elragadta. Egyik kezében crucifixet, a másikban a szentírást tartva, még a zsinagógákban is volt neki szabad, a két éves királynak anyjától, Donna Catilinától, támogattatva, tüzes prédicációkat tartani. A meghallgatásra karhatalommal ráerőszakolt zsidók közül sokan – elég gyengén – megváltották hitüket. Az aragoniai és castiliai zsidók közül, mondják, hogy 20,500 tért volna át a keresztyén vallásra. Nagy volt különösen Ferrer befolyása, mióta nyomós szavát a vetélkedő királyok egyike, Don Fernando, érdekében latba vetette és ettől teljes szabadságot nyert nagy mérvben gyakorolt megtérítéseire. Még nagyobb nyomort okozott a zsidóknak a hitehagyott Józsuá Lorki, vagy Geronimo Santa Fé, kit XIII. Benedek pápa önző céljaira használt fel, különösen a zsidók tömeges megtérítésére. Ezen pápa ugyanis a pisai közzsinat által schizmatikus esküszegő eretneknek nyilvánítatván, az ellenjelölt pápák fölött azzal remélt előnyt kivívni, hogy a tömeges zsidó megtérítés következ-

tében az egyház számára diadalt és győzelmet fog aratni. Ezen célból az aragoniai irodalom előkelő tudósaihoz köriratot intézett, hogy legyenek készek Tortozában nyilvános vitatkozásra egybegyűlni. Erre készült nagyban a hitszegő Geronimo de Santa Fé, ki programot dolgozott ki, mely a vitatkozás sorrendjét megállapítja. Első sorban az legyen bebizonyítandó: hogy már a Talmud is elismeré Jézus messiási voltát, ha pedig ezen érvek nem segítenék elő a tömeges áttérést, akkor a Talmudra minden gyalázat hintesék, koboztassék el és a zsidók büntetessenek meg. Csak aggálylyal léptek a zsidó tudósok a nyilvános disputatio termébe, melyben Benedek pápa fényképráztató pompában, a nagyok és a sok száz kikeresztelkedett jelenlétében helyet foglalt. A 20 vitatkozó legjelesbikéi valának: Don Vidal ben Benvenisti ibn Labi (Ferrer) Szaragossából, előkelő származású, orvos és új héber költő; továbbá József Albo Mobreahból, bölcselmi író és égtiszta jámborságú; Zerachja Halévá Saladin Szaragoszából, arabs fordító; Matusia Jizhari íniivelt író; Salamon ben Reuben Bonfed, új héber gúnyköltő, akkor tortozai rabbi és még más jeles férfiak.

A legkülönösebb vallásvitatkozás, mely valaha tartott, volt ez, a Tortozában végbemenő, mely 15 hónapig tartott kevés megszakítással (1413. február havától 1414. nov. 12-éig) és 68 ülést vett igénybe. Előtérben a pápa, ki az egész keresztyénségtől elhagyatva, eretneknek nyilvánított; oldalán egy zsidó apostata, ki *rabbínusi* fegyverekkel akarja aláásni a rabbinismust; háttérben egy hitrajongó szerzetes, ki tüzes beszéde hatalmával nyújtott segédkezet. A remegő zsidó vitatkozókat eleinte a pápa bátorítá nyájas beszédekkel. Don Vidal ben Ben Yenisti volt a főszószóló, ki Geronimo Santa Fé támadó beszédére latin nyelven felelt, azt tapintatlansággal vádolván, hogy már az első fölszólásában fenyegetéssel végzé beszédét. Hosszú időre terjedő vitatkozáson át nemcsak tömeges megtérítést, hanem még csak egyetlen zsidó vitatkozóét sem tudván elnyerni, a pápa barátságtalanul bocsátá el őket, előttük 11 czikkből álló, a zsidók megaláztatását tartalmazó bullát olvasván föl, mely azonban csak félév után nyert alkalmazást.

Szerencsére a pápa fenyegetése egyelőre foganat nélkül maradt, maga a pápa a costnici zsinat által méltóságától megfosztatott, Vicente Ferrer által gyalázatosnak,

meggyilkolásra méltónak hirdettetett, míg végre egy várban kiéheztetett. Hogy védenczével *Maestre Geronimo de st. Fé* (rövidítve *m' g_a d_v f* = Isten káromló) apostatával mi történt, nem tudjuk. Don Fernando, valamint a zsidó üldöző királyné, castiliai (Catalina, is egymásután elhalálozván, a portugáliai I. Joao király és V. Martin pápa alatt némileg enyhült a zsidók helyzete. Ez utóbbi 1419. jan. 31. bullát tett közzé, mely többek közt ezt tartalmazá: Miután a zsidók Isten képmására alkottattak, maradványuk a túlvilági élet részese, azért mi elhatározzuk, hogy zsinagógáikban a zsidók ne bántalmaztassanak, törvényük és szokásaik ne sértessenek, erővel ki ne kereszteltessenek és a keresztényekkel üzleti közlekedésükben meg ne gátoltassanak. Ezen fölötté szelíd pápai üzenetet esengő eszközök is segítettek elő, mert róla mondta a példaszó, „itt, a pápai udvarban, a barátságnak nincs értéke, mihelyest elfordul a fillérke.” Ezen barátságnak hasznát a zsidók nem igen vehették, mert midőn a husziták Ausztriában 1420. a pápaság ellen felkeltek, a katolikus papság pedig a huszitáknál jobban üldözte a zsidókat, sőt Albrecht főherczeg parancsára általános zsidóüldözés léptettetett életbe: ismét V. Márton pápa volt ugyan, ki zsidó kedvező bullát hirdetett, de a huszitáknak Saaz melletti győzelme nélkül a zsidók rossz sorsra jutottak volna. Rajtuk csak Isten segített, ki liez Jákob ben Mózes Möln Halévi (Maharil) (1365–1427) által előirt bűnökben és imákban megtört szívvel fohászkodtak. Segítettek továbbá a fent nevezett zsidó tudósok véd- és dacziratai, melyek által a szent vallásérti lelkesedést ezrek szívében keltették föl. Ilyen védírók voltak: Don Vidal ibn Labi, ki („Kodes Ilakodosim” című iratában) (Ieronimo Santa Fé-t élesen megtámadta; Don David Nászi; Izsák ben Kalonymos, a bölcsész; József ibn Sem Tob (1400–1460), ki igen termékeny író és a castiliai udvarban tiszteletben álló férfiú volt; Ohajim ibn Musa Bejárból (1390–1460). De mindendekelőtt említésre méltó József Albó (1380–1449), orvos és nagy bölcsész, Ohaszdaï Crescas tanítványa. A tortozai vallás vitatkozásban jelentékeny részt vett. Noha a talmudi zsidóságnak tántoríthatatlan híve, mégis a bölcselmi eszmék világos kifejtője volt. *Ikkarrim* című vallásbölcsészeti, igen folyékony és világos nyelvű művében a zsidó vallás hitelveit értelmezi, különösen Maimuni 13 hitezikke ellenében 3 hitelvre fektetvén a zsidóság alapját és pedig:

1. Istennek léte (achduth Habore); 2. Istennek kinyilatkoztatása (Thora min Hasomaim); 3. az isteni megjutalmazás (szochor veones) képezvén, nézete szerint, a zsidóvallás sarkalatos alaphitelveit.

Az üldözés és elpártolás eme korszakában a szellemi élet fejlődése hátramaradt és csak a kabala rejtélyes tana talált nagyobbára ápolókat. így kelt ki élesen a bölcselem ellen és a kabala mellett Sem Tob ben Sem Tob (megh. 1430) Emunot című munkájában. Még előbb éltek Ábrahám b. Izsák Granadából és Mózes Botáréi, ki Jeczira könyvét értelmezte. Németországban csak a nevezett Jákob Möln emelkedik ki, a merseburgi Menahem Meil Zedek mellett. Magyarországon csak Eisek Tyrnau (Nagy-Szombathely) említhető („Minhagim” templom és rituális rendeletek összeállítója). Még ezen korszak jellemzéséhez tartozik felemlítése azon áldásdús tevékenységnek, melyet József ben Sem Tob kortársa, don Ábrahám Benvenisti, ki a castiliai zsidók főabbija és II. Juan király által kinevezett főbírája volt, azzal fejtett ki, hogy 1432-ben Valladolid fővárosban általános zsinatot hivatott egybe, mely tudósok és előkelő férfiakkal állt. A vallás, új nevelés, a bírák kinevezése, a zsidó rágalmazók elleni eljárás, az adóbehajtás szabályozása, a községi béke fentartása és a fényűzéssel való felhagyás voltak a vitatott és határozati pontok. Benvenistét követte a főabbinatusban Companion, ki 1463.103 éves korában meghalván, Izsák Aboab tanítványa által helyettesített a hivatalokban.

*16. §. Az inquisitio és a zsidók elűzetése Spanyolhonból.
Don Izsák Abrabanel.*

Az új keresztyének a rájuk erőszakolt hitnek nem váltak dicsőségére. Zsidó érzelmeiket el nem titkolták. Ezen magában örvendetes jelenség azonban végzetessé lón a spanyol zsidókra. A castiliai Don Juan a marranok hűtlenségét V. Miklós papának bevádolván, nagy csapást hozott Jákob házára, mert a nevezett pápa 1451. nov. 20. az inquisitio behozatalát elrendelte. Az új keresztyének és a gyanúsított laza vallásos gondolkozásuk az inquisitio sorompói elé idéztettek és megbüntettek. Az életveszélyeztetést csak a későbbi időben teremtette meg a vérbíróság. Egyelőre csak éber figyelemmel kísérték a hűtlenek minden

lépését és titkos cselekvését. A bajt növelte, hogy a pápa Johannes de Capistrano ferenczrendű szerzetest rendelte meg a hittérítés művére. Ezen konok zsidógyűlölő Németország és a szláv tartományok, Austria és Magyarország zsidóira nézve, hol a pápa meghagyásából szónoklata megragadó erejével bujtogatott, Valódi Isten ostorává vált. Nagy befolyása volt Capistránónak a fiatal magyar király László lelkületére, sőt midőn II. Mohammed, ki a byzanti birodalomnak összerombolója, három évvel Constantinápoly bevétele után (1453) Magyarország fővárosa ellen nyomult s midőn 1456. Belgrádnál a török és magyar sereg Corvinus Hunyadi jeles vezér alatt összeütközött, Capistrano is bujtogatott a fővezér oldalán, és elég hin volt elhinni, hogy a törökök fölötti győzelem az ő ékesszólásának volt köszönhető. Míg Capistrano (ki 1456. megh.) keleten, addig egy másik gondolatrokona; Alfonso de Spina szintén ferenczrendű szerzetes nyugaton lázított és pedig nemcsak szóval, hanem Írásban is, Fortalitium fidei „hitvár” (1460) a gyűlölet netovábbját halmozza a zsidókra és a viszály kihintett konkola átok-termését meg is érlelte. Sok község esett újból a rajongó nép vakbuzgóságának áldozatául. Ez csak előjele volt a nemsokára bekövetkezett általános üldözésnek. Egyelőre még mindig első sorban a marranók fejei fölött tornyosultak a vészfellegek, különösen a vakbuzgó castiliai Izabella királyné alatt, ki, miután a katolikus Ferdinándot férjül elvette, 1472-ik márczius 14-én történt processional támadt zavargás következtében az új keresztyéneket a legembertelenebb módon kínoztatta és ölette le. A vakbuzgó királyné végre a domokos-rendűek javaslatára Spanyolhonban is felállítani parancsolta az inquisitot, miután erre IV. Sixtus pápa 1478. megadta az engedélyt. Az első vértörvényszék 1481. január havában Szevillában állított fel, hol külön helyet jelöltek ki a máglyák számára. Ugyanazon hóban az első Auto-da-Fé (hitcselekmény) 6 új keresztyéneken próbáltatott meg. Az aragoniai, navarrai és sicilii lakosság erélyes tiltakozása közt állítottatott ezen országokban fel az inquisitio és a kinevezett nagy inquisitor, a vérszomjas Thomas de Torquemada, több vérbíróságot állítottatott fel Cordovában, Iáen, Villa Real, Toledo és Saragossában. A hírhedt inquisitio-bíró Pedro d'Arbues az új keresztyéneket által Saragossában meggyilkoltatott ugyan, de ezen „szentnek” nyilvánított véremler halálával egész Spa-

nyolhonban nyaldosott a máglyák tüze. Ezen borzadály és rettegés idejében nagy tiszteletben állt a katolikus király pár udvarán egy zsidó államférfin, ki a pyrenäusi félsziget zsidó államférfiai sorát méltó képviselgetéssel zárta be. Ez a jeles férfit volt Don I z s á k b. J u d a A b r a b a n e l (szül. Lissabonban 1437. megh. Velenczében 1509-ben). Dávid királyi házára viszi vissza családfáját, nagyatyja Sámuel Abrabanel, ki 1391. rövid időre színleg a keresztényiséget vállal, nagylelkű támogatója volt a zsidó tudománynak. Don Izsák Abrabanel – atyjáról keveset tudunk – koraérett, világos értelmű férfiú volt, ki már zsenge korában írt egy Atereth Zekénim című munkát az isteni gondviselésről. De bölcselmi tehetsége nem volt annyira kiművelve, mint állambölcsészeti tudománya, melynek köszöni nagy rangját. Az akkori szeretetreméltó V. Alfonso portugali király annyira megkedvelte Abrabanelt, hogy udvarába hívta és a pénz ügy érséget rábízta. Jó viszonyban élt továbbá a hatalmas Braganza herczeggel, Fernando val az udvar kegyenczével, a tudós Joao Szezirával. A lissaboni udvarnál nagy tiszteletben állottak Gedalja ibn Jachja és fivére József ibn Jachja. Míg Abrabanei a király kegyét bírta, a zsidók helyzete kedvező vala; sőt az afrikai kikötőhely, Arzila, elfoglalása után rabszolgaságra jutott zsidóknak is atyai pártfogója lett. Királya kegyét és családi boldogságát (három jó nevelt fia Juda, Leon Izsák és Sámuel oldalánál) élvezve, tudományos foglalkozásra készült, midőn pártfogó királya halála után menekülni kellett Spanyolhonba. Toledó-bah telepedvén meg, barátságosan fogadtatott Izsák Aboab rabbitól (a Turimhoz való jegyzetek, Raschi, Nachmanides és egyéb Írókhoz írt magyarázatok szerzője, úgyszintén prédicatiók kiadója). Abrabanel itt commentálta az első próféták történeti iratait csodálatos rövid időben. Kár, hogy bő, noha világos irályban írt, különösen a kérdések halmozásával eltelt commentárja nem nyerhetett népszerűséget.

Rövid ideig lehetett e tudományos foglalkozása nyugalmában, melyet fölzavara a spanyol királypár általi meghivatása a spanyol udvarra, hogy ott a pénzügyérséget elvállalja. Legnagyobb meglelégedéssel látta el e bajos tisztséget 8 éven át (1481-1492). Abrabanel ezen időben nagy gazdagságra tett szert, de mily tiszta jelleműnek kellett lennie, ha a vérszomjas Torquemada vádaskodásaival szemben a háborítatlan nyugalmat és a királypár kegyét osz-

tatlanul élvezé. E közben kifejlődött a maurok és zsidókra nézve oly káros háború, melyet a katolikus királpár 10 évig folytatott (1481–91). 1492. január 2-án vonultak Fernando és Izabella Granadába és ezzel az egész pyrenäusi félsziget 800 évi megszakítás után ismét katolikus uralom alá került. A katolikus királpár, Torquemada folytonos zaklatására, melyre a győzelem előtt csak fél füllel hallgatott, most a nagy győzelem után, VII. Incze pápa akarata ellenében, a rég forralt tervet végre fogatosítani készült. Hirtelen megparancsolták ugyanis, hogy Spanyolhon zsidósága négy hó leteltével 1492. mártius 31 -ig. az oly nagy szeretettel kedvelt országot halálbüntetés tilalma alatt elhagyni kész legyen. Vagyont csak annyiban vihetnek magukkal a zsidók, a mennyiben aranyt, ezüstöt és egyéb kiviteli tilos czikkeket – visszahagynak. Rettegés, kétségbeesés fogta el a zsidókat. Hogyan váljanak meg a drága hanttól, melyben őseik 1500 év óta nyugosznak. Abrabanel még hitegette magát eleinte, hogy a halálos csapást képes lesz ellensúlyozni mesés nagyságú (300,000 arany) váltságdíj felajánlása által. Már-már a pénzszomjazó királpárt félig meddig megnyerte a kiűzetés parancs visszavételére, midőn hivatlanul a vérszomjas Torquemada berohant a tanakodó királpárhoz és e szavakkal dobá eléjük a crucifixet: „Judas Ischariot Kristust 30 ezüstért, felségtek 300 ezer aranyért akarjátok elárulni!” Ezen szavak döntöttek. A parancs teljerőben maradt. April végén kúrthanggal hirdették, hogy készüljenek a zsidók a távozásra, mert ki július végén túl marad hazájában, halállal lakol. Nevetséges árákért kellett ingatlan jószágukon túladni, egy házat oda adtak egy számárért, egy szőlőt egy darab posztó vagy gyolcsért. A szerencsétleneket ezek fölött még keresztyéntérítéssel is háborgaták. De hiterőseknek bizonyultak, hisz az új hit sem védte őket Torquemada gondolatfürkésző kegyetlenségei ellen, melyeknek rövid 14 év alatt 8000-nél több marrana esett áldozatul. Tehát az elkerülhetetlen végzetben, Istenben vetett hittel és bizalommal megnyugodtak. Az agg Izsák Aboab rabbi vagy harmincz előkelővel előre utazott Portugáliába, hogy II. Joao királylyal a feltételeket meghatározza, melyek alatt a kivándorlóknak szabad átutazás engedtetik meg. Végre közelgett a végzetes nap, melyen vándorbothoz kelle nyulniok. Julius 31-én a záros határidőt még nagy kegyesen két nappal meghosszabbíták, úgy, hogy

augusztus 2-án, Ab hó 9-én, a történeti emlékek szomorú napján, 300 ezer zsidó elhagyá azt az országot, melyhez annyi évszázadon át a leggyengédebb szeretettel ragaszkodtak és vele lelkük eltér gyökérszálaival egybefűzve érzék magukat. A világ minden része felé Széledtek, részint a közel királyságba Navarrába, éjszak felé, retint dél felé, hogy Afrikába, Olasz-és Törökországba jussanak, nagyrészt azonban Portugáliának tartanak. A milyen kegyetlen, oly államellenes, botor volt a spanyolok eljárása, mert Amerikának nemsokára történt fölfedezése Spanyolhon fölvirulását eredményezte volna az élelmes, szorgalmas és komoly zsidók közreműködése mellett, így azonban fokról-fokra sülyedt Spanyolhon és még mai napig is megsínli a culturában tetemesen visszamaradt, butító babonában élő nép, hogy hű zsidóit, melyek a nép színét-javát képezték, magától eltaszítá. A török szultán, Bajazid, helyesen jegyzé meg Ti Fernandót okos királynak tartjátok, holott ő országát szegénynyé, az enyémet pedig gazdaggá tévé. (L. Grätz tört. VIII. 963 1.).

Abrabanel Nápolyba vándorolt ki. Itt visszavonultan élt eleinte és biblia-magyarázatát folytatá. Midőn a nápolyi király ott tartózkodásáról értesült, magához hivatá és hivatalt ajánla fel neki. Egyáltalán igen jól bánt a napolyi király a szegény kivándorlottokkal, kiket a ragály megtizedelt. A betegek számára ápodlákat állíttatott föl és gondjukat viselé. Ferdinand, nápolyi király, halála után fia, II. Alfonsó, a zsidó államférfiút további kegybe fogadá, miért is Abrabanel híven követé, midőn VIII. Károly, franczia király, elől Alfonzonak Siciliába kellett menekülnie. Később Abrabanel Korfuba ment, hol elveszettnek hitt magyarázatát az öt könyvhöz, nagy örömeire megtalálta. Majd meg Monopolisban telepedett meg, folyton tudományos tevékenységben töltvén életét, míg József fiát Velenczében 1503. meglátogatván, ott maradt, hol 1509-ben sokat hánytvetett életét befejezte és Paduában eltemettetett. Hajmeresztő volt a többi kivándorló sorsa. Vagy 12000 Navarrába ment, de onnan már 6 év után 1498-ban elűzték őket. Hasonlón jártak a provencei zsidók; 120,000-en Portugáliába vándoroltak, de keservesen csalódtak, mert a fanatizált nép kiűzetésüket sürgette, sokan a hegyek közé menekültek, hol kínosan kimúltak; kik hajóra szálltak sem voltak szerencsésebbek, mert embertelenül bántak velők; kik pedig még visszamaradtak, jobbadán rabszolgaságra kerültek, miután a kegyetlen király II. Joao a

2-10 éves gyermekeket szüleiktől elszakíta és az újonnan fölfedezett Szent Tamásba és a szigetekre viteté, hol nagy vést elpusztultak. Örültségében a király a századok óta orszagában lakott zsidókat a keresztyénségre akarta kényszeríteni. Don József ibn Jachját, a 70 éves aggastyánt, kedvencét, szép szavakban akarta rábíni, hogy elseje legyen a kikeresztelkedőknek.

Példájától tömeges áttérést remélt. De megmenekülni sikerült neki s életveszélyek közt jött Konstantinápolyba, hol sok irat visszahagyásával 1504-ben meghalt. Tizenegy évvel később meghalt Ábrahám Zakúto Tunisban, hol híres történeti művét Juchaszint (1405) írta meg. Számítási és csillagászati művei Vasco de Gamának jó útmutatóul szolgáltak út-fölfedezéseiben. Don Manuel (1495-ben lépett trónra), hogy Izabella leányát nőül vehesse, az ezen összekeléshez kötött feltételt teljesíteni késznek mutatkozott és 1496. Kiszlew 29-én meghagyta a portugáli zsidóknak, hogy 10 hó letelte után az országot a különbeni halál és vagyonkobzás büntetése mellett elhagyni készülnének. Szabad elvonulást ígért nekik, de csúfosan törte meg szavát, mert a 14. év alóli gyermekeket elszakíta szüleiktől és kényszereszközök mellett kikereszteltette 1498-ban, sőt a már a hajón összegyűlt kivándorlandókat erővel az egyházba vitette, de sokan inkább a kutakba és folyamba vetek magukat; csak kevesen menekülhettek meg Afrikába. Ezek közt volt a nevezett Ábrahám Zakúto is és Ábrahám Baba, az orvos és Czeror Hámor, pentateuchcommentár, szerzője (megh. 1520); továbbá Izsák Káró Toldoth Jizchak pentateuchcommentár szerzője, ki Törökországba menekült, hol unokaöcscse, a híres Káró József, nagy szerepre jutott.

1497. nem volt többé Portugáliában nyilvánosan hitét valló zsidó, de annál több új keresztyén, kikkel gyalázatosan bántak és kik közül 1506-ban Lissabonban 2000-, mások szerint 4000-et legyilkoltak. A fertelmes inquisitio hatását csak a brazíliai herceg, I. Don Jósé szüntette meg, miután még Antonio Jose da Silva, a legnagyobb portugisiai drámaíró, mint a zsidóság alattomos vallója, 1739-ben tűzhalállal múlt ki.

17. §. A más országokban levő zsidók akkori állapota.

Míg a pyrenausi félszigeten az emberiség nemtője szegyenpír bontottan elfödé arczát a hallatlan barbárság haj-

meresztő tettei fölött, melyet a szeretet vallása nevében a zsidókon véghez vittek, addig Olaszországban, a pápasághazájában, honnan egyéb országokba ömlött ki a zsidók elleni gyűlölet, aránylag feltűnően kedvező helyzetben éltek a zsidók. Az olasz zsidók közt Immanuel és Leone Romano óta a culturélet szép fejleményi fokával találkozunk. Zsidó tanulók látogatják az egyetemeket és a Medicäusok által ápolt tudomány különböző szakmaiban a zsidók is élénk részt vesznek. Guttenberg új találmányának mesterségét a zsidók siettek először kiaknázni, nyomdákat állítván föl Reggio, Mantua, Ferrara, Pieva di Sacco, Bologna, Soncino Iscion és Nápolyban.

Nevezetes zsidó tudósok közé tartoznak ez időből Messer Leon és Elia Del Medigo. Messer Leon (Jehuda b. Jechiel) Nápolyból (1450-1490), orvos és rabbi Mantuában, a zsidó irodalmon kívül a latint is ért és Ciceró és Quintilian irályi szépségeiben gyönyörködék; Aristoteles egynehány iratát magyarázta, nyelvtant és logicát írt héber nyelven s híres héber ékesszólástant (Nofeth Czufimt) szerzett.

Elia del Medigo (Elia Cretensis) (1463–1498) Grétából bevándorolt családból származott, első rangú tudós, bő classical és bölcsészeti tudomány birtokában, a zsidók és nem zsidók figyelmét már fiatalságában fölébresztette. Ez utóbbiakat Aristoteles, Maimuni, Averroes bölcsészeteivel megismerteté. Giovanni Pico de Mirandola, idejének csodatehetségü grófja legbensőbb baráti viszonyban élt Del Medigoval, kitől nem csak a hébert, de az aristoteles-arab bölcsészetet is elsajátította. A paduai egyetemen kitört tudományos vita eldöntésére Elia Del Medigot hívták föl békebíróul és nyilvános vitatkozásának és pártatlanságának súlyával az egyik párt nézetét emelte diadalra, mi miatt a másik párt képviselőitől gyűlöltetett. Nyilvános tanárrá neveztetvén ki, a paduai és florenci egyetemeken bölcsészetet adott elő számos tanítvány előtt. A kabala elmekábító tanától, melybe barátja Pico, egy Constantinápolyból Olaszthonba vándorolt Jochanan Aleman nevű által lett beavatva és melybe oly annyira elmélyedt, hogy 900 vita tételt Ígérkezett kifejteni, – Elia Del Medigo távol tartá magát, mi józan felfogásának becsületére válik. Hitvallomását egy tartalomdús („Bechinath Hadath” „a törvény próbatéte” című iratban) fejtegeté, melynek alaptétele: hogy a zsidó vallás nem annyira hitelvekben, (mint Maimuni vélte) hanem vallásgyakorlatban culminai. Ezen

iratában különben sok szabadelvű nézetet fejt ki, miért is a hívőkől nem kedveltetett, mert az akkor legjelentékenyebb talmudtudós a Gitta di Castellóból származott Obadja di Bertinoro (1470-1520), ki egy híres misnacomentár szerzője vala, és később Paläestinából kivándorolt, minden türelmessége mellett is csak szidalmazással emlékezik meg a tudományos, különösen bölcselemi törekvésekről, mi nem is oly nagyon csodálandó, miután oly túlszigázott nézettel is találkozunk azon időből, hogy a sokat tanult és sokat vándorolt Áron b. (1er soil A l rabi még azon véleményt is merte kockáztatni, hogy Mózes 5 könyve egy ős régi arab eredetiből való fordítás!

De Elia del Medigonak különösen a talmudi tekintélyekkel gyűlt meg baja. Legjelesebb képviselői voltak Olaszthonban Juda Menz és József Kolon. Ez utóbbi származásra francia, nevelésre nézve német; sok küzdelem után jött Olaszthonba, hol a mantuai rabbinatusra jelöltetett ki.

Valamint ez Messer de Leon és a konstantinápolyi Mózes Kapsali ellen az általuk képviselt tudományos irány miatt polemizált, úgy Olaszthon második tekintélye Juda Menz (1408–1509), bámulatos talmudtudós, Elia del Medigo ellensége lett. Őt tudományos törekvéséért és tanaiért üldözé, sőt, mint látszik, átokkal sújtá, mi miatt Kandiába, szülőföldre volt kénytelen menekülni. József Kolon, valamint kor- és tanuló társa Izrael Bru na (1400-1480), a regensburgi rabbi, tanítványai voltak Némethon legnagyobb talmud tekintélyének: az erfurti Rabbi Jákob Weil (1425-1456) és béesusvárosi Rabbi Izrael Isserleinnak (1425-1470).

József Kolon kortársai közt nevezetesek még Elia Mizrachi Konstantinápolyban, ki a török főrabbi Kapsali mellett volt hitszónok és Jákob Margóles nürnbergi rabbi, ki szintén Kolonnak Kapsali elleni tollharczában ez utóbbinak pártját fogta.

HATODIK RÉSZ.

A zsidóknak Spanyolhon- és Portugáliából való el- űzetésétől Mendelssohn Mózesig (1497-1750).

1. §. Korrajz.

Ah hó 9-ike, mint a spanyolhoni zsidók elűzetési napja, ismét a történeti szomorúság fekete keretű napja volt. Az elűzöttek oly hangulatban hagyták el a drága hantokat, mintha Titus alatt váltak volna meg a szent földtől. De ha egyrészt a párhuzam áll is, és pedig oly értelemben szintén, hogy miként Jeruzsálem Izrael távozása óta romba dőlt és Spanyolhon is a zsidók távozása óta szellemi tekintetben a romok hazájává lön, akkor másrészt az örvendetesebb párhuzami mozzanat is ismétlődik. Miként ugyanis a második szentély romjaiból a zsidóság új életre ébredt és belfejleményét saját nagy emberei szellemi tevékenységéből építé ki, akként a spanyol és portugáliai zsidók a világ minden részébe szétszórva, új culturmagvakat vittek magokkal és Ezsájás jóslata értelmében a megtizedeltek is egy levágott, de csak gályáitól megfosztott, elesett oly tölgy képét tüntetik föl, melynek erős gyökérszálai még ép életet óvnak meg számára és újonnan megszedett erőben feléled, mihelyt csak a levegő és nap éltető befolyását élvezheti. A talaj, melyből a megnyirbált és kérgében megsértett, de belsejében életerős fa tápanyagát szívja, még most is, és ha valamikor, akkor különösen most: a szent írás és ennek hagyományos magyarázata és a talmudismus tovafejlesztése. Igaz ugyan, hogy tömkeleget bontó, bölcselmi ész sokáig nem jellemzi e kort, melynek képviselői a talmud és a kabala mezejét művelik, de hiszen a száműzetés e telén át csak

azért nyugoszsza ki magát az ész birodalma, hogy alig másfél század után Spinozát, a minden kor egyike legéle-
sebb eszű bölcsét, a zsidóság termékeny öléből megteremtse és
száz évvel későbbi a zsidóság harmadik Mózesét föltámaszsza.

2. §. *Az új letelepedések.*

Abrabanelnek, mint a ki az írással elmondhatja ma-
gáról: „én vagyok a férfiú, ki a nyomort észlelem az isteni
harag fenyítő pálczájával,” elhihetjük, hogy a sokat hányt-
vetett spanyolhoni és portugáliai zsidóknak csak egy tizede
menthette meg pusztá életét. Ezek, a hazájukkal együtt va-
gyonukat (valami 30 millió aranyat) vesztett számúzóttek,
kezükben a vándorbottal, szívükben eszmény képekkel és
hitlelkedéssel barangolták be a földet a szélrózsa kü-
lönöző irányai mentében, míg végre a különböző éghajlat
alatt különböző gondolkodású és szokású népeknél a meg-
tűrés alamizsnáját kikoldulhatták. De ezen nyomasztó érzet
lehangoltsága közepette is, a népvándorlást kicsinyben fel-
tűntető zarándoklásuk mellett is, a pyräneusi zsidók (a
sz'fard községbeliek), mihelyest fejüket egy biztos helyre
lethették, már is újból felegyenesedtek, népünk sajtáságos
szívósságával beélvén magukat az új körülményekbe. Sőt
azon benső szeretet- és hűségénél fogva, melylyel volt hazá-
juk, mostoha anyjuk iránt viseltetének, még nyelvüket,
szokásaikat, ima-szerkezetüket és ruháikat még idegen „ha-
zájukban” is megőrizték. Bárhol telepedtek legyen is le, őket
mindenütt sz'fard községek szervezésével látjuk első sor-
ban fáradozni. Sokat kiállóit szenvedésükben megedzve, di-
cső múltjukra büszkék, külön állást foglalnak el a benszü-
lött zsidók községei közepette. Ők, kik magukat Dávid há-
zából származtatják, némileg jobbaknak, nemesebbeknek
vélték magukat és a szenvedéstől meggörnyedt hátukat is-
mét felegyenesíték, mihelyest csak kissé rendezkedtek és az
új viszonyok tényezőit számba vehették. Az elűzóttek nagy
seregei Törökhonba vándoroltak, miként egyáltalán jellemző,
hogy a 15. és 16-ik századbeli zsidók, kik a nyugati or-
szágokból el- és számúzóttek, nagyobbára keletnek tartottak,
mintha onnan várták volna a szabadság és jólét fölkelő
napját, igen nagy száminál seregeltek Afrikába, melynek
Fez Marokkó, Algiria, Tripolis és Tunis városaiban nagy
községek keletkeztek; élükön híres rabbinusok és tudósok-

kal. Az utóbb nevezett községben éltek Mózes Zakúto, kiről már volt szó és Mózes b. Izsák A l a s k a r (1470-1532 és 38 közt), ki nagy küzdelmek után jött Samorából Tunisba, innen később Aegyptomba (Kahirába). Zakúto, úgy látszik, később Törökországba menekült. Aegyptomban (Kaliirában), bol a nemes származású Izsák Kohén Salai volt főrabbi, élt még a megmenekült tudós Samuel Seril i o és a híres Dávid ibn Abi Z i m r a (Radbaz) (1470-1573), kinek vallás- és törvény-jogi döntvényei (responsái) igen becsültek és kiről még nevezetes, hogy a seleucidák aeráját (minjan Jevanim, minjan S'taroth) megszüntette és helyette a világ teremtése utáni számítást léptette életbe. Paläestina is benépesült a spanyol bevándorlóktól. 1488-4525. terjedő idő alatt 70 családtól 1500-ig vitte fel a létszámot. Az anyagi és szellemi jólét nagyban gyarapodott. Az utóbbihoz sokban járult a szelíd és szeretetreméltó olasz talmudtudós Obadja di Bertinoro, kivel közreműködött a spanyol orvos Dávid ibn Sosan, ki nagy tekintélyben állott Jeruzsálemben. Szafetben és Damascusban is keletkeztek községek. De beláthatatlan számmal alakultak Törökországban, hova a menekültek nagy számmal sereglettek. I. Selim, Bajazet és I. Szulejman szultánok nagy előszeretettel és kiváltságokkal fogadták és kedvelték, a hontalanoknak új hazát adván. Selim házi orvosa volt József Hámon, kinek fia és unokája ugyanazon tisztségben éltek a szultánok udvaránál. Atyjánál még befolyásosabb volt Mózes Hámon, Szulejmánnak házi orvosa (1490-1565). Ügyessége és tiszta jelleme, továbbá állambölcsésége a szultán meghitt emberévé tevék. Mózes Hámon kortársai és a zsidó tudósok támasza volt. A szultánt háborúba elkísérvén, Perzsiában Jákob b. József Tâwûssal ismerkedett meg, kit magával vitt Konstantinápolyba, hol ez az 5 könyvet perzsára fordítá, melyet Hámon saját költségén S z a d j a h arab fordításával együtt (Konst. 1546.) nyomtatott ki.)* A konstantinápolyi zsidó hitközség, mely a bevándorlottakkal nőttön-nőtt, 30,000 lelket számlált, 44 zsinagógával bírt, melyek különböző község kötelékeihez (mint p. o. a castiliai, kortlovai, toledói, stb.) tartoztak. A főrabbinatust betölté az érdemes, de félreértett és József Kolontól élesen megtámadt

*) Bővebb tudósítást nyújt munkáin: Über die persische Pentateu U-Übersetzung des .Takob b. Josef Tâwûs... ein Beitrag- zur Geschichte der Bibelexegese Leipzig et Heidelberg 1871. C. F. Winterische Verlagshandlung.

Mózes Kapsali, vele együtt és később, mint hitszónok volt alkalmazásban: Elia Mizrachi (1455-1525-1527), ki a paduai Jutla Menz tanítványa, nagy talmudtudós és szép tehetségű, ékesszóló hitszónok volt. Legjelesebb műve Rási suppercommentárja.

A második jelentékeny város volt Salonichi, hol mihamarabb 10 község támadt, úgy hogy több zsidó lakta, mint nem zsidó. Sámuel Usque a „zsidóság anyjának” nevezi. A sz'fard községek a bevándorolt Jehuda Senyor Benvenisti köré csoportosultak. A talmudtudósok közül Teysasak, Eliezer Simeoni és Jákob ibn Chabib (En Jákob címii haggadai gyűjtemény szerzője) főlemlítendők. A kabala József, Teysasak, Sámuel Frankó; az orvostan leginkább Mózes Almosnino által volt képviselve. Mindannyian spanyol bevándorlók voltak. Ilyenekből állt Olaszhon zsidóságának nagy része. Jelentékeny állást foglaltak el, mint mindenütt, úgy Olaszthonban is a zsidó orvosok. Bonet de Lat es (provencei) X. Leo pápa, Simeon Zarfati, II. Gyula pápa háziorsosa. Kitűnő férfiú volt Sámuel Abrabanel (1473-1550); ez az olasz zsidók legjelesebbikei közé tartozik. Gazdagságát a tudósok támogatására használta és angyaltermészetű hitvese Benvenida istápolta minden nemes törekvésében. Sámuel Abrabanel fizette nagyobb részt a portugáli menekült Dávid ihn Jachját, kit nápolyi rabbinak választottak (1518). Beneventi Baruch kabala előadásokat tartott Sámuel Abrabanel házában. A Mainzból bevándorolt Juda Menz, a paduai hitközség nagy tekintélyű rabbija volt, 100. éven túl élt; fia, Ábrahám Menz követte a rabbinatusban (1504-1526). A benszülött Ábrahám de Balmes Leccéből, a bíbornok orvosa, bölcsész és nyelvész volt (Mikne Ábrahám héber nyelvtan szerzője); Obadj a Szeferno (1470-1550) Rómában és Bolognában az orvostannak és bibliai-magyarázati tevékenységnek élt. Nagy hírre tett szert az Avignonból Ferrarába költözött Ábrahám Farissol (1451-1525.) földrajzi munkálataival. Főlemlítésre méltó még Magen Ábrahám polemikus irata, mely a domokosi és ferenczrendi szerzetesekkel tartott vallási vitatkozásait tartalmazza. Ezen védíratot a ferrarai berezeg, Ercole d'Este tanácsára írta. Az olasz zsidók helyzete tehát elég kedvező volt, mindazáltal Velenzében elkülönített városrészben (Ghettóban) kellett lakniok. Az első ghetto-kijelölés 1516. történt. De Németországban

meg gheftóikban sem volt nyugalomuk. Mert ha III. Frigyes a zsidókat pártolta is – mi igen gyéren történt Némethonban – s házi orvosnak egy zsidót (Jákob b. Jechiel Loansót) nevezett is ki és halálos ágyán Maximilián királynak a zsidók pártfogását szívére kötve is – akkor a zsidók mégis számos üldözésnek voltak kitéve ez alatt. Jól lehet Maximilián az „ö s s z e s né met z si dó k véd ő j e” cím alatt egy zsidót, úgy látszik a nevezett Loanssal rokont, József Loanst Bosheimből nevezte ki, mégis máioralkodása kezdetén kiűzte a zsidókat Steierhon-, Karint hias Krainából. A nürnbergi zsidókat úgyszólván eladta az ottani polgároknak pénzért, kik csúfosan bántak velők. Ezen időben üzték ki szintén a zsidókat Ulmból, Nördlingenből, Kolmár- és Magdeburgból. A regensbiurgi, majnai frankfurti és Avormsi zsidók is kiűzetéssel ínyezettettek. Nem ildomosabban bánt Wladisláv (Ulászló) a prágai zsidókkal, és sok sanyargatás után azoknak elűzetésébe egyezett; de hogy tényleg elűztettek volna, sehol sincs bebizonyítva, azonban a nagyszombati zsidó üldözést nyugalmasan eltúrte. A magyarországi zsidók állása ugyanis Mátyás király ép oly dicső, mint igazságos uralkodása alatt nagyban és egészen kedvezőtlennek nem mondható. Éles szemmel választá meg a zsidó tehetséges hivatalnokokat, kiknek hasznavehetőségét az államjavak érdekében kiaknáza. így például nagy befolyással bírt Mátyás alatt a Svábhonból bevándorolt Hampo János, ki, úgy látszik, később kikeresztelkedett, mert 1467. nemesített és 1470. turóczi főispánná neveztetett ki. Egyik fia, Zsigmond, 1473. pécsi püspök és másik fia, János, Csáktornya birtokosa lett. Egy másik zsidó közreműködésével lón Mohammeddel a béke megkötve. A zsidók, kik ugyan évenként 20,000 arany türelmi adót űzettek, legalább nyugodt életben élvezték a szabadság legdrágább javát. De midőn 1490. Mátyás meghalt, vele együtt, mint a közmondás fennen hirdette, „az igazság is meghalt” és a trónra került A Vladislav (Ulászló), a zsidó barát IV. Kazimir lengyel király fia, vette át az ország kormányzását gyenge kezeibe: akkor e szabadság erős megsérülést szenvedett. Ugyanis 1494. Nagy-Szombaton azon hamis vádra, mintha a zsidók egy keresztyén gyermeket megöltek volna, 14 zsidó tömlöczbe vettetett és kínos halálra ítéltetett el (máglyán égettettek el). Hasonló eset fordult elő 15 évvel később Bösingben. Két évvel a nagyszombati eset után a

csöcselék nép megtámadta a budai zsidókat azon nevetséges ürügy alatt, hogy ők okai az adófelemelésnek. A király szeme láttára fosztogatták és rabolták ki a zsidókat. Wladislaw, ki a Mátyás alatt oly nagy rangban álló Kampó (Ernst) Jánost is tömlöczbe vetette és 200.000 arany fizetésre ítélte el – épenséggel sem óvta meg a zsidókat, daczára a nagy türelmi adónak. A nemesek és a jó lelkületű magyar nép pártfogása nélkül a zsidók ép oly bánásmódban részesültek volna, mint cseh hitsorsosaik.

A zsidó tudományosság egyetlen képviselőjével sem találkozunk ez időből, csak a már nevezett nagyszombati Eiek említetik, mint; jeles talmudtudós. Prágában élt akkor Pollák Jákob (1460-1530), ki Bajorországból vándorolt be és a nürnbergi Jákob Margoles tanítványa volt. A talmud vitató tanulmány módjának, az úgynevezett „Pilpul”-nak volt megállapítója, mely új tanmód később a lengyel talmud tudósok közt volt. az egyedüli mérvadó és még azon túl is tettek.

3. §. *A talmud körüli vita Németországban. Pfefferkorn, Reuchlin, Luther.*

A XVI. század kezdetén a zsidógyűlölet a Talmud megsemmisítését szemelte ki áldozatául. A morvai születésű Pfefferkorn János kikeresztelkedett zsidó, hogy tolvajsága bűnét elfelejtse és a zsidókon magát megboszulja, szövetségelt egy másik hithagyóval, Victor Karbennel, ki ötvenedik évében keresztelkedett ki. Ezek bevádolták a Talmudot a kölni domokos szerzetűeknek, kiknek élén az elhatalmaszkodó Plochstraten (Hoogstraten) állt. Több mérges röpiratban bujtogatott Pfefferkorn a zsidók ellen, a fejedelmeket felszólítván, hogy a közveszélyes zsidókat üzzék ki. Maximilián vakbuzgó nővérének Kunigundának, ki apácza lett, azzal tudta Pfefferkon kegyét és pártfogását megnyerni, hogy vele elhitette, hogy ha a zsidók iratait, jelesül a Talmudot elégetik, akkor a zsidók tömegesen fognák felvenni a keresztyénséget. Kunigunda Pfefferkornt Maximilián királynak ajánlá, ki a parancsot kiadá, hogy az egész Németthonban lakó zsidók kötelesek talmudpéldányaikat kiszolgáltatni alapos átkutatás céljából. Már-már a majnai Frankfurtot, Vormst, Bingent és egyéb helységeket kényszerítették a talmud-példányok kiszolgáltatására, midőn a

Pforzheimban 1455. született Reuchlin János a zsidók pártfogására vállalkozott. Reuchlin a kor áramlatát követve a kabala tanulmányaiba mélyedett és ez okból alaposan sajtátította el magának a héber nyelvet, melyre a császári házi orvos, Loáns, és a Rómában élő Obadja Sztornó tanították. A regensbnrgi rabbival, Margoles Jakabbal, levelezésben állt. Mint ingolstadt, tübingeni és stuttgarti tanár, terjesztette a héber tudomány ismeretét a keresztyének közt és különösen Münster Sebestyén, Cellarius és Mellanchton általa buzdítottak a héber nyelv tanulására. Reuchlin Maximilián abbeli kérdésére, hogy milyen véleménynyel van a zsidó iratok iránt, a legmelegebb pártfogásba vette ezeket. Az ellenfél oldalán állottak Hoogstraten, Paris, Löven, Erfurt és Mainz egyetemei; Reuchlin pártját fogta minden ország tudósa, sőt a württembergi berezeg Ulrich, a bölcs Frigyes, a szász választófejedelem és első rangú egyházférfiak is, mint p. o. Egidio de Viterbo, Elia Levita tanítványa.

Az ellenfél okoskodásai- és szórszálhasogatásaival nem törődven, Reuchlin az igazságos ügy védelmére bátran fellépett és a peres ügyet X. Leo pápa elé vitte, hol tudós zsidók, különösen a pápa házi orvosa, Bonét de Latés, szintén áldásos tevékenységet fejtének ki. Oly melegen védték a zsidó iratokat, hogy Maximilián megbánván előbbi heveskedését, nyíltan Reuchlin oldalára állott és nem titkolta el abbeli nézetét, hogy a pápa helyesen cselekednék, ha a zsidó-gyűlölők ellen kikelne. A király szava mellett hatásos szavát emelte még föl a nemes Sickingeni Ferencz lovag és hutteni Ulrich, ki az éles irányu „Dunkelmännerbriefe” című irat szerzője. Még a fegyver élével is késznek nyilatkoztak a vitás ügy mellett kardoskodni. Rómában Reuchlin nézete értelmében dőlt el a vitás kérdés – és a Talmud meg volt mentve. A pápa, nemcsak hogy pálczát nem tört a Talmud fölött, hanem még a keresztyén nyomdatulajdonost R o m b e r g D á n i e l t is fölbuzdítja, hogy az egész Talmudot kinyomtassa, holott Gerson Soncin csak egyes részeit nyomtatta ki; Romberg még a jeruzsálemi Talmudot is kiadta, és zsidó nyomdai czélokra több mint négy millió aranyat költött.

Reuchlinnak nagy hálaival tartozik a zsidóság és m é l - t á n f o g l a l h a t e l s ő h e l y e t a z s i d ó b a r á t o k k ö z t .

A Reuchlin-Pfefferkorni vita derekasan előkészíté a reformatio idejét. Luther, a wittenbergi ágoston szerze-

tes a fejedelmek és tudósok figyelmét még e vita befejezése előtt vonta magára. Luther kezdetben legalább pártfogolta a zsidókat, sőt könyvében „hogyan született zsidó”, a zsidógyűlölet ellen tiltakozik. Később azonban saját bánatalmai miatt elkeseredve, a zsidók ellen fordult. Egyáltalában ismét rosszabbra fordult a zsidók ügye. A nép föl volt ellenük izgatva. Egy ostya-rablás rágalmozásának örve alatt brandenburgi első Joachim 36 zsidót égettetett el (1510). Majd meg a majnai Frankfurtban elhatározott (1516), hogy a zsidók Nyugat-Németországból űzessenek ki. Három évvel később csakugyan el is űzettek a regensburgi zsidók és a régi sírkövek (számra 4000) elpusztítottak. 1553. Braunschweighból, 1555. Pfalzból űzettek ki.

I. §. .1 törökországi zsidók. Don József Naszi.

Míg Németországban a Talmud melletti és elleni vitákért hevültek a keresztyének, addig a zsidóság csak keveset lön a vitáktól befolyásolva belélete fejleményében. Minden a régi kerékvágásban haladt, a talmud tudósok és a bölcselem barátjai a régi mintaképekhez ragaszkodtak. Politikai tekintetben ingadozó állással bírtak Németországban úgy, mint Portugáliában. Itt élt Juan Miguez új keresztyén név alatt egy férfin, ki a zsidóságnak nagy szolgálatokat tön, miután sikerült a marranokra nézve oly kedvezőtlen országot, mint a minő akkor Portugália volt, elhagynia. Juan Miguez, vagy zsidó nevével Don József Nászi, ugyanis nagybátyjával Antwerpenbe szökött; oda követte őt azután (1563) nagynénje Donna Gracia Mendez, új keresztyén névvel Beatrice de Luna, leányával Reynával. Nagynénjével Don József bankárságot vitt és noha, vagy tán ép, mert ez üzlet nagy hírnévnek örvendett, nem volt maradandó állása Antwerpenben sem. Azért Velenczébe, majd meg Törökországba tették át lakásukat. Nagy küzdelmek és sok viszontagság közt ért Donna Gracia 1552. Konstantinápolyba, hol nyilvánosan tért át a zsidósághoz és a szintén megtért Don Nászi Józsefnek adá leányát nőül. Don József csakhamar Hámon Mózes, a szultán házi orvosa, ajánlata folytán Solimán udvarába került. Nagy okosságának és jeles képzettségének jelentékeny hatás-kör nyílt meg. Selim koronaherczeggel barátságos viszonyba lépett, ki őt, atyját követvén a trónon, Naxos és a cykládi szigetek herczegének nevezte ki. Mindinkább emelkedett

József Selim kegyében és befolyása nőttön-nőtt, elannyira, hogy idővel ő volt a török államkormányzat fő szerepvivője s kegyét meg Maximilian császár és orániai berezeg is iparkodtak megnyerni. Tanácsára Szelim Velence ellen háborút indított, melyben a törökök (Cyprus szigetét elfoglalták (1571). Selimnek nemsokára ezután történt halálával József visszavonult a politikától, hogy annál nagyobb odaadással, mint már előbb történt, szentelhesse magát a zsidóság szent ügyének. Már előbb, még Antwerpenből, roppant összegek feláldozásával sikerült neki és anyósának, Donna Gráciának, a portugáli intjuisitíót szörnyű működésében ideiglenesen meggátolni, később Szuleimantól vett adományát: Tiberiás és környékének romjait kezdé József kiépíteni, hogy ott új zsidó telepítvényt alapítson. Konstantinápolyjában még Donna Gracia állított fel talmudiskolát, melyben jeles tudósok működtek, így József ihn Dab. Don József házi barátai közé tartoztak többek közt Mózes Almosnino jeles hitszónok és a sokat hányatott Izsák Akrisz történész. Ezen időből megemlítendők mint költők: Juda Sarko, Szadjah Longo, különösen Izrael Xagara. A három Virga (Juda, Salamon és József) és József Kohen, kik az ezer éves zsidó üldöztetések fájdalmas martyrságát írták le.

Donna Gráciát, ki 15(59. meghalt, tíz évvel élte túl Don József. Az egész zsidóságtól megsiratva, halt meg 1579. aug. 2-án. Húsz évvel később halt meg hitvese Reyna, tki a belvederei könyvnyomda felállításával a zsidó iratok terjesztése érdekében működött. III-ik Murad szultán alatt nagy befolyásra emelkedtek a zsidók Esther Ghiera közvetítésével, ki a szultán kedvencz hitvesének meghitt barátnéja volt. Saját költségén adta ki S á m u e l Sullam Zakúto krónikáját, Juchaszint (1566-67). Esther dúsgazdag volt. 1600-ban történt meggyilkoltatása után 100,000 aranyra rugó vagyonát a szultán javára elkobozták.

5. *József Karo és Azaria del Rossi.*

A törökországi zsidók kedvező helyzete mellett a zsidó tudomány csak jelentéktelen lendületet nyert. Ennek magyarázati oka részben azon körülményben keresendő, mert a kabalái tanulmány az ábrándos kedélyekben azon hitet kelté, hogy a messiási idő közéig. Ilyen álhíreket terjeszte Dávid Keil-bein' és a hozzája csatlakozott, a keresztyén hitről vissza-

tért S a l a m o n M o l e h o, ki VII. Kelemen s pápától is nagy kitüntetéssel fogadtatott. De V. Károly mindkettőjüket elfogató; az előbbit Spanyol honban a börtönben érte a halál, míg Molcho tűzhalált szenvedett. Egyéb kabalisták voltak: Mózes Cordovero, Szafetben (megh. 1570); Izsák Lurja, a csodatevő, Jeruzsálemben (1543-1572): s tanítványai Chajim Vitai Calabrese (1543-11320); Salomo Alkabez, az ismeretes szombati dal: „Lecho dodi” szerzője.

Az egyedüli talmudi tekintély volt . J ó z s e f b. E f r a i m K á r ó (1488-1575), ki mint gyermek menekült Spanyolhonból. Előbb Nikápoly- és Adrianápolyban, később Szafetben élt, hol Suleban Aruch című, még most is a gyakorlati vallás-praxisra nézve érvényesnek elismert codexét szerkeszté, mintán előbb Aseri Jákob Turimjához írta nagy commentárját, melyben csodálatos alapossággal használta föl az őt megelőző kor legjelesebb talmud-tudósainak nézeteit. Mit tanítója Jákob Béráb, Paläestinában nem ért el, ugyanis a (kézfeltevés =. Sz'micha által) létesítendő ordinátiót behozni s ezzel az egész zsidóságnak központi egyesülést közvetve szerezni, az tanítványának József Karónak codexe által sikerült, mert az egész zsidóságban elismert codexe által egyesítő gyúponot teremtett az egész zsidóság számára, melynek egységes egészét rajta kívül senkinek sem sikerült létrehozni. Nevezetes még József Karónak Készet” Misna című értelmezése M'aimuni codexéhez, továbbá döntvénytára. Káró kortársai valának keleten: Mózes b. József T r a n i (megh. 1580.); B e z a l e l A s k e n a z i Aegyptomban, a Sitta Mekubezeth (régibb talmudi értelmezések) nagyhírű szerzője, József b. Leb Salonichiben, továbbá S a m u e l d i M e d i n a (1599) stb.

József Káró legnevezetesebb kortársa volt az olasz tudós, Azarja b. M ó z e s d e ĩ R o s s i (Min Ha-Adomim), született Mantuában 1514. megh. 1578.; fürkészete és sokoldalú kutatása által korszakot alkotó jelentőséggel bírt volna, ha a kor irányzata nem állt volna útjában, de mégis az újabbkori zsidó régészeti tudomány apjaként tiszteltetik. Beteges, elaszott testében erős szellem lakott. Járta az egész zsidó irattárban és a mellett bírta a latin nyelvet és az orvosi tudományt. Vándoréletet élt Ferrarában, Bolognában, majd meg ismét Ferrarában telepedett le. Kora legjobbjaiival összeköttetésben állott és mindannyitól csodálatott bő tudománya miatt. Különös szeretettel vonzódott

Izrael régészetéhez. Első volt, ki Filo és Josephusról alapos ismereteket terjesztett s ezeknek úgy, mint az egyházatyák iratainak tanúskodásait, a talmudi relatióval hasonlítja össze az adatok hitelességének kiderítésére. Deī Rossi szellemi kincseit a véletlenség hozta napfényre. Ferrara ugyanis rettenetes földrengés által 1570. nov. 18-án elpusztítván, e szerencsétlen lakosok falvakra menekültek. Itt találkozott Deī Rossi egy keresztyénnel, ki mélabús gondolatait fölvidítani iparkodott a zsidó régiségek olvasásával, melyeket egy görög könyvből tanult, holott a zsidók e szakmákban járatlanok voltak. Eltökélte tehát magában, hogy e hiánynak elejét veszi. Első ízben lefordítja Aristeas levelét a görögből héberre. Ezt és hasonló értekezéseit híres könyvébe: *M o a u r E n a j i m* (1573-75) foglalta össze. *G e d a l j a i b n J a c h i a* (1515-1587) „Salseleth Hakkabala” című történeti könyvével ellenkezőleg Deī Rossi még a talmudi közlemények egynémelyikét is merészelté hitelnélkülinek nyilvánítani. E miatt nagyon elszörnyedtek a jámbor talmudisták. Midőn a Moaur Euajim első kefelevonata Sze-fatba érkezett, József Káró Elisa Gellaicót ellenirattal biz-zott meg és körlevélben az egész zsidóságot akará felszólítani, hogy Deī Rossi művét tűzhalálra Ítéljék. De mielőtt József Káró a tiltakozó iratot aláírhatta volna, meghalt (1575). A szefatbeliek, jóllehet bujtogattak a Moaur Euajim ellen, mégsem voltak a községek, jelesül az olasz községek rábíráhatók arra, hogy átok súlyával illessék e könyvet. A mantuai rabbinátus Ben Adereth eljárását utánozván, csak 25 év alóli életkornak tiltotta be Deī Rossi művét, mely azonban mindinkább méltányoltatott, elannyira, hogy még latin nyelvre is lefordíttatott.

6. §. *A lengyelországi zsidók és talmudtudósai.*

A XVI. században körülbelül 200.000 zsidó lakott Lengyelhonban, noha egy összeszámlálás alkalmával alig kilenced részét tudták hivatalosan bizonyítani, mert a népszámlálás indokául adófizetés szolgált. A lengyelországi zsidók, kik a választott királyok, különösen az erdélyországi Báthory István és III. Zsigmond alatt sok kiváltsággal bírtak, a művelődés magasabb fokán állottak, mint azon korbeli németországi hitsorsosaik. Különösen a talmudstudium eddig nem tapasztalt virágzásnak indult, A.z átható ész, a

világos gondolkodás, a csodálatos elmeél új világításban tünteti fel a lengyelhoni talmud-tanulmányt, melylyel a zsidóság zöme foglalkozott, Különösen kiváltak és nagy hírnévre tettek szert: Salom Sachna, Salamon Lurja és Mózes Isserles.

S a I o m S a c h n a (1530-1558) prágai tanítójának, pollák Jakabnak pilpulistikusi tanmodorát sajátította el és még jobban fejlesztette. Főiskolájából eredt Lengyelhon legtöbb rabbija. Tanítója példáját követve tartózkodott talmudtudományos kutatásait és véleményadásait Írásba foglalni. „Más természetű volt Lurja Salamon (1510-1573), kiből erőteljesebb, felvilágosodottabb időben egy második Maimuni válhatott volna. Talmud tanmodora mély és éles ítélő jelleggel bír. Lurja a 16-ik század Rabe n u Tamjának nevezhető. Nagy kritikai tehetségét a Talmud alapos bonczolgatására szentelé, melyről híres compendiuma „Jámsel Selómó” tanúskodik. Azonban önálló és tekintetet nem ismerő határozottsága és éles megtámadásai számos ellenséget ébresztettek maga ellen még saját tanítványai keblében is. Azért nem maradhatott tartósan egy helyen, csak negyvenedik évében telepedett le végleg Ostroyban (Volhyniában), de ott is összekoczcztant Bezalel Izsák ottani rabbival. Élesen megtámadta Káró valláscodexét, de azt kiszorítania, mint véle, nem sikerült. Híresek továbbá Lurja talmudjavításai.

A harmadik ez időbeli talmudtekintély Isserles Mózes volt (1520-1573). Előkelő apjának, ki R. Méir Katzenellenbogen paduai talmudtekintélynek rokona volt, gondos nevelése által oly bő talmud tudományt szerzett, hogy már kora fiatalságában krakói rabbinitásra érettnek mutatkozott. Ő is szükségesnek látta, hogy a rabbinicus zsidóság szétszórt tananyagát összeállítsa a vallásgyakorlat mihez tartása végett, de miután ez irányban már Káró őt megelőzte, nem maradt hátra egyéb, mint a német-zsidó tudósok nézetei tekintetbe vételével Káró Schulchan Aruehjához (a terített asztalhoz) terítéket (mappát) hozzá tenni; toldalékai még most is foganatban vannak, különösen a németes lengyelhoni zsidóság előtt, noha ezen már előtte létezett, csak Isserles által összegyűjtött nehezítések a vallás-gyakorlati életre nézve itt-ott elég súlyosoknak bizonyultak. A bölcsészet iránt is bírt fogékonysággal, noha e miatt az érdes Lurjától gáncsoltatott. Zohárhoz is írt egy commen-

tárt, noha nem volt híve a kabalának: úgyszintén jegyzetekkel látta el Zakúto Juchaszin történeti művét. A történet iránti érdeklődése felbuzdítá tanítványát Gans Dávidot (szül. Westfalenben 1541. megh. Prágában 1613), ki Krakóban végzé Isserles alatt tanulmányait, hogy szinte történeti tanulmányokkal foglalkozzék, Gans „Zemach Dávid” műve azonban csak krónikái becsesei bír. Isserlesnek nevezetes tanítványa volt továbbá a csehországi születésű rabbi Mardocliai data (1530-1612), kinek nagyon hányt-vetett élete volt. Prágából, hová tanulmányai befejezte után visszatért, a zsidók kiűzetése következtében, el kellett távoznia. Velenczébe ment, hol Káro codexét szintén egy általa szerzettel (Debus) kiszorítani igyekezett. De Velenczében sem találta helyét és ismét Lengyelhonba jutott hol végre Grodna-, Lublin- és Krz'mnitz községekben 1175-1592 mint rabbi működött és a már azelőtt fennállt, úgynevezett négy tartománybeli zsinatot (Vaad Árba Arozauth) rendszerezte. Később ismét Prágába nient, hogy mint aggastyán vegye át az ottani rabbinátust. A lengyeli rabbinátusi zsinatokon Jafa távozása után, Józsuá Falk Kohen (1592-1620) (a Chosen Mispathoz írt magyarázatnak Sz'ma=Szefer Meirath Enajim, híres szerzője) elnökösködött. Nevezetes jelenség volt ez időbeli karaita Izák b. Abrahám Tróki (született Trockban, Vilna mellett 1533. megh. 1594.), ki Chizuk Emuna című jeles könyvében a zsidóságot a keresztyénség ellenében alaposan védelmezte. Ezen könyv nagy feltűnést okozott és az orleansi berezeg elleniratát is provocalta. A nevezett Józsuá Falk Koben (1550-1615) jeles rabbi kortársa volt Méir Lublin (1554- 1616), ki úgy, mint az éleseszű Samuél Eliezér Ede Is., Posenből (Meharsa) (1565-4631) a Tabuidhoz értelmezéseket (Ohidusim) írt. Halála évében jött Lipmann Heller (szül. Wallersteinban 1579. megh. Krakóban 1654.) Lengyelhonba, miután rövid ideig bécsi, azután prágai rabbi volt. Sok szerencsétlenség után életveszély elől menekült Lengyelhonba, hol Vladimírban és utoljára Krakóban mint első rangú rabbi tekintély működött. Hírneves Misna-comnientárját (Toszafoth Jontob) már harmiczéves korában írta meg, mint Maimuni. Krakóban, hol öt év előtt a nevezetes rabbi Joel Szerkesz (a Bach Baith Chodos) szerzője működött (1560-1640), Heller 9 évig tanított (1615 -1651). Ezen időben halatlan csapás érte a

lengyel zsidókat Chmielnicki (Chmel) kozákfőnök által szervezett kozák felkelés által, mely 1648 és 1658. év közt számtalan, több mint 140 hitközséget, s több mint százezer zsidó lelket konczott föl. Spanyolhonból való kiűzetésük óta, ily nyomor nem érte a zsidókat. A megmaradtak közül sokan Magyarország-, Morva- és Csehországba és máshova menekültek. Köztük volt Sabbathai Kohén is, ki 41 éves korában a morvai Helleschan községben mint rabbi halt meg 1663. A Jore Dea és Chosan Mispához írt commentárja (Sach=Szifthe Kohén név alatt) Ábrahám Abele Hriimbiner által az Orach Chajjimhoz szerzett értelmezése mellett még máig is nagy becsben áll.

Csodálatosan menekült meg egy fiatal talmudtudós Jákob Askenazi, Wilnából, ki menekülésében az övétől elválasztatott, már-már letérdepeltette egy kozák utolsó halálút végett, midőn egyszerre kardja markolatával eltaszítá és életének kegyelmezett. Askenazi pár napig a halottak közt tartózkodók, hogy más kozák csapatokra ne bukkanjon. Csak fél év után lelte meg Trebitsben nejét, ki Efrajim Kohen rabbi leánya volt és ki a határozott halál hírére sem akart megházasodni. Jákob Askenazi a majdan nagy hirre vergődött Chacham Z'wi apja volt.

A megmenekült talmud-tudósok közül rabbinatust nyertek továbbá Mózes; Ribkes, Fürthben és majnai Frankfurtban, Sámuel Áron Kaidanower, továbbá Mózes Kohen, Metzben. Ezen lengyel menekültek ép oly büszkék vadának, mint a spanyolhoni menekültek voltak származásukra.

7. §. *Az zsidók Hollandiában. Menasze ben Israel*

A sok ezer marran menekült és máglyán elégetett daczára még a 16. és 17-ik században voltak elég marranok, kik magas állami rangjukról lemondtak és oly helyekre költözködtek, hol szabadon vallhatták a zsidó hitet. A 16-ik század vége felé egyre nőtt a portugáliai marranoknak Német-Alföldre való átköltözése. 1590 hajóra szálltak Manuel és Mária Lopez, Pereyra testvérek, Miguel Lopez nagybátyjukkal Hollandiába menendők. Útközben az ango-loktól elfogattak és Londonba szállítottak. A rendkívüli szépségű és erényű Mária nagy mértékben megnyeré az angol királynénak, Erzsébetnek, kegyét és noha berezeg kérte meg kezét, mégis nagyobb kitüntetésnek tartá, hogy

Hollandiába folytatván útját, ott a zsidóságot nyíltan vallhassa. Útját most akadály nem állta el; Amsterdamba jött. Őt követé nem sokára anyja, többi rokonával és egynehány évvel később jelentékeny számú portugáliai marran. kiket az emdeni rabbi, Uri Levi, Amsterdamba kísért és a zsidóságba befogadott. Évről-évre nőtt a bevándorlók száma, úgy, hogy a marokkani követ, Sámuel Palacké, által kirendelt imaház többé nem fogadta be a bevándorlottak számát és tíz év alatt három új imaház (Betli Jákob, Neveli Salom és Béth Izrael) emelkedett, melyekben Izsák Uziel, József és Dávid Pardo végezték a rabbinusi teendőket.

A tudósok, gazdagok és áldozatkész férfiak szép számát egyesítette magában Amsterdam, melynek első megalapítóiként felemlítésre méltók Jákob Tirado, Jákob Izrael Belmonte, egy államférfiakban és költészeti tehetségekben gazdag család feje. Az első bevándorlók közé tartozik még Reuel Jesurun, a költő, ki mint marranns (Paul de Pina név alatt) szerzetes akart lenni, de Elia Montalto, medicäai Mária királyné háziorvosa által a zsidóságnak megtartatott. Alonso de Herrera, ki két kabalistikusi iratot szerzett spanyol nyelven, a melyek később Izsák Aboab által héberre fordítottak le. A spanyol, portugáli, amsterdami zsidók legkiválóbbikainak egyike volt a Lissabonban 1604. született Menasze, fia azon József ben Izraelnek, ki az inquisitio kínzásai által összezúzott testtel és minden vagyonától megfosztva üzetett el és ki Amsterdamba jött. Atyja a fiatal Menaszét Izsák Uziel gondos nevelésére bízta. Alapos ismereteketnyert a bibliában, talmudban és különböző (spanyol, hollandi, latin stb.) nyelvekben, melyeket szóban és írásban mesterileg kezelt. Sokat tudott, de nem volt mély gondolkodó, mégis beláthatatlan nagy áldás fűződik nevéhez: nem számtalan irata által, hanem azon lelke minden erejével szorgozott törekvése által, hogy Angolhon a zsidókat, honnan ők harmadfél század előtt örök időkre szóló határozattal kiűzettek, ismét befogadja. Ezen áldásos működésének gyümölcsét Menasze csak részben látta megérni, mert kora halállal múlt ki, ugyancsak Angolhonból való vissza-jötte alkalmával, de halála után alig egy évtizeddel az eszme testet nyert. Az oly nagy hévvel küzdött zsidókért való lelkesedését jó nagy részben elősegíték Cromwell és a nagy szerepre jutott angol puritanusok, kik a zsidók nagy barátai valának. A tisztelet, melyben Menasze a keresztyén

tudósok Buxtorf János az öregebbik (1564-1639), a tudós Vossius-család, Hugo Grotius és a philologok királya Scaliger József és más több előtt állt, szintén tényező volt fáradságának sikerében, mert a tudósok és sok egyéb keresztyén rajongó, nemkülönben a héber nyelvet értő svéd királyné Christina, Mena szét első rangú tudósnak tartván, fölötté nagy tisztelettel viseltetének iratai iránt, melyek csodálatos olvasottságról tanúskodnak. Már 1650. fordult Menasze az angol úgynevezett hosszú parlament-jéhez, a zsidók felvételeért esdekelvén, „Izrael reménysége” című iratát átnyújtván és egyszersmind kérelmezvén saját oda-, utazhatási engedélyét azon célból, hogy a zsidók felvételenek keresztülvitelében közvetítő segédkezést nyújthasson. A politikai áramlat, jelesen az angol-hollandi háború, utazását, melyre megadatott az engedély, mindig hátráltata, míg végre 1655. csakugyan Londonban partra szállt. Legott Cromwellnek föliratot nyújtott át, melyben sok ország megbízásától támogatott abbeli kérvényét tolmácsolja, hogy a zsidók ismét Angliába felvétessenek. Noha a zsidókat kedvelő Cromwell e tervnek mindjárt meg volt nyerve, úgy mégis a papság és kalmárság részéről a zsidók gyanúsítottak. Ezen gyanúkat leküzdendő Menasze Londonban iratot „a zsidók védelme” címen szerzett, mely a legjobbakk közé tartozik, melyeket írt, és melyet Mendelssohn kitűnő bevezetéssel látta el és még most is becses olvasmánynak értékével bír.

Czélját ugyan teljesen nem érte el legott, de azért mégis egyes zsidóknak megadatott az engedély az azonnali letelepedésre (1657). Évi üzetéssel (100 fonttal) és nagy tisztelettel bocsáttatott el Cromwelltől, hogy Amsterdamba vigye a jó hírt, de útközben Middelburgban érte el a halál (1657. márczius havában). Nevezetesebb munkái: „Conciliador” spanyol nyelven, mely a sz. írás ellenmondásait igyekszik kigyenlíteni; a „föltámadásról”, az „élet végéről”, „Nishiath chajim” (héber nyelven), mely kabalisticus irányu, mint hogy egyébként is Menasze nagy pártolója volt a kabalának. 400 kidolgozott praediciatiót is hagyott maga után. Fölemlítendő, hogy Menasze, ki szűkölködő állapotban élt, hogy életforrást szerezzen, Amsterdamban nyomdát állított fel, mely alól jeles iratok bocsáttattak napvilágra, később a dúsgazdag Ábrahám és Izsák Pereyra anyagilag támogatták, hogy ne kelljen, mint szándékolta volt, kivándorolnia Braziliába.

Menasze működésének eredménye csak 10 év után volt szemlélhető, mert számosan telepedtek le a gazdag olasz és alföldi zsidók közül Londonban. Ezen új község Jona de Silvát hívta meg rabbiul. Őt követé (1679.) Jákob Abendana, ki a Kuzarit és a Misnát spanyol nyelvre lefordítá. London legbiresebb rabbija volt Dávid Nieto (szül. Velenzében 1654), ki Divornoból, hol orvos és hitszónok volt (1701.) Londonba hivatott.

8. §. *A szellemi forradalmárok.*

A tizenhetedik század első felét két irányzat jellemzi, melyek homlokegyenest ellenkezésben állanak egymással: ugyanis a kabala és a szabad gondolat. Amaz kábító hatásban tartá a legkiválóbb főket, mint pl. még egy Menasze b. Izraelt is. A zsidó községek túlnyomó legnagyobb részében akár egy lengyel kis községről, akár a mívelt Amsterdamról legyen szó, a mérvadó érzés- és gondolkozásmód a kabala volt. Az Izsák Lurja-féle ábránd és szédülés a lélek eredetéről, lélekvándorlásról, lélekcseréről és megváltásról stb. mindinkább széles körökben foglalkoztatták az e szerepre hivatottakat. Legélénkebb mozgást idézett elő Chajim Vital Calabrese, ki a keleti zsidóság könnyűhiszeműségét csaknem 50 évig szedte rá (1572-1620). Kortársa Jesája Hurvitz, frankfurti és prágai rabbi (1570-1630.) kiváló talmudista, szintén a kabala hálójába került és ennek különös fényt kölcsönzött tekintélyével. Könyve Seloh (Sne luchaut habrith) a lurja-i kabalát a talmudismus köpenyébe burkolta és ezzel még erősebb alapra állítá. Ezek és mások, mint p. o. Naftali b. Jákob Elchanan lengyel kabalista gondolkozásmódja ellen, itt-ott, magától értetik, csak az olasz és portugáli zsidók közt is keltek ki férfiak, kiket lázadók- és forradalmároknak nevezhetünk, mert a kor irányadó gondolkozását vonták kétségbe. Így p. o. Immanuel Aboab, portugáli származású, ki sokáig Olaszthonban tartózkodók, késztetve érezte magát „Nomologia” című művében a talmudi és rabbinistikus, értelmezéseket a hagyomány átszarmaztatóinak névjegyzékével összeállítani (1616-1625), mely munka által a kabalistikus irányt akará ellensúlyozni. Határozottabb iránynyal és erélyesebben lázongtak különböző helyeken, különböző képzettségű férfiak. Három forradalmár lépett föl egymástól függetlenül

és pedig Uriel Akosta, Leo de Modena és József del Medigo.

Uriel da Costa (Gabriel Acosta 1590-1640) opor-tói marran család ivadéka, melynek tagjai az inquisitio által nagyobb részt jó keresztyénekké lettek. Atyja szigorú katolikus volt. Atyjától az ügyvédi pályára előkészítve és az egyház dogmaival foglalkoztatva, nem lelte meg ebben lelki nyugalmát és noha hivatalt nyert, mint egyházi kincstárnok (1615), a keresztyénség dogmái elleni kételyeit nem csillapíthatá le. A szent írás ó-testamentumához nyúlt vigaszt keresendő. A próféták szelleme megragadá őt és hirtelen elhatározá, hogy a katholicismus békóit lerázza magáról; határozatát, melyet anyja és fivéreivel közlött, (mert atyja már nem volt életben), ki is vitte, mert az egész családnak sikerült (1617-18) Amsterdamba menekülni, hol Acosta fivéreivel a circumcisio felvétele után a zsidóságba lépett. De fölizgatott képzelődése itt csalódott, mert a bibliai és rabbinikusi zsidóság közt nagy különbséget tapasztalván, ez utóbbi ellen szenvedélyes természeténél fogva nyíltan kikelt, mire magát följogosítottnak vélte, tekintettel a nagy áldozatokra, melyeket hozott. Nem csak szóban, hanem tetteben is ellene szegült a „Farizäusok” rendeleteinek. De az amsterdamiak, kik nem kevesebbet szenvedtek és életüket kockáztatták szent vallásukért, különben pedig az inquisitio türelmetlenségének szellemétől illetve voltak, nem hallgattak Uriel Akosta vallássértő szavaira és tetteire. Izsák Uriel és József Pardo az átoksujtással, azaz a kiközösítéssel fenyegettek, de ez csak ellenszegülését ébresztette és élesítette; minek következménye a foganatba vett kiközösítés lett. Magára hagyatva, mindinkább elmélyedett szörszálhasogatásokba, melyek őt még a bibliával is meghasonlásba hozták, látván azt, hogy a sz. írás a halhatatlanságról mit sem szól. – Készületeket tőn ebbeli véleményét írásba foglalni. De kitudódott, hogy Akosta botrányt akar előidézni, azért őt megelőzte Sámuel de Szilva orvos „a lélek halhatatlanságáról” című, spanyol nyelven írt (1623), értekezlettel, szerevezve a célból, „hogy egy bizonyos ellenek tudatlanságát megczáfolja.”

Később meg is nevezte Uriel Akostát, kit vaknak és képtelennek mond. Erre Uriel Akosta nyilvánosság elé hozta (1624-25) a „Farizäusok traditiója” elleni iratát, melyben a hagyományos zsidósággal tört. Most eretneknek, ki-

közösített istentagadónak nyilvánítottván, azonfelül a hatóságnál bevádoltatván, hogy a lélek halhatatlanságának tagadásával Uriel Akosta a keresztyénséget is megtámadta, elítéltetni kerék a hatóságtól.

Uriel Akosta tömlöczbe vettetett, 300 forint bírság és irata elégetésére ítéltetett. 15 évig élt elszigeteltségben, míg végre rokonai unszolására kibékült a községgel, ajkával vállalá a zsidóságot, de lelkétől távol vala az. De alig, hogy látszatra megtért, már is alattomban áthágta a zsidó vallás-törvényeket. Saját fivérei és unokaöccse, kik kibékíték, jelentették be haragjukban ezen jellemtelenséget és Akosta másod ízben is a zsidó törvényszék elébe idéztetett. A nyugalom után sóvárkodó és már megtörött Akosta az új bűnhődésre is elhatározá magát, nehogy másod ízben is kiközösíttessék. Rendkívüli volt bűnhődése, melyet előírtak a rabbik, nem boszúságból, hanem vallástöprengésből. Akostának a szószékre kellett lépni, ott nyilvánosan, töredelmesen bevallani bűneit, erősen megfogadni, hogy ezentúl a szombatot és a többi sz. írási parancsolatokat szentül tartandja, mire Sámuel Morteira parancsára 39 korbácsütéssel illette. Még evvel nem volt befejezve a lealáztatás, hanem azonkívül a zsinagóga bejáratánál kellett végig terülnie, hogy rajta átmenjenek a járók-kelők. Nem csoda, hogy Akosta ezen vérig ható megsértés és megaláztatás következtében még nagyobb dühvel gyűlölte a zsidóságot, nem csak az amsterdamiakat, hanem az egész föld kerekiségén lévőket. Mert megtérése nem töredékes szívből, hanem a harcz küzdelmeiben való kifáradásából eredt, új küzdelemre pedig erőtlennek érzé magát, azért boszút tervelt megsértésének főokozója ellen (fivére vagy unokaöccse ellen). Két pisztolytöltést tartott készen és az alkalmat meglesve, egyiket a háza mellett elmenő fivérére (vagy unokaöccsére) lötte, de célját tévesztve, bezárt ajtó mellett a másikkal magát lötte agyon. A benyomulók asztalán „egy emberélet példája” című önleírást letek, mely a legrútabb rágalmakkal és zsidógyűlölettel volt telve.

Ez volt vége az első forradalmárnak, ki nagyban kezdé és kicsinyesen végzé a zsidóságról való gondolkozását.

Képzettebb, de jellemtelenebb forradalmárok voltak Leon Modena és a vele rokon gondolkozású Del Medigo. Leon b. Izsák_Modena (1571-1649) régi, Franciaországból Olaszthonba (Modenába) bevándorolt családból származott,

melynek tagjai a tudomány és kabala hívei voltak. E közvetíthetetlen ellentétet egyesíté magában Leon Modena. Csodagyermek volt; már 3 éves korában reményekre jogosított, már 13. évében szép párbeszédet írt a kártyajáték megengedhetése vagy tilalma fölött. A csodagyermekből nem vált csodaférfiú, mert ha csodálatos bő tudománnyal bírt is, úgy hiányzék neki az, mi az embernek legnemesebb kincese: a jellem.

Hogy kenyerét megkeresse, egymásután volt előimádkozó, tolmács, író, korrektor, könyvárus, alkusz, kereskedő, rabbinus, zenész, házasságszerző és bűv-ereklye (amulet)-író. A bibliai, talmud-rabbinikusi és keresztyén-hittani irodalomban jártas volt; értett a bölcsészeihez és természettanhoz, írt héber és olasz verseket, értette a latin nyelvet, kitűnő emlékező tehetséggel bírt, melynek mívelésére emléktant (mnemotechnikát, *Leb Hoarjeh* cím alatt) írt. A tudomány ezen sok ága csak kenyérkeresetre szolgált neki és a mit ma keresett, holnap a kártyában elvesztette. Elméletben rút bűnnek ismervén a kártyázást, a gyakorlatban ellene vétett. Már fiatalságában elítélte önleírásában azt. Magát ezen szenvedélyért korholta, de erőtlén volt önmagát leküzdeni. Az elmélet és gyakorlat eme ellentétét tapasztaljuk Leon Modena gondolkodásában és vallásos elveiben is, ha elvről nála egyáltalán szó lehet. Önmagával meghasonolva, a vallásnak nem volt hatalma fölötte: hit és hitetlenség, tiszta felfogás és babona benne tusában éltek egymással. A lélekvándorlást nevetségessé teszi tanítványa József Chamiz abbeli kérdésére, de egyszersmind szóban monda neki, hogy vannak esetek, melyekben a benne való hitet tanítaná, hogy eretneknek ne nyilvánítsák.

A kabala ellen is írt, (*ari nohem*), de másrésről pénzkereset végett még amuletteket is készített. Majd a zsidó szertartások ellen szerzett könyvet (*História dei Riti*), mely több nyelvre lett lefordítva és a keresztyének keresett olvasókönyve volt; majd pedig egy pár évvel később (*Saagath arjeh* címen) védíratot szerzett a talmudismus érdekében. Ezen ziláltság s beltusa daczára a rabbinatusi funkciókat is végezte és mint rabbi halt meg Velenczében (1648). Barátságos viszonyban állt a szellemes Sara Copia Sullam írónővel, ki egy rajongó szerzetes hitcsalogatásának vitézül ellenállt.

Látszatra hasonló és mégis lényegében különböző férfiú

volt József Salamon Delmedigo (1591-1655) Kandiából. Kora fiatalságában a zsidó tudomány és classical nyelvismerek alapos tudatában ment a paduai egyetemre, hol a híres Galilei tanítványa lett, kitől a számtanban kitűnő kiképeztetést nyert és orvostannal valamint bölcsészettel foglalkozott. 1613. visszautazott hazájába, de ismét elhagyá azt. Alexandrián át, hol egy híres számmestert legyőzött, Konstantinápolyba utazott, hol a karaitákkal sokat társalgott, sőt még a kabalával is foglalkozott. Ott sem volt nyugta. Lengyelhonba ment s Radziwill fejedelemnél volt egy időn át házi orvos. Ebbe is beleunt. 1627. Hamburgba, innen Amsterdamba ment. 1630. ismét Frankfurtban volt, hol szűkölködésben élt mint községi orvos és 1548. Prágába ment, Wormsban is volt. Onnan ismét Prágába jött, hol sokat ígérő, de keveset teljesítő életét 1655. befejezé – a nélkül, hogy a nagy hűhóval kürtölt munkái valamelyikét kiadta volna. Dicsőségére válik azonban baráti viszonya, melyben állott a jellemerős és éleseszű Simone Luzzatóval, ki Leon Modenával velencei rabbi volt, hol 1663. mégis halt. Híres a zsidók és zsidóság érdekében írt értekezete a hebreusok állásáról (1638).

9. §. Spinoza.

Míg Menasze b. Izrael azon volt, miként lehetne a Zsidóság rozszant épületét megerősíteni, addig egyik tanítványa azt gondolat-emeltyűjével alapjából kiforgatni készült. A zsidóság termékeny méhe ismét egy óriás szellemet szült, mely a világ visszasságait és tévelygéseit alaposan gyógyítani, az ég és föld közötti vagy szellem és test közötti összefüggést mélyebben megismertetni, egy második Ábrahámként a világ bálványait, mely előtt félelem és gondolat-tunyaság közt porban fetrengtek, széttördelni vállalkozott. Ezen, idejének, vagy helyesebben, minden eddigi időnek egyik legnagyobb gondolkozója volt: Baruch Spinoza (Espinoza), született Spanyolhonban vagy Amsterdamban 1632. meghalt 1677. Több tanuló társával látogatta az amsterdami hét osztályú iskolát. 13. vagy 14. évében Menasze b. Izrael által beavattatott a talmud-tudományokba, nyelv-, retorika- és költészetbe. Végkiképeztetését a Talmud és rabbinusi iratokban Saul Morteira alatt nyerte el, kinek nevezetes tanítványa volt még Mózes Zakút (1630-1697), ki Spinoza ellentéte volt, kedvelvén a rejtélyest és titok-

szerút. Tudvágya Spinozát arra serkenté, hogy tanítója tantárgyain túl menjen és régibb zsidó gondolkodók irataiba mélyedett, jelesül ibn Ezra, Maimuni és Greseas iratait tanulmányozván, s még a kabalától sem vonván el magát, melyet Ábrahám de Herrera és Sámuel Aboab ápoltak azon időben. Már 15. évében zavarba hozta tanítóját, Morteirát, hozzá intézett kérdéseivel. Ibn Ezra kételkedő szellemétől és Van den Enden Ferencz latin tanítójának gúnymodorától, úgyszintén Descartes (Cartesius) bölcsészetétől fogékonnyá téve, Spinoza látköre kiszélesült. Es mennél inkább gyarapodott a kívülről fölvetett idegen gondolatok tárháza, annál inkább elidegenedett a zsidóság rabbinikus és kabalistikus formáitól. Mi az ő világos mélyen beható eszének ítélőszéke előtt nem volt igazolható, kérlelhetlenül magától eltávolította és babonának nyilvánította; fürkészte mindinkább érlelé benne a zsidósággal való meghasonlást. Nemcsak a talmudi hanem a bibliai zsidósággal is ellentétbe jött gondolkodásmódja. A bibliát emberműnek ítélte. Nem Leon Modena és Del Medigo könnyelmű természetével bírván, hanem mély erkölcsös gondolkodású lévén, bizonyára nem csekély szellemi tusába kerülhetett neki fiatalsága ábrándjai- és szokásaival törni. Nem is Descartes, az általa oly annyira csodált mestere mintájára termett férfiú lévén, ki más volt az elméletben és más a gyakorlati életben, Spinoza mindannak érvényt igyekezett szerezni a gyakorlati életben, mit az elméletben helyesnek ismert föl. Jellemtelenségnek tartván a zsidóság iránti hűség színlelését, evvel törni kezdett, beszüntette a zsinagóga látogatását, a szombat és az étkezési törvények megőrzését, annál nagyobb izgatottságot szült a csakhamar nyilvánossá lett elidegenedése Spinozának az amsterdami községben, mennél inkább tartott ez attól, hogy a rendkívüli képességű Spinoza, kiben egy szép jövő megtestesítését remélték, végkép elpártol a zsidóságtól és a keresztyénség elveit fogja diadalra emelni – akkor, midőn még mindig számtalan marran szenvedett vértanúságot Spanyolország- és Portugáliában szeretett hitükért. Hát Fernando da Villa Real, Lopez Boldizsár, a két híres Bernát és mindmegannyi vértanúságot szenvedők, csak üres árnyékokat kergettek, hogy életeket a zsidóság igazságaiért a máglyán fejezték be? És Spinoza büntetlenül merjen azok ellen kikelni? Sámuel Morteira és Izsák Aboab elnöklete alatt összeült a törvényszék (Menasze b. Izrael akkor Londonban volt). Spinoza ki-

hallgatásra idéztetett. Szigorral nem bántak akkor még vele, mert Morteira kedvenc tanítványa és erkölcsös magaviseletű volt. Jellemszilárdsága tétovázni nem engedő Spinozát és a gondolatszabadságot védte. Kétségkívül szelíd átok alá helyeztetett, de mit Spinoza könyebben eltűrt, mint Uriel Akosta, ki nem érezte magát belvilága gondolataiban kárpótolva. Azonkívül keresztyén barátokkal társalkodott. Következetessége nyakasságának magyaráztatott, de még ekkor sem léptek föl a teljes szigorral, nehogy Spinozát a keresztyénség karjaiba taszítsák és a marranoknak rossz példát szolgáltatassanak, azonkívül tán a még fris emlékezetben élő Uriel Akosta által földézett botrányt nem akarták ismételni.

A rabbik azért, kéz alatt, barátai által Spinozának 1000 forintnyi évenkénti nyugdíjat kínáltak, ha a zsidóság ellen semminemű lépést nem tesz és hébe-korba mutatkozik a zsinagógában. De Spinoza, noha még fiatal, mégis oly erős, jellemedzett férfiú volt, hogy a pénz nem bírta rá elvei feladására. Színlelni nem tudott és életmódját nem változtatta meg. Az ellentétek élesbültek. Rajongók Istennek tetszetős dolgot véltek cselekedni, ha tördőfessel életének véget vetnek. Egy ilyen rajongó a színház előtt leselkedett Spinozára, melldőfést irányzott ellene, de Spinoza a mozdulatot elég korán észrevevén, hirtelen fordulattal kikerülte a halálos dőfést. Ezen esemény után elhagyta Spinoza Amsterdamt, hol élete veszélyben forgott. Most kibékülési módra gondolni sem lehetett, azért a rabbik és elöljárók fölötté a szigorú átkot (Cherem-t) egy csütörtöki napon, 1656-ik év Ab 6-án kimondották, a vele való közlekedést betiltván. Spinoza közönnyel fogadta a Cherem hírét. De a portugáliai község elöljárósága még a világi hatalom előtt is bevádolta, mely őt egy pár havi száműzetésre ítélte el Amsterdamtól. Egy védiratban a világi hatalom előtt kifejté, hogy nem állambűnös akkor, ha ősei vallása és egyáltalán a vallások fölött gondolkodott és eltérő nézetre jutott. Amsterdam melletti faluban (Ondekerben), hol 1656-60. tartózkodók és később Rhynsburgban 1660-64. Spinoza szemüveg-köszörülésből tartá fen életét, minden segítséget baráti kéztől, sőt egy felajánlott heidelbergi tanári állomást is visszautasítván. E közben dolgozta ki világhírű művét „tractatus theologico-politicus” czímén, mely a szerző neve nélkül és a nyomda helyének meghamisításával látott nap-

világot. Első sorban azt akarta vele elérni, hogy a gondolatszabadság a vallás és állami béke megkárosítása nélkül is lehetséges és megengedhető. Ezen önvédelmi iratában látszott különben, hogy Spinoza még sem volt oly közönyös kitzasztatása ellenében, mert a zsidók iránti gyűlölettel van eltelve könyve és a zsidókat Uriel Akosta mintájára Farizeusoknak nevezi, őket hívó és aljas gondolkodásúaknak ítélvén el, a mellett Maimunit, az aristotelikust, megtámadja és Crescast és Cferonidest fölhasználja. Mint előre volt látható, műve (mely 1670. jelent meg) nagy feltűnést okozott. Oly élesen, behatóan még nem írtak a vallásnak a bölcsészet és államhoz való viszonyáról. Istentelennek ítélték, az olvasástól eltiltották – csakhogy ezzel még inkább ébresztették az érdeklődést iránta. De hevesen is megtámadták, így például Izsák Orobio de Castro, a sevil-lai tanár, menekült marranus, továbbá az orvos Jákob de Andrade Velosino, a tudós Thomas de Pinedo (a „Stefanus Bizantinus” átdolgozója) és rokona Miguel de Silveyra a „Maccabeo” hősköltemény szerzője és Pedro Texeira utazó, ki Antwerpenben élt. Spinozát olvasták és, részben ellene tiltakoztak az akkor élő számos alföldi tudós és költő, kik közt említést érdemelnek: Benjamin Muszafia (írt az Aruchhoz toldalékokat és később, mint rabbi élt Amsterdamban), David de Lara (1610-1674.) szónok és erkölcstani író, a híres Kether Kehuna lexicon (jod betűig) szerzője, végre Jakób Jehuda Leon Templo. Amsterdamban éltek még: David Abenatar Melo, Antonio Enriquez Gromez, Miguel de Barrios (a spanyol katonaságban szolgáltak és később megmenekültek és költészettel foglalkoztak). D. Manuel de Belmonte, Izsák de Rocamora (azelőtt austria Mária királyné gyóntató papja), a költőné Isabella Correa, a nevezetes költő József Penso de la Vega, Manuel de Pina és a tb. Mind-ezen jeles férfiak hősies ellenállást mutattak Spinoza által a zsidóságra mért érzékeny csapásokkal szemben, mi annál érdemteljesebb, mert akkor egy más férfiú szégyent hozott a zsidóságra és sok főt elkábított. Ép mikor Spinoza az addigi világnézetet fölforgató könyvét az „Ethicát” kidolgozta, forgatták föl a Sabbathai-szédelgések a nyugalmat egész Izraelben.

10 §. Sabbathai Z'wi.

Spinoza ellenlábasa volt Sabbathai Z'wi, kinek több tisztelője volt, mint amannak, sőt egy ideig a zsidóság jó

nagy részének imádását élvezte. Sabbathai Z'wi (szül. 1626. Ab hó 9. megh. 1676) Smyrnából, ki egy új messiási örjögés okozója volt, nem tartozott a rendkívüli jelenségek közé. A hozzá való ragaszkodást, mely már a fiatal embert kitünteté, nem köszöni bő tudományának, hanem külmegjelenésének, szívet nyerő külsejének. Szelleme képzelgéséttől volt beárnyékolva, rajongásra, különösen magányosságra hajlott. Fiatalságában Iskafa József tanító vezetése alatt a Talmuddal foglalkozott, de hajlama a kabalához vonzotta. Hogy erre lelke még inkább foganatosíttassék gyakran böjtölt és fürdött. Tán a tengervízbeni télen-nyáron való fürdéstől nyert testbőre jó illatot, mit hívei erősen bizonyítottak. A női társaságot kerülte és két nejétől megvált. A kabalával való folytonos foglalkozása és a család élettől való távortartása, magányossága és csengő szén hangja, mely az énekben különösen szívhez szólt, a közfigyelmet fölébreszték és csodálat tárgyává váltak. Ez érlelte önhiúságát, melyhez még egy körülmény járult. Ibrahim szultán háborúja Velence ellen a keleti kereskedelmet megakasztá és ennek következtében a kalmárok Kisázsziába tették át üzletüket. Smyrna egyszerre nagy hírré vergődött, zsidó lakossága meggazdagodott. Mardochai Z'wi, Sabbathainak atyja, alkuszi minőségben jó üzleteket csinálván, meggazdagodott. Vagyoni állását elfogultságában fiának a kabalával foglalkozásának tudta be érdemül és oly tisztelettel viseltetett fia iránt, hogy akaratlanul másokra is hatott. Sabbathai csakhamar fiatal szentnek szerepére jutott. Az 1666-ik év, az uralkodó nézet szerint, egy messiási kor bekövetkezésének évül tartatott, melyben a zsidók dicsteljesen Jeruzsálembe fognak visszatérni.

Az angol rajongók, kiknek alkusza Mardochai Z'wi volt, ezen akkor elterjedt nézet legerősebb terjesztői varának. Mardochai Z'wi a hallottakat tovább beszélte és fia fogékony mystikus lelkére ezek termékenyítőleg hatottak. Hátha ő maga lenne a megváltás istenjelölte eszköze? Így töprenkedék a fiatal Sabbathai, kinek feje már akkor 22-ik évében teljesen el volt kábítva a lurjani titoktan szédelgéseitől. Sabbathai nyíltan kitarja messiási reményeit és utógondolatait. Isten négy betűjű nevét, a Tetragrammatont, melyet kimondani tilos, mint a megváltozott időknek, s a bekövetkező messiási kornak küszöbén kimondani merészkedett. Mihelyt kitudódott Sabbathai messiási szerepre jutásának

törekvése, tanítója Iskafa kimondta fölötté az átkot. Sabbathiai tanítványaival együtt Smyrnából kiutasított(1651). Ezen körülményt ügyesen tudta felhasználni, mert hiszen a koi· nézete szerint a messiásnak előbb szenvedéseken kell keresztülhatolnia, míg küldetését bebizonyíthatja. Pénze is Volt; atyja bőkezősége folytán híveket szerezhetett. Ilyen volt Mózes Pinheiro, ki nagy tiszteletben állt tudománya miatt. Törökországba mentek, hol Ábrahám Jachini mámorukban megerősíté őket.

Nagy szónok, de még nagyobb csaló volt Jachini és egy régi irka-firkával tele írt tekerccset csempészett valahonnan be, melyen Z'wi messiási volta volt fogalmazva. Z'wi hitt a kinyilatkoztatásban és nagyobb merészséggel lépett föl. Salonichibe ment, ünnepélyt rendezett, hogy a szentírás előtt ennek az égi leánynak házasságát, mystikus egybekezelését ő vele megülje. De a salonichi rabbik, kiüzetését keresztülvitték, mire Sabbathai Moreaba rokonaihoz, majd meg Athénbe ment, de a rajta nehezülő átok miatt hívőkre nem talált. Szívóssága nem hagyta kétségbe esni, hanem új erővel iparkodott érvényt szerezni törekvéseinek. Ezeket nagyban segíté elő Rafael József Ohelebi, ki aegyptomi kincstárnok és adó-behajtó volt Kairóban. Dúsgazdag és jótévő, de a kabala mámorától elkábult egyén volt, Sabbathai tehát Kairóba sietett. Tervei nem csalták meg. Chelebi örömmel fogadta és támogatta. Kairóból Jeruzsálembement; ott is maga számára toborozván, több évi távozás után Kairóba ment, hol egy kétes jellemű lengyel leányt, Sárát, vett nőül, miután már két előbbi hitvesétől megvált. Ezen új feleségével tért ismét Jeruzsálembe vissza. Útközben megismerkedett Gazában egy fiatal német származású rajongóval, Nathánnal, ki messiás- előfutári szerepre vállalkozott. A világ minden részébe küldött körleveleket, melyekben a megjelenendő messiást, Sabbathai Z'wit, dicsőíté, isteníté; Jeruzsálemben azonban Sabbathai az ottani rabbik ellenállása miatt célta nem érhetvén, Aleppo és Sinyrnába ment. Feltevésében nem csalódott. Hová lábát tette, diadallal fogadták, ezen kiáltással: éljen messiás-királyunk. Még tudós rabbik is, mint: Ohajim Benveniste és Galante Mózes is hódoltak neki, hogy ne bálványozta volna a néptömeg, melyet ábrándos prediatióival lelkesített? Hívei s küldöttei a smyrnai jeleneteket a világ minden része felé kikürtölték, még a keresztények és a mohammedánusok is hittek benne. Nemcsak a török birodalom-

ban, hanem Velencében is, hol Mózes Zakút, Spinoza tanuló-társa, mint kabalista tanított, Sabbathai messiási voltát elismerték. Különösen rajongó hívei voltak Amsterdam- és Hamburgban. Mindenünnen követek érkeztek üdvözlétre drága ajándékokkal. Az 1666-iki messiási év mindinkább közeige, Sabbathai vakmerősége nőttön nőtt. A rabbik nem csekély csodálkozására a törvényes ünnepeket beszüntette (1665) és fennen hirdette, hogy egy év leforgása alatt a szultánt trónjától megfosztja és Izrael szétszórtjait Jeruzsálembe vezeti. De már ezt hallgatással nem tűrte a török kormány, mely Sabbathait Konstantinápolyba idézte kihallgatás végett. Miután küldötteinek koronát, benső híveinek fejedelemségeket ígért, 1666. Konstantinápolyba utazott. Partra szállva rögtön elfogatott, lánczra veretett és két hónapi fogság után Abydos dardanelli várba szállíttatott, hol nagy kímélettel bántak vele. Ezen fogság, melyben udvari pompával környezte magát, még növelte hívei számát. Életben maradását csodának hirdették, hozzá toldván, hogy a szultánnak nincs hatalma Sabbathai fölött.

Már-már Magyarország és egyéb országok zsidói nagy számban készültek a Jeruzsálembe való útra. Ezreivel csoportosultak a Sabbathaihoz sereglett hívők gazdag ajándékokkal, midőn a csaltság kiderült. A tisztelgők közt ugyanis volt egy Nehemia Kohen nevű lengyel zsidó is, ki szintén a messiás hirdetői közé tartozott, csak hogy nem Sabbathai híve volt. Több napi tartózkodás után meggyőződött arról, hogy Sabbathai csaló. Nézetét nem palástolta el, hanem élet veszély közt Adrinápolyba ment, áttért Mohammed vallására és Mustafa Kaimakamnak bevádolta Sabbathai nagyratörő terveit, melyek eddigelé csak azért nem kerültek napfényre, mert az Abydos tömlöczőr érdekében áll, hogy az ezrek összesereglettei által, kik magas belépti díjt fizetnek neki, vagyona gyarapodjék. A Kaimakam IV. Mohammed szultánt rögtön értesíté a történetkről. Sabbathait előidézték. Gyávául viselte magát, mert rövid kihallgatás után az izlamot felvette, s Mehmed Effendi név alatt a szultán ajtón-állójává neveztetett ki. Áttérése után való pár napra vakmerően írt Smyrnába: „Isten izmaelitává tett, ő parancsolá és megtörtént. Újjá születésem 9-ik napján.” Mielőtt híre támadt áttérésének, Amsterdamban a bölcselmi tudós Mussafia, továbbá több községi előkelő elismerő feliratot küldenek Sabbathainak; Hamburgban az engesztelés napján (1666.

octob. 9.) ötször mondatott ki Sabbathaira az áldás. Egy aggastyánnal, ki ez ellen tiltakozott, csúfosan bántak el. A hír csakhamar beszárnyalta a világot, hogy Sabbathai a zsidóság ellen hűtlen lett. Chajim Benveniste majd meghalt bújában.

Szégyenpír borította a hiszékeny zsidókat. A szultán birodalma zsidóit kiűzni, később pedig ezen tervről lebeszélte, 50 főrabbit kivégezni készült, mert nem tették meg hivatásuk értelmében abbéli kötelességüket, hogy az elcsábított népet fölvilágosították volna. Még szerencse volt, hogy a parancs nem foganatosított. Később Sabbathai ismét társalgott zsidókkal, sőt az adriánápolyi zsinagógában predicált, a törököknek azon ürügyet koholván ki, hogy a zsidókat megtéríteni akarja. Végre is Albániába száműzetett, hol 1676. meghalt. Sabbathai hűtlensége és a rabbinusok átka daczára, melylyel a messiási üzemeket sújtották, a sabbathianismus nem szűnt meg kártékonyán hatni. A gazai Náthán még 14 évig folytatta szédelgéseit, míg 1680. Sophiában meghalt. Tanítványa, az eisenstadtai Mardochai, próféta szerepét sokáig folytatta Magyar-, Morva- és Csehországban, később Lengyelhonban is és bűnbánó prédicatióival a sabbathianismus érdekében működött, míg végre mint örült halt meg.

Rajongók és csalók mint Ábrahám Michael Cardoso, Nehemia Óhajon és Löbele Prosznitz és mások még sokáig hintették a káros sabbathianismus magvait a buta tömeg és hívők keblébe, elannyira, hogy még a jelen század kezdetéig éltek sabbathiánusok u. n. „Sábzek” és első rangú talmudtudósok, minő pl. Jonathan Eibeschutz (szül. Krakóban 1690. megh. 1764.) nem voltak a sabbathianismustól mentek. Ez utóbbi és Jákob Emden Askenazi (1696-1776) közt, ki a híres Chacham Z'winek (ki Budán is 12 évig rabbi volt) fia volt, sok évi elkeseredt tolharcz folyt. A kabala még mindig követelte áldozatait, még a nagy költő Mózes Chajim Luzatto (1707-1747) és az első zsidó drámaíró (Lajstorim Tehilla) is hálójába került. Valódi elmezavart idézett elő a sabbathianismus Lengyelhonban, mely Frank Jákob fellépésével nevét cserélte és ezentúl „Frankisták” neve alatt folytatta a szellem-kápráztatást. Jankielo Lejbowitz (azaz Jakob Levi fia) (1720-1791) a 18-ik század legfurfangosabbak és csalóbbak egyike volt, ki a legokosabbakat rászedni és galádságait sokáig takargatni elég ügyes volt,

Fiatalságában nem annyira a Talmuddal, mint inkább a kabala áltudományával foglalkozott. A csalás vele született és korán kifejtett tulajdona volt.

Maga is dicsekedett később, mint sikerült atyját rászedni, hogy új ruhákat csaljon ki tőle. Már akkor is mutatkozott hajlama a fény és külpompára. Fiatal korában másnak szolgálatában sokat utazott Törökországba, hol a sabbathaistákkal érintkezésbe jött; tőlük tanulta a vallás közönbösséget. Először a török, későbbben a kathol. vallásra tért át. Törökországban való sok évi tartózkodásáról neveztetett Franknak vagy Frenknek. Visszatérte után hallotta a szakadást, mely az eibeschützi zavargások következtében, mint másutt is, úgy Lengyelhonban is támadtak, és hírvágyó lelke Sabbathai dicsősége után sóvárgott. Ennek utódaul lépett fel és „szent Úrnak” nevezteté magát környezetétől, mely iránt mindig fölötte bőkezű volt. A titokteljesség, a fény és pompa, melylyel magát környezé, barátokat szerze neki. A tisztelgők beláthatatlan sora sereglett hozzá, kezökben drága ajándékokkal, úgy, hogy fejedelem módjára élt. A rabbiktól üldöztetve, kikeresztelkedett; mindazonáltal barátai nem pártoltak el tőle és fényűzését bőkezűségük által továbbra is folytathatta. Bécsben és Brünnben nagy szolga-rajtól környezetve, „báró” címmel élt, és Ausztriából kiűzetve, Offenbachban telepedett le, hol a regényes Frank Évával a várkastélyban fényűzésben élt. A frankisták még most sem haltak ki egészen. Minden erős megtámadás mellett, melyet az akkori tudósok Emden és a híres prágai Landau Ezechiel ellenök intéztek, nem tudta elkábított híveit a tisztább felfogásra és üzelmeik felhagyására birni. De mialatt Eibeschütz és Emden czivakodtak, Frank és hívei a „Zohár” elmekábító elemeiben tobzódtak, addig a zsidóságot elmesötétségéből egy harmadik Mózes, Mózes Mendelssohn készült kivezetni s a romlott levegőt frisszellemi léghuzattal tisztítani.

11. §. Az ausztriai, morvái, cseh- és magyarországi zsidókról.

Mielőtt az újkor mesgyéjét átlépnök, szükséges egy futó tekintetet vetnünk a zsidók állapotára ausztriai, morvai, cseh- és magyarországi lakhelyükön. Összefoglalhatjuk mindannyit egy rövid áttekintésbe, mert jó formán egy mástól csak kevéssé különböző sorsban részesültek. A bécsi

lakosok, mit II. Ferdinándtól el nem érthettek, azt utódától, III. Ferdinándtól, kérelmezték ugyanis: a zsidók elűzetését; de ez elődét vévén irányadóul, pártfogásába vévé a zsidókat, sőt a cseh zsidóknak kiváltságait szaporítá (1648). A svéd-elleni hazafias maguktartása miatt I. Lipót császártól idegre rég táplált óhajukat elérték a bécsiek, mert 1670. febr. 28-án parancs jött le, mely a zsidóknak az ausztriai tartományokból való eltávozását szigorúan meghagyta, és már ugyanazon év júl. 28-án még csak elvétve sem lehetett egy zsidót Ausztriában látni. A zsidótérség Leopold térségének neveztetett és az ott állt zsidó templom leopoldi egyházzá avattatott. Míg a száműzöttek legnagyobb része Morvaországban telepedett le, addig egynehányan Berlinbe mentek, kik a jövődöbeli község első alapítóiá lőnek. Néhány év eltelte után visszatértek a zsidók szórványosan Bécsbe. Az elsők közt volt a tudós és gazdag Sámson Wertheimer, egy érdemes és szétágazó család törzsfeje, továbbá az udvaralkusz Samuel Oppenheimer, ama gazdag Oppenheimer rokona, ki előbb nikolsburgi, később prágai rabbi (1736) és a világhírű könyvtár birtokosa volt (mely később sok viszontagság után az oxfordi könyvtárba kebeleztetett). Valamivel később jött Bécsbe Diego de Aguilar, kik mindannyian Mária Therezia udvaránál befolyással bírtak, de kik meg nem akadályozhatták, hogy ezen zsidó ellenes érzelmű császárné, a prágai zsidóknak (1500 lélek) kiűzetését el ne rendelje 1744. De a nevezett férfiak befolyása legalább enyhíté a csapást, a mennyiben nem ragaszkodott a parancs kiviteléhez, ámde a zsidók létszámát megjelölte, melyen túl nem volt szabad szaporodniuk és pedig a cseh zsidókat 20,000 a morvaikat 5100 számban állapítván meg, melyek „Fainilienten” (család fentartók) néven türettek és körülbelül 200,000 forint türelmi adót kelle fizetniök. A magyarországi zsidók sem éltek kedvezőbb viszonyok között. I. Lipót alatt, a zsidók 1671. ápril 24-én Magyarországból kiűzettek, de már aug. 20-án visszatérésök megengedetett. Egyes helyeken, mint p. o. Sopronban 1690. febr. 18. a zsidók a városból kiűzettek és 5 frnyi birsággal büntettetett kiki, ha egy zsidónak szállást adott a városban. Az esztergomi érsek Kolonics Lipót még kényszereszközökkel is kikeresztelkedésre bírt sok zsidót, de a rohonczi zsidóknak 1682. sok pénzért megengedte, hogy Szombathelyen üzlettel foglalkozzanak. Nem csoda, hogy ezen elnyomatás mellett a zsidók a török

uralom alatt ezekkel tartottak és elnyomóik ellen incselkedtek. Azért is Buda elfoglalása a németek által I. Lipót alatt (1686) a zsidók vérfürdőjét eredményezte. Az ostrom sikerülte után a zsidók a törökökkel együtt lemészároltattak, vagy a Dunába fulasztattak, csak csekély maradékuk 1500 (mások szerint 2500) mentetett meg lothringi Károly és a bajor választó fejedelem parancsára. Egy részük Székesfehérvárra menekült, de ezen város bevétele után az elfogatott zsidók rabszolgákkul adattak el. Boldogok voltak, kik Törökországba menekülhettek és Szulejman által barátságosan fogadtattak. A budai ostromnál megmenekültek közt volt Z'wi Askenazi rabbi (Chacham Z'wi) ki Szerajevóban, Hamburgban, Lembergben és végre Amsterdamban élt, hol 1718. meghalt. Válasziratai igen becsesek. A török uralom megszűntével szaporodott a zsidókra nézve a nyomor; az 1704-ik kuruczháboruban vad csapatok pusztíták az országot és első sorban a zsidókat. Ez alkalommal nagy szenvedéseken mentek keresztül a rohonczi zsidók, kiket Szombathely Ferencz, Rákóczi fővezére, kegyetlenül fosztogatott. III. Károly alatt a zsidók ide s tova szabad vonulása megakadályoztatott. Az 1725. helytartótanácsi rendelet értelmében a bevándorlást megakadályozni, a létszámot és adóhányadot tüzetesen meghatározni volt a megyéknek meghagyva. Úgy látszik, a megyei autonómia eme megsértése miatt, a megyék nem voltak hajlandók a királyi parancsnak eleget tenni, miért is 1735. szept. 25. megszigorított ezen parancs azon hozzátevésével, hogy az engedély nélkül tartózkodó (bevándorlott) zsidó tolonczoltassék el előbbi származási és illetőségi helyére. III. Károly leánya, Mária Thérézia, megújította az előbbi rendeleteket, összeírást sürgetett és a türelmi adó szigorú behajtását (személyenként 2 forint évenként) elrendelte. Ezen rendeletek, melyek a rendek beleegyezése nélkül hozattak, nem voltak vajmi jó sikertől koronázva. A megyék nem szűntek válaszolni, hogy az elszegényedett zsidók, kik azonfölül üzletmegszorítással (p. o. borkereskedés tilalmával) sújtattak, képtelenek türelmi adót is fizetni a közadón kívül.

De Mária Thérézia kéréletlenül zaklatta a türelmi adó behajtását, elannyira, hogy 1750. február 25-én a főhermegyei zsidókat 250 frtnyi türelmi adó hátralék miatt a kiüzetéssel fenyegette. Az országos zsidók türelmi adója, mely akkor 20000 frtra rúgott, mindinkább felemeltetett és

pedig 1755-ben: 30000, 1772-ben: 50000, sőt 1778-ban 80000 írta. De ezen pénzzaklatásokon kívül mindamellet nem volt a zsidók állása túrhetetlen. A romlatlan nép és a nemesek védelme busásan kárpótolták a zsidókat egynémely királya kapzsiságáért. Fordítva állt ez például Francia- és Németországban, hol a legjobb királyok sem tudták megvédeni a zsidókat a nép vad gyűlöletének kitörései elől, mely gyűlöletet nem gyéren a tudósok szították, kik közétartozik p. o. Eizenmenger János „das entdeckte Judenthum” című művében, mely a zsidófalók szeretve szeretett olvasmánya még ma is; továbbá Schudt a már elavultnak mondható zsidógyűlölettől hemzsegő könyvében „jüdische Merkwürdigkeiten.” De hálásan emlékezünk meg a német tudósokról, kik a zsidó tanulmányokkal foglalkoztak és nem egy előítélettől szabadíták meg a tudatlan tömeget. Ilyenek voltak a 17-ik században H o t t i n g e r Zürichben, R o z e n r o t h és V a c h t e r, S á m u e l B o c h a r t, S u r e n h u s. Nagy érdemeket szerzett a zsidó irodalom körül a nevezett B u x t o r f o n kívül ennek fia, ki a „Moreh Nebuchim”-ot, s a „Kuzarit” latinra fordítá, a biblia-concordantiát befejezé. Továbbá V o l f J á n o s (1683–1739), ki a „Bibliotheca hebraica” jeles művében nagyrészt a nevezett Oppenheimer könyvtárát tudományosan lajstromolta. Nevezetes még V i t r i n g a és a francia történetíró B a s n a g e (1653-1725).

HETEDIK KÉSZ.

Mendelssohn idejétől napjainkig.

1. §. Korrajz.

Mint a többi megelőző korszakok fordulópontjainál, úgy ezen szóban levőnél is tapasztaljuk, hogy a süllyedésre emelkedés, a borura derű következik Izrael történetében. A fölötté őröködő isteni Gondviselés akkor támaszt ébresztőt, midőn az elme-eltompulás és szellemi satnyulás ezt követelik. Ilyen gondviselészerű egyéniség volt ama Mózes, kit a zsidó kegyeletteljesség 3-ik Mózesnek nevezett el. Csakugyan nem csekély mérvben járult a szellemek elsötétítéséhez a silány és elmámorító kabala, melyből ismét a szebb jövő napfénye elé vezetni a szellemi rabiga alatt görnyedőket, egy mózesi tett volt. A szellem-élesztő tevékenységhez járult a politikai életbredés, mely a francia föllázadással kezdődik és különböző parlamenteken keresztül ment zsidó emancipatio győzelmével végződik. A szellem és test megváltásával, a zsidó tudomány is kibontakozott a rámért békók alól. A humanismus napjának éltető sugaraiban az irodalom termékeinek s virágzásának hamar érő gyümölcseit látjuk teremni és e gyümölcserlelés még folyton tart és ha utolsó időben, a kor anyagiasabb irányánál fogva, itt-ott pangás látszik is a lázas mohósággal megindult tudományos törekvésekben, úgy a múltakból tanulva, erősen hiszszük, hogy a pillanatnyi hanyatlásra ismét emelkedés és haladás fog következni.

2. §. Mendelssohn.

Mendelssohn Mózes (szül. Dessauban 1729. szept. 6. megh. Berlinben 1786. jan. 4.) mintegy megtestesítője az

új kornak, de egyszersmind személyesítője a megváló pornak. Külseje, teste, ez utóbbira, szelleme az ébredő, beköszönt új korra mutat. Összenőtt, suta, hebegő, visszataszító külsejű volt; teste egészen hasonló volt korának zsidóságához. De a néptest eme torzalakjában gondolkodó szellem működött, mely tévútra vezetve tévelygett, elnyomva nyomorkodott, elvakítva, vakondok szerepére került. De mihelyest az igazság fátylaja oda világított, ábrándjait odahagyá, szellemével teste kinövéseit elfelejtető, külsejét átalakítá. Ilyen szövétnek-hordozó volt Mendelssohn. Alig volt 14 éves gyerkőcz, midőn egy nap Berlin kapui egyikén kopogtatott. A kapu-őr rárivalt a gyenge, beteges, rongyos fiúra, hogy mi keresete van Berlinben. De egy nevet említett a fiú, mely akkor a berlini zsidóságnál a legjobb ajánlólevél volt. „Nagy földimhez és tanítómhoz, Frankel Dávidhoz igyekezem jutni”, szól remegő, hebegő hangon a fiú. Erre bebocsátotta a poroszló. Frankel Dávid (szül. 1707, meghalt 1762) mívelt, becsült családból, talmudtudós elődöktől származott. Maga is talmud-tekintély volt, jóllehet egyéb tudománnyal nem foglalkozott, mégis jóval különbözött az akkori talmud-tudósok egyoldalúságától. Most Frankel az idejéig annyira elhanyagolt j e r u z s á l e m i Talmud értelmezésével foglalkozott, mi neki hírnevet szerzett és melynek egyszersmind Dessauból Berlinbe való meghivatását is köszöni. A hírneves rabbi pártfogásába vette előbbi tanítványát, a legszükségesebb kiadásairól, egy-két kosztnapjáról gondoskodott és a fiatal Mózeset, ki Thóra-lemásoló atyjától megtanulta a szép írást, Frankel az ő jeruzsálemi commentárjai lemásolására használta. Mózes tanítójánál kiválóan Talmudot tanult, egyéb tanulmányait, különösen Maimuni Morehját, magánszorgalom útján igyekezett elsajátítani. Ez utóbbiról mondja maga Mendelssohn: „ezen Maimunidesnek köszönhetem összenőtt testemet, ő annak az oka; de azért még is szeretem; életem nem egy szomorú óráját édesít meg és úgy tiszszeresen kártalanított az iránt, a mivel testileg ártott.”

Frankel egy jó szívű jóltevőnél, Bamberger Haimannál ingyenes lakást (padlás-szobát) és egy pár kosztnapot szerze neki. Nem egyszer feküdt le étkezés nélkül. Kenyerét gondosan vonalokkal jelölte, nehogy az egy napra szánt kenyérhez még a másik nap számára hagyottból vegyen. A szűkölködés nem nyomta szellemét. Megkettőztetett buzga-

lommal szentelte magát a talmud stúdiumra – és az akkor tilalmazott német nyelv elsajátítására. Samoscz Izrael, ki szabadelvűsége miatt Lengyelhonból elkergettetett, volt mathematical tanára; Kis orvostól tanulta meg a latin nyelvet. Ez utóbbinál ismerkedett meg egy másik orvossal, Dr. Gómpercz Áronnal, ki őt nem csak az angol és francia nyelvekre, hanem az akkor dívott Wolf-Leibnitz-féle bölcselkedésre is tanítá. Anyagi körülményein is lendített, a mennyiben Mendelssohnt egy gazdag selyemgyárosnak, Bernhárdnak ajánlá házi tanítói minőségben (1750). Az aggasztó nélkülözésektől megmentve, fokozódott hévvel foglalkozott a bölcsészettel. Ennek befolyása, gondolkodására úgy, mint érzésére oly nagy volt, hogy Mendelssohn, ki heves és szenvedélyes természetű volt, a bölcsészek nyugalalmát annyira kivívta magának, hogy később híre magaslatán egy őt sértő fiatal embernek egész nyugalommal felelte: „menjen csak; látja, hogy nálam célját tévesztette: nem képes engem fölizgatni.” És a königsbergi egyetem hallgatóinak, kik Mendelssohn torzalakját idétlen gúnynak céltáblájául tették, ekként válaszolt: „Csak Kant tanár felolvasására várok!” A bölcsészet mellett a héber irodalommal is foglalkozott. Első zsengeit „Kohleth Muszár” folyóiratban mutatta be. Igen nagy horderejű volt Mendelssohnnak egy férfiúval való találkozása, ki korának legnagyobb és legfelvilágosodottabb embere volt, ugyanis Gotthold Efraim Lessinggel (ő 9 hónappal előbb született mint Mendelssohn és nála 5 évvel előbb halt meg). Mondják, hogy szenvedélyes sakkjátzó (Hesz Izsák) hozta volna össze a sakk táblánál e két férfiút, kik a zsidóság történetében korszakot alkotó jelentőséggel bírnak (1754). Szépen mondja Grätz „a királyjáték a gondolatvilág két királya közt hozott létre szövetséget.” Lessing egy pap fia, democratikus érzelmű volt, az elnyomottakat fölkeresé. Első zsengeit „A Zsidók” című drámájában mutatá be a csodáló világnak, mely nem foghatta föl, hogy tudta az akkor oly kevésbé becsült zsidókat eszményíteni. Mennyire örülhetett Lessing annak, mit ő „A Zsidók”-ban festett eszményileg. A szellemi adás-vevésen alapuló barátság köté össze e két férfiút, kik egymást teljesen kiegészíték. Mendelssohn Leasingben csodálta gondolatmerészségét, kikerekített műveltségét, szellemességét; Lessing bámulta Mendelssohn gondolat- és érzemény-tisztaságát, erkölcsi szilárdságát, igazságszeretetét, Lessing zsidó barátja-

„ban egy új Spinozát jószolt; Mendelssohn meg annyira e volt bővölve keresztyén barátjától, hogy bevallá, miszerin ennek mosolya minden bút képes szívéből elűzni.

Barátságuk még a síron túl is terjedt. Mendelssohn sokat tanult Lessingtől. Először fesztelen modort külsejében, azután kifejezés-szabatosságot és világos irányt. Nem került egy évbe, hogy Mendelssohn Lessinggel megbarátkozott, midőn már szépen kidolgozott értekezéssel lephette meg Mendelssohn keresztyén barátját; ez meg őt azzal lepte meg, hogy átolvasás végett átadott „bölcselemi beszélgetések” című művét tudtán kívül kinyomatta (1755). Lessing által bevezettetett az úgynevezett „tudományos kávéházba”, hol zártkörű tudományos társaság gyülekezett egybe és felváltva tudományos felolvasásokat tartottak. Mendelssohn nem bírván szép előadással, kidolgozott értekezését „elmélkedés a valószínűségről” írásban nyújtá át. A felolvasás alatt már ráismertek a szerzőre és tetszés-nyilatkozatokkal halmozták el. A világos szép dictiont csodálták benne először. Épen az hiányzott addig a zsidóknak és ezen hiányon ő oly bámulatos rövid idő alatt segített. Alaki szépség tekintetében, csakhamar oly hírnévre tett szert, hogy nemsokára felsőbb tekintélyként lőn elismerve. A németek többször kérték ki tőle vélemény nyilvánítását, mint legilletékesebb fórumtól. A költészet szépségei iránt is nagy érzéke volt, ha nem is volt költő. A gondolat-fensőség kizárt belőle költészeti érzélgést, mint Maimuninál, kivel még abban is rokon volt, hogy nála is hiányzott a történet iránti érzék. Elkezdtek „erre a zsidóra” figyelni – és pedig az udvari körökben is. Nagy Frigyes, ki nagy király, de annál kisebb író volt és a (francia) verselést költészetnek tartá, alkalmat adott Mendelssohnnak, hogy amannak munkáit ítélői bonczkés alá vegye – magából értetik, nagy óvatossággal és körülírással. De a finom czélzásokat az udvarnál megértették. Kihallgatásra idéztetvén, Mendelssohn éles elméjével ügyesen húzta ki magát a kelepceből, mondván: „a verselő olyan mint a tekéző; ki pedig tekézik, legyen az király vagy paraszt, el legyen rá készülve hallani a tekezőszolgától: hogyan tekézik.” Frigyes tán szégyenelte magát a francia gúnyolok előtt, hogy Mendelssohnnal durván bánják és sértetlenül elbocsátá. A szerencse egyáltalán kedvezett neki. Barátokat, jobb, ha nem is dús, állást szerzett neki, lévén azon háznak könyvvezetője, melyben előbb ta-

nítóskodott. Egyszerű, de gyöngéden szerető hitvest nyert. Menyasszony látogatóban Hamburgban lévén, az ottani főrabbi, a híres Jonathan Eibesehütz, iránta való tiszteletének jelét mutatta. A szerencse nem sokára még egy nagyobb diadalt szerze neki. A berlini Akadémia egy bölcselmi tárgyú műre pályázatot hirdetett. Mendelssohn munkához fogott, de midőn hallá, hogy barátja a fiatal és tudós Abt Tamás is pályázik, bátortalanná lett és vissza akart lépni, s mégis az ő munkája lett pályanyertes (1763), nemcsak Abt, hanem a vele versenyző Kant, az újabb kor úttörő bölcse fölött is győzelmet aratván. Az 50 arany semminemű arányban nem volt az erkölcsi nyereséggel. A zsidó, a kalmár, az önképzett bölcsész győzedelmeskedett a tudományos czéh fölött! Még azon évben nyert valamit Mendelssohn: egy védencz zsidó kiváltságát, mi által nem kelle, mint eddig, attól tartania, hogy váratlanul eltolonczozzák. Dicsősége fokról-fokra emelkedett. Voltaire, Diderot és a többi egész- és fél kételkedők korszakában egyrészt a Jeruzsálem-Werther érzélgés s kedélybetegség idejében, másrészt midőn a hitetlenség vagy a babona volt a napirenden, föltette időszerű kérdés és nyomozás volt a lélek halhatatlanságról való elmélkedés. Mendelssohn ezen bölcsészeti kérdés alapos megvitatására szentelé idejét és a plátói Phädon alakját és címét utánozva, hasonczímű könyvet írt a lélek halhatatlanságról, mely villanyozó hatással volt zilált és önmagával meghasonlott korára. Rajongással szóltak az új berlini Platóról, nem csak tudósok és gondolkodók, hanem fejedelmek, mint: a braunschweigi herczeg és Lippe-Schaumburgi fejedelem vetélkedtek egymással Mendelssohn megtiszteltetésében. A berlini Akadémia tagjává akarta választani, de nagy Frigyes király igen kicsinyesen, kitörülte nevét a tagok sorából. Kárpótlást talált barátai tiszteletében, kik közt Lessingen kívül, ki Boroszlóba ment akkor, még voltak: Hamann, Herder, (Heim, Jakobi, Weisse, Tzelin, Zimmermann és más jeles férfiak. A sok idegen közt, kik irodájába jöttek, a berlini bölcsész megcsodálására volt a sveizi lelkész Lavater J á n o s Gáspár is, kinek feltalalható hittérítési viszketege, sok lelki nyugtalanságot, de sok dicsőséget is szerzett neki,

17(59. ugyanis Lavater lefordítá Honnét iratát: a „keresztyénségről való bizonyítékok nyomozását” és Mendelssohnt a neki ajánlott előszóban nyilvánosan felszólítá a bizonyí-

tékok megczáfolására. vagy, lia ez nein sikerülend neki, a keresztyén hitre való áttérésre, mit az okosság és igazságszeretet követelnek. Mendelssohn tapintattal és határozottan visszautasítá a neki szánt szerepet. Nyugodt és kibékítő magatartása által lefegyverezte a különböző nézetek ellenségeskedéseit, melyek ezen tollharczban mutatkoztak. De a legszebb elégtételt meghitt barátja adá neki „a bölcs Nathan” című halhatatlan drámájában, melynek főszerepe Mendelssohn alakjára volt példázva (1779).

Első, nyilvános előadására a szerző ellen felhevültek, mintha a zsidó jellemtisztaság feltüntetésével a keresztyén - séget alázta volna meg. Szegény Lessing életét elkeseríték, ki e fölötti bujában nem sokára kedvtelenül meg is halt. A vallásos türes és a humanisínus prófétája: Lessing Mendelssohnnak és közvetve az egész zsidóságnak oszloperős emléket hagyott hátra, mely egyszersmind a nagy szerzót tette halhatatlanná Mendelssohn később visszafizette a tett szolgálatot, és mintegy életét hozta áldozatul a barátságoltárán.

3. §. *Mendelssohn Pentateuchus fordítása és egyéb művei.*

A Lavater elleni tollharczban nyílt Mendelssohnnak először alkalma a zsidóság mellett nyíltan fölléphetni. Szép védelme azonban csak a nemes gondolat és érzés nyilatkozatai voltak. Belátta, hogy a cselekvés terére kell lépni. Igaz, hogy különösen jellemző, ismerve Mendelssohn minden tettét, hogy nem a keresettség és célzatosság, hanem az akarat nélküli eredmény fűződik áldásos munkálkodásához, így volt ez a pentateuch-fordítással is. Nem jutott esze ágába sem, hogy eme nagy horderejű vállalatól függ a zsidóság újjá ébredése.

Első sorban gyermekei számára akart értelmes nyelven egy biblia fordítást készíteni. Mert amit addig fordítás alatt értettek, t. i. a lengyel zsidók jargonszerű értelmezése, inkább félreértésére, becsmélésére, mint becsülésére szolgált az isteni igének. Csak későid) egy barátja unszolására tökéltelte el magát a fordítás közzétételére és pedig zsidónémet betűjellegekben. Ismerte a zsidó közönséget. Tudta, hogy a német jellegektől idegenkedni fognak, azt is tudta, hogy a legjobb fordítás, a leghagyományosabb értelemben írott sem fog rokonszenvet kelteni, ha héber magyarázattal

nem lesz kapcsolatban. Mendelssohn tehát egy tanult lengyel-zsidóval lépett szerződésre Dubno Salamon személyében, (1734-1813), ki dicséretes ellentétben földieitől, grammatikai ismeretekkel is bírt. Így fogtak a munkához, azzal kezdvén, hogy előfizetőket gyűjtsenek. Itt mutatkozott legott Mendelssohn népszerűsége a zsidók közt is.

Nemcsak Berlinben s Dessauban, hanem Königsbergben, Kopenhágában, Bécsben és Prágában jelentkeztek előfizetők; kevésbé Hamburg- és Altonában, hol némileg nehezteltek rá, mert R. Jákob Emden ottani tudós nézete ellenében a meklenburg-schverini herczeg adott parancsát igazoltnak találta, mely szerint a halottak eltakarításával nem szabad az akkori szokás szerint sietni – nehogy tetszhalottat temessenek el.

Még Lengyelhonból, jelesül Wilnából, is jelentkeztek Mózes Dessau fordítására előfizetők. A kor jelének tekinthető, hogy keresztyén tudományos körökben is élénk mozgalom fámadt a fordítás pártfogása érdekében. – De bármennyire örültek is Mendelssohn számtalan tisztelői a hírnek, melyet a készülöben levő fordítás nyilvánosságra hozatala költött, annyira aggódtak a miatt az ó és elavult ügy, mint a hagyományosságnak merev képviselői. Élénken érezték, hogy a régi idők, midőn mindent kutatás nélkül, magasabb kinyilatkoztatás kútforrására vezettek vissza, elmúltaknak tekintendők. Mihelyt egy pár mutatványlap (1778) megjelent, a régi iskola rabbijai Jákob ház elleni merényletet pillantottak a vállalatban, különösen három lengyel születésű talmudtekintély szövetkezett ellene. Első volt Landau Ezechiel, a hírneves prágai főrabbi (1752-1793). A másik ellenzék volt R a f a e l K o h e n (1772-1803), R i e s z e r G á b o r nagyatyja, lengyel bevándorlót és később poseni, hamburgi, altonai rabbi erős jellemű és igazhitű meggyőződéssel teljes férfiú. A harmadik volt H i r s c h J a n n o w éles elméje után „Charif” nével (1750-1785), az előbbinek veje és már 26-ik évében helyettesítője Posenben, honnan nemsokára Fürthbe hivatott a rabinatusi székre. Rendkívüli jótéteményei vetekedtek talmudi és mathematicai nem mindennapi ismereteivel. E háromhoz lehet még sorolni a chassidikus irányú majnafrankfurti rabbit, P i n c h a s L e v i H u r w i t z - e t (1740-1802). Ők és elvtársaik, kik egy német könyv olvasását szigorúan tilosnak tartották, következetesen ellenezték Men-

delssohn bibliai fordítását, jól tudván, hogy a tudnivágyók abból inkább a német nyelvet (fogják elsajátítani. Ehhez járult még, hogy habár magának Mendelssohnnak kifogástalan jámborsága panaszra nem is szolgáltatott okot, úgy annál több panasz volt környezetére, melyből többen, laza vallásos életűek lévén, büszkeséggel vallották magukat Mendelssohnbelieknek. De még egy keresve-keresett kifogást is leltek magán Mendelssohnon is. Az akkori berlini rabbi, Hirschel Levin (1721-1800), ugyanis helyeslően Mendelssohn vállalatát, kedvező véleményt nyilvánított előtte, azonban Mendelssohn határozott ellensége lévén minden tömjénezésnek, a pazarul szórt dicséretekkel tett ajánlatot nem tette közzé. Ezen kétségkívüli szerénységét – szerénytelenségnek tudván be, azzal gyanúsítván őt, mintha ő a rabbik kedvező véleménynyilvánítására nem szorulna. Úgy látszik, Rafael Kohen foglalt leghatározottabb álláspontot a Mendelssohn fordítása elleni ellenzékben, de Hamburgban nem sokat árthatott neki, mert Mendelssohn rokonai ott éltek. Prágában is már szabadelvű gondolkodók voltak akkoriban, vagy talán csak azért, mert Landau, elég okosan, nem akart előtérbe lépni. Tehát Fürthet választották az ellenzék góczpontjául, onnan menesztettek átoküzeneteket mindazokra, kik Mendelssohn fordítását tanulmányozzák, vagy csak kézbe veszik. Mendelssohn bölcs nyugalommal nézett a heveskedők szeméi közé. Sőt még némileg örült az ellenzéknek, mondván; „ha fordításom ellenállás nélkül fogadtatnék, akkor tulajdonképpen fölösleges lenne!” „Mennél nagyobb ellenállást tanúsítanak a kor úgynevezett bölcsei, annál fontosabb a fordítás. Eleve csak a közönséges ember számára készítem, de, úgy látom, a rabbik számára még szükségesebb.” Az ellenzék csak a szóvitával érte be, csak Lengyelhon egynémely városaiban, mondják, égették el. De Rafael Kohen is erélyesebben kezdte föllépni, átkot mondván a fordítás használóira (a szerzőt nem foglalta be); de nem volt nagy hatással az átokszórás, mert Mendelssohn okos elővigyázata hatálytalanná tette az által, hogy az előfizetők élén a dán király (dänemarki Christian) állott, kit a fordítás pártolójának tudott Mendelssohn megnyerni. De most egy másik utón kísérelték meg a fordítás sikertelenségét. Ugyanis Salomo Dubnót lebeszéltek a magyarázat folytatásáról. Mendelssohn nem csüggedett el. Maga fogott hozzá és szerződtetett munkatársakat: Weszelyt, Herz Homburgot és

Jaroslaw Áront. Homburg ugyan nem volt Mendelssohn ínyére, mert házi tanítója lévén, tapasztalta, hogy nem valami jámbor életmódú. Az ellenzék szemében pedig ezen munkatárs által a fordítás is (elkészült 1783) teljesen hitevesztett leit. De az ellenmondás másrésztől ébresztette a kíváncsiságot. Egy neme az addig nem tapasztalt lelkesedésnek szállta meg a különböző taniskolák egyoldalukig képzett bachurjait (tanonczait), kik ezrivel tanulmányozták a fordítást a héber magyarázattal. Elénk eszmecsere és irány gyakori ás támadt. Egyszóval a fordítás feleleveníté a német-lengyel zsidóságot és hatalmas lüktetéssel toltá előre a művelődés ösvényén.

4. §. *Folytatás.*

A másik, Mendelssohntól kezdeményezett küzdelem a szabadságért, a zsidó emancipatióért, az új életre ébredést tetterős életfejleménynyé fokozta. Dohm vádiratának: „a zsidók polgári helyzetének javításáról” című jeles munkának mintegy függelékéül Mendelssohn lefordíttatta Hercz Márkus hazi orvosa által „Rettung der Juden” cím alatt Menasze b. Izraelnek „Vindiciae Judaeorum” című vádiratát és ehhez előbeszédet írt, melyben Mendelssohn a zsidók ellen táplált előítéletek ellen és a mellett nyilatkozik, miként lehetne a zsidó emancipatiót legsikeresebben életbe léptetni. Ezen gondolatot alaposan tovább fejté „Jeruzsálem” című művében (1783), melyben még Kant által is bámult, világos nyelvvel és elme-élel körvonalozza az állam- és egyház közötti viszony mibenlétét és erélylyel követeli az állam- és egyházból való kiközösítés és kizárás beszüntetését. Eszményképül ne a valláségység, hanem vallásszabadság hirdettessék és testesíttessék meg. Miként maga is a leglelkiismeretesebben őrzé meg még a vallásos szertartásokat is, akként követeli az egész zsidóság részére a vallás sértetlen gyakorlatát. „A szertartások érvénye mindaddig hatályban marad, míg Istennek nem tetszik ép oly hangosan és nyilvánosan, mint azokat kinyilatkoztatá, ismét hatályon kívül állóknak kijelenteni.” „De ha, így folytatja, isteni származású a kinyilatkoztatott törvény, akkor attól nem szabadkozhatik Jákob házában szülötte. Meg van ugyan engedve a gondolkodás a törvény fölött, annak szelleme fölötti fürkészet, itt-ott, hol a törvényhozó okot nem mond, olyat sejteni, mely tán idő- és térséghez kötve volt és mely

idő helyhez és módokhoz képest megváltozhatnak – ha Istennek tetszenék akarátát velünk kétségkívüli bizonyossággal tudatni. De a meddig ez nem következik he, addig semminemű okoskodásunk nem oldhat föl ez engedelmesség alól, melylyel a törvénynek tartozunk.”

E vádiratnak, mely részijén támadó, hatálya általános volt; benyomása alatt még a göttingi tanár, Johann Dávid Michaelis (1717-1791) (a „Mosaisches Recht” szerzője), ki nem volt zsidóbarát, meghökkenve állt. Dohm ellenkezőleg mintegy felvillanyozva érzé magát még behatóbban foglalkozni a zsidó ügy gyei és az egyenjogosíttatásért hatalmas szózatát fölemelni. De még nagyobb következményű volt Dohm meleg részvéte az által, hogy Mirabeaut pártfogásra lelkesíté és azt, mi még hézagos volt, Dohm felszólalásában kiegészíté és teljes egészszé szervezé.

Ehhez járult még egy új korszak ébresztője, Mária Terézia nagy fia, a halhatatlan II. József, ausztriai császár, kinek a szabadság hajnalhasadtát jelentő rendeletei közt az is volt, hogy a zsidók, kiket felebarátoknak nevezett, országszerte elemi iskolákat állítsanak fel. Ezen boldog emlékezetű császár nem csak a „testadó” és a „türelmi pénz” beszüntetését s így a test békóinak feloldását vette célba, hanem a még súlyosabban bevágó békók széttördelésén: a szellemi tudatlanság kovácsolta bilincsek feloldásán is fáradozott. A műveltség ellenei nagy erőlködéseket tőnek e parancs foganatosítása ellen; lelkiismeret elnyomásról panaszkodtak a jámborok és papok, köztük ismét Landau Ezechiel. Különösen Bécsben volt nagy a zsidók sopánkodása. Azért Hartwig Weszely (szül. Hamburgban 1725. megh. 1805.), Mendelssohn barátja, a III. könyv héber magyarázója, sok jeles mű szerzője, éles intő körlevelet intézett a bécsiekhez (1782), melyben II. József reformjának életbeléptetéséről rajongó tisztelettel emlékezik meg, hitsorsosainak különösen szívökre kötvén, mennyire áldásosak ezen rendeletek és mennyire szolgálnak a vallásfogalmak tisztítására. De ezen körlevél eltévesztette a jámborok lelületére kívánt hatását. Lengyelországban nagy izgatottság uralkodott Weszely ellen. A jámborok a berlini rabbit Hirschelt is zaklatták, hogy szálljon síkra Weszely ellen. És csakugyan készült is átkot mondani fölötte, részint, mert Mendelssohn irányában tanúsított elnézése miatt gyanúsított valláslanyhasággal, részint mert Saul fiáról később oderi-

frankfurti rabbiról, rebesgették, hogy az újítókkal tart. De Friedländer, a berlini előljáró és Mendelssohn, valamint Weszely nagy híve, addig félemlíték meg a rabbit, míg tervétől el nem állott. Mendelssohn is azt izente Hirschelnek, hogy válaszoljon a túlbuzgóknak, miszerint Némethonban a sajtótörvény uralkodik, eleget írhatnak Weszely ellen, de mit sem lehet megkísérteni, mi által valaki véleménye szabad nyilvánításában gátoltassék.

Noha Berlinből nem támogattattak, azért mégis folytatták a szellem és műveltség elleni harcot nemcsak Lengyelhonban, hanem Triesztben is. Azért Weszely még egyszer intézett az utóbbiakhoz körlevelet, melyben az iskolák életbeléptetését szelíd, de meggyőző érvekkel fejtegeté, az egyoldalú talmudismust a sorok közt elítélve. És csakugyan ezen második körlevélnek volt is némi hatása, mert lassankint egy néhány olasz községi rabbi Weszelyt pártoló és az iskolák felállítása érdekében fáradoza. Weszely győztes maradt; de nemsokára az iskolák alig, hogy keletkeztek, fölbomlottak. E hanyatlásnak még szemtanúja volt Wessely.

Mendelssohn a boldogabb, a szerencsésebb, nem érte el e hanyatlást. Épen jókor halt meg, ha még csak egy tizeddel később élt volna, saját gyermekeiben látta volna bomladozásnak indulni a rabbinismust, melynek ő oly erős támasza és szószólója volt. A barátság és bölcsészet, melyek életét megszentelik, egyszersmind szívét is megtörék. Midőn ugyanis arra készült Mendelssohn, hogy felejthetetlen barátjának. Lessingnek, szellemi emléket állítson, hallá (Jakobitól), hogy Lessing spinózista volt. Ez törzsúrás volt Mendelssohn szívében. Hogy lehetett volna egy Lessing, testi-lelki barátja, egy istentagadó (minőnek akkor Spinozát tartották). Egész valósága felzúdult ezen feltevés ellen. Azért utolsó bölcsészeti munkájában „Morgenstunde” cím alatt (1785) elmélkedett Isten létezéséről, Spinozáról, a vallásos meggyőződés befolyásáról stb. Ezen fölolvadásokat József fia és leányai, Dorothea és Recha, valamint a két Humboldt és mások előtt tartotta. De már akkor oda volt beinyugalma. A rémhír, hogy Lessing a spinozismusról vádoltatik, mélyen furdaló fájdalmat okozta neki. A véleményharcz tovább folyt ezen tárgy fölött. Hogy a gyanúsítokat elnémítsa, „Lessing barátaihoz” című értekezést írt. 1785. deczemb. utolsó napján maga vitte a kéziratot kiadójához. De a felizgatottság annyira erőt vőn rajta, hogy pár napra

rá (1786. jan. 4-én) meghalt. Ezen. úgyszólván ideális halál' pondja Grätz, a barátság és bölcseszertéri fölládozás méltón zárta be életét és az utókornak úgy tünteté fel, minő csakugyan volt számtalan barátja és tisztelője előtt életében, t. i. mint az őszinteség való jellemét, melyhez hamiság és színlelés nem férhetett.

Halálát gyászoló Berlin és sokan Németországban, azonkívül zsidók és nem zsidók egyaránt. Az úgynevezett tízparancsolatíró, Dessau Mendl eltorzult fia, Berlin diszalakjává, a tudomány ébresztőjévé, az újkor zsidó szellemi élet hajnálpírjává lett.

5. §. Mendelssohn halála utáni idő. A héber nyelv ápolása.

A lengyelhoni zsidósággal ellentétben, hol az egyedüli Elia Wilna (1720-1797), a gaon melléknévvvel, veheti igénybe figyelmünket, mint a tudatlan chaszideizmus (túljámborság) ellenlábas, a németországi zsidók között új szellemi élet kezdé forrongásba jönni Mendelssohn halálával. Mintha a sok százados mulasztást egyszerre kellene helyreütni, oly élénk mozgalom támadt különösen a biblianyomozás és az új héber irodalom terén. Nevezetesen Izsák Ábrahám Euchel (1756-1804) és Mendel Bresselau (1760-1829) jeles hebraisták kezdeményezése folytán megindult egy héber folyóirat (Measzef = a gyűjtő), mely körül különböző országok törekvő fiatal erői csoportosulának, így Joél Löw (1760-1802), Áron Wolfsohn (1754-1835), Dávid Friedländer, a gazdag berlini bankár, Dániel Iczig veje, ki oly szerencsés volt, hogy 15 éven át barátságos viszonyban állhatott Mendelssohnnal, Mordechai (Gumpel, Gumpertz), Lewysohn (megh. 1797), ki orvosi tudományáért a svéd királytól az upsalai egyetem tanárául neveztetett ki, továbbá a lengyel hebraisták; Izsák Szatanow (1732-1803); Jehuda Lőb ben Zeeb (szül. 1764, megh. Bécsben 1811.) elterjedt Talmud losun i b r i nyelv tan o c z á r h a s o r o s i m héber szótár szerzője; Wolf Heidenheim (1737-1832) mazzoretikus munkái által nevezetes. A measzefim írói és terjesztői közé tartoznak még a hollandi zsidó költők: Dávid Friedrichsfeld (1755-1812), Dávid Franco Mendez (1713-1792), „Gemul Athália” történeti dráma szerzője; továbbá a francia Mózés Ensheim vagy Mózés Metz (1760-1838), egy időig (1782-87) Mendelssohn házi tanítója, miután az

öregebb Herz Homburg (1749-1841) megszűnt Mendelssohn házi tanítója lenni, ki galicziai és lodomériai iskolák felügyelőjévé neveztetett ki nagy fizetés mellett. Még Olaszországban is elterjedt a Measzef, Elia Morpurgo közreműködése folytán. így lett a héber nyelv ápolása a kötelék, mely a különböző országok zsidóságát egybetartá. A mendelssohui körhöz tartoztak továbbá éles eszű gondolkodók, mint: Markus Herz (1747-1803) és Lazarus ben Dávid (1762-1832), kik bár Kant böcsészetének hívői és tanítványai valának, mégis a Mendelssohn által megindított tudományos élet főképviselőivé váltak, noha a zsidóságra befolyást ép oly kevésbé gyakoroltak, mint a lengyel Salamon Maimon (1753-1800), ki éles esze és élet sorsa által csodálkozást keltett és Schiller, Göthe, Fichte becsülését birta, de kívül erkölcstelensége vagy tán élet elvadultsága miatt Mendelssohn nem tudott rokonszenvezni. Nevezetes munkája „Gibatli Ha-Moreh” a Moreh Nebuchim héber magyarázata. Félig-meddig a Mendelssohn-körhöz tartozott még az első német-zsidó költő, a szerencsétlen Efraim Mózes Kuh (1721-1790).

Nemcsak a szellemi, hanem a társadalmi élet is nagy változásokon ment keresztül a berlini zsidóságnál. Markus Herz bájos szépségű, szellemes neje, Henriette Herz (1764-1847) volt a varázs, mely Herz termeit Berlin nevezetességeivel megtölté. Nikolai, Engel, Ramier, Telle], Zöllner, a két Humboldt, Cenz, Schleiermacher, Schlegel, Frigyes, később magas rangú hölgyek és Mendelssohn szellemes két leánya: Dorothea (később a nevezett Schlegel hitvese) és Rachel Levin (később Varnhagen von Ense hitvese) új társadalmi szellemet hoztak Herz termeiből a társadalmi életbe. Körülbelül ugyanakkor nyitotta meg Berlin másik leánya, a gazdag Dániel Iczig bájos és szellemes leánya (Fanny Iczig) termeit Bécsben – a tudományosság, költészet, diplomacia és egyéb hírességek számára.

Azonban a zsidó hölgyeknek a keresztyénekkal való társalkodása egy részt, más részt a vallástalanság és a folytonos jelszó: a felvilágosodás érvényesítése még a vallásgyakorlat rovására is megtenné rossz gyümölcsseit is, mert a keresztyén vallásra való tömeges áttérés napirenden volt. A felületes fők tudakossága, vagy féltudása és a szigorú erkölcseiét lanyhasága megkönnyíté e lépést. Csaknem a fél berlini zsidóhitközség keresztelkedett ki. Hogy másik

fele megőrzé öshitét, csak a héber nyelv iránti szeretetének és ápolásának volt köszönhető. Így nyújtott tehát Mendelssohn az új nemzedéknek mérget és ellenmérget.

6. §. *A zsidó emancipatio Franciaországban, Hollandia-, Belgium- és Németországban.*

Noha a zsidó kérdést, illetve a zsidó emancipatio kimondását Németonban vitatták legjobban, Mendelssohn és Lessing beható működése óta és az igazságos Dohm, Diez, Herder Klopstock, Kant, Krug és más jeles férfiak élénk pártolása mellett, úgy mégis az első lépés e téren Franciaországot illeti, hol a zsidók a 18-ik század óta tiszteletben éltek. Izsák Pinto (1715-1787) a marranok családjából származott igen gazdag és inivelt zsidó, védelmezte hitsorsosait a nagy költő, de még nagyobb zsidófaló Voltaire megtámadásai ellen és Rodrigues Pereyra, ki Spanyolhonban született és 25 éves korában (1742) Bordeauxban nyilvánosan tért vissza a zsidósághoz, a siketnémák oktatása körül szerzett nagy érdemeiért, Buffon, Diderot, Rosseau, XVI. Lajos francia király és a londoni tudós társaság részéről nagy kitüntetésekben részesült.

Már a forradalom előtti időben foglalkoztak Franciaországban a zsidó kérdéssel. A nemes Malesherbes a zsidók helyzetének javítására czélzó javaslatokat dolgoztatott ki nevezetes zsidók által, kik közt említésre méltók Mendelssohn barátja: Herz Medelsheim (Cerf Berr), Furtádó, Gradis. A metzi tudományos társaság pályadíjt tűzött ki a zsidók helyzetének javítását tárgyazó legjobb munkára és Abbé Grégoire, Thierry ügyvéd és Szalkim Hurvitz lengyel zsidó benyújtott pályamunkáit díjjal koszorúzta.

A francia forradalom után a különben nem nagy számú francia zsidók folyamodtak az emancipatio kimondásáért. Mirabeau, Robespierre, Montmorency herczeg, Talleyrand, Duport melegen pártfogolták az egyenjogosítást, melyet a nemzetgyűlés heves küzdelem után 1791. szeptember 27-én érvényre juttatni rendelt, mit a király legott szentesített is. A zsidók méltóknak mutatkoztak a vett kitüntetésre; csak az elszászi zsidók nem fogták föl kellőképen az emancipatio áldását és annak megszorításáért folyamodtak Napóleonnál, ki az ország minden részéből meghívta a legelőkelőbbeket az ügy megvitatására. A notabilisek gyüle-

kezete 110 tagból állt és 1806. július 26-án tartá Parisban Napóleon által kijelölt Hotel de Ville nagy termében első ülését. A gyülekezet elnöke volt Ábrahám Furtádo. Ennek marrani anyja a liszaboni földrengés alatt, midőn épen vele volt teherben, élve egy gödörbe temettetett. Ott fogadást tón, ha Isten a veszélyből kiségití, a zsidóságra tér át. Egy másik földrengés kitaszítá a gödörből és Londonba menekült, hol Ábrahám Furtádot szülte, kit nagy gonddal zsidónak nevelt. Héber tudományán kívül különösen hirt szerzett neki természet-tudománya. A forradalom alatt girondista volt, tetemes vagyonától megfosztatva, szorgalma által Bordeauxban új vagyont szerze.

Cerf Berr mellett Furtádo volt a gyülekezet legjelesebb tagja.

A gyülekezet elé tett 12 kérdés Napoleon nagy megelégedésére lón megfejtve, úgy, hogy a hozott határozatok érvényre emelése tekintetéből 71 tagú, rabbik és laikusokból álló Synhedriont hívott egybe. A Synhedrion elnöke volt Dávid Sinzheim, ülnökök pedig Ábrahám di Cologna és Ábr. Segre. A Synhedrion helyben hagyta a notabilisek határozatát és még azonfelül a császári rendszert utánzó összpontosítás mintájára az egyháztanácsi összpontosítás (central-consistorium) alapján szervezte a papságot, melyen még mai napság áll.*)

1830 óta a zsidó lelkészek az államtól fizettetnek.

A francia győzelemmel a francziák türelmessége és szabad vallás-nézete messze terjedt. Első sorban Hollandiában, mely batáviai köztársasággá változtatott, nyertek a zsidók teljes egyenjogositást (1796. szept. 12). A hollandi zsidók voltak az első állami hivatalnokok Európában, daczára a pártszakadásnak, melyet az emanczipatió az ósdik és haladók közt előidézett. Hollandiát követte az egyenjogosítás diadalában Belgium, Németországban pedig Napóleon által szervezett vestfáli királyság, melynek királya Napóleon öcsse Jerome volt, volt az első, ki zsidóit egyenjogosítá (1808).

Ugyanazon évben ismeré el a badeni herczeg Frigyes Károly a badeni zsidókat állampolgároknak; 1809. pedig vallás és hitközségi ügyeiket, melyeknek élén főegyházi

*) Az ezidei franciaországi Grandrabbin L. Izidor és a párisi főrabbi Grandrabbin Zadok Kahn áldásdús működése velünk e rendszer viszásságát elfelejteti.

tanácsnok (Oberkirchenrath) állt, rendezé. A frankfurti zsidók 1811. két évvel később a m e c k l e n b u r g - s c h v e r i n i zsidók is egyenjogosítottak. A szűkkeblű porosz államnak is végre el kellett magát tökélnie a kor általános áramlatának eleget tenni; és csakugyan 1812. márczius 11-iki törvényjavaslatban III. Frigyes-Vilmos állampolgároknak nyilvánította a porosz zsidókat, kiknek ellenkötelezettségül állami adófizetésre és katonai szolgálatra, és a német nyelv használatra kelle kötelezniök magokat. A bajorországi zsidókra Maximilian József trónralépésével virradt új korszak. Azonban jóllehet, hogy 1813. június 10-iki parancsa értelmében ez ország zsidóit egyenjogosítandónak rendeli, mégis azok számát csökkenteni iparkodik. A német szabadságharczban (1813-15) a zsidó ifjak hősiességgel küzdöttek a közellenség ellen és sokan a vitézség jelvényeivel kitüntetve tértek meg a háborúból. Mindazonáltal a reactio kezdé fejét emelni, mihelyt az ellenséggel nem álltak szemben. A zsidó-gyűlölet fészke, majnai Frankfurt, éreztette először a zsidók iránti ellenszenvét. A közigazgatás élén álló báró Stein Napóleont határtalanul gyűlölvén, nem szerethette a zsidókat, kiket amaz tett nagygyá. A nemesség föl nem foghatta, hogy lásson a zsidóban, ki előtte eddig hajlongott és meggörnyedni szokott, egyenlő jogú állampolgárt.

H a m b u r g b a n az arány megfordítva volt, ott a senatus a zsidók mellett, a nép ellene volt, Lübeckben és Brémában pedig csaknem kiűzni akarták. Hannover, Hildesheim, Braunschweig és Hessen is megfoszták a zsidókat jogaiktól. A zsidóság szeme ezen időben Bécsre, a bécsi congressusra volt irányozva. A frankfurti zsidók Bécsbe két küldöttet menesztettek, köztük Börne atyját: B a r u c h o t, ki emlékiratot nyújta át, melyben a frankfurti zsidók jogkérvénye minden oldalról meg vala világítva. A Hansa városok szinte képviselőt és pedig egy keresztyént (Buchholz Károly Ágostont) küldöttek Frankfurtba. A deputatiók mögött nem kevésbé élénk tevékenységet fejtett ki a rothshildi gazdag bankár-ház. A ház törzsatyja Mayer Amsciel Rothschild a megszökött hesseni gróf vagyonát vállalkozott megőrizni és nagy ügyességgel és veszélyek közt meg is őrzé és a visszatérő grófnak sértetlenül átadá, miért Rothshild még a frankfurti nép előtt is nagy tiszteletben áll. Hátrahagyott öt jeles fia Anselm Frank-

furtban szül. 1773; Salamon Bécsben szül. 1774; Náthán Londonban szül. 1777. megh. 1836; Károly Nápolyban 1788-1855; James Párizsban 1792-1868) még növesztette a vagyont, a köztisztéletet és becsű lést. Ezen pénz-nagyhatalom ép oly okosan, mint híven iparkodott mindenütt az elnyomott zsidók ügyén lendíteni. Ép oly tevékeny szerepet vitt Bécsben a zsidó báróné Fanny Iczig, férjezett Arnstein, kinek termeiben fordult meg, mint emittők, Bécs előkelő világa. Ezen közreműködés folytán sikerült is Metternich és Hardenbergben kedvező hangulatot kelteni a zsidók igazságos ügye iránt és 1815-ben a senatusnak tanácsolták is a zsidókkal való emberséges, igazságos bánásmódot. De hangjok, mely különben nyomósan esett a latba, eredménytelenül hangzott el, sőt még nagyobb ellentevékenységet költött és a zsidófaló írók egész raját hitta a tollharcz küzdhomokára. A Rühs, Fries, Hundt-Radowsky ellenében, Voss Gyula, a református lelkész Ewald, Krämer Ágoston és mások léptek fel ugyan, de a tollharcznak nem volt zsidónak kedvező, hatásos eredménye; a „Hep-Hep” (Hierosolyma est perdita) zsidógúnyoló kiáltás betölté egész Németországot és Kopenhágáig, Danzigig hatott. Az emancipatio harca megkezdődött az egész vonalon. Az emberjogok első előküzdője a német zsidók közt volt Rieszer Gábor, szül. Hamburgban 1806. megh. 1863, a hamburgi rabbi Rafael Kohen unokája. Az 1830-iki júliusi forradalom keltette szabadságmozgalom idejében Rieszer is, ki jogtudományyal foglalkozott, fölemelte hatalmas szózatát a zsidók jogai érdekében. Hogy az ismét folyamatba hozott „zsidókérdést” alaposan megvitassa és érette szakadatlanul sorompókba léphessen, megalapítá „Zsidó” című folyóiratát. A vallás és lelkiismereti szabadságot, a zsidóságerőtelmes elkeseredést hangoztatta, a zsidókhoz szólva; sa jogos igényeket, az emberiség elidegeníthetetlen javait és igazságait követelte keresztyénekkel szemben. Kurhessen csakugyan 1833. oct. 29-én teljesen egyenjogosítá a zsidókat. Kevesebb eredményt ért el Rieszer, hol a zsidóellenző Paulusra többet hallgattak, mint Rieszerre. Ez azonban hitsorsosának szent ügyét védelmezni meg nem szűnt Paulus, Streckfusz, Bauer Brúnó és mások ellenében, úgy mint tevékeny részt vón az 1848-iki frankfurti nemzeti gyűlésen, melynek egy időre elnök helyettese volt. Nemsokára Rieszer harctársakat, vitéz bajnok szövetségeseket is talált. A rend-

kívüli jellem- és tudományképzett Beer Bernát Drezdában (megh. 1861). Szászshonban: Veit Moritz (megli. 1864.), Philippsohn Lajos szül. Dessauhan, 1811. és sok más első rangú tudós, mint: Frankel Zachariás Drezdában, később Boroszlóban; Z u n z Lipót Berlinben, Geiger Ábrahám Boroszló-, Frankfurtban és Berlinben és a tb. a zsidók jogaiérti küzdelemben halhatatlan érdemeket szerzenek maguknak.

7. §. A zsidók politikai egyenjogúsíttatása Austria- és Magyarországbán.

II. József, az ép oly szabadelvű, mint erélyes austriai császár a zsidóknak új korszakot nyitott. A testadót beszüntette, 1782-ben pedig a türelmi adót törölte el a megismertető öltönyjelvénynyel együtt. Ezen rendelet daczára még elég sajnós és mostoha volt a zsidók állása Austriában, mert ha az iskolázás, katonaszolgálat, név-felvevés, nyilvános okmányoknak német nyelven való kiállítása sok bajnak vette is elejét, a zsidók mégis csak „tűröttek” sorsára kerültek. Eltekintve attól, hogy a fővárosokban: Brünn-, Znaim-, Olmütz-, Leitmeritz-, Karlsbad-, Budweisban stb. állandó letelepedési joggal nem bírtak, úgy még ott is, hol lakni megengedettnek, csak elkülönített utczában kellett összezsúfolva élniök, mint a középkorban. A türelmi adón kívül még a hús, bor, sőt Lengyelhonban még a gyertya is megadóztatott, Bécsben pedig a „tűrötteknek” még templomot építeniök, és rabbit alkalmazniuk sem volt szabad. Azonban nagy csürés-csavarás után mégis megengedettett egy háznak templomi czélokra való felszerelése, melyen Manheimer I z s á k N o e (szülét. Kopenhágábau 1793-ban, megh. Bécsben 1864.) mint hitszónok (1825.) lett alkalmazva, hol a még csak egy néhány hóval előbb nyugdíjazott hatalmas énekessel, Sulzerrel, együtt a zsidó isteni tisztelet példát szolgáltató berendezése és sok jótékony célú intézmények életbe léptetése körül halhatatlan érdemeket vívott ki magának. Az 1848. márczius napjai meghozták az austriai koronaországoknak a várva várt jobbra fordulást, mert 1849. márczius 4-én a zsidóemancipáció testet nyert.

A magyar zsidók helyzete az elnyomatás napjaiban semmitől sem különbözött az austriai hitsorsosaikétól, mert

ha 1790-ben némi javítások, mint a kereskedelem szabad üzése, telekvétel meg is engedtetett, akkor még sem volt szabad több városban, úgyszintén Kroatia-, Slavonia- és Dalmátiában letelepedniök, 1807 óta szakadatlanul, de mindig eredménytelenül kérvényezték egyenjogosítási jogaikat, sőt még az 1848-iki szabadságharca, melyben a zsidók oly lelkes részt vettek, érette annyi vér- és pénz-áldozatot hoztak, nem érlelte meg Kossuth Lajos ebeli részvétlensége miatt a zsidóemanczipatiót. A szabadságharcz elmúltával Haynau tábornok által a zsidókra, vetett hadisarcz (egy millió forintig), mely az egyes községek közt osztatott fel és be is fizettetett, nagylelküleg legnemesb érzelmű királyunk által iskola czélokra szánt alappá alakítva, a zsidóknak visszaajándékozott. Polgári egyenjogúságunk csak 1867-ben lett törvénybe iktatva. A képviselők és főrendek által a nevezett évnek december 27-ikén egyhangúlag hozott és igazságos, dicső királyunk, I. Ferencz József, által szentesített törvény, két rövid, de sokat mondó paragrafusból áll és így hangzik: **Törvény-cikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.**

1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztényen lakósokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítottak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény vagy rendelet ezennel megszűntetik.

Ezen 1867-ik évi XVII. törvénycikk törvényerejére emelése körül, jóllehet az egész hazának van érdeme, mégis arszlánrészét érdemelte ki a haza bölcsén, Deák Ferenczen, kívül első sorban báró **Eötvös József** (1813-1871), ki hazánk újabb történelme legkimagaslóbb alakjainak egyike, tán legelsőbbike, mert a lángeszű-költészet, állambölcsészet, lángoló hazaszeretet, legtisztább emberszeretet, egy személyben való összpontosítását, a jellemnagyság és fenkölt gondolkodás a prófétai ihletességgel való párosítását nem csak hazánkban, hanem Európában sem látjuk rajta kívül másodsor is megtestesítve. Eötvös, ki már 18-il-ben a „zsidók emanczipatiója” című legtisztább hazafiúi és emberszerető nemes érzelmektől átlengett iratában küzdött emberjogaink megszerzéseért, a páratlan szabadelvű törvénycikk szentesítése után hitfelekezeti ügyeink rendbe hozatalát tűzte ki

nemes törekvéses céljául. Hogy a sok század mostóhasága alatt zilált és minden tekintetben bonyolódott ügyünket az a u t o n ó m i a , az az önkormányzati jog alapján minmagunk rendezhessük, 1868-ik évi deczemb. 20-ikára hívta össze felséges királyunk nevében a magyar-erdélyországi zsidók congressusát, melyet ugyancsak a boldogult Eötvös által már az 1876-ik év február havában összehívott hazáirni férfiak értekezletei hasznos előmunkálatokkal készítettek elő. A congressust, melyet sokkal szabadelvűbb és nemesebb célzatok indítottak meg, mint a minőket az általa okozott községi viszályok és pártoskodások miatt eredményezhetett, a congressust, mondom, b. Eötvös József nyitá meg, örök emlékezetű beszédében többek közt ezeket mondván: „Az 1867. XVII. törvénycikk az izraelita lakókat az ország keresztyén lakosaival egyenjogú polgárokká tette a polgári és politikai jogok gyakorlatában; e congressus feladata eszközölni, hogy a házában létező hitfelekezet, mint vallásos társulat is, épen oly szabad, önálló és autonom testületet képezzen, mint a keresztyén autonom egyházak. E magasztos cél kétségen kívül nagy akadályok leküzdésével érhető el, melyeket a kezdet nehézségei, a jelenlegi állapot rendezetlensége, és a minden új rendezkedés iránt keletkezni szokott előítéletek és félelmek még növelnek. De bizalommal várom, hogy önök szakismerete és eszélyessége feltalálja a megoldásnak legalkalmasabb módzatát. Mert lehetnek önök közt eltérő nézetek a zsidó testület külső testére, szervezetére nézve, lehet, hogy vannak, kik a vallásos szertartásokról eltérően, talán épen ellentétesen gondolkoznak, de nem hiszem, hogy legyen valaki a gyülekezetben, ki mindnyájukkal egyenlő hévvel ne óhajtaná az izraelita hitfelekezetnek főnmáradását és biztosítását, ki ne óhajtaná, hogy az izraeliták ne csak mint egyének, hanem Összesített erővel mozdíthassák elő a közös hazai érdekeiket. Ez pedig akkor eszközölhető legbiztosabban, ha az izr. polgárok összesége jelen szétszórtságából rendezett vallásos testületté szervezi magát s erőit egyesíti Az egyházi ügyekre azonban meg kell jegyeznem, hogy e congressus a kormány által csupán az izraelita vallástestületek külső szervezetének és hatáskörének megállapítására és a közoktatás rendezésére hivatván össze, a

hitelvek és a vallástanok tanácskozásának tárgyát nem képezhetik”

. . . „Az állam tért nyit önök előtt, hogy összes hitfelekezeti ügyekben is teljesen önmaguk rendelkezzenek és midőn önökre bízva, hogy önkormányzatuknak szervezetét is saját elveik és belátásuk szerint önmaguk állapítsák meg, az által oly szabadságot ad, minőt más államokban nem élveztek hitsorsosaik.” . . . Már ezen beszédért is aranykeretű lapot érdemel az örök emlékü Eötvös a magyar zsidók történetében, és valóban, nem ő az oka, ha a congressus nem teljesíté a hozzá kötött vérmes reményeket.*) De annyit még is eredményezett, hogy (a fölösztatott hat mintatanoda – köztük a pécsi – helyett) izr. országos tanítóképezde és, mi évtizedek óta várva várt óhaja volt a haladó pártbeli zsidóknak, r a b b i k é p e z d e állíttatott fel. Ez utóbbi 1877. oct. 4. saját pompás épületében T i s z a Kálmán miniszterelnök, T r e f o r t Á g o s t o n, vallás- és közoktatásügyi miniszter, (ki a rabbi képezde felállítására körül elévülhetetlen érdemeket szerzett magának), mindkét ház elnökei, a honi- és számtalan külföldi küldöttség jelenlétében, nagy ünnepélyességgel megnyitattott.

Ugyanazon hó 20-án az új intézetet maga ő felsége is kitüntette legmagasabb látogatásával. Az országos rabbi-képző intézet, melyen Bloch, Brill, Deutsch Henrik, Kaufmann, Bacher jeles tanárok működnek, évenként megjelenő, alapos munkákkal egybekötött értesítőben ad számadást áldásdús tevékenységéről. Ettől méltán reméljük a honi zsidóság szép fejleménynek induló jövőjét és tudományos életre-ébredését. Mintaképe ez intézetnek a boroszlói zsidó theologiai seminarium, melyet az 1846. elhalt, dús-gazdag magánzó, Frankel Jónás alapított végrendeletileg és mely 1854-1875 a csodálatos bő tudományú és mély vallásosságú Dr. Frankel Zachariásnak, valamint

*) A congressus elnöke volt az érdemdús Dr. Hirschler; alelnökei: Wahrmann Mór és podhrayvi Popper Lipót; háznagya: Schweiger Márton; jegyzői: Dr. Simon József, Dr. Rózenberg Izsó, Dr. Kohut Sándor. Tevékeny részt vettek a congressusban: Dr. Steinhardt Jakab (aradi főrabbi), Hochnmth Ábrahám (veszprémi főrabbi), Hirsch M. (volt óbudai, jelenleg prágai főrabbi), Dr. Zipser M. (rohonci főrabbi), Dr. Kolin (pesti hitszónok), Dr. Sidon (verseczi), Dr. Hildesheim (kismartoni fő.), Deutsch Henrik (képezdei igazgató), Dr. Pollák Henrik, Dr. Popper T., Dr. Rózsay J. Dr. Mezey Mór, Holländer Leo, Leopold Sándor, Barnay (pesti hitközség érdemes titkára); Aronsohn, Tenczer Pál, Grün Israel, Eizenstädter de Buziás (Temesvár), Dr. Kain (Kassán) stb. stb.

a jeles képzettségű Lazarusnak és ennek 1878-ban történt halálózása után dr. Joel Dávidnak, még folyton tartó igazgatósága alatt áldásdús tevékenységet fejtett és fejt ki még folytonosan. Ezen intézet leghíresebb, már több mint 27 év óta működő tanára, a lángelméjű Dr. Grätz H. a „Geschichte des Judenthums” című mű nagyírú szerzője. A boroszlói semináriumot már megelőzte az 1829-ben alapított páduai collegium rabbinicum papnövelde, melynek híres tanára, a jeles hebraista Luzattó S. D. 1865. meghalt. 1872-ben alapított a szabadelvű irányban haladó „Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums”, melyen Geiger, Cassel, Lévy, Frankel tanítanak és tanítanak. Ellenkező irányban működik Dr. Hildesheimer Izr. vezetése alatt álló „Rabbiner-Seminar für das orthodoxe Judenthum”, melynek egyik tanára, Dr. Berliner Ábrahám jeles művek szerzője.

8. §. *A többi európai és Európán kívüli államban élő zsidókról.*

Angolhonban Grant Róbert már 1830-ban hozta, az alsóház ülésében javaslatba az Angolhonban született zsidók egyenjogusíttatását. Ezen és még több ízben másoktól megújított javaslat azonban nem fogadtatott el, mindazonáltal már 1835-ben Salamon Dávid és két évvel később a nagy emberbarát és jóltevő Montefiore Mózes (szül. 1784.) londoni scheriffé választattak.

Peel Róbert fáradozásainak köszönhető a zsidóknak községi tisztségekre való kineveztetése (1845). Ezt, noha heves küzdelem után, nem sokára követé a nyilatkozat, hogy a zsidók az állami tisztségekre képesítvék. Norvégiában és a pyrenäusi félszigeten nem lanknak zsidók. Svédhonban küzdelem után az egyenjogúság végre kimondatott, úgyszintén Schweizban (1863). Hasonló áll Dán királyságról és Görögországról. Csak Oroszország rendez még itt-ott zsidóüldözéseket, a berlini congressus határozatait kijátszva; sőt Oroszország még a középkor legsötétebb korszakaiban napirenden volt zsidóüldözéseket is ismeri, melyeket az újkor civilizációjának kitanult ravaszságával gyakorolnak a nihilisták és a műveletlen vér- és pénz után szomjúhozó vad csordák. Az amerikai és ausztráliai zsidók teljes vallásszabad-

ságnak örvendnek, ellenben az ázsiai és afrikai zsidók még most is az európai középkor erős és nyomasztó békői közt élnek. A nyomasztó helyzetten tetemesen segíteni iparkodik az 1860-ban boldogult hírneves Cremieux által életbe hívott „Alliance izraeli te universelle”, melynek számos és jelesül az egynehány év előtt Londonban és Bécsben, újabb időben Budapesten is szervezett fiók-egylete a távolban sínlődő hitsorsosaik szellemi és anyagi elsatnyulásán segíteni igyekezik és már a legbehatóbb működés mellett jelentékeny eredményeket mutat föl Szánalmat gerjesztő a marokkói (200,000) zsidók állása, mely az érdemdús Sir Montefiore Mózes (1864) és Cohn Albert a nagy philanthrop által (1865) történt személyes közbenj arasa daczára csak keveset változott. Kevésbé nyomasztó a gibrálári, tunisi és tripolisi (30000) zsidók helyzete. A fölötté elnyomott algie ri zsidóknak (40000) helyzete 1830. év óta, a midőn franczia uralom alá kerültek, kezde javulni. A nevezett hírneves Cohn Albert, hazánk szülötte (szül. 1841, Pozsonyban), a nemes lelkű Botschild James volt titkára, a franczia állam meghagyásából sikeresen működött az algieri zsidók érdekében. Ő továbbá kétszer látogatta meg Paläestinát (1854-56), hogy ez elszegényedett és míveletlen zsidók állapotán segítsen. Hasonlóképen kell Frank L. A. költőt dicsézőleg említenünk, ki Herz szül. Lemel Eliz asszony meghagyásából Jeruzsálemben iskolát állított fel. De hálával telt tisztelettel kell dicsőítenünk egy férfiút, ki hosszú életét (nyújtassék ez ki az emberi lét legszélsőbb határáig!) és minden képességét hitsorsosainak javára fordítá. Ez a férfiú, a már nevezett Sir Montefiore Mózes baronet. Már 1827. és 38-ban kereste fel nemes hitvese Judith, kíséretében Paläestinát. 1840. a nagy ügyvéd, két ízben volt franczia igazságügyminiszter és jeles emberbarát Cremieux (meghalt 187B.) s kitűnő tudósunk, Műnk Salamon társaságában ment Damascusba, hol részben a franczia konzul közreműködésével sok zsidó tömlöczbe vettetett és kínoztatott. Montefiore és Cremieux ép oly elszánt, mint eszélyes férfias föllépése a damascusi bebörtönzöttek kibocsátását, a törökországi zsidók sorsának tetemes megjavítását eredményezte, mert Montefiore a szultántól kieszközölte a fermant: „hogy a török birodalom zsidósága az egyéb lakosság jogai- és szabadságaiban részesülend jövőre.” A zsidó követek által

a keleten elért sikeres működésének hírére ujjongó öröm tölte el az európai zsidóságot, sőt keresztyén emberbarátok és királyok is a legnagyobb érdeklődéssel viseltetének a damaskusi események költötte izgatottság lecsillapulása iránt. A visszatérő zsidó követek útja folytonos diadal-út volt Corfutól Paris- és Londonig. Cremieux Kairóban fi- és leányiskolát alapított, melyben az ép oly tudós, mint vallási türelemtől átlengett Munk közvetítésére karaiták gyermekei is fölvétettek. Algaszi rabbi ez újítást helyben hagyá. Számos küldöttség és hálafelirat menesztetett a jeles férfiakhoz. Montefióre tiszteletére pedig Londonban külön hála-istenitisztelet rendeztetett (1841. márcz 8. Purim 2-ik napján). Ezüst műék nyújtatott át neki. Még nagyobb kitüntetéssel jutalmazá Victoria királyné jún. 24. tiszteletczimert adván neki, melyben oroszlány és szarvas ábrázatai közé volt bevésve héberül e szó „Jeruzsálem”, é két állati jelvény legtalálób jellemzése Montefióre dicső tetteinek, mert benne a személyes elszántság arszlán hősiesség párosul a gyors elhatározással; működni ugyanis oly érelemben hitsorsosai érdekében, minő értelemben mondják bölcseink: „légy gyors futású, mint a szarvas, mennyei Urad akarata teljesítésében.” A szellem és szív eme kitűnő tulajdonait, a személyes áldozatkészséget és fejedelmi bőkezűséget pedig leginkább palaestina hitsorsosaink szellemi és anyagi, jóléte előmozdítására fordítá, mert ha az oroszországi, marokkói, perzsa és oláhországi zsidók viszontagságai mindig áldozatra készen találták is az ősz hitbajnokot, ki egy Mátisjáim-beli hasmonita papként maga termett mindenütt a vész színhelyén, akkor mégis a paläestina zsidók sorsának javítása első sorban volt nagy és mély vallásosságéi szívének főgondozása. 1875. zarándokolt a kilenczven éves aggastyán *hetedszer* a szentföldre. Jeruzsálemben nagyszerű vászon-takács-műhelyt, héber-nyomdát, szegény-ápolját, leányiskolát állított föl és egyáltalán páratlan jótéteményei számtalan áldásos nyomait hagyá maga után mindannyiszor, valahányszor lábát a szent földre tévé! Vajha a 96 éves aggastyán, Montefióre Mózes, a bibliai Mózes életéveit elélné a szűkölködők ezrei áldására, az egész zsidóság dicsőségére, díszére!

FÜGGELÉK.

A kétezreden át fejlődött zsidó történetének kor- és szakma-szerinti áttekintése.

(Az alexandriniai korszaktól a boroszlói zsidó theologiai papnövelde irodalmi termékei korszakáig-.)

1. §. Bevezetés.

A valamivel több mint 2000 évi fejlemény, melyet a fent említett kiindulási és célpont közt haladó zsidótermékek befutottak, oly nagy időpontot, oly sokféle színezetű és irányzatú szellemi kisugárzást jelez, hogy első tekintetre a kísérlet csaknem leküzdhetetlen nehézségként mutatkozik, hogy ezen sokféle irodalmi szakmát, jóllehet csak legfőbb képviselőiben is feltüntessük. Csak is az egyes kiszögellő korszakok körüli csoportosulás és általuk való körvonalozás adhatja meg a zsinór-mértéket, mely szerint az egyes irodalmi szakmákat föl és egymás mellé állíthatjuk, tekintettel azok főképviseelőire.*)

2. §. A különböző szakmák.

A szellemi fejlődés két ezer évet felölelő irodalmi termékeinek ágazatai a lehető legkülönbözőbb változatosságokban mutatkoznak a visszapillantónak.

Az úgynevezett alexandriai irodalommal egyidejűleg vagy nem sokkal előbb kifejlődött két hatalmas áramlat:

*) L. Steinschneider Mórítz jeles értekezését Ersch és Gruber Encyklopédiája 27-ik részében „Juden” cikkben, melyet részben itt követünk.

ugyanis a Halacha és Haggada mellett, mely kevés megakasztással az egész bosszú két évezreden át húzódik végig a kutatások és fürkészetek tág tengerén egyes szellembuborékokként feltűnnek még a következő szakmák: vallásbölcsest, poetáni liturgia, költészet, bibliai és talmudi magyarázat, bibliai és talmudi lexicographia, responsák, toszafista értelmezések, krónikaírás, kabala, exegesis, ethika, homiletika, retorika, grammatika, számtan, csillagászat, biblia-fordítás, orvostan, természettudomány, vád- és védirodalom, compendiumok, codexek, novellák, karaita irodalom, újabbkori zsidótudomány, folyóirattár, régészet stb.

3. §. *Korszakok.*

A nevezett szakmák, fő- és albeosztásaival együtt, a következő négy fő korszakba foglalhatók:

I. főkorszak. Nagy Sándor birodalma feloszlásától Európa színre emelkedéséig. II. főkorszak. Európa színreemelkedésétől a zsidók Spanyolhonból való elűzetéséig. III. főkorszak. A zsidóknak Spanyolhonból való elűzetésétől Mendelssohnig. IV. főkorszak. Az újabb idő.

I. F ő k o r s z a k .

4. §. *Jellemzés.*

Nagy Sándor birodalmának felosztása és a zsidóknak Aegyptomba való átültetése következtében a szent iratok (Hagia-grafoi) mellett önállóan dolgozó írók lépnek föl vallás-politikai irányú irományokkal. A Paläestinában működő, vallásgyakorlatokat előíró és irányozó synhedrion mellett, szintén önállóan dolgozó írók veszik igénybe figyelmünket saját szerzeményeikkel. Ezen szerzeményeket „alexandriai irodalom” gyűjtő-névvel szokták elnevezni.

Ezen irodalmi termékek legkiválóbbjai: 1. a sz. írás 5 könyvének görög fordítása, Septuaginta, 2. Philó, alexandriai bölcs termékeny író iratai, 3. a gazdag apogryph-irodalom, mint p. o. a) Esther könyvéhez való toldalék., b) Ezra könyvéhez való toldalék, c) a bölcsestet könyve, d) Baruch könyve, e) Jeremiás levele, f) a három férfiú éneke a tűzkemenczében, g) Zsuzsanna, h) Bel és a sárkány, i) a

második, harmadik és negyedik makkabéusok könyve, j) Aristeas levele, k) különböző töredékek Artapan, Demetrios, Eupolemos és Cleodemosól, l) Ezekielos, Theodot drámai stb.

Fontosabb, s mint látszik, későbbi időkből származott könyvek: Judit és Tóbiás szintén az apokryph, azaz elrejtett, a szentírás 24 könyvébe be nem iktatott, irományoknak neveztetnek.

5. §. *Midrás, Halacha (Misna), Haggada, Talmud.*

A zsidó tananyag sokfokozatú fejleménye alapfogalmának meghatározása végett szükséges tudnunk, hogy mit értsünk Midrás, Halacha (Misna), Haggada, Talmud (vagy Gemára) alatt. Eleinte és pedig sok századon át a szóbeli hagyomány nem volt leírva, hanem szájról-szájra szállítván, az emlékezet bevézésére volt utalva. Az írott törvény (Debarim sebiktháb, vagy Thóra Mikra) magyarázatául szolgált a szóbeli (Debarim sebeal Teli, Dibre Kabala, Dibré szofrim), Philo és Josephusnál ez utóbbi neve: Paradoszisz agraphos tón páterón diádoché. Ezen szóbeli tan, mely a legrégebbi idők óta az Írottak magyarázata végett második tanként, vagy az írott törvénynek tanulmányozásaként a hagyományozók előtt ismeretes volt, s nemzedékről nemzedékre szállt, neveztetik szélesebb értelemben vett Misnának, ebből a szóból, hogy „sáni” második, vagy ez igéből „sono” tanulmányozni, emlékezetbe véteni, származtatván le elnevezését, mert a hagyományos tan, mint már mondók, csak az emlékezet tárházába, de nem írásba volt lerakva. A Misna szűkebb értelemben véve 2 részből áll: Midrás- és Halachából (lásd Kidusim 49 a). Ez utóbbi volt a hagyományos gondolat, az elvont eszme eredeti alakjában, rövid, velős foglatban. Halachának, azaz (élet) menetek pedig azért neveztetik, mert zsinórmértékül szolgált az élet vallásgyakorlatában való mihez tartásra és vallásos szabványokra nézve. Eleinte ugyanis a Szoferek idejében Halachának csak az alapeszme mindennemű magyarázat nélküli leszarmaztatását nevezték. Később azonban, különösen Hillel óta, ki első volt, ki bizonyos számú (7) leszarmaztatási szabályival lépett föl, a Halachát nem elvont eszméi meddőségében, hanem a szent írási versre való támasztásával, onnan való leszarmaztatá-

savai, kifejtésével adták elő az iskolákban. Ezen alakjában a Halacba, vagy az elvont Misna (hagyományos eszme) már Midrás-nak nevezetik, nyomozásnak, kifejtés- s fürkészetnek (ebből az igéből daras). Szemben a Halachával (vagy, mert életgyakorlati szabályokból állt, Halacha l'maaszé-vel) állt a Haggada, a vélemény- s gondolat-szabadság (így nevezve az ige után, higgid, beszél, jelent, véleményez), mert mondásai az ételszabályozását nem veszik célba, hanem csak szabad véleménynyilvánítást, egyéni állítást tüntetnek föl. A Halacha és Haggada, jóllehet merő ellentétet jelentenek, úgy mégis, mint a fő a szívhez valónak egymáshoz viszonyítva, szerves egységgé összeolvadva, miért is eleinte nem valónak elkülönítve. A legrégebbi szentírási magyarázatban párhuzamosan, sőt egymásba folyó, két szellemi áramlatként tűnnek föl és e két irány, mely elkülönítve Halacha és Haggadának, egybefoglalásukban azonban tágasb értelemben Midrás-nak nevezetik. E két irány még a Talmudban sem volt elkülönítve, azért e szó, Talmud, ép úgy fordítható tanulmánynak, nyomozásnak, fürkészetnek, mint e szó Midrás.

6. §. A Misna szerkesztése és szerkezete.

Már R. Akiba idejében a Misna elnevezés az egyes Halachára és halacha-gyűjteményekre használtatott, amint egyáltalán R. Akiba említették az első misnagyűjtőnek. Ebbeli tevékenységét folytatta tanítványa, R. Méir, míg végre R. Jehuda Hánászi (Rabbi, Rabbenu Hákadés) saját gyűjteményét az előbbiekkal együtt egy nagy gyűjteménnyé egyesíté. Az anyagbősége és kitérítése, úgyszintén a módszertan elérése miatt különváló egyéb gyűjteményeket, melyeket más jeles tanítók (hagyományozók) állítanak egybe. Misnáchizonának (R. Jehuda Hánászi gyűjteményén) kívül álló, kirekesztett misnáknak nevezettek, aramäus nyelven Borai fáknak, Toszeftáknak (toldalékoknak) is hívták.

Ilyen gyűjteményeket állítanak össze R. Chija és Hosaja nagy gyűjteményein kívül még R. Izmael Nathan, Lévi, Bar Kappara és mások. Közelismerésben csak R. Jehuda Hánászi szerkesztette misna-gyűjteménye részesült és ez szolgált alapul a különböző paläestinaí és babyloniai iskoláknak. Az utóbbiakban Rab (Abba Areka) ülteté át és pedig, mint

láttuk, újabb átdologozásban, R. Jehuda másodszeri átnézése után.

A R. Jehuda szerkesztette misna-gyűjtemény hat rendre (Szedarium) oszlik. 1. Zeraim (a vetésekről). 2. Moed (ünnepekről). 3. Na?im (házasság, elválás stb.). 4. Nezikin (polgári és büntető törvényről). 5. Kodasim (áldozás, rituális baromölés, étkezési rend stb.). 6. Tohoroth (a levitikusi tisztulási törvényekről). Nyelve az új héber vagy rabbinikus, irálya erővel teljes, tömött, velős.

Nézet eltérések és hagyományozok név kitétele mellett is kerüli a vitát. A misna tanítók tannaimoknak vagy chachamimoknak neveztetnek. Az egyes rend értekezésekre (maszechtot), ezek fejezetekre (perakim), ezek cikkekre (Misnijoth, Halochoth) oszlnak. Hasonbeosztású a Talmud vagy Gemara (később még sas z=zsisho szedarim hat rend) is. A legalaposabb, minden oldalról való megvilágítása és megvitatása a Misna cikkeinek és egyes kitételeinek, foglalkoztatta e különböző főiskolák feles számú tanítóit.

7. §. *A paläestini és babyloni Talmud.*

A paläestini vagy a babylonitól megkülönböztetendő „nyugatföldi” Gemára (Talmud dib'né Maarobé), mely különösen Tiberiás, Sepphoris és Caesareában adatott elő, másfél századnál előbb szerkesztetett a babyloniénál. Nyelvezete romlott, nehézkes és nyugataramäusi syriaihoz hasonlít. Évszázadon át elhanyagoltván, magyarázat hiányában, annak tanulmánya parlagon hevert. Nem így a babyloni Talmud, mely a zsidóság sajátos szellemi életének, sok százados fejleményének világos képe és világító tükre volt. A páratlan elméi, mely a legtávolabbi tárgyak közt összefüggést, a legközelebb állók közt különbséget tud feltalálni, a dologmélyébe ható, csaknem szörszálhasogató, vizsgálódó, elem-bonczolató fürkészet, jóllehet helyenként üres tépelődéssé fajul, különösen, midőn a kor uralkodó nézeteit, babonát, daemonológiát stb. is ugyanazzal az alapossággal fejteget, mégis ezen inkább kívülről beható, idegen befolyások alatt becsempészett elemek eltekintésével, a talmudi tanulmány volt a zsidóságnak a középkorban megmentője, mely középkor sajnos még a legújabb időig sem tekinthető mindenütt befejezettnek. Itt-ott gyűlöletes kifejezések is fordulnak elő, melyek egy, vagy más szerző pillanatnyi kedvetlenségének

buborékként feltűnő és szétpattanó percz szüleményei, de e kíméletlen, csak szórványosan előforduló kísérletekért (melyek nem egy ízben különben igazoltak is azon kor és körülmények közt, melyekre mondják), az egész Talmudot, mely hat évszázadot tükröztet vissza, felelőssé tenni, előítéletről és igazságtalanságról tanúskodik, mert megszámlálhatatlanok azon magvas, erkölcsi tantételek, melyek minden vallásfelekezeti különbség nélkül a legtisztább ember szeretet örök igazságait nyilvánítják és minden, még a legfelvilágosodottabb nép dicsőségére is válhatnak és irodalmának megbecsülhetetlen gyöngyeit képezhetnék. A zsidóság erkölcsvilágára, eltagadhatatlan erényei, ellenségeitől is elismert jó tulajdonai megőrzésére és kiművelésére döntő befolyással volt a Talmud, mely a zsidónak sok századon át egyedüli hazája, legkedveltebb háza, otthona volt. Az aetheticai formátlanságot és szörszálhasogató okoskodást igaz, szintén innen vitték ki a küléletbe, de ezen visszasságoknak is megvolt a nagy lélektani magyarázati okuk és nevelészet hasznuk, a szabadabb mozgással az emberségesebb bánásmóddal csakhamar kivetkőztek a zsidók ezen visszatsző hibákból, a mint egyáltalán a nagy egészhez való simulást, a minden réteget és viszonyokba való betalálást is Talmudjától tanulta a zsidóság. A Talmud tükör, mely a belepillantónak képét tükrözteti vissza; a tiszta gondolkodása és nemes érzésű a legtisztább gondolat és érzemény napját, a kicsinyes gondolkodású és tompa előítéletű pedig saját énje viszfényét látja benne. Még nem született a mester, kinek tolla, vagy ecsetje a tárgyilagos hűség képét ábrázolta volna, mely a valóságnak megfelelne. De még a részrehajló pártosság is kénytelen beismerni, hogy az Összes világirodalomban nincs a Talmudnak párja, nincs hasonmása, nincs az a befolyás, mely megközelítőleg is hasonló lenne ahhoz, minőt e könyv, vagy jobban mondva e gondolat-világegyetem a zsidóságra gyakorolt volna. A talmudtanulmány kiváló egyes fázisait, iskoláit a szóferektől elkezdve, a tannaiták, amoraiták, szaburäusok, gaoniták idején keresztül le a századok hosszú során át nagy vonásokkal történeti háttérükkel az előbbi részekben tüntettük föl.

8. §. *Midrás, Haggada különböző rangfokozatai.*

A tettel, melyre a Halacha felhí, áll szemközt a gondolat, mely a Haggada birodalma. A hányféle a gondolat,

annyi téren mozoghat szabadon a Haggada. Lehet exégeticus, ethicus, bölcsészeti, történeti, hitregebeli, gnomologiai, homoleticus és még számtalan rangfokozat! minőségű. Nagy általánosságban Zimzsal szerint (Gottes dienstliche Vorträge 61) hat beosztást vehetünk föl: I. Targumim, II. Haggadai elemek a Midrás és Halacha műveiben, III. erkölcsirányú Haggada, IV. történeti, V. titoktani, VI. kifejtési vagy különleges Haggada. Mielőtt ezeket röviden jellemeznők, szükséges fölemlíteni, hogy a misnai időnél később szerkesztett, de keletkezésére nézve részben régibb, az úgynevezett halacha-haggadai Midrás, melynek legkiválóbb könyvei ezek: Mechilta, Szifra, Szifré. Az előbbi Mózes II., a középső Mózes III., az utolsó Mózes 4. és 5-ik könyvéhez való magyarázat, mely szerint, hogy a szentírás szöveg vallástörvényi, vagy csak elbeszélési (történeti) alkalmat szolgáltatott a Halacha vagy a Haggadának, alkalomszerű támpontjául szolgált.

I. A Targumim, vagyis a biblia szövegének aramäusi fordítása annyiban tartozik a Haggada köréhez, a mennyiben a szabad fordítás általános uralkodó nézeteket tükröztetett vissza, melyeket a szövegbe átvisz. Ez ugyan kevésbé mutatkozik az 5. könyv ama aram-babyloniai fordításában, mely Targum Onkelos név alatt ismeretes. Túlnyomó, legnagyobb részt szószerinti fordítás a görög Akylas, mintájára nézve még szolgálta. Jellemzi különösen azon sajátos törekvése, hogy a szent szövegnek antropomorphicus (emberidomító) és anthropopathicus, (ember-szenvelgő) kitételeit a szent szövegnek kikerülje és körülírja, Már sokkal szabadabb és korlátlanabb a (7-ik századbeli) „Targum Jerusalmi,” mely két recensióban maradt fenn és melynek egyike hamisan „Targum Jonathannak” nevezetik. Nyelve aram-syriai jellemű. A próféták és hagiografokhoz tartozó Targum Jonathan pedig szintén hasonló nyelvezetű, de mégis öregebb az előbbinél, de fiatalabb az Onkelosénál; mindkettő gyakran idéztetik a Talmudban; egyszerű és inkább a babyloniai zsidóság szükségleteinek megfelelő fordítása mellett támadt a syriai környéken élők számára szintén egy syriai fordítás „pesítő,” az egyszerű, melynek zsidó szerzőjét Perles alapos kutatása óta senki jelenleg kétségbe nem vonja.

9. §. II. A Midrás és Halacha műveiben előforduló Haggadaihoz tartozik a nevezett Mechilta, Szifra és

Szifrén kívül (melyben $\frac{3}{7}$ haggada rész van) I). S z e d e r O l a m, tiszta héberségben írott bibliai krónika, mely R. Jósé b. Chlaftának (160. évben) tulajdonítottatik; II). II. Jósé b. Galilei Boraitája, mely az írás-magyarázat 32 szabályát tartalmazza; III). Birke Aboth, a bölcsek kiválasztott magvas mondásai; IV). Tana de be Ismael és Szeder Éliáhu, V). az úgynevezett (9) kis talmudi tractatumok; VI). Boraita de R. Nathan.

III. A z e r k ö l c s i (ethicus) H a g g a d a. Ehhez tartozik Ben Szira (Szirach) gnomologiai könyve. II. a már nevezett Birke Aboth 5 első fejezete. III. úgyszintén a nevezett Aboth vagy Boraita de R. Nathan IV. a kis tractatum elseje Derech erez rabba és zutta (ildomosságról, magaviseletről). V. Szeder Eliahú rabba és zúttá.

IV. T ö r t é n e t i H a g g a d a. A már részint az apokryphek alatt felsoroltakon kívül, melyek ide is számíthatók, tartoznak még: 1-ször Megiloth Taanith, chronologiai összeállítása azon napoknak, melyeken történeti emlékü ünnepek ülettek meg. 2-szor Megiloth Juchasin geneologiai származásokról. 3-szor a gaonäusi korszakbeli egypár pseudepigrafiai történeti mű, p. o. Zerubabel könyve, Megiloth Antiochus, Mózes krónikája, R. Józua b. Lévi elbeszélései stb.

V. T i t o k t a n i H a g g a d a. I. Jezira könyve, melyet Ábrahámnak vagy R. Akibának tulajdonítanak tévesen és mely a gaonäusok idejéből való és melyet R. Szadjah g'aon commentait. II. Boraita de R. Eliezer.

III. A nagy és kis Hechaloth, melyet R. Haigaon említ először. 4-szer R a s i e l könyve. 5-ször R. Akiba Alfabetja és Midras Konén. 6-szor ugyancsak R. Akibának tulajdonított Hajasar könyve.

VI. A kifejtési vagy különleges Haggada. Ezek a nagyfontosságú és fölötte változatos irányú és idejű szentírásbeli magyarázatok (melyeknek legrégebbike, a Breshith R a b b a, már a G-ik, legfiatalabbika, a Jálkút, a 12. századból valók) a legismeretesebbek közé tartoznak és a Haggada minden tulajdonával – és rangfokozat! minőségével bírnak. Az ö s s z e s s z e n t í r á s i könyvekhez való, az előbbieket gyűjteményét lelkiismeretesen feldolgozó gyűjtemény csak egy van, és pedig a most mindjárt elősorolandó Midrások utolsója; a többi csak egyes könyvekhez van szerevezve. Így először: az öt könyvhez és az

öt Megillothoz (Eslia, Eszther, Sir Hasirim, Kohaleth, Ruth) írott Midras R a b b o t h név alatt; 2-szor T a n c h u m a, mely, úgy látszik, átdolgozása egy régibb elveszettnek, melyet még az Aruch szerzője R. N á t h á n J e l a m d e n u név alatt ismer; 3-szor S o c h a r Tob (a zsoltárhoz, Salam, példabeszédeihez és Sámuelhez); 4-szer P e s z i k t a (leghíresebb Peszikta de R. Kahana, editio Buber; továbbá Pesikta rabbathi, a peszikta Zuthrati pedig helyesebben Midr. Lekach Tob, melynek kéziratát a derék Buber adta ki a minap); 5-ör B o r a i t h a de R. E l i e z e r; 6-or J a l k u t, R. S i m o n Karú szerzőtől.

II. K o r s z a k

az arab tudomány kezdetétől a zsidók spanyol-
hon béli kiűzetéséig (8-15. századig).

10. §. Jellemzés.

Ezen korszak annyiban mutat az előbbivel érintkezési pontot, hogy valamint amabban a bibliai iratok mellett apokryphék támadnak, azaz a tudományos egyedi nézet fölényre iparkodik, míg a mindinkább elterjedő Midras irodalomban győzelmesen kiterjed, akként látjuk a gaonita kor közepe felé a 8. századdal a tudományos irány első csiráját, a karaiták fejlődéséből ébresztett grammatical, írásmagyarázati, bölcsészeti és sz. írás fordítási tevékenységét, mely fénypontját Szadjah gaonban érte el. Babylonból és Perzsiából, hol a gaoniták a vallási és világi uralom fensőségét gyakoriak, látjuk az arab tudományt és nyelvet és halachai tudományt terjedni éjszak Afrikán át a pyrenäusi félszigetre, Délolaszhozont és Délfrancia országot (a Provencet) érintve. A nevezett országok zsidósága a babyloniai (azurai) négy híres talmudtanító regényes odakerülése következtében a babyloniai főiskolák függőségétől föloldattak, mi részben eredményezte a gaonatus megszűntét (1037). Nem sokáig élvezhette az önállóvá lett spanyol zsidóság tudományos függetlenségét, mert az almohadok türelmetlensége a még nagyobb kereszties háborúk zavargása okozta üldözés ismét vándorlásra készítetvé a tudományt Kelet és Provence felé. A 12. században ismét átmeneti korszak

vajúadásában látjuk a tudományt, mely a zsidó-arab tudományos munkáknak a Tibbonidák és más fordítók által tetemesen kiszélesített ugyan, de a megismert Maimuni munkái ellen föltámasztott ellenmondás a tudomány elnyomására vetődött. Ez ugyan még pártolást nyert a tudományos élet góczpontjában, Toledóban, a 13. században a keresztyén királyok (2 Frigyes, Alfons, Anjoui Róbert) alatt, de sajnos ellenvéleményt keltett maga ellen a kabala megszilárdulásával, mely a 14. és 15. században minden oldal felé terjedt és foglalt tért. – Ámde lássuk az egyes szakmákat.

11. §. *Halacha.*

A kiváló foglalkozás a későbbi gaoniták korában (800-1037), magától értetődik, a Talmud és leginkább annak lialacbai része volt. R. Acbai Seeltotja és Jehuda Cl a o n, valamint Simon Kahira Halachoth gedolot h-ja már a tudományos kornak előjelét viseli homlokán, mely tudományos tanmód R. Serirában, különösen ennek fiában, R. Haiban, nyeri szép kifejlődését és korai befejezését. Taharot commentárjában már lexicografiai érdemeit kell elismerünk, a melyet különben már Zemach b. Paltoi gaon előbb igényelhet Aruch című (elveszett) talmudi szótárával. Az utolsó gaoniták különösen kiválnak vallástörvényi válaszirataik, responsáik, által, de a gaonitákat követő rabbanisták is kiténtek ebben. Híres responzákat írt Niszim b. Jákob, kimar amethodologiaitalmudtan kezelésére (Máfteách) ügyel és már a jeruzsálemi Talmudra vonatkozik. A kairuani R. Chananel, ki (héber) magyarázataival megvilágítja alaposan a Talmudot és R. Jákob Alfászit annyiban serkenté Halachot compendiuma szerzésére, hogy mint R. Chananel a végdecisiokat, vallástörvényi döntvényeket, a discussioktól levonta. Híres codexe Franciaországban is becsültetett, de éles bírálatot is keltett a provencei fiatal tudós R. Z e r a c h-ja H a l é v i személyében, de ismét Nachmanides által megezáfoltatott.

Spanyolhonban is szép virágzásnak indult a talmud-stúdium, melyet R. Mózes oda ültetett; tanítványa József ibn Abitur, mint mondják, Alhakim számára már arab nyelvre is fordítá a misnát. R. öhanoch, Mózes fia és a rabbinatusban utóda, folytatta a talmud alapos oktatását, úgy, hogy iskolájából kikerült R. S á m u e l H a n a g i d Daethodológiát (Mebo Hamisna) írhatott, melyben a Haggadah a

Halachától elkülönítettett, mint R. Alfászi Efalachotjaiban. Nyugati Németországban is virágzott a talmudtudomány, mely körül érdemeket szerzett magának R. Mózes, Luccából. Franciaországban első sorban fölemlítendő R. Gersom (a monogámia megszilárdítója); a „szétszóródás fénye” (Meor Hagola) címét méltán kiérdemelte fontos rendeletei és talmudcommentárjai által; ennek fivére R. Machir talm. szótár írója. A midrasstudiumot előmozdítá R. Mózes Hadarsan. Ennek híres tanítványa volt R. Nathan b. Jechiel Rómában, az „Aruch” talmudi-midr. szótár szerzője, kivel egykorú és az előbbinek tanítványa volt: Rási (R. Salomo b. Izsák) a leghíresebb szentírás- és talmudértelmező. O és az egy emberöltővel később föllépett R. Mózes ben Maimon (Maimonides) a misnacomentár, talmudcodex és More Nebuchim vallásbölcselemi könyv szerzője a középkor legnagyobb íérfia. Termékenyítőleg hatottak, és a jövő századokat befolyásolták mindketten; az előbbi, mert a Toszafistak iskoláját (alapítói Rási vejei és unokái valának) az utóbbi, mert a bölcselemi írók egész seregét beható tudományos tevékenységre ébreszté. Magát Maimunit is ösztönözte eodexe megírására R. Alfászi Halachotja, melynek stúdiuma ismét a németországi R. Aser Jechielt (Toledóban) serkenté hasonló talmudi compendium szerzésére. Fia R. Jákob b. Aser ennek és elődei alapján megírá bővebben Árba Turim compendiumát. Ezt magyarázá végre R. József Káró „Betli József” című igen alapos értelmezésben, mely előmunkálatul szolgált az általa szerzett S u l c h a n-A r u c h codexéhez. Alak és cím tekintetében az ezen időben jelzett talmudstudium igen változatos volt. A magyarázatok vagy egyszerű szó- és értelem-fejtegetések voltak Perus, Kunteros (commentarius), vagy dialekticus kibővítések, novellák (Chi/lusim), vagy gyűjtemények és compendiumok (Likútim, Kibuczim), döntvények, válasziratok (Peszukim, Tesúbauth), vagy önálló munkák, mint a coucybeli R. Mose Szefer Hamizvoth-ja, vagy Alfászi Halachotjának átdolgozása, minő a Mordechai-féle Nürnbergben (1300), mit ismét átdolgozott Sámuel Schletstattból (14. században). Válasziratokat (responsákat) bírnak csaknem minden kevésbé híres rabbinusi tekintélytől is. Methodologgiát írt Maimvini jeles talmudi levelezésében, továbbá Simson b. Izsák, Chinonból (Szefer Kritoth cím alatt).

12. §. *Theologia es philosophia,*

A maimunisták és antimaimnisták közötti szellemi súrlódásban egyrészt a kabala és a merev talmudismus, másrészt a bölcselmi irodalom számos termékei eredményeztek; szerzőik jó nagy része azonkívül még arab munkák és zsidó-arab iratok átdolgozása és lefordítása által tűntek ki. Első sorban nevezendők itt: a toledói ibn Tibbonidák, a Kimchidák, Alcharizi (a költő), Jákob Anatoli, Jákob b. Machir, Jehuda b. Kardinal, Chisdaï Crescas, Semtob Fáikéira, Gersonides, Kalonymos b. Kalonymos. O haj im ibn Vivat (Profatius), Jehuda Romano és még sok más. Önálló dogmatikai munkák szerzője: ibn Gebirol, Mózes ibn Ezra, József Zadik, ibn Aknin Maghrebből, Gersonides, Crescas, Albo és mások. Az Ethikát művelték a nevezett három utóisón kívül még: Ghanoch, Alconstantini, Simon b. Zemach Durán, József b. Semtob ibn Caspi; Németországban Jehuda Hachaszid, tanítványa Eliezer b. Jehuda, Izsák Aboab (a Menorath Hamaor, szerzője) Castiliából, megh. Portugáliában.

13. §. *Kabala.*

Több irányban fejlődött ez és pedig 1. valláshű irányzattal.

Ennek főképviselei: Nachmanides, Ben Adereth, Todrosz Abulaíia, Sem Tob b. Ábrahám ibn Gaon, Izsák Akkóból Bechaji b. Aser, Menachem Rekanate, Abrah. ibn Vakar. 2-or az aristoteliai-kabalistikus irány főképviseelője Izsák Ibn Latif. 3-or a philosophiai főképviseelője: József b. Ábr. ibn Gikatilla. 4-er a zohárféle mystikus főszereplője Moze de Leon, Ábr. Abulaíia. A kabala ellen írt Lippmann Mühlhausenből (1400).

14. §. *Exegesis és lloमितika. A karaismus.*

Számos képviselői közül nevezendő: ibn Ezra, Gersonides, jeruzsálemi Tanchum, ibn Caspi, Imánuel Rómából, Aboáb, Abrabanel. A karaismus, melyet Anan alapított, jeles exegetikus művekkel gazdagítá meg az irodalmat, noha egyoldalú, traditioellenes irányával nem élhette be magát a zsidó szellemben; annál kevésbé, mert az ősrégi hagyományt elvetve, saját koholta hagyományokkal (Szebel

Hajerusa) igyekezett a hiányt pótolni. Főképviseelőjük valószínűleg: Benjamin Nahavendi, Balbeki, Cliivi Albalki, Ben Szuta, ibn Szakavijja, Eldád, Abufarag, Abu Ali Szadjali, Abu Halevi Alhaszan, kik Iran-, Perzsia-, Syria-, Paläestina-, Aegyptom- és Éjszak-Afrikában éltek. Többek ellen Szadjah gaon éles támadó iratokat intézett és viszont őt is megtámadták a következők: Abu Ali Haszan el Bazri, Ali ben Haszan, Haszan ben Masiách, Abi al Thajib Kuhistánból, Abu Szahl Mazliach. Nevezetes karaita írók voltak még: Abu Jakab al Bazir, Salomo b. Jeruchim, Jákob Tamani, Dávid Karamaszi, Dávid Almukammes. Ezeknek tanítványai, kiválólag Albazri tanítványai: Jesua b. Ábrahám, Jesua b. Áron, továbbá Jákob Alkirkiszani, Ali b. Suleiman, Jefet b. Ali. Legnevezetesebb Jehuda b. Elijja Hadaszi, Konstantinápolyban (1150), az *Es kol* szerzője. A későbbiek közül kiválik Áron b. József, Szulchátból. Izrael b. Sámuel ha Dajjan Jephet, ibn Zaghir és legnevezetesebb Áron b. Elijja Kahirából. Továbbá Sámuel al Maghrabi, Haszan el Barkani, Ábrah. Rofé, Sabbathai de Pioto, Elijja Basiatzi (Adereth Eliahú szerzője), Moze b. Elijja Basiatzi (Mate Elohim szerzője). Végre a byzantiai karaiták: Sámuel Ramati, Mose Machali, Izsák Tróki, Jehuda Gribbor, Elia Sushi, Salomo Ezobi, Bagi és Maruli család, Potschi és Rachizi család; továbbá Lengyelországban Elia del Medigo, barátja Serach b. Natan Troki, továbbá Mordechai b. Niszan, Salomon b. Ahron Troki, Szimcha b. Izsák ben Mózes (1757) az *Orach Zadikim* (karaita tudósok névlajstromának) szerzője. Legújabb időben Ábrahám Firkovits tűnt ki, de ki (Harkavy által) hamisítónak bélyegeztetvén, Pinskert is tévútra vezette, ki Liknte Kadmoniotli című jeles karaitákrólí művében (1860) sok téves adatot közöl és ennek alapján jött létre Fürst „Geschichte des Karaismus.”

15. §. *Bibliai értelmezők. Grammatisták.*

A XI. század haggadai Darsanim, bibliai szövegfejtegetőkon kívül, mint p. o. Jehuda, Simeon Kara, Tobia b. Eliezer, Menachem b. Chelbo (S. Kara fivére), József Kara, leginkább kivált Rási és ennek unokája Rasbam és még mások. A Provenceban ibn Ezra, a Kimhidek, Nachmanides. Grammatisták: Sámuel Nakdán, Mózes Chazan, ibn Ezra, Parchon, még előbb ibn Szeruk, ibn Labrat, Chajjug,

Olaszlionban: Abraham de Balmes, Kalonymos b. Dávid. Grammatikával összekötött szótárt írt már Szadjah gaon (Igaron); csak szótárt ibn Szerük, Chajjug' és a legjelesebb ibn G'anach, melyet pár évvel ezelőtt oxfordi kéziratból kiadott hazánkfia, nagy tudósunk, Neubauer Adolf. Talmudi szótárt írt R. Nathan b. Jehiel, Rómában, őt használva ibn Gáma, Dávid dePomis, Lonsano, Muszafia, De Lara, Elia Levita (Bachur) és mások. – A legrégebb biblia-fordítás: R. Szadjah gaon által készített arab fordítás. Fölemlítést érdemel még a 16-ik századbéli Jákob b. József Távúsz perzsa fordítása is, melyről bőven értekezett Kolmt Sándor.

16. §. *Liturgiai költők.*

A már a gaoni időből ismeretes Amram-féle imakönyvvel nem elégedtek meg, hanem egyes zsinagógai költők (poetanok) időnként új imával gazdagíták meg a zsinagógát, így p. o. Abitur az ő „Szeder Aboda”-jával, ibn Gabiról „aszharot”-jával. Termékeny poétán volt: ibn Gájját, de mindannyit túlhaladta R. Eliezer Kaliri (mint látszik, olasz poétán), ki számos költeményt írt éppoly nehézkes iránylyal, mint sok olvasottsággal, különösen a Midrásban. Termékenyítő hatással volt követőire. Ezek közt kiváltak: Mesullam b. Kalonymos, Luccából és fia Kalonymos Mainzból; ennek fiai: Mózes és Chananel, továbbá a híres R. Gersom, József Tob Elem (Bonfis), Méir b. Izsák, Salomo b. Jehuda, Kalonymos b. Mózes és fivére Jekúthiel, Benjamin b. Sámuel, Izsák Halevi és nagy tanítványa, Rási. Kalir utáni második században tetemesen megszaporodott a poetanok száma, kik közül felemlítendő: Dániel b. Jechiel (úgy látszik R. Nathan Aruch szerző családjából), Menachem b. Machir, Jákob b. Izsák Levi (Izsák Halévi fia), Abr. Cohen, Kalonymos b. Jehúda, Benjamin b. Machir, Menachem b. Mesullam, Amitai b. Sefatja, Eljakim b. József, Jákob b. Meir (R. Tarn, Rási unokája), Eliezer b. Nátán, Eliezer b. Simson, Efraim b. Jákob Bonnból, Menachem b. Jákob, Sámuel b. Kalonymos, az ismeretes Sir Hajichud szerzője és a jámbor Jehuda atyja. Más irányt követnek a Provence- és olaszországi liturgiái költők. Közülök fölemlítendő: Jehuda b. Barzilai Barceloni, Izsák Halevi és fiai Zerachja s Berachja, József és fia Mózes Kimchi, Jehúda b. Natanel, Mesullam b. Salomo, Don Kalonymos, József ibn Kaspi,

Izsák de Lattes, Elia h. Sámuel, stb. Még a paródiák, travestiák is leltek képviselőkre Bedarasi, Immanuel, Kalonymos személyében. A makamek ügyes utánzást nyertek Alchariziben. Egyszersmind ide sorozandó még a középkor legnagyobb költője, Jelmda Halevi, „a Kuzari” líves szerzője, a „Zionidák” halhatatlan dalnoka,

III. k o r s z a k .

a spanyol zsidók elűzetésétől Mendelssohnig.

17. §. *Korrajz.*

A teljesen megváltozott helyzettel szemben a spanyolhoni zsidóság különösen azon része, mely a honi nyelvben jártas volt, ebben írta meg nagyrészt munkáit, melyek leginkább véd- és vádiratok voltak. A Halacha (Misna és Talmudtudomány) utolsó erős hajtását érleli. A lengyel zsidók e téren soha nem tapasztalt lázas tevékenységet fejtenek ki. A kabala is újból fölemeli fejét és zavart terjeszt mindenfelé. A keresztyének nagy buzgósággal tanulmányozzák a héber nyelvet és rabbinicus irodalmat, azt részint annak védelmére, részint vádaskodásaira használván fel. A zsidók közt a tiszta héber irány mindinkább hanyatlásnak indul, Mózes Mendelssohn e tekintetben is, mint a tudomány fölélesztésében, szellemébresztőként tűnik fel a legújabb zsidótörténet fejlődésében.

18. §. *Polémia és Apologetika,*

A könyvnyomdászat feltalálása óta a zsidó tudomány is új fasisba lép. A számtalan helyeken, különösen Olaszországban, a zsidók által föllállított könyvnyomdák hasznos közvetítőkként bizonyultak a tudományos irány terjesztésére. Ezen irányon lendített még a keresztyén tudományok ismerete, mely az olaszthoni zsidókat tünteté ki. Ezek közt méltán első helyet foglal el Messer de Leon, Elia del Medigo, Farissol mellett: Azaria de Rossi (1514-1577) a „Meor Enajim” nagyhírű szerzője; ő a történelmi kritika megalapítója. Még nevezetes tudósok: Abr. de Balmes, Jákob Mantino, Mózes Alatino, Bonét de Lates, Obadja

Szeforno. Híres keresztyén tudósoknak tanítói zsidók voltak; így: Jochanan Allemano Pico de Mirandolának; Elia Levita Aegdius de Viterbónak, Jechiel Loans és Obadja de Szeiorno Reuchlinnek; Jákob b. Izsák Romano Buxtorfnak. Ezen a zsidóktól vett tudományos készültséget a keresztyén tanítványok, leginkább a zsidók megtámadására használták fel köszönet fejében. Az apologetikai védíratok napirenden voltak; Usque, Dávid de Pomis, Aboab, Luzzatto, Menasse b. Izrael, Cardozo, Dániel de Barrios, Dávid D' Ascoli e tekintetben nagy érdemeket szerzének olasz és spanyol nyelven írt vádirataik által. Méltó helyet foglal el ezek között Izsák b. Ábrahám Troki „Chizuk Emunaja”-ja. Jákob Lombroso Hugo Grotius ellen, Saul Levi Morteira Sixtus ellen, Abendana Hulsius ellen és Nieto londoni rabbi az inquisitio ellen védték a zsidóságot.

19. §. *Halacha.*

A XVI. és XVII. század talmudtudósai nagyobb részt a spanyol-portugali főiskolák képviselői valának, kik Törökországba menekültek. A XVI. század óta a szláv országok (Cseh- és Lengyelország) zsidósága talmudtudósokban bővelkednek. A sok közül főlemlitendők a misna magyarázók: Obadja de Bartinoro; Heller Lipman; Jákob Abendana, ki spanyol magyarázatot írt. Talmudnovellákat írtak: Salamon Luria (egszersmind ítélő és éles bíráló), Sámuel Edeles, Méir Lublin (1618), Méir Schiff, Fuldában (1734); Jákob Józsva, Lembergben. Kritikai megjegyzéseket írt: Elia Vilna gaon. A jeruzsálemi talmudot commentálta Dávid Frankel Dessauban (Mendelssohn tanítója), régi talmudmagyarázatokat gyűjtött egybe Bezalel Askenazi (Sitta Mekubezeth szerzője), Alfászi „Halachoth”-jait átdolgozta Josua b. Boas ibn Baruch Olaszthonban (1554); Maimonides codexét József Karó (a Sulchan-Aruch szerzője) commentálta, amazt továbbá Ábrahám de Botton (1609), Jeh. Rosanes (meghalt 1727) stb. R. Jákob Aseri „Turimját” commentálta R. Jos. Káró, Ábr. b. Abigdor Józsva Falk Kohen, József b. Saul Iskafa. Az epochalis Kárónak Sulchan Aruchját kiegészíté Mózes Isserles. Amazt vevék továbbá magyarázataik és átdolgozásuk alapjául a következők: Sabbathai Kohen (Sach) Ábrahám Abele Gumbinner (Mögen Ábrahám szerzője); Chiskija de Silva (1692), Jekúthiel b. Abigdor (1701). Éles

dialecticával dolgozta föl a „Jore Deát”, Jonathan Eibeschutz (megh. 1757) a „Krethi” és „Plethi” szerzője.

Ritualis vallásos válaszokat, responsákat, írtak a nevezettek egy részén kívül Méir Katzenellenbogen Páduában (megh. 1565), Jákob Berab és ellenzője Levi ihn Chabib, Dávid Cohen Corfnból, Józs. ihn Leb, Dávid ihn Zimra (Radbaz) Móze Alaskar, Sámuel de Medina (megh. 1589), Izsák Adarbi, Móze b. Józs. de Trani (ezek mindannyian az elsőt kivéve a keleten); Löve ben Bezalel (az úgynevezett „der hohe Rabbi Löw”) Prágában, Efraim Lensehütz, Dávid Oppenheimer, a híres könyvtár birtokosa (e kettő is Prágában) Móze Chagis Altónában, Elia Alfandari Konstantinápolyban, Z'wi Askenázi Budán, Hamburgban, Méir Eisenstadt (megh. 1744) és ezeken kívül még sok más. Talmudmethodológiát írtak többen. A legjelesebbet írta Maleachi Kohen (megh. 1767).

20. §. *Haggada, erkölcsstan, kabala szótár.*

Midrásgyűjteményt és annak magyarázatát nyújtotta Jákob ibn Chabib (En Jakob) (1511.), commentálták pedig Pinto, Porto stb. A jeruzsálemi talmudhaggadát commentálta Sámuel Jaffe, Konstantinápolyból. Ethikát ápoltak Izsák Aboab, Moze de Trani, Moze Almosnino és mások. A kabala képviselői Jehuda Chajon, József Jaabez, József ibn Jachja, Jos. Taytasac, Abr. ibn Sába, Méir Gabbai, a proselyta Salomo Alkabez, Safetben (1529–1553.) a „Lecho dodi” szerzője, Moze Cordovero, Olaszthonban (megh. 1570.) Izsák Lurja, Chajjim Vital Calabrese, Menasse b. Izrael, József del Medigo.

Jesaja Hurvitz a „S'loh=s'ne luchoth habriith” és sok más mű szerzője. A legjelesebb reál-encyklopediát (töredék) írta Izsák Lamprönti (megh. 1756.); kabalái szótárt („Jalkút Rubeni”) írt Bnben Hoskesz, talmudi szótárt Menachem Lonzano (Hamaarich) és Dávid de Pomis (Zemach Dávid) írt; Benjamin Muzsafia toldalékot az „Aruch-hoz; Dávid Cohen de Lara pedig jeles szó- és tárgy szótárt (Kether kehuna címen) írt. Elia Levita egy jeles cialdäai Targiun szótár szerzője. Norzi maszoretikus mű szerzője.

21. §. *Történet, számtan, természettan.*

Már 1467-ben szerzetek József b. Zadik Arvalo, 1485-ben Szadjah ibn Danán, 1500-ban Ábrahám Zakúto és Elia

Capsali Olaszthonban, a spanyol Jehuda ibn Verga, úgyszintén folytatólag Salamon és József fiai 1554-ben történeti munkákat. Gedalja ibn Jaclija „Salseleth ba Kabala „hagyománylánczolat”-nak (1587.); Dávid Clans (megli. 1613) „Zemach Dávid” című történeti és geographiai műnek szerzője. Jecliel Heilprin Minskből (megh. 1666.) alapos bibliographiiai mű (Szeder Hadorot) szerzője. Ohajim Dávid József Azulai (1777–1796.) széles ismeretkörű és sokat utazott tudós Jeruzsálemből. „Sem Hagdolim” nagy hírű biographiai és bibliographiiai tartalmú munka szerzője. A zsidó régészetről Azaria dei Rossi, Dávid Portaleone (1612.) Nátán b. Reuben Spiro (1655.), Eliezer Riquetti (1676.), Mózes Cbefezen Gentile (1696.), mnemotechnikáról Leo Modena, jelképes betűírásról Ábrahám Menachem Porto, számtanról József del Medigo, Emánuel Porto, Izeppo Luzzatto stb., csillagászatról Ábrahám b. Chijja, Mordechai Jáffé, a kalendáriumról Isachar ibn Zuzan (1564.), Zwi' Kaidenover, Izrael b. Csiszkijah Bassan s sok más értekezett.

22. §. *A zsidó irodalom a keresztyen hidasoknál.*

Részint tiszta tudományos célból, részint zsidóellenes indokoknál fogva foglalkoztak a zsidó tudománnyal következő tudósok: Münster Sebestyén (megh. 1552.) Mercier Párizsban (megh. 1570.), a spanyol Arias Montanus (megh. 1598.), Tudelai Benjamin útleírásának (Maszoth Benjamin) fordítója; Drusius (1550-1616.); a három Buxtorf: az öregebbik (1564-1629.) maszoráról írt, azonkívül héber nyelvtant, szótárt, rabbinicus szótárt stb. szerzett; fia 2-ik Buxtorf „More Nebuchim” és „Kuzari”-t latinra fordította stb. Ennek fia, mint atyja és nagyatyja baseli tanár volt (megh. 1714.). Egyéb tudósok Pococke Ede (megh. 1691.) Surenhusius, ki a Misnát (Bartinoro és Maimuni értelmezésével) latinra fordította, Bochart (megh. 1667.) csodálatos bő tudománnyal írta meg a zoológiát stb. Trigland (megh. 1705.) a karaitákkal levelezett; Schudt (megh. 1772.) „jüd. Merkwürdigkeiten” című zsidóellenes mű szerzője. Wolf János (megh. 1739.) a „bibliotheca hebraica” szerzője; Reland (megh. 1718.) a biblia-talmudi geográfiát tárgyaló mű (Paläestina) szerzője; Vitringa (megh. 1723.) „de Synagoge vetere” szerzője. A 18-ik század óta a krszt. tudósok nagyobbára elhanyagolták a zsidó tudományt és csak

Eisenmenger „entdecktes Judenthumu mérges, epés, zsidófaló könyvéből merítik megtámadásaikra szolgáló sivár adataikat.

IV. k o r s z a k .

Mendelssohn halálától a boroszlói zsidó papnővelde főnállásának első negyed-évszázadáig.

23. §. *Rabbi tekintélyek Mendelssohn idejében.*

Tagadhatatlanul első rangú tekintélyek éltek Mendelssohnnal egyidejűleg, mint p. o. Katzenellenbogen Ezechiel (Kenezeth Jecheszkeel) (megh. 1794.)r Berlin Jezsájás (Jesaja Pick) boroszlói rabbi (megh. 1793.), Landau Ezechiel prágai rabbi (Noda Bijehuda szerzője), (megh. 1793.), Wilna Elia (1720–1797.), Kohen Rafael altonai rabbi (1722–1803.), Teomim József (Pri Megodim szerzője) oderai frankf. rabbija (megh. 1793.), Lizza Jakab (Chavat Daat szerzője) (megh. 1832), Eger Akiba Friedlandban és Pózenben (megh. 1837) és ennek veje nagyhírű pozsonyi főrabbi, Szofer Mózes (1762–1839) és mások. Ezen jeles talmudtudósok alatt virágoztak ugyan a talmudiskolák, csakhogy egyéb tudományos szakmák kizárásával, sőt a mystikus irány követésével, mint p. o. a nagy tekintélyű Eibeschutz Jonathan prágai, metzi és végre hamburgi főrabbi (1690-1764.) részéről. A zsidó tudomány ébredése Mendelssohn föllépésétől keltezhető, kiben a tiszta felfogás, bölcselmi gondolkodás a legmelegebb vallásszeretettel, párosult. Csak távolról hasonlítható vele össze még öregebb kortársa Emden Jákob, ki jóllehet „Mitpachat Szefarim” és egyéb műveiben af Zohár valódisága ellen írván, tisztább fogalmakat alkotott magának a zsidóságról, mégis nem egy tekintetben elfogult volt. Mendelssohn halhatatlan érdeméül kell továbbá betudnunk a héber nyelv ápolását és a tisztázott irány iránti lelkesedést, mely a Measzüm tovafejlődésében lelte méltó kifejezését. A Measzfiin tagjairól már fent megemlékeztünk.

24. §. *A zsidó tanügy, a zsidó tudományosság képviselői.*

Mendelssohnnal együtt áldásosan és azontúl működő Veszély Hartwig különös buzgalmát fejté ki a zsidó iskolák

felállítása körül, mely törekvése, a politikai áramlattól támogatva, végre sikert is aratott. Elismeréssel kell említenünk a westfáli consistorium elnökének Jakobsolm Izrael nevét (szül. Halbeerstadtban 1768. megb. Berlinben 1828). Ő Seesenben alapított tan- és nevelőintézetet; hasonlót alapított sógora Sámson Herz Izsák Wolfenbüttelben. Ez utóbbiban nyerte kiképeztetését Zunz és Jost is. Frankel Dávid (1779-1805) Dessauhan állította fel intézetét. A berlini községi iskolán Zunz tanított, úgy továbbá az érdemes Dr. Veit által alapított tanítóképezdén (1840-1852) is. Hannover-, Münster-, Boroszló- és (Jasselben hasonló tanítóképezdek létesültek. Bár mennyire fontosak is ezen intézmények, úgy mégis a zsidó tudományosságot csak kevésbé vitték előre. Annak hatalmas lendítését csak három férfiúnak: Rappoport, Zunz, Frankel, később Geiger, Grätz, Sachs, Luzattónak köszönjük. A zsidó öskornak alapos átbúvárlója Rappoport S. L. szül. 1790. előbb Tarnapol-, később Prágában főrabbi (hol 1866. megh.) volt az a férfin, kinek Zunzzal együtt a legfőbb érdem arszlánrésze jut ki a zsidó tudomány újjá ébresztésében Mendelssohn után. Dicsőségét megalapíták a Bikuré Haitin (9-12 köt.) folyóiratában megjelent 10-12. századbeli öt héber tudós életirata, melyekhez a Kérem Chemed és egyéb folyóiratban megjelent régészeti munkái járultak. Leghíresebb munkája Erech Millin reállexicon, melynek sajnos, csak egy kötetje jelent meg, de a meglepő eredmény – gazdagság és elméi tekintetében párját ritkító jelenség és csak egy munka méltó oldala mellé állíthatni és ez Zunz Lipót „Gottesdienstliche Vorträge” című műve, mely szemképrázató, csodás tudomány szélességű és mélységű kutatások egész láncolatából áll és az alaposságnak netovábbja. Zunznak (szül. Detmoldban 1794. volt prágai rabbi, 1852. a berlini tanítóképezde igazgatója) számos más, alaposság tekintetében egyenlő, művei még: a történelmi irodalomhoz (1845.) a középkor zsinagógái költészetéről, folyóirata, a biblia német fordítása, melynek szerkesztésében még Sachs, Arnheim és Fürst vettek részt.

Frankel Z a c h a r i a s, szül. Prágában 1804. kiképeztetését egyéb helyek közt Budapesten nyerte, hol az egyetemet és a budai rabbi Mózes Mincz talmud-előadásait látogatta. Előbb Tepliczen, később Drezdán volt főrabbi, végre 1853. február 7-ike óta a Frankel Jónás által életbe léptetett papnövelde igazgatója volt, mely áldásdús minőségben

22 évig működött. Halhatatlan művei: Vorstudien zur Septuaginta, über den Kinfluss der paläst. Exegese, folyóirata, Zeitschrift (3 évfolyam), Monatschrift 17. évfolyam. Der gerichtliche .Beweis, Darke Hamischna, Mebo Ilajerusalmi (methodologiai művek), Jerus. első tractatumának (Berachot, Pea, Demai) nagyszerű Ilási és Tossafoth irányú magyarázata stb,

25. §. Újabb zsidó irodalom

Nevezetes tudósok még Jóst I. M. (1793-1860 „a zsidók története” (9 kötetű) „kisebb történelem” (3 kötetű) „a zsidóság története” (3 kötetű) mű szerzője; Luzzatto S. D. a paduai collegium rabbinicum igazgatója (1800-1865) rendkívül termékeny és jeles hebraista; Reggio J. S. (1784-1855) hebraista; Sachs Mihály (1808-1864) prágai, később berlini rabbi, jeles szónok, költő és mély vallásos jellemférfő, írt a zsidók vallási költészetéről Spanyolországban; adalékok a nyelv és ókori történehez (alapos classicusi, filológiai kutatások), a machzor és imakönyv fordítása stb. Geiger Ábr. (1810-1877) rabbi Wiesbadenben, Boroszló-, majnai Frankfurtban és végre Berlinben, reformirányu, alapos ismeretekkel bíró tudós; jeles műve „Urschrift u. Uebersetzung der Bibel” (1857). Grätz H., a jelenlegi boroszlói papnövelde és egyetem tanára, sok nevezetes mű szerzője. Halhatatlan dicsőséget szerzett neki a 11 kötetű: „Zsidóság története”, mely korszakot alkotó jelentőségű. Az 1879. aug. 10-én tartott tanári jubiläumunka alkalmából kiadott emlékkönyv 106 tudományos értekezletet említ föl, melyeknek sorban a termékeny Grätz volt szerzője. Nevezetes munkák kiadója a jeles bécsi hitszónok Dr. JeUinek Adolf. Nevezetes férfiak még a nagyérdemű Philippsohn L. Bonnban, Dr. Kampf, prágai rabbi és tanár, A történetírásban még kitűntek: Herczfeld L., Wiener M., Fürst Gyula, Cassel Dávid, Dr. Kayserling (jelenleg budapesti rabbi); őskori kutatásban a szellemes Krochmál (1780-1840), a „More Nebuche Házmán” szerzője, Léwy M. A. Boroszlóban. A bölcsészet történetében Münk Salamon, (1802-1867) a „More Nebuchim” arab szövegének jeles kiadója, egyéb munkák szerzője. A bibliographiában jelentékenyebbek: Steinschneider M. (szül. 1816), Zedner, Landshut, Neubauer Adolf, (oxfordi könyvtárnok), egy talmudi geográfia pályá-

koszorúzott mű és sok egyéb bibliogr. munka szerzője és ibn G'anach szótárának kiadója. A filológiában híresek Dr. Bernays, volt boroszlói papnöveldei tanár, később bonni főkönyvtárnok, (megh. 1881), Dr. Freudenthal, jelenlegi boroszlói papnöveldei tanár, a kalendáriumban Dr. Zuckermann. A zsidó műveltségi állapotok művészi földolgozói közé tartozik Auerbach Bertalan (1812), Kompért L. Bécsben (1822), egy különben is nagy érdemeket szerzett férfiú.

26. §. *Zsidó Journalistika.*

A folyóiratok nagy száma igen hathatós befolyást gyakorolt a műveltségi állapotokra. A legrégebb ez időbeli folyóiratok közé tartozik Rieser Gábor (1806-1862.) a rettenhetetlen szabadság bajnoka által kiadott „Der Jude”. A héber folyóiratok legöregebbike a „Measzef”, melyről egy ízben már szóltunk. Bikkure Haittim (1820-1831), Kérem Chemed (1833-1853 és 1854-1876) Zión (1840-1811), Kochbe Jizchak (1815-1856), Ozer Nechmod (1856-1863). Jesurun Kobaktól Haschachar a lángnyelvű Smolensky Péter, híres hebraista által adatik ki már 11 év óta; a többi politikai zsidó folyóiratot nem számláljuk ide. Német nyelven kiadott folyóiratok: az érdemtelen Philipsohn L. által (1811. szül.) 1837 óta kiadott „Allgemeine Zeitung des Judenthums”, „Izraelit. Annalen;” Josttól (3 évfolyam) „Orient;” Fürsttői (1810-1852) „Zeitschrift für die relig. Interessen des Judenthums;” Dr. Frankeltól (1844-46), „Monathschrift;” ugyanattól 17 évfolyam, folytatja 186») óta Dr. Grätz. „Jüdische Zeitschrift” Geigertől a régibb 5, az újabb 10 évfolyamú. „Magazin für die Wissenschaft des Judentimms” Berlinertől. Azonkívül Franciaországban „Archives Israelites” és L' Univers”, Angolországban „Jewish Chronicle”, Bécsben 20. év óta a geniális Szántó „Neuzeit”-ja.

Magyarországban Löw Lipót nagy tudós (megh. 1875.) által kiadott 10 évfolyamú „Ben Ohananja”, „Ung. isr. Wochenschrift” Dr. Kohn és Dr. Kayserlingtől, Dr. Back W. J. előbb „Beobachter”, később „Ung. Izraelit”; Stern A. előbb „Mechakér”, később „Zeit” című folyóirata (megszűnt). E két honi, haladó pártbeli zsidóérdekeknek szolgáló lapot megelőzte a „magyar izraelita”, melyet Mezei, később Rockenstein és végre Deutsch Henrik szerkesztett. Orthodox irányban szerkesztett lapok a következők: hazánk-

ban „a magyar zsidó”, Németországban „Der Israelit” Lehmantól, „Jeschurun” a majnai Frankfurti Hirschtól. Igen tekintélyes lap a Dr. Ralimer (előbb Treuenfels,) által Magdeburgban megjelenő „Israel. Wochenschrift” tudományos melléklappal (eddig 12 évfolyam). Rövidség kedvéért itt általánosságban csak annyit jegyezzünk meg, hogy jelenleg 18 héber irányban és 97 egyéb nyelvekben szerkesztett lap lát napvilágot, melyek részint tudományos, részint politikai és szépirodalmi czéloknak vannak szentelve (L. Lippe bibliographisches Lexicon 662 és köv. 1.).

27. §. *A zsidó theologiai papnövelde Boroszlóban és növendékei.*

Az 1854-ik évi április 10-ike, melyen a Frankel Jónás által alapított boroszlói zsidó theologiai papnövelde ünnepélyesen megnyitott, a szó teljes értelmében korszakot alkotó jelentőséggel bír, és noha a tanárok egy része és a növendékek még életben vannak, mégis a tárgyilagos hozzászólás joga a tudomány érdekében és az irodalmi termékek sokféleségének és nagyszerűségének úgy, mint az ezen megkísérelt áttekintés kikerekítése tekintetéből, kétségbe nem vonható. Az erre vonatkozó hiteles adatokat a nevezett seminarium 25. évfordulója alkalmából a gondnokság által közzétett emlékirat (das jüdisch-theolog. Seminar F ränkeische Stiftung) szolgáltatja.

Általános ernyedettség és vallásos közömbösség idejében megtörhetetlen munkaerő, buzgó kötelességteljesítés és lelkesedő vallásosság a nevezett seminarium felállításában nagy eszmét testesítettek meg. A nevezett papnövelde vezetése alatt egy oly férfiúnak, minő Frankel, ki a szelidséget szigorral, az intézet iránti szeretetet ernyedetlen fáradtsággal, a classikai ismereteket csodálatos talmudtudományi alapossággal, a türelem érzetét a legtisztább vallásossággal tudá párosítani; e papnövelde továbbá közreműködésével oly férfiaknak, minő Bernays, Grätz, Joel és Zuckermann, kik első rangú tudósok oly tényezője lett a zsidó tudományos életnek, melyet egy negyedszázados fenállása óta már is a tudományos és társadalmi zsidó élet igen sok rétegében méltányolni tudnak, de melynek teljes méltányossága a jövő kornak van fentartva.

Hogy a papnövelde, (mely másutt: Berlinben, hazánk-

ban, Amerikában stb. hasonló intézetek keletkezeset támasztotta) jó szellemtől van átlengve, hogy a férfiak, kik tanítói minőségükben működtek és működnek, értették, mint kelljen a zsidóság és a haza iránti szeretetért való tudományos törekvést és a községek java és békéje előmozdítását tanítványaik szívébe ültetni: erről tanúskodnak maguknak a -Jönvendékeknek Európa és Amerika községeiben kifejtett áldásdús működése és az általuk szerzett, részben maradandó becsü könyvek nagy száma.

Nem lehet czélunk mindannyi (272) növendéknek munkáit itt felsorolni, csak neveiket említjük föl a z o n növendékeknek, kik mint képzett rabbik és hitszónokok bocsátattak el az intézetből. Ezek pedig a következők:

- Dr. Appel (Hamburgban),
- „ Bacher (Budapestben),
- „ Badt (Boroszlóban),
- „ Bamberger (Königsbergben),
- „ Bloch (Pozenben),
- „ Blumenstein (Luxenburgban),
- „ Braun (Boroszlóban),
- „ Brüll Ad. (majnai Frankfurtban),
- „ Buchholz (Emdenben),
- „ Deutsch (Szorauban),
- „ Dessauer (Cöthenben),
- „ Drabkin (Szt. Pétervárott),
- „ Frank (Kölnben),
- „ Franki (Berlinben),
- „ Frankl-Grün (Kremsierben),
- „ Gerson megh.
- „ Goldberg (Budán).
- „ Goldschmiedt (Collbergben),
- „ Gronemann (Danzigban),
- „ Gross (Augsburgban),
- „ Gudemann (Bécsben),
- „ Guttmann (Hildesheimban),
- „ Heckscher (Ratiborban),
- „ Horowitz (Créfeldben),
- „ Isaacs (New-Yorkban),
- „ Jaulus (Aachenben),
- „ Kaufmann (Budapestben tanár),
- „ Kisch (Zürichben),
- „ Klemperer (Landsbergben),

- Dr. Rohm (Budapesten), jeles író.
- „ Kolm (Eidlitzből), megli.
- „ Kohut (előbb Székesfehérvárott, jelenleg Pécssett).
- „ Kroner (Eisenachban),
- „ Kusznitzky (Brannschweighan),
- „ Landsberg M. (Rochesterben),
- „ Landsberg W. (Lauenburgban),
- „ Lesser (Bielitzben).
- „ Lewy (a zsidó theol. főiskola tanára Berlinben),
- „ Lewyn (Coblenczben),
- „ Löwenmayer (oderi Frankfurtban),
- „ Maybaum (előbb Saatzban most Berlinben),
- „ Neubürger (Fürtben),
- „ Perles (előbb Pozenben most Münchbenben), jeles író.
- „ Perlitz (Clattauban),
- „ Práger (Hannoverben),
- „ Rahmer (Magdeburgban),
- „ Rawitsch (Kippenheimban),
- Reisz (Alsó-Kubinban),
- „ Rippner (Nagy-Glogauban).
- „ Rosenstein (Graudenzben)
- „ Schwartz (Carlsruhban),
- „ Salczberger (Culmban),
- „ Seligsohn megh.
- „ Sidon (Wersetzben),
- „ Simonsen (Koppenhágában),
- „ Stier (Szombathelyen),
- „ Theodor (Ratihorban),
- „ Treitel (Koschminben),
- „ Vogelstein (Stettinben),
- „ Wallerstein (Danczigban) megh.
- „ Wedell (Düsseldorfban),
- „ Werner (Danzigban),
- „ Ziemlich (Münchenben),
- „ Zuckermann (azelőtt Passewalkban, jelenleg Trierben, a „Toszifta” jeles kiadója).

I. IDŐTÁBLA.

A közönséges időszámítás előtt.

- 586-536. Judäa kilieveri a reámért csapásokat Babylonban,
536. A zsidók új hazájukba visszatérnek.
458. A zsidók másodízben térnek vissza hazájukba Ezra
és Nehemia vezetése alatt.
323. N. Sándor meghal.
283-246. Ptolemäus Filadelfus.
246-221. „ „ Eurgetes.
224-187. N. Antiochus.
221-204 Ptolemäus Filopátor.
175. Seleucus Filopator meggyilkolják.
172-171. Menelaust, Simon, hellen zsidó, testvérét, főpappá
nevezik ki.
169 Antiochus Jeruzsálem ellen hadba vonul.
168. Antiochus Egyptom ellen másodszer hadba vonul.
166. (Makkabi) Juda győzelme a syriaiak fölött.
165. (Makkabi) Juda győzelme és a jeruzsálemi templom
fölvatása.
164. Antiochus Epifanes meghal.
163. Lysias békét köt Judával.
160. (Makkabi) Juda győzelmét „Jom Nikanor” név alatt
ünneplik.
160. II. Oniast főpappnak nevezik ki.
152. (Makkabäusi) Jonathan arany koronát nyer.
143. (Makk.) Jonáthánt kivégzik.
141. Akrából a hellenistákát kikergetik.
140. Hasmonita Simont örökös főpappá és fejedelemmé
nevezik ki.
135. Simon két fiával Dok várban legyilkoltatik.
135-106. Jochanan Hyrkanus.
120 Jochanan a samaritánusok templomát elpusztítja.
106-105. Aristobulus, Hercedes fia, börtönbe veti anyját.
79. Jannäus Sándor meghal.
78-69, Salome Alexandra.

- 73. Beth-Chonjo templomot, bezárják.
- 44. Caesart meggyilkolják.
- 3. Heródes meghal

A közönséges időszámítás után.

- 1-60. Filo (az alexandriai).
- 6. Az ország főresztét római tartománynak nyilvánítják.
- 30. Jézust keresztre feszítik Pontius Pilátus parancsára.
- 37-95. Josefus Flavius.
- 66. Gessius Florus a templomi kincs kifosztását czélozza.
- 67. Fia dus Vespasian Jndäa ellen indul.
- 68. Galbät kikiáltják császárnak.
- 69. Vespasiant császárnak kiáltják ki.
- 70. Vespasian Judäa leigázására Titust küldi.
- 72. Paläestina római katonák közt osztatik fel.
- 95. Domitián Flavius Clemenst kivégzi.
- 117. Qnietust Paläestina helytartójává nevezik ki.
- 132. A háború kitör a rómaiak ellen Bar Kochba alatt.
- 135. Veter elestével a háború be van fejezve.
- 136. Bufus Jeruzsálemet felszántja.
- 138. Hadrián véruralkodása megszűnik.
- 150. E. Jehuda Hanászi születik.
- 160. József ben Chlafta szerzi állítólag a Szeder Olom-ot.
- 170. E. Juda a patriarchatusi tisztet, elfoglalja.
- 175-247. Abba Areka (Eáb)
- 180-260. E. Chanina bar Chama.
- 199-279. E. Jochanan b. Naicha.
- 200-275. E. Simon b. Lakis.
- 210-225. III. E. Gamaliel.
- 212-297. E. Hima.
- 216-224. III. Artaban párthusi király.
- 219. Abba Areka Szurában iskolát állit fel.
- 220-299. R. Juda ben Jecheskeél.
- 222-235. Alexandr. Severus.
- 235-324. Nachman ben Jákob.
- 270-333 József b. Chijja
- 270-330. Rabba bar Naclimani.
- 299-352. Rabba bar József bar Chama.
- 309. Rabbát a pumbadithai főiskola tanítójává választják.
- 312. Constantin a vallásszabadság gyakorlatát hirdeti ki.
- 315. „ a proselyták felvételét szigorúan megtiltja.
- 330-365. II. Hillel Patriarcha.
- 352-427. E. Asi b. Szimaï.
- 361-363. Julian.
- 379-395. I. Theodosius.
- 399. Honorius a koronapénz kivitelét beszünteti.
- 400-427. Jesdigerd fejedelem.
- 440-457. III. Jesdigerd.
- 458-485. Firuz (Ferozes.)

- 469-70. Firuz Hiina Mar exilarohot úgyszintén két tudóst Amemar bar Jankát és Mesarsaja bar Pakodot kivégzi.
- 471-520. R. Jose.
- 488-499. Rabina.
490. József Habban vezetése alatt Jesdigerd és Firuz üldözései elől sokan Indiába költöznek.
496. II. Mar Szutra, Hnna exilarchfia születik.
499. A Talmud végszerkesztését Rabina és R. Ási a félamoritákkal egyetemben bevégzik.
506. R. Achai b. Huna be Chatimból meghal.
520. Mar Szútrát agg nagyatyával együtt keresztre feszítik.
590. A rendszeres elnyomatás lön a népek sorsa, különösen a zsidóké.
612. Az erőszakos hittérítés.
638. Jeruzsálem rövid ostrom után meghódol Omárnak.
640. II. Omár kalifa a zsidókat Kufába kergeti.
642. Omár Choszru, perzsa király fogságba került Daru nevű leányát Bostanainak feleségül adja.
644. Omárt meggyilkolják.
- 656-760. Mohammedan uralkodók alatt a zsidók békében élnek,
658. Firuz Sápur bevételénél 90,000 zsidó üdvözlettel megy Ali elé.
- 670-730. Chasdaï exilarcha.
- 670-680. Mar Rábán Pumbadithában.
- 689-697. Mar Chaninaï Szurában.
- 689-709 Hunai Mari Pumbadithában.
- 697-715. Nahilai Halévi.
- 700-719. Mar Rubjáh.
711. A spanyol-zsidóknak a győzelmesen előrenyomuló arabok szabadságot hoznak.
- 759-762. R. Jehudai
- 761-764. R. Dudai.
- 859-869. II. R. Natronai ben Hilai.
- 869-881. Rabba ben Ami.
- 869-881. Mar Amram bar Sesna.
- 872-890. I. Mar Zemach ben Paltoï.
- 881-889. S. Nachson bar Zadok.
- 885-960. Salamon ben Jerucham.
892. Szadjah b. József születik.
- 900 R. Simon „Halachoth hag'dolotli” című munkát ír.
- 900-960. Dunás b. Tamim.
- 908-932. Ukbát Almuktadir kalifa az exilarchliatustól megfosztja,
- 915-970. Chasdaï b. Izsák (ibn Sápрут.)
919. Ukba Kairuánban nagy tisztelet közt hal meg.
- 920-990. Dunas ben Labrat.
928. Jörn Tob Kaliana (Haï b. Kimai) meghal.
928. Szádját gaonná nevezik ki.
- 930-1000. R. Serira.
933. Szádját az elnöki székről leteszik.

- 933-937. Szadjah Bagdadban mint magán ember él.
936. Kolien Zedek meghal.
- 936-938. Zemacli b. Kafna'f gaon.
- 938-943. Ohanina b. Jeliuda'i gaon.
940. Dávid exilarcha megfial.
940. III. Abdul Eachman Kalifa Chasdait 1 olmácsul választja.
942. Szadjah meghal.
- 943-960. Áron ibn Szarg'adu lesz gaon.
955. Menahem ben Szerük héber szótárt (Machbereth) dolgozik.
- 955-1050. Mervan ibn G-'anach
960. Ohaszdai levele a kazárok birodalmába érkezik.
965. R. Mózes meghal.
- 969-1038. R. Haï, R. Serira fia.
993. Sámuel Halévi ibn Nagrela születik.
1013. Izsák b. Jákob Alfászi.
- 1021 - 1070. Salamon ben Jehuda ibn Gebirol.
1025. Abul Kazim ibn Alarif Sámuel titkárának nevezi ki.
1027. Granadái Habus Sámuel Katibbá (államtitkárrá) nevezi ki.
- 1030-1089. Izsák b. Jehuda ibn Giát.
1031. Sámuel fia: Abu Haszán József ibn Nagrela születik.
1035. Izsák b. B, Barrach Albália születik.
1037. Hábus meghal.
1038. Jekúthiél ibn Haszán partfogása alá veszi az elhagyott költőt, Salamon b. Jehuda ibn Gebirolt.
1040. Gerson ben Jehuda meghal.
1040. Salamon b. Jehuda ibn Gebirol 19 éves korában héber gramm. ír.
1043. Izsák ben Reuben Albarg'eloni születik.
1045. Salamon ben Jehuda ibn Gebirol „Tikkún Midotli Hánefes” című bölcsészeti iratot szerez.
- 1050-1060. Bachja b. József ibn Pakúda.
- 1065-1136. Ábrahám Chijja Albarg'eloni
1066. Abu Haszán József ibn Nagrelat a berberek kínos halállal kivégzik.
- 1069 v. 1070. Salamon b. Jehuda ibn Gebirol meghal.
- 1070-1124. Abu Amr József b. Jákob ibn Szállal.
- 1077-1124. Izsák b. Bárnch Albália fia Baruch.
- 1077-1141. József b. Méir ibn Migás Halévi.
- 1080-1148. József b. Zádik ibn Zádik.
1085. Az izlam hatalma sülyedni kezd.
1086. Abulhaszan Jehuda b. Sam. Halévi születik.
1088. Izsák b. Jákob Alfászi Spanyolhonba menekül.
1088. v. 89. Abr b. Meir ibn Ezra szü étik.
1089. Izsák ben Jehuda ibn Giát meghal.
1094. Izsák b. Bárueh Albália meghal.
1103. József b. Méir ibn Migás Halévit Alfászi utódául kinevezik.
1141. Józsefben Méir ibn Migás Halé vi meghal.

1105. Rási meghal.
- 1110-80. Abraham ihn hand Halévi
- 1110- 90. Jehuda b. Saul i h n Tibbon.
- 1114-1205. Magyarországon ez időben uralkodott 9 király alatt a zsidókról említés nem történik.
- 1115-98. Ábrahám b. Dávid Bábed.
- 1125-86. Izsák .Halévi és fia Zerachja Halévi (4erundi,
- 1131-1210. Séseth Benveniste.
- 1132-1200. Efraim b. Jákob Bonnból.
- 1135-1204-5 Józsefi). Salamon ibn Sótán.
1135. Mózes b. Maimim (Abu Amrá m Muza b. Maimun Obaid-Allah) születik.
- 1140 Ábrahám b. Méir ibn Ezrá Kómában telepedik le.
„ II. Eliezer b. Náthán (Babén)
1141. Abulhaszán Jehuda b. Sámuel Halévi „Kuzári” című művét befejezi.
1146. Az első martyr (a jámbor Simon Trierből) a vad nép áldozatául esik.
1148. Ábrahám b. Méir ibn Ezrá Luccában több csillagászati munkát szerez.
- 1 150-70. József b. Izsák Kimchi.
- 1152-55. Ábrahám b. Méir ibn Ezrá a peiitateuclmst magyarázza.
- 1154-55. Ábrahám b. Méir ibn Ezrá Luccában Ezsáját commentálja.
- 1155-57. Ábrahám b. Méir bn Ezrá Khodezben Dánielt és a kis prófétákat magyaráz/a.
- 1159-60. Maimonides atyával, fivérével és nővérével Spanyolhonból Fezbe vándorol ki.
1160. Salamon b. Ábrahám Parchon „Machbereth Ha-Aruch” című szótárt ír.
- 1160-1230. Jehuda ben Saul ibn Tibbonnak fia Sámuel.
- 1160-1235. Mózes és Dávid Kimchi.
- 1160-1223. Ábrahám ibn Alfachár (Hajozer).
1161. Ábrahám ibn Daud Halévi.
- 1165-73. Tudelai Benjamin b. Jona.
1165. Ijar 4 a Maimun család hajóra ül, hogy Paläestinába utazzék.
1166. A maimimi családfő meghal.
- 1166-1224. Jehuda Sir Leon b. Izsák (Jehuda Hachaszid)
1168. Maimonides mesterművét ezen cím alatt: Szirag' (felvilágosítás) bevé gzi.
- 1170-1230. Jehuda b. Salamon Alcharizi a spanyol-ujhéber költészet utolsó képviselője.
- 1171 Tamuz 4-én E. Jákob Tám meghal.
1175. Maimonides neve már népszerű.
1380. Ibn Daud, az ősz történetíró, a népzendülés alkalmából hite vértanújává lön.
- 1180-1244. Meir ben Todrosz Halevi Abulafia.
1190. Maimonides vallás-bölcsész i munkáját; „Moreh Ne-

- buchim”, a „tévelygők útmutatója” cím alatt bevégi.
1194. A rajnamelléki helyeken a zsidógyűléslet kitör.
- 1195-1270. Mózes ben Nachman.
1199. III. Vince nagy kegyesen megengedi, hogy a zsidókat erőhatalommal ne hurczolják a megkeresztelésre.
- 1200-1260. E. Mózes Couchyból.
- 1204 Tebeth O Maimuni aggyöngöseségben meghal.
1209. Évet a „vizsontagság évének” (s'nath jogaim) nevezik a zsidók.
1210. Nachmani 15. évében magyarázati kísérleteket tesz közzé
- 1220-90. Izsák b. Ábrahám ibn Latif.
- 1220-95. Hillel Veronából.
- 1225-1290. Sem Tob Falakéra
1226. Simson b. Ábrahám meghal.
- 1230-45. Berachja b. Natronai Nakdan (Oispia).
- 1232-70. Jezsaja de Trani az öregebb.
1232. Salamon b. Ábrahám harmadmagával a maimunisták fölött az átkot kimondja.
- 1234-1304. Todrosz b. József Halévi.
1235. Ábrahám Maimuni „Milcliamotli” című védiratát írja az antimaimunisták ellen
1235. Coucybeli Mózes Spanyolhon és Provence községeit beutazza.
- 1235-1310. Salamon b. Ábrahám b. Ádereth.
1236. 3000-nél több zsidó hal meg kegyetlen halállal Aquitániában.
1240. A vallási vitatkozás Blanche, az okos királyánya jelenlétében megkezdődik.
- 1240-91. Ábrahám b. Sámuel Abulafia.
1242. A Talmud tüzre ítéltetik és 24 kocsi talmudpéldány elégettetik.
- 1243 - 1317 (20) Don Vidal Menachem Meiri.
1244. Béla az ausztriai Frigyes által megállapított rendeleteket saját zsidói számára elfogadja.
1248. A censorok a Talmudot és a beszedett példányokat visszatartják és valószínűleg elégettetik.
- 1250-1305. Mózes b. Sem Tob de Leon.
- 1250-90. Mózes ben Chasdaï Taku.
- 1250-1327. Aser ben Jechiél.
- 1252-59. Sir Moreh Falaiseból toszafoth. gyűjteményt állít össze.
1263. Nachmani a királytól meghívót vesz, hogy Barcelonába jöjjön ünneplés vitatkozására.
- 1263 A királytól Pabló engedélyt eszközöl ki vallásos disputációkra.
- 1265-1330. Immanuel b. Salamon Romi.
- 1265-80. Jeruzsálemi Tanchum,
- 1270-1300. Áron ben József.

- 1279-1325. Dinitz.
 1280-1340. Bonafonx József b. Abbra Mari Kaspi.
 1280-1340. Jedaja En-Bonnet ben Ábrahám Bedaresi.
 1280-1340. Jakob ben Aseri.
 1283. A mainzi zsidóüldözés.
 1283-1339. Sem Tob ben Ábrahám ibn Gaon.
 1284-1349. Jehuda Aseii.
 1285. A bacharachi zsidóüldözés.
 1286. A boppárdi zsidóüldözés.
 1286. Rothenburgi B. Méir b. Baruch Syriába vándorol ki.
 1286. Tamuz 4-én R. Méir b. Barueht börtönbe veti* Eusisheimban.
 1288-1345. Levi ben Gerson.
 1288. A zsidók Rudolffhoz követséget menesztenek, hogy bocsátaná szabad lábra R. Méir ben Barueht.
 1289. Dávid b. Dániel Salamon Petitet átokkal fenyegeti.
 1290. Az angol király parancsot ada, hogy a zsidókat számúzzék.
1290. Saad Adanla az összeesküvés áldozata lesz.
 1291. Franciaországból a zsidókat számúzik.
 1291. Baclija b. Aser kabalistikus magyarázatokat tesz közzé.
 1292-1294. Izsák Albalag.
 1298. Rindfleisch vérengző csapata sok zsidót mészárol le.
 1299-1341. Naszir Mohamed.
 1300. Mordechai Nürnbergben.
 1300-1324. Izr el b. Sámuel.
 1300-1349. Izsák Pulgár.
 ! 300-1350. R. Simson b. Izsák Chinonból.
 1300-1362. Mózes b. Josua Narboni (Maestro Vidal)
 1300-1369. Áron ben Elia Nikodemi.
 1305. József b. Ábrahám G'ikatilla meghal.
 1305. Mózes de Leon meghal.
 1305. Aseri Toledoba költözik családjával.
 1305. Ab 4 ben Adereth a tudományyal foglalkozók fölött átkot mond ki.
 1306. Levi ben Chajjim meghal.
 „ Ab 10-én a francia zsidókat utasítják oda hagyni az országot.
 „ Sept. körülbelül 100.000 zsidót úznek ki Franciaországból.
 1310. Ben Adereth meghal.
 1310-1338. Ezra en Astruc Salamon ben Gatigno.
 1310-1380. Chajjim ben Gallipapa,
 1310-1385. Menachem ben Zerach.
 1310-1406. Izsák ben Seseth Barfath (Ribes)
 1312. Bonafoux József b. Abba Mari Kaspi Aegyptomba megy.
 1315. A zsidókat X. Lajos visszahívja Franciaországba.
 1320-1321. A zsidókat ismét üldözik.
 1327. Aseri meghal.

- 1330-1370 Josef b. Eleazar Tob Elem Szeferdi.
 1334. B. Jerucham b. Mesullam eonipeidiumot állít össze
 1340. Jákob b. A seri Tui'inija.
 1340. Dávid Abudarham Sziddurja
 1M0-1410, fhaszdai b. Ábrahám Crescas.
 1348-1350. A zsidókat Némethonban mészárolják.
 1350-1369. Don Pedro.
 1352-1435. E. Salamon Levi Paulus Burgensis.
 1355-1362. Mózes b. Józua Narboni a Möhren dolgozik.
 1357. Toledóban díszleplomot emelnek.
 1360. Abulafiát kínos halállal végzik ki,
 1360-1380. Samuel Çarça.
 1361-1444. E. Simon ben Zerach.
 1365-1427. Jakob b. Mozes Möln Halevi.
 1374. Menachem ben Zerach talmudi compendiuma.
 1375. Mózes Kohen Tordesillas Johannes de Valedolid hite-
 hagyottal vitatkozik
 1375. XIII. Benedek pápa vitatkozik.
 1379. I. Juan követi a trónon atyját.
 1380-1449. József Albo.
 1390-1460. Chajjim ibn Musa Bejár
 1391. Zsidó üldözés.
 1391. Izsák b. Seseth Afrikába menekül.
 1391. Rabbi Salamon Lévi kikeresztelkedik.
 1391. Profiat Durán a kereszténységet megtámadja
 1391. Sámuel Abrabanel színleg a kereszténységet vallja,
 1399. Prágában sok zsidót a tömlőcbe vetnek.
 1400. R. Lipmann Mühlhausenből a Kabala ellen ír.
 1400-1460. József ibn Sem Tob.
 1400-1467. Salamon Daran.
 1400-1480 Izrael Brima.
 1403. Profiat Durán héber grammatikája.
 1405. Ábrahám Zakúto „Juchaszin”ja.
 1408-1509. Juda Menz.
 1413-1414. A tortosai vallás-vitatkozás.
 1419. V. Martin pápa bullát tesz közzé.
 1425-1456. R. Jákob Weil.
 1425-1470. E. Izrael Iszerlein.
 1430. Sem Tob b. Sem Tob meghal.
 1432. II. Juan király zsinatot hí össze.
 1437-1509. Don Izsák b. Juda Abrabanel.
 1450-1490. Messer Leon Jelmda b. Jechiel.
 1451. V. Miklós pápa az inquisitiót behozatja.
 1451-1525. Ábrahám Farissol.
 1455-1525 (27) Elia Miszrachi.
 1455. Eeuchlin János születése.
 1456. Kapistrano Johannes meghal.
 1460. Alfonso de Spina zsidófaló.
 1460-1530. Pollák Jákob.
 1463. Companton meghal.

- 1463-1498. Elia del Medigo.
 1467. József b Zadik Arvalo ír.
 1467. Hampo Jánost nemesítik.
 1470. Hampo Jánost turóczi főispánná nevezik ki.
 1470-1532 Mózes b. Izsák Alaskár.
 1470-1550 Obadjah Szeformo.
 1470-1573. Dávid ibn Abi Zimra (Radbaz)
 1472. A marranokat kegyetlenül üldözik.
 1473. Hampo János fia Zsigmond pécsi püspök lesz.
 1473-1550. Sámuel Ábrábanel.
 1475 - 1592. Mardochai Jaffa rabbi működése.
 1478. IV. Sixtuspápaazuj inquisitio felállítását engedélyezi.
 1481. Az első vértörvényszéket Szevillában felállítják
 1481-1491. A maurok és zsidókra nézve káros háború fejlődik ki. ·
 1484-1492. Abrabanel spanyol pénzügyéi* lesz.
 1485. Szadjah ibn Danán ír.
 1488-1525. Paläestinában 70 családtól 1500-ig szaporodik a létszám.
 1488-1575 József b Efraim Karó
 1490-1565. Mózes Hámon.
 M92. A zsidóknak Spanyolhonból ki kell vonulniok. -
 1494. Nagy Szombatban 14 zsidót lömlöczbe vetnek.
 1496. A zsidóknak Portugáliát oda kell hagyniok. -
 1497. Nem volt többé Portugáliában nyilvánosan hitét valló zsidó.
 1498. A 14 év alóli gyermekeket erővel kikeresztelik.
 1498. Navarrából a zsidókat elűzik.
 1504. Don József ibn Jachja meghal.
 1504-1526. Ábrahám Menz.
 1506. Lissabonban 4000 új keresztyént legyilkolnak.
 1510. 1-ső Joachim alatt 36 zsidót ölnek meg.
 1510-1573. Lurjah Salamon.
 1514-1578 Azarja b Mózes deī Rossi.
 1515-1587. Gedalja ibn Jachja.
 1516. Az első ghetto jelöltetik ki.
 1516. A nyugat németországi zsidókuak kiűzetése határozatitk el.
 1518. Dávid ibn Jachja rabbinak megválasztatik.
 1520-1573. Jsserlesz Mózes.
 1530-1558. Sachna Salamon.
 1530-1612. Mardochai Jaffa.
 1536. Donna Gracia Antiverpenbs megy.
 1541-1613. Gans Dávid.
 1543-1572 Lurja Izsák.
 1543 - 1620. Chajjim Vitai Calabrese.
 1546. Táwusz Jákob az 5 könyv perzsa fordítása.
 1550-1615. Józsua Falk Kohén
 1550-1616. Drusnius.
 1552. Münster Sebestyén.
 1552. Donna Gracia Konstantinápolyba megy.

1553. Braunschweigből a zsidókat kiűzik.
 1553-1594. Izsák b. Ábrahám Traki
 1554. Józua ben Boas ibn Baruch.
 1554-1616 Meir Lublin,
1554. Ibn Verga család irodalmi működése.
 1555. Pfalzból kiűzik a zsidókat.
 1560-1640. Joel Szerkesz.
 1564. Isachar ibn Zúán
 1564-1629. Az öregebbik Buxtorf.
 1564-1639. Buxtorf János.
 1565-1631. Sámuel Eliezer Edels,
 1566-67. Sámuel Sullam kiadja Zakúto Jucliaszinját
 1569. Donna Gracia halála.
 1570. Mózes Cordovero halála
 1570. Mercier Parisban meghal
 1570. Ferrarat a földrengés elpusztítja.
 1570-1630. Jezsaja Hurvicz.
 1571-1649. Leon b. Izsák Modena.
 1572-1620. Chajjim Vitai Calabrese családsága.
 1573-1575 Dei Eossi Moaur Enajim könyve.
 1575. József Káro halála
 1579 Don József Nász halála.
 1579-1654. Lipmann Heller.
 1580. Mózes b. József Trani halála.
 1587. Gedalja ibn Jachjának Salseleth Hakabalája.
 1590-1640. Uriel da Costa (Akosta)
 1591-1655. József Salamon del Medigo.
 1598 Arias Montanus halála
 1599. Sámuel di Medina halála.
 1604. Menasze születik.
 1609. Ábrahám de Boton,
 1610-1674. Dávid de Lara-
 1612. Dávid Portaleone.
 1613. Dávid Gans meghal.
 1613 József Salamon Delmedigo visszautazik hazájába.
 1616 - 1625. Immánuel Ábuab Nomológiája.
 1617-1618. Az Uriel da Costa család Amsterdamba menekül.
 1618. Meir Lublín.
 1623. Sámuel de Szilva a „lélek halhatatlansága” című könyve.
 1624--1625. Uriel Akosta a „Parizäusok traditiója” elleni irata.
 1626-1676. Sabbathai Z'wi.
 1627. József Salamon Delmedigo Hamburgba megy.
 1630. József Salamon Delmedigo Frankfurtba megy.
 1630-1697. Mózes Zakút.
 1632-1677. Baruch Spinoza.
 1638. Simone Luzzatto a zsidók állásáról értekezletet ír.
 1645-1654. Joel Szerkesz 9 évig tanít.
 1648. József Salamon Delmedigo Prágába megy.
 1648. Leon b. Izsák Modena meghal.

1648. III. Ferdinánd a zsidók kiváltságait szaporítja.
 1648- 1658. A kozákok több mint 140 hitközséget pusztítanak el.
 1650. Menasze az angol parlamenthez fordul a zsidók felvételéért.
 1651. Sabbatliait Smyrnából kiutasítják.
 1653 - 1725. Basnage.
 1654. Dávid Nieto születik.
 1655. Menasze Londonban partra száll.
 1655 Nathan b Reuben Spinoza.
1655. József Salamon Delmedigo meghal.
 1656. Spinozára az átkot kimondják.
 1656-1660. Spinoza Ondekerben tartózkodik.
 1657. Egyes zsidóknak megadják az engedélyt az Angol-honban való letelepedésre.
 1657. Menasze meghal.
 1660-1664. Spinoza Rhynsburgban tartózkodik.
 1663. Sabbathai Kohén meghal.
 1663. Simone Luzzatto meghal.
 1665. Sabbathai a törvényes ünnepeket beszünteti.
 1666. Évet a messiási kor bekövetkezésének évül tartják.
 1666. Sabbathai Konstantinápolyba utazik.
 1666. Sabbathaira az áldást ötször mondják ki.
 1666. Jechiel Heilprin meghal.
 1667. Bochart meghal.
 1670. Spinoza műve nagy feltűnéssel megjelenik
 1670. I. Lipót a zsidókat Ausztriából kiűltja.
 1671. I. Lipót alatt a zsidókat Magyarországból kiűzik
 1676. Eliezer Riquetti
 1676. Sabbathai meghal.
 1679. Jákob Abendana londoni rabbi lesz.
 1680. Náthán folytatja szédelgéseit.
 1682. Kolonics Lipót érsek sok pénzért megengedi a zsidóknak, hogy üzlettel foglalkozhassanak.
 1683-1739. Wolf János'.
 1686. Buda elfoglalása a németek által a jzsidók vérfürdőjét eredményezi
 1690 Sopronból a zsidókat kiűzik.
- 1690-1764. Jonathan Eibeschutz.
 1691. Pockocke Ede meghal.
 1692. Chiskija de 'Silva.
 1696. Mózes Chefez Gentile.
 1696-1776. Jákob Emden Askenazi.
 1701. Jekúthiel b. Abigdor.
 1704. A kuruczháboruban vad csapatok pusztítják a zsidókat -
 1705. Trigland meghal.
 1707-1747. Mózes Chajim Luzzatto
 1707-1762. Frankel Dávid.
 1713-1792. Dávid Franco Mendez.
 1714. A harmadik Buxtorf meghal.
 1715-1787. Izsák Pinto

- 1717-1791. Michaelis Joham Dávid.
 1718. Zwi Askenazi meghal.
 1718. R eland meghal.
 1720-1791. Jaukielo Leybovitz.
 1720-1797. Wilnai Elia.
 1721-1790. Kfraim Mózes Knh.
 1721 - 1800. Hirsch el Lewin.
 1722-1808. Kohen Rafael.
 1723. Vitringa.
 1725. A megyéknek meg van hagyva a bevándorlásokat megakadályozni.
 1725-1805. Wessely Hartwig.
 1727. Jeli. Rosanes meghal.
 1729-1786. Mendelssohn.
 1732-1803. Izsák Szatanow.
 1734. Méir Schiff Fuldában
 1734-1813. Dtibio Salamon.
 1735. A bevándorlásokat megakadályozó parancsot megszigorítják.
 1736. Oppenheimer prágai rabbi lesz.
 1737-1832. Wolf Heidenheim,
 1739. Wolf János meghal.
 1739. Antonio José da Silva tűzhalállal múl ki.
 1740-1802. Pinclias Lewa Hurwicz.
 1742. Rodriguez Pereyra visszatér a zsidósághoz
 1744. Mária Terézia a zsidókat Prágából kitiltja.
 1744. Méir Eisenstadt meghal.
 1747-1803. Markus Herz.
 1749-1841. Herz Homburg.
 1750. Terézia a fehérmezei zsidókat kiűzetéssel fenyegeti
 1750 Mendelssohn házitanító Bernhard selyemgyái/osnál.
 1750-1785. Hirsch Jannow.
 1752-1793. Landau Ezechiel.
 1753-1800 Salamon Maimon.
 1754. Mendels, és Lessing megismerkednek.
 1754-1835. Áron Wolfsohn.
 1755. Lessing közzé teszi Mend „bölcselemi beszélgetéseit.”
 1755. A türelmi adókat felemelik.
 1755-1812. Dávid Fridrichsfeld.
 1756 Izsák Lamperonti meghal.
 1756-1804. Ruchel Ábrahám.
 1757. Szimcha b Izsák b. Mózes.
 1757. Eibeschutz Jonathan meghal.
 1760-1829. Bresse!au Mendl.
 1762-1832 Lazarus b. Dávid.
 1762-1839. Szofer Mózes pozsonyi főrabbi.
 1764-1811. Jelmda Löb b. Zeeb.
 1764-1847. Henriette Herz.
 1767. Maleachi Kohen meghal.
 1768-1828 Jakobsohn Izrael.

1772. A türelmi adókat 50 000 ftra emelik fel.
 1772. Schudt meghal.
 1772-1803. Rafael Kolien.
 1773. Anselm, Eotschild fia születik.
 1774. Salamon, Eotschild fia születik.
 1777-1796. Az niai Ch. 1).
 1777-1836. Náthán, Rotschild fia.
 1778. Mutatványlap jelen meg Mend, peutateuch fordításából.
 1778. A türelmi adókat 80,000 írtra emelik fel.
 1779. Lessing Náthánja napvilágot lát.
 1779-1805. Frankel Dávid.
 1780-1840. Kroclunal
 1782. Wessely körlevelet intéz a bécsiekhez.
 1782. II. József a zsidóknak a türelmi adót elengedi, s a megismertető öltönyjelvényeket eltörli.
 1783. A pentateuch német fordítása elkészül.
1783. Mendelssohn Jeruzsálem című művet szerez.
 1784. Montefiore Mózes születik.
 1784-1855 Reggio J. S.
 1785. Mend. „Morgenstunden” bölcsészeti munkát szerez.
 1786. Lessing barátaihoz című védirata.
 1788-1855. Károly, Eotschild fia.
 1790. A magyar zsidóknak a kereskedelem szabad üzését és a telekvételt megengedik.
 1790-1866. Kapaport S. L.
 1791. A francia nemzetgyűlés az egyenjogósítást kimondja.
 1792-1868 James, Rotschild fia,
 1793. Berlin Jezsajas meghal
 1793. Landau Ezechiel meghal.
 1793. Thëomim József meghal.
 1793-1860. Jóst J. M.
 1793-1864. Manheimer Izsák Noe.
 1794. Katzenellenbogen Ezechiel meghal.
 1794. Zunz születik.
 1796. Hollandiában a zsidók teljes egyenjogósítást nyernek
 1797. Lewysolin meghal.
 1800-1865. Luzzatto S. I).
 1802-1867. Münk Salamon.
 1804. Frankel Zachariás születik.
 1806. A notabilisek első ülésüket tartják.
 1806-1863. Rieszer Gábor.
 1807. A magyar zsidók kérvényezik az egyenjogúsítást.
 1808 Jerome zsidóit egyenjogosítja a westfalai királyságban.
 1808-1864. Sachs Mihály.
 1809. A bádeni zsidókat állampolgároknak nyilvánítják.
 1810-1877. Geiger Ábrahám.
 1811. A frankfurti zsidókat emancipálják.
 1811. Philippsolm Lajos.
 1812. A porosz zsidókat állampolgároknak nyilvánítják.
 1813. A bajor zsidókat egyenjogúsítják.

- 1813-1815. Német szabadságharcz.
 1813-1871. Báró Eötvös József.
 1815. A senatusnak tanácsolják a zsidókkal való ember-
 séges bánásmódot.
 1816. Steinschneider Mór születik.
 1825. Manheimer Izsák hitszónok lesz Bécsben.
 1827-1838. Montefiore meglátogatja Palastinát.
 1829. A páduai collegium rabbinicum papnövelde alapítása .
 1830. Grant Róbert Angolhonban az alsó ház ülésén java-
 solja az Angolhonban született zsidók egyenjogúsítását.
 1830. Júliusi forradalom.
 1832. Liza Jakab meghal.
 1833. Kurhessenben egyenjogúsítják a zsidókat.
 1835. Salamon Dávid, két évvel később Montefiore Mózes
 londoni scheriffé lesznek.
 1837. Éger Akiba meghal.
 1840. Cremieux Damaskusba megy a zsidók érdekében.
 1840-1852. Veit által alapított tanítóképezde Berlinben.
 1841.Montefiore tiszteletére isteni tiszteletet rendeznek.
 1841. Colm Albert Pozsonyban születik.
 1841. Eötvös a zsidók emancipációját sürgeti.
 1845. Zunz művét a történelmi irodalomhoz írja.
 1846. Frankel Jónás halála.
 1848. Frankfurti nemzeti-gyűlés.
1848. Magyar szabadságharcz.
 1849. A zsidók emancipációja.
 1852 A berlini tanítóképezde igazgatója.
 1853 - 1875. Frankel Zachárias a boroszlói papnövelde igazgatója.
 1854-1856. Colm Albert kétszer látogatja meg Paläestinát.
 1860. Pinszker LikúteKadmonioth cz. művet ír a karaitáktól.
 1861. Beer Bernát meghal.
1863. Schweizban az egyenjogúsítást kimondják.
 1864. Velt Móricz meghal.
 1864-1865. Montefiore Mózes és Colm Albert a marokkói zsi-
 dók érdekében erélyesen működnek.
 1865. Luzattó S. D. halála.
 1867. A magyar zsidók egyenjogúsíttatását törvénybe ígatják.
 1867. A magyar zsidók a keresztyénekkal egyenlő politi-
 kai és polgári jogokat nyernek.
 1868. A magyar- erdélyországi zsidók congressusa
 1872 Ekkor alakul a szabadelvű irányban haladó intézet
 „Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums.”
 1876. A bizalmi férfiak értekezletre jönnek
 1877. A budapesti rabbiképezde megnyitása alkalmából ő
 Felsége I. Ferencz József ez intézetet meglátogatja.
 1878. Lazarus a boroszlói papnövelde igazgatójának halála.
 1879. Cremieux meghal.
 1879. A boroszlói papnövelde 25 éves jubila ama.
 1881. Bernays meghal.